

GOVERNMENT OF INDIA

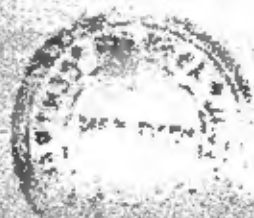
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9047

CALL No. Sa8K³/val / K.v

(SRIMAD) VĀLMĪKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings

SUNDARAKĀṆDA 5.

9047

9047

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Sa8Kr
Vāl/K.V.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietor,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane.

BOMBAY.

1912.

CENTRAL BIOLOGICAL
LIBRARY OF THE
ELHL

Acc. No. 9047
Date 24-7-57
Call No. Sa 8 Kr
vāb / K. v

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

सुन्दरकाण्डम् ५.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्या

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३४ परिचाविनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाकृतं
इत्याऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्राः स्वाधीना रक्षिताः ।

—* श्री: *—

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—* सुन्दरकाण्डम् ५ *—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—ॐ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॐ—

सीतान्वेषणाय लङ्काजिगमिषया महेन्द्रगिरिशिखराजकधिमुल्लङ्घयताहनुमता मध्येसमुद्रं तच्चोदनया जलमध्यावभ्युद्र-
च्छतःस्वशिखरे स्वस्यविश्रममर्थयतोमैनाकगिरिः स्तकरतल्लतस्पर्शनेन संमाननं ॥ १ ॥ तथा देवैः स्वबलपरीक्षणाय
धरतानपूर्वकं प्रेषितया राक्षसरूपधारिण्यासुरसया स्वनिगरणाय बहुयोजनपरिमाणनिजवदनध्यादाने स्वतनुतन्करणपू-
र्वकं तदुदरप्रवेशेन तदर्हिसयैव बहिर्निर्गमनं ॥ २ ॥ तथा सिंहिकाख्ययामहाराक्षस्या स्वच्छायाग्रहणपूर्वकं स्वप्रसनाय
बहुयोजनविस्तीर्णनिजमुखध्यादाने स्वशरीरसंकोचनपूर्वकं तन्मुखप्रवेशेन तदुदरविदारणेन तदसुहरणपूर्वकंबहिर्निर्गमनं
॥ ३ ॥ तथा राक्षसजनासंभ्रमाय स्वशरीरस्तनुकरणेन लङ्काबहिस्स्थलंबगिरिशिखरे निपतनं ॥ ४ ॥

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानसमुच्चयो धनदयासारस्य सारो महान्नि-
ष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ॥ अङ्केशः
परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्याल्लेरसाकं निधिर-
क्ष्यो विजयते श्रीमान्शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥ श्रीरामा-
यणभूषणैः प्रवृत्तो रामभक्तितः ॥ व्याख्यां सुन्दरका-
ण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ २ ॥ उक्तं परत्वासा-
धारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे ।
अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते । वक्ष्यति हि तत् “ ब्रह्मा
स्वयंभूः ” इत्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन्काण्डे सर्वथा
मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तं । अत्र दूतेन पतिव्रतया
चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्व-
रक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः ।
अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते । तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणी-
यशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते । तत इत्यादि । ततः ज्ञानव-

त्प्रोत्साहनानन्तरं । चारणाः सङ्गचारिणो देवगायकाः
तैराचरिते पथि आकाशे । रावणनीतायास्सीतायाः
पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष । शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधि-
निरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा
सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथापाङ्कजमेधान्वयः ।
आकाशेपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोयमिति बुद्धिचातु-
र्यातिशय उच्यते । अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरु-
स्वरूपमुच्यते । ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभा-
नन्तरं शत्रुकर्शनः । “ गुह्यशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्गुह्यशब्द-
स्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ”
इत्युक्तीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः । चारयन्ति
आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराच-
रिते पथि । “ महाजनो येन गतस्त पन्थाः ” इत्यु-
क्तसदाचारे स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापा-

श्रीरामोजयति ॥ रामानु० श्रीमत्सुन्दरकाण्डेव्याख्येयानिव्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन्काण्डेभनसागमनंकृतमित्युक्तं । इदानींकाये-
नापिगमनंकर्तुमैच्छदित्याशयेनाह—ततइति । अत्रगन्तुमितिपदमध्याहर्तव्यं । शत्रुकर्शनेहनुमान् रावणनीतायाःसीतायाः पदं
निवासस्थानं अन्वेष्टुं चारणाचरितेपथि वर्तन्नि गन्तुमियेषेतियोजना । शि० चारणैः आचरिते अतिसंचारविशिष्टे ॥ १ ॥

स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरुणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥
 तेन पादपमुक्तेन पुष्पांघ्रेण सुगन्धिना ॥ सर्वतः संघृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥
 तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः ॥ सैलिलं संप्रसुप्तावर्धदं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥
 पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वतयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥
 मुमोच च शिलाशैलो विशालास्समनश्शिलाः ॥ मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥
 गिरिणौ पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ १७ ॥
 स महासत्त्वसन्नादश्शैलीपीडानिमित्तजः ॥ पृथिवीं पूरयामास दिग्देशोपवनानि च ॥ १८ ॥
 शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्त्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैश्शिलाः ॥ १९ ॥
 तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पावकोदीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥
 यानि चौषधजालानि तस्मिन्नातानि पर्वते ॥ विषमन्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥
 [अपरे तु महाकाया वमन्तोऽग्निं स्वतेजसा ॥ कन्दरेभ्यो विनिष्पेतुः कपिपादनिपीडिताः ॥ २२ ॥
 गिरिराक्रममाणस्य तरवस्तरुणाङ्कुराः ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि व्यक्तमुत्पलगन्धिनः ॥ २३ ॥
 गैरिकाञ्जनसंजुष्टा हरितालसमावृताः ॥ व्यदीर्यन्त गिरिस्तस्य शिलास्ताः समनश्शिलाः ॥ २४ ॥
 सचन्दनारुणस्ताम्रश्चित्रः काननघातुभिः ॥ क्षिप्तः शिखिनिभैर्दीपैर्दीप्तगैरिकघातुभिः] ॥ २५ ॥
 भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २६ ॥
 व्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह ॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममौसवभाजनम् ॥
 पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥
 लेहानुच्चावचान्महस्यान्मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्माणि खट्वांश्च कनकत्सरुन् ॥ २८ ॥
 कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च मग्नं प्रतिपेदिरे ॥ २९ ॥

ध्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः संचारात् ॥ ११ ॥
 चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकं । अशातयत् अगच्छत् ।
 स्वार्थे णिच् ॥ १२-१४ ॥ रीतीः रेखाः । काञ्चना-
 ञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणसु दृश्यमाना-
 स्तास्ता सेद्वधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ समनश्शिलाः
 घातुविशेषसहिताः । मध्यमेनार्चिषा मध्यमया ज्वा-
 लया । पार्श्वज्वाला हि न धूमनिवर्तिका ॥ १६ ॥
 विकृतैः विकृतिमद्भिः दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥
 सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ स्वस्तिकं नाम
 फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकं । ददंशुरिति दंशनं

कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ विभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥
 यानीति अत्र तानीत्यध्याहार्यं । शमितुं शमयितुं
 ॥ २१-२५ ॥ भिद्यत इत्यर्थमेकं ॥ उत्पेतु-
 रित्यनुषज्यते ॥ २६ ॥ व्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वय-
 मेकान्वयं ॥ आसवभाजनं मद्यपात्रं । पात्राणि भोज-
 नपात्राणि । आर्षभाणि चर्माणि ऋषभचर्मपिण्डानि
 खेटकानि । त्सरुः मुष्टिबन्धनं ॥ २७-२८ ॥ कृत-
 कण्ठगुणाः कृतकण्ठस्त्रजः । क्षीबाः मत्ताः । रक्ताक्षाः
 मधुपानात् । पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जननिवृत्तिषु' इत्यमरः ॥ १० ॥ रामानु० अशातयत् अपातयदित्यर्थः । अत्राप्यचलः कर्ता । ति० अशातयत् पर्वतःकर्ता
 चलनंकरणं ॥ १२ ॥ रामानु० पुष्पांघ्रेण 'कुमतिच' इतिणलं । पुष्पमयोयथा पुष्पमयइव ॥ १३ ॥ ति० मुमोच
 निपीडनात् । अतएव मध्यमेनमध्यभागेन अर्चिषाज्वालयानुष्टोमोऽनलस्तस्यधूमराजिरिव बभौवित्यर्थः । यस्तेत्यध्याहारः ।

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. धाशु. क. ख. च. छ. धाह. २ झ. संघृतः. ३ ज. सलिलं. ४ ड. च. ज. —ट. मदमत्तः.
 ५ ड. —ट. हरिणा. ६ क. च. छ. ज. अ. सर्वशः. ७ ट. सत्वानि. ८ ड. च. छ. झ. अ. ट. महान्तल. ९ क. सन्देशो-
 पवनानिच. १० ड. झ. ट. पृथुभिर्नोगाः. ११ इमेचलारःश्लोकाः च. छ. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. न.
 भासनभाजनं.

हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मितास्तस्मितास्तथुराकाशे रमणैस्सह ॥ ३० ॥
दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ संहितास्तथुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ ३१ ॥
शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥ ३२ ॥
एव पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ त्रितीर्षति महावेगस्तमुद्रं मैकरालयम् ॥ ३३ ॥
रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं त्रौमुभिच्छति ॥ ३४ ॥
इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् ॥ तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३५ ॥
दुधुचे च स रोमाणि चकम्पे चाचलोपमः ॥ नैनाद सुमहानादं सुमहानिव तोषदः ॥ ३६ ॥
आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३७ ॥
तस्य लाङ्गूलमाविद्धमौचवेगस्य पृष्ठतः ॥ ददृशे गरुडेनेव हिर्यमाणो महोरगः ॥ ३८ ॥
बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ॥ संसाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३९ ॥
संहृत्य च श्रुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ॥ तेजस्तत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ४० ॥
मार्गमालोकयन्द्रादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ॥ खरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ४१ ॥
पञ्चां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ॥ निकृष्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥
वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
यथा राघवनिर्मुक्तश्शरश्चसनविक्रमः ॥ गच्छेच्चद्रमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥
न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ४४ ॥
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः ॥ बद्धा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४५ ॥

पारिहार्यं बलवं । तस्थुः तस्थुश्च ॥ ३० ॥ दर्शयन्तः
प्रयोजयन्तः । महाविद्यां अणिमाद्यष्टमहासिद्धिः ।
विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षयः इवेत्युपमितस-
मासः । ॥ उपमितं न्यायादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥
इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा
महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः । इति विद्याधराः
श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ ३१ ॥
सा पुनरप्राकाशस्थितिः । शुश्रुवुः विद्याधरा इति
क्षेपः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ ३२-३३ ॥

समुद्रं त्रितीर्षतीत्युक्तं तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनुव-
दति—रामार्थमिति ॥ ३४-३६ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं
क्रमेण वृत्तं ॥ ३७-३८ ॥ लाङ्गूलोद्योगकालिकावस्थां
वर्णयति बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्च-
लीचकार । कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः ।
चरणौ संचुकोच च ॥ ३९ ॥ संहृत्य संकोच्य ॥ ४० ॥
प्राणान् उच्छ्वासरूपान् । प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थं
॥ ४१-४३ ॥ हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४४ ॥ अकृतश्रमः
अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानसित्यत्र राजमग्नवार्थः ।

धूमराजिरेवैतिहसपाठः ॥ १९ ॥ ति० पारिहार्यशब्दः श्रेष्ठवाचीति । एतदग्रे 'दर्शयन्तइत्यादि विमलेऽम्बरे' इत्यन्तंश्लोक-
द्वयप्रतिपत्तिकचिदितिकतकः ॥ ३० ॥ शि० महाविद्यां महाविद्याजनितां निरवच्छिन्नस्थितिरूपां सख्यं दर्शयन्तः । स० महावि-
द्याः वसिष्ठायाः ॥ ३१ ॥ रामानु० महावेगमिति कियविशेषणं ॥ ३३ ॥ स० परंपारं खगमनोद्दिष्टं ॥ ३४ ॥ रामानु०
वीर्यवान् वीर्यमाविवेशेति लमिषानात् पूर्वविद्यमानमेव वीर्यविशेषतोऽभिहितवानित्यवगम्यते । तेजस्तत्त्वं व्योमोत्पतनार्थं । तेजः परा-
भिबदनसामर्थ्यं । सत्त्वं बलं । वीर्यं आकाशाद्यं निष्क्रमणसामर्थ्यं ॥ ४० ॥ रामानु० राघवधारदृष्टान्तेन स्वस्याविलम्बितलाप्रति-
[पा०] १ ख. अस्मितास्तस्थुः. ज. सभार्यास्तस्थुः. क. विस्मितास्तस्थुः. २ ख. छ. ज. वीक्षमाणाश्च. ३ च. छ.
वितीर्षुस्समहावेगं. ज. त्रितीर्षुस्समहावेगं. ४ क. झ. ज. ट. वरुणालयं. ५ क. द्रष्टुमिच्छति. ६ क. झ. अ. ट. विद्याधरावाचः
श्रुत्वातेषां. ७ क. क.—ट. तपस्विनां. ८ क. झ. ट. वानलोपमः. ९ क. झ. अ. ट. ननादच. १० क.—ट. आनुपूर्व्यां च.
११ क. झ. अ. ट. वृत्तं लाङ्गूलं. १२ क. क. च. छ. झ. अ. ट. लोमभिश्चितं. १३ क. ख. क.—ज. मतिवेगस्य. १४ ख.
हिर्यमाणइवोरगः. क. च. छ. ज. हिर्यमाणोऽवोरगः. १५ क. छ. झ. ट. अस्ताद. १६ क. ख. क.—ट. द्रक्ष्यामिकृतश्रमः.

सर्वथा कृतकार्योहमेध्यामि सह सीतया ॥ आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाद्य सरावणाम् ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा तु हनुमान्नेनारान्वानरोत्तमः ॥ उत्पताताथ वेगेन वेगघानविचारयन् ॥

सुपर्णमिव चात्मानं मेने ■ कपिकुञ्जरः ॥ ४७ ॥

समुत्पतति सैषिस्तु वेगाचे नगरोहिणः ॥ संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४८ ॥

स मत्तकोर्येष्टिमकान्पादापान्पुष्पशालिनः ॥ उद्ग्रहन्नुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४९ ॥

ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमध्वानं खबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ५० ॥

तैमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नङ्गोत्तमाः ॥ अनुजगमुर्धनमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ५१ ॥

सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ५२ ॥

सारवन्तोय ये वृक्षा न्यमज्जल्लवणात्मसि ॥ अयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५३ ॥

स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५४ ॥

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५५ ॥

लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५६ ॥

ताराचितमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५७ ॥

पुष्पोष्पेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः ॥ बभौ मेघ ईवाकाशे विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५८ ॥

तस्य वेगसंभाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५९ ॥

तस्याम्बरगतौ बाहू दृष्टाते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्रादिनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ६० ॥

आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४५—४७ ॥ तस्मिन्

हनुमति । वेगात्समुत्पततिसति नगरोहिणः शैलरु-

हावृक्षाः । विटपान् संहृत्य आदाय समुत्पेतुरित्यर्थः

॥ ४८ ॥ सम्ग्रहेणोक्तं विवृणोति—स मत्तेत्यादिना ॥

कोर्येष्टिमकः कोर्येष्टिः ॥ ४९—५० ॥ तमूरुवेगेति

प्राठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः सालाः सालवृक्षाः ।

अन्ये नङ्गोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां

समवेताः पुरुषाः । “सेनायां समवेता ये सैन्यास्तौ

सैनिकाश्च ते” इत्यमरः ॥ ५१—५२ ॥ सारवन्तः

स्थिरांशवन्तः । “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः

॥ ५३ ॥ मेघसंकाशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः

रात्राविति शेषः ॥ ५४ ॥ अवशीर्यन्त अवशीर्यन्त ।

आगमशासनस्थानित्यत्वादुक्तमात्रः । स्थितवन्त इत्यर्थः ।

निवृत्ताः बन्धून्नुगम्य निवृत्ताः सुहृद्वक्षे सलिल इति

सामीप्येसप्तमी । “ओदकान्तास्त्रिगन्धो बन्धुमनुव-

जेत्” इत्युक्तेः ॥ ५५ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन

युक्तं ॥ ५६ ॥ तारेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ ५७ ॥ अनुव-

हृतलामोषत्वादिकमुचितवान् ॥ ४३ ॥ ति० मत्ताःकोर्येष्टिभाःयेषुतान् । स्त० यक्षा कोर्येष्टिभिः भा शोभायस्यतकोर्येष्टिभं । तच्च-

तत्तत्कं थिरःप्रदेशश्च । तेनसहितान् ॥ ४९ ॥ रामानु० तस्यवेगेनविमुक्ताःकुरगमनहेतुभूतवेगेनहेतुनाविमुक्ताःगतसंन्याः

अवशीर्यन्त । आगमशासनस्थानित्यत्वादुक्तमात्रः । पुष्पाणिमुक्त्वासलिलेअवशीर्यन्तेत्यनेनप्रस्थितेभ्यःसुहृज्जोनिवृत्तानामधुमोक्ष-

णपूर्वकंशोकसागरेनिमग्नानांसुहृदांसमाविष्यन्त्यते ॥ ५५ ॥ रामानु० हनुमन्तसमुद्भूताःसारवन्तोवृक्षाःअथमंसागरेपतिताःअल्प-

साराःततोप्यधिकंगत्वाजलेविशीर्णाइत्युक्त्वापुष्पाण्यप्यतिलघुत्ववत्तयामहदूरंगत्वापतितानीत्याह—लघुत्वेनेति ॥ ५६ ॥ ति०

सर्ववर्णानां विद्युत्सत्त्वाभानावर्णपुष्पोद्यानबद्धसविद्युद्गणमेघोपमा ॥ ५८ ॥ रामानु० बाह्वोःपञ्चशास्त्रत्वात्पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः

[५१०] १ क. इषेवमुक्त्वा. २ ख. वानरान्वानरैर्ममः. ३ ड.—ट. वेगात्. ख. वेगेन. क. वेगात्तासिस्तो. ४ ठ. कोर्येष्टिमकान्. ५ ड.—ट. ऊरुवेगोत्थिताः. ६ क. तद्गृह. ७ क. मगादयः. ८ ख. ड.—ट. व्यवशीर्यन्त.

९ घ. च. छ. ज. बान्धवायथा. १० क. तन्निवृत्तं. ११ ड.—ट. पुष्पोष्पेणानुबद्धेन. १२ ख. नानागन्धेन. १३ क. घ.—ट. शोभयन्तै. १४ ख. ड.—ट. समुद्भूतै. १५ ड. म. ट. ताराभिरिवरामाभिः.

पिबन्निव बभौ चापि सोमिजालं महार्णवम् ॥ पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ६१ ॥
 तस्य विद्युत्प्रभाकरे वसुमार्गानुसारिणः ॥ नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ६२ ॥
 पिबे पिक्वाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६३ ॥
 मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रभावभौ ॥ सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६४ ॥
 लाङ्गलं च समाविद्धं पुवमानस्य शोभते ॥ अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६५ ॥
 लाङ्गलचक्रेण महार्जुकुदंष्ट्रोऽनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेपीव भास्करः ॥ ६६ ॥
 स्फिग्देशेनोभिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारित्तेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६७ ॥
 तस्य वानरसिंहस्य पुवमानस्य सागरम् ॥ कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६८ ॥
 'हे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिस्सृता ॥ दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६९ ॥
 पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यायां बध्यमानया ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥ सागरे मास्ताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ७१ ॥
 र्धयं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ सैस तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ७२ ॥
 सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलैर्वर्ष्मणां ॥ अभिघ्नस्तु महावेगः पुपुषे स महाकपिः ॥ ७३ ॥
 कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निस्सृतः ॥ सागरं भीमनिघोषं कम्पयामासतुर्मृगम् ॥ ७४ ॥
 विकर्षेभूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ॥ पुपुषे कैपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७५ ॥

हेन व्याप्तेन ॥ ५८—६० ॥ अर्णवं पिबन्निव
 आकाशं पिपासुरिवेत्यध्यामस्य महानुद्योगस्सूच्यते ।
 लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीय-
 मान इव भवति एवमंबरं च । ततोतिवेगेन गच्छन्स-
 महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः
 ॥ ६१—६२ ॥ पिबे विप्रकाशेते । पिक्वाक्षाणां वान-
 रानां मुखस्य । परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसू-
 र्याविविबुधोपमा ॥ ६३ ॥ तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासू-
 र्यमण्डलं ॥ ६४ ॥ समाविद्धं उभालीकृतं ॥ ६५—६६ ॥
 स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६७ ॥ गर्जति अग-

र्जत् ॥ ६८ ॥ सानुबन्धा सपुच्छा । उल्का हि पुच्छ-
 युक्ता नियतति ॥ ६९ ॥ पतङ्गः सूर्यः । व्यायतो
 दीर्घः । प्रवृद्ध इव दीर्घ इव । कक्ष्यायां बध्यमानायां
 हि मातङ्गो दीर्घो भवति ॥ ७० ॥ नौरिवावगाढेना-
 वभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति । अथ
 च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छायया चैकाकार-
 स्सन् मास्तपूरितकटा नौरिवासीत् ॥ ७१ ॥ सोन्माद
 इव समुद्रर्ष इव समुद्रतजल इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शैलव-
 र्ष्मणां शैलतुल्यानां । “वर्ष्मदेहप्रमाणयोः” इति
 सज्जनः ॥ ७३—७४ ॥ विकिरन्निव विभजन्निव ।

॥ ६० ॥ ति० विष्टतत्त्वादिपिबन्निवेति । अधोवक्त्रेऽप्यसुप्रेषा । ऊर्ध्ववक्त्रेऽप्यकाशं पिपासुरिवेति । चो० नासिकयाविवम-
 श्वेतायामुद्योधिपिबन्निवबभौ । उपरिगमनावस्थायां आकाशं पिपासुरिवददृशे ॥ ६१ ॥ स० कक्षान्तरगतः बाहुमूलमध्यगतः ।
 'बाहुमूलेऽमेकक्षौ' इत्यमरः ॥ ति० जीमूतइतिसन्त्यन्तमितिकतकः ॥ ६८ ॥ रामानु० उल्कापातोपमशरीरावणस्यभाव्य-
 शुभसूच्यते ॥ ६९ ॥ रामानु० कक्ष्या इममध्यवन्धनं । 'कक्ष्याप्रकोष्ठेऽर्ध्यादिः काष्ण्यामध्यवन्धने' । इत्यमरः ॥ ७० ॥
 ती० सोन्मादइव समुद्रः अपसारीबलक्ष्यते भ्रमणकेन जलोद्भवनघोषादिमत्त्वादिवसुपमा ॥ ७२ ॥ रामानु० उर्मिजालानामि-
 त्यत्र 'नलोकाव्यय—' इतिषष्ठ्यानिषेधेपिबन्निप्रयोगात्साधुलं । उरसा । उरश्शब्देनोरोवेगजनितोवायुर्लक्ष्यते ॥ ७३ ॥ स०

[छर०] १ ख. श्रीमान्. २ क. ख. च. छ. ज. य. सोमिजालं. ३ घ. नयनेच. ४ ब. छ. ज. चन्द्रसूर्याविवोदरे. क.
 घ. क. झ. ज. ट. चन्द्रसूर्याविवस्थितौ. ५ ख. यथासूर्यस्यमण्डलं. ड.—ट. यथास्यात्सूर्यमण्डलं. ६ घ. ड. च. ज.—ट.
 च्छायाविवोच्छ्रितः. छ. च्छायाविवोच्छ्रितः. झ. च्छायाविवोच्छ्रितः. ७ ड.—ट. लाङ्गलचक्रोहनुमान्. ८ क. च्छायाविवोच्छ्रितः. ९ ड. झ. नातिताम्रेण. १० क. यथातु. ११ क. घ.—ट. सतुतस्याङ्गवेगेन. १२ घ. ब. ज. य. जालानिउरसा. ख.
 मालानामुरसा. १३ क. घ. च.—ज. शैलवर्ष्मणा. १४ क. अभिघ्नन्सुमहावेगः. १५ ड.—ट. निर्गतः. १६ ड.—ट.
 भीमनिर्हादः. १७ क. हरिशार्दूलो.

मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे ॥ अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निव ॥ ७६ ॥
 तस्य वेगसंमुद्धृतं जलं सजलदं तदा ॥ अम्बरस्य विविभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७७ ॥
 तिमिनऋक्षपाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा ॥ बह्नापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७८ ॥
 पुवमानं समीक्ष्याथ भुजङ्गास्तामराण्याः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णं इति मेनिरे ॥ ७९ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णा त्रिशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जले चौरुतराऽभवत् ॥ ८० ॥
 श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया विवृता लवणाम्मसि ॥ ८१ ॥
 शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ॥ वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ८२ ॥
 येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुञ्जरः ॥ तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकुत इवार्णवः ॥ ८३ ॥
 आपाते पक्षिसंधानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८४ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमास्त्रिष्ठकानि च ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८५ ॥
 प्रविशन्महाजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 पुवमानं तु तं दृष्ट्वा पुनश्च त्वरितं तदा ॥ चैवर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८७ ॥
 उताप न हि तं सूर्यः पुवन्तं वीनरोत्तमम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८८ ॥
 ऋषयस्तुष्टुर्ध्वैर्न पुवमानं विहायसा ॥ जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो मेहौजसम् ॥ ८९ ॥
 नागाश्च तुष्टुर्ध्वैश्च रक्षांसि विवृधाः खगाः ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतलक्षम् ॥ ९० ॥

रोवसी बावापृथिव्यौ ॥ ७५ ॥ अतिक्रामन् अत्य- विम्बावधिकपरिमाणत्वं संभवतीति न शङ्कनीयं ।
 क्रामन् ॥ ७६ ॥ तस्य हनुमतः । वेगेन ऊहवातेन । छायाशब्दो हि नात्र प्रतिविम्बपरः किन्त्वनातपपरः ।
 समुद्धृतं समुत्थापितं । सजलदं जलं जलदो जलं प्रातरेव हि समुद्रसरणमुक्तं तदा तस्य छाया समुद्रे
 चोद्धृतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तिमयो महामत्स्याः तक्राः तथाप्रमाणा दृश्येतैव ॥ ८० ॥ अभ्रघनः अभ्रमूर्तिः
 प्राहाः झपाः मकराः । विवृताः जलविभेदेन प्रका- ॥ ८१—८२ ॥ द्रोणी कटाहः ॥ ८३ ॥ आपाते
 शिताः ॥ ७८—७९ ॥ दशयोजनविस्तीर्णोति । मार्गे ॥ ८४—८७ ॥ रामकार्यं सीतान्वेषणं तदे-
 ननु त्रिशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्गाप्रप्तिः स्यात् वार्यः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय तद्वेगुभूतहनु-
 मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुध्येत । नहि मच्छमनिवर्तनायेत्यर्थः ॥ ८८—८९ ॥ रक्षांसि

मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे । मेरुमन्दर इति महाभरोरवच्छंभपर्वतः । तत्सदृशान्वा ॥ ७६ ॥ रामानु०
 जलं सजलदं स्मित्यनेन समुद्धृतं जलं मेघमण्डलपर्यन्तमभुदित्यन्वाभ्यते ॥ ७७ ॥ ति० छायाप्रमाणवर्णनेन तच्छरीरप्रमाणमपि वर्णि-
 तप्रार्थं । इयं माध्याह्निकी छाया ॥ ८० ॥ ती० श्वेताभ्रघनराजीव अभ्रघेतशब्देन स्वच्छतोच्यते । घनशब्देन सान्द्रता । तथाच निर्ध-
 छात्रसान्द्रपक्षिरित्यर्थः ॥ ति० श्वेताभ्रघनराजीव श्वेताभ्रयुक्तमेघपक्षिवत् स्वच्छायाशुशुभे । शुक्लदंष्ट्रादिना नानावर्णत्वानुकोपमानि-
 बाहः ॥ स० श्वेताभ्रघनराजीवशुभ्रमेघदीर्घपक्षिरिव । छायाच समुद्रे प्रतिफलितप्रतिविम्बः । नातपाभावः । तेन शौक्ल्यं संगच्छते ।
 " घनः सान्द्रदेहेदीर्घः " छायास्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः " इत्युभयतोविश्वः ॥ ८१ ॥ वि० तस्य उपरीतिशेषः
 ॥ ८७ ॥ स० तत्र हनुमति । दानवाः सज्जनाः ॥ ८७ ॥ रामानु० सिषेव इत्यनेन पुत्रत्वेपि रामकार्यप्रवृत्तिलाप्स्युष्यतैवद्योषते

[पा०] १ क. छ. झ. ट. उद्धतान्समहार्णवे. २ क. घ. ङ. झ. ज. ट. अत्यक्रामन्महा. ३ क. न्महावेगांस्तरङ्गान्.
 ४ क. ख. ब.—ट. समुद्धृतं. ५ ख. जलमध्येजलतदा. ६ घ. ङ. छ. ज. अ. ट. विवभ्राजे. ७ न. छ. विविधास्तदा. घ.
 विवृतास्तदा. ८ क. ज.—ट. क्रममार्गे. ९ क. झ. ट. भुजङ्गाः सागराणाम्. क. च. छ. ज. भुजङ्गाः. १० क. ङ.—ट.
 उपगैविव. ११ क. झ. ट. जवे. १२ ख. वासिचरा. १३ क.—ट. पतिता. १४ घ. न्वेगवान्कपि. १५ ग. घ. च. आकाशो.
 १६ क.—ट. दृश्यते. १७ ग. घ. ब.—ट. हनयं. १८ ब. छ. ज. अ. ववर्षुस्तस्यपुष्पाणि. झ. ट. ववर्षुस्तत्रपुष्पाणि.
 १९ क. ख. घ.—ट. वानरेश्वरं. २० ग. विहायति. २१ क.—ट. वनौकदं. २२ क. ग. च. छ. ज. अ. विविधाः खगाः.
 क. झ. ट. विविधानिच. २३ क. ख. ग. प्रेक्ष्यकाशे.

तस्मिन्पुनरगच्छेत् पुनरुत्तमं हनुमति ॥ इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ९१ ॥
 साहाय्यं वानेन्द्रस्य यदि नाहं हनुमतः ॥ करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ९२ ॥
 अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९३ ॥
 तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि विश्रान्तस्सुखेनातिपतिष्यति ॥ ९४ ॥
 इति कृत्वा मतिं सार्धं समुद्रच्छिन्नमम्भसि ॥ हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९५ ॥
 त्वमिहासुरसंधानां पातालतलवासिनाम् ॥ देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिषत्सन्निवेशितः ॥ ९६ ॥
 त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याग्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९७ ॥
 तिर्यग्धूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वधिषुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९८ ॥
 स एष कपिशार्दूलस्त्वागुपयति वीर्यवान् ॥ हनुमान्नामकार्यार्थं भीमकर्मा स्वमाहुतः ॥ ९९ ॥
 अस्य साहं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः ॥ मैम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥ १०० ॥
 कुरु साचिन्वमसाकं न नः कार्यमतिक्रमेत् ॥ कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मनुष्युदीरयेत् ॥ १०१ ॥
 सलिलाद्धूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठस्त्वेव कपिस्त्वयि ॥ अस्माकमैतिथिश्चैव पूज्यश्च पुनरावरः ॥ १०२ ॥
 चामीकरमहानाभ देवमन्धर्वसेवित ॥ हेतुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततश्चेपं गमिष्यति ॥
 ॥ एष कपिशार्दूलस्त्वागुपयति वीर्यवान् ॥ १०३ ॥
 काकुत्स्थस्यानृशंसं च मैथिल्याश्च विवासनम् ॥ भ्रमं च पुनरेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०४ ॥

दिवपालकरक्षस्ववन्धीनि ॥ ९० ॥ मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥ सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण निन्धः । विवक्षतां वक्तुमिच्छतां ॥ ९२—९४ ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गं । नामि-
 शृङ्गो दृष्यक्षवाची । शृङ्गं च पर्वतस्याभ्यक्षमेव ।
 “नामित्यभ्यक्षकत्वाः” इति दुर्षणः ॥ ९५ ॥
 परिषः अगलं । “परिषो मुद्रेऽगले” इति दुर्षणः
 ॥ ९६ ॥ परिषत्सन्निवेशः लयेषामिति ॥ ९७ ॥
 शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९८—९९ ॥ इक्ष्वाकोः
 कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत इति । इक्ष्वाकुकुलवर्ती तस्य ।
 पूज्यतमास्तव मत्संबन्धादिति भावः । यदा
 लघुपकारकवासुपुत्रमुद्दिश्य ॥ १०० ॥ कार्यं प्रयो-
 जनं विश्रान्त्यादि । कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मनु-
 कोपं उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ १०१—१०२ ॥
 चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०३ ॥
 काकुत्स्थस्यानृशंसं रामस्य सीताविषयां दयां ॥ १०४ ॥

॥ ८८ ॥ ती० सर्ववाच्यः सर्वनिन्दावाग्विषयः भविष्यामीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ति० सागरेणविवर्धितइत्युक्त्या कविदेशः सागरसा-
 तसापिपुतसंभूतइतिहायते ॥ ९३ ॥ ती० हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानं । हिरण्यमयमित्यर्थः । “नामिःप्रधानेकत्वा” इतिविश्वः ।
 स० हिरण्यनाभं नाम्ना । मैनाकं मैनाकादिमवत्वर्धतभायी । तत्पुत्रं ॥ ९५ ॥ सी० परिषःसंनिवेशितः आमुषविशेषलेनसंनिवे-
 शितः । अनेन पक्षच्छेदभयात्समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्वराक्षसनिरोधार्थं देवराजेनमैनाकःस्थापितइत्यवगम्यते ॥ स० देव-
 राज्ञा देवराजेननिवेशितइवाक्षि । देवराजमयाक्षिसलासेनप्रक्षिप्तइत्युक्तेषा । अतो नोत्तरग्रन्थविरोधः ॥ ९६ ॥ ति० ज्ञातवी-
 र्याणां देवराजेनेतिशेषः ॥ ९७ ॥ ति० शक्तिस्ते अस्तीतिशेषः । तस्मात्पिहितपातालमुलप्लवसन्वृद्धिस्तथावर्धमानस्सधूर्ध्वमु-
 तिष्ठ ॥ ९८ ॥ ति० उपयति तवोपरिप्रेक्ष्येऽप्येत्येति । तस्माद्विश्रामयलमुत्तिष्ठेतिपूर्वेणान्वयः । एतदुत्तरं ‘हनुमान्नामकार्यार्थंभी-
 मकर्मास्वमाहुतः । भ्रमं च पुनरेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि’ इतिप्राचीनःपाठःपाठः । अत्रस्वमाहुतइत्यनन्तरंकेचिच्छ्लोकाःप्रसिद्धाः-
 परैरितिकतकः ॥ ९९ ॥ रामानु० साहाय्यंसाहायकं । सहकारित्वमितियावत् । मादृशालिलात्मन् । समइक्ष्वाकवःपूज्यादि ।
 [पा०] १ झ. ट. सागरेण. २ क. झ. ट. तत्रार्दूलवसादितुं. ३ क. ज.—ट. सुखीसोतिगमिष्यति. ४ झ. झ. ट. सद्मानादेवराज्ञामहत्तमता । पातालमिलयानादिपरिषः
 संनिवेशितः. ५ क.—ट. ज्ञातवीर्याणां. ६ च. छ. ज. त्वेवोदयामि. ७ क. ग. च. छ. ज. नगसत्तम. ख. त्वनगोत्तम. ८ क.
 झ. ट. कार्यार्थी. ९ एतदादयः—‘मैथिल्याश्चविवासनं’ इत्येतदन्ताःपञ्चश्लोकाः झ. पुस्तकेनदृश्यन्ते. १० ग. साहाय्यंसाहाय-
 कं. ११ क. वसवर्तिनः. १२ ग. ममप्रेक्ष्वाकवः. ग. मयाहीक्ष्वाकवः. १३ छ. ज. कर्तव्यमनुयत्कार्यं. ग. व.
 कर्तव्यमकृतंकार्यं. १४ क. ग. मतिथिर्होष. घ. मतिथिर्होष. १५ क. हनुमान्स्तेव.

हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ॥ उत्पपात जलासूणीं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०५ ॥
 स सागरजलं भित्त्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा ॥ यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ १०६ ॥
 स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०७ ॥
 श्वातकुम्भनिर्भैरवैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०८ ॥
 तप्तजाम्बूनदैश्शङ्खैः पर्वतस्य संसृत्थितैः ॥ आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम् ॥ १०९ ॥
 जातरूपमयैश्शङ्खैर्ब्राजमानैः स्वयंप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशस्तोभवद्भिरित्तमः ॥ ११० ॥
 तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् ॥ मध्ये लवणतोयस्य विज्ञोऽयमिति निश्चितः ॥ १११ ॥
 स तंमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ ११२ ॥
 स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वा तस्य कैपवेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११३ ॥
 तमाकाशगतं वीरमाकाशे संमुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥
 मानुषं धारयन्नूपमात्मनश्शिखरे स्थितः ॥ ११४ ॥

हुंकरं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ निपत्य मम शृङ्गेषु विभ्रमस्व यथासुखम् ॥ ११५ ॥
 राघवस्य कुले जातरुदधिः परिवर्धितः ॥ स त्वां रौमहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११६ ॥
 कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥ सोऽयं सत्प्रतिकारार्थं त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ११७ ॥
 त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ तिष्ठ त्वं कैपिशार्दूल भयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११८ ॥

निशम्य वचनमितिशेषः ॥ १०५—१०७ ॥ ॥ १११—११२ ॥ जहर्ष विसिन्धिये ॥ ११३ ॥
 श्वातकुम्भनिर्भैः स्वर्णसदृशैः । आदित्योदयसंकाशैः । आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०८ ॥ शस्त्रसंकाशं नीलमित्यर्थः । “ शस्त्रमायुधलोहयोः ” इतिविश्वः ॥ १०९—११० ॥ निश्चितः चिश्चितवान् । कर्तरिनिष्ठा ॥ १११—११२ ॥ जहर्ष विसिन्धिये ॥ ११३ ॥
 प्रीतः प्रीतियोक्तकव्यापारः ॥ ११४—११५ ॥
 कृते उपकारे । त्वत्प्रतिकारार्थं । त्वत्प्रतिभ्यर्चयति । त्वत्तः संमाननमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्य संमाननमित्यर्थः ॥ ११७ ॥ चोदनाप्रकारमाह योजनानामिति ॥ प्रक्रमतामिति अचोदित इति पूर्व-

महद्विहेतुत्वात् । तवपरंपूज्यतमाः सगरविद्वदमदन्तःप्रवेशमुखावस्थानादिकलभोक्तवादितिभावः ॥ १०० ॥ रामानु० जीमू-
 तद्रुममारुतइत्यनेन अनायासेनपर्वतंपातितवानिति शोध्यते ॥ ११२ ॥ रामानु० जहर्षचननन्दचेतिपदद्वयेनकायमनसोर्विकृतिरु-
 च्यते । अस्यवर्गेनाजनिताहिल्लबुद्धाहृष्टमनाधभूवेत्यर्थः । ति० सादितः अगसादितः अधःकृतइतियावत् । जहर्षचननादचेतिप्राची-
 नःपाठः । बलवैभवंदृष्ट्वाजहर्ष । स्तोत्रानप्रयोजनावेदनाय ननाद शब्दकृतवान् । ननन्देतिवाधुनिककल्पितःपाठः ॥ ११३ ॥ रामानु० प्रीतःसुखितः । हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥ ११४ ॥ रामानु० विश्रमस्वेति । धमिरात्मनेप-
 दीकश्चिदस्ति । तथाचोक्तमहमेत— “ विश्राम्यतीतिविश्रान्तौकनिद्रिश्रमतेपिच ” इति ॥ ११५ ॥ रामानु०
 त्वन्निमित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । एषकपिःयोजनानाशतंचापिसमाहृतःसमापतितुमुपश्रान्तः । तवसातुषुविश्रान्तःशेषं
 मर्यादोषंप्रक्रमतामितिलिखन्निमित्तंअहमनेनसागरेणबहुमानात्प्रचोदितः । अतःकपिशार्दूल त्वंतिष्ठ । भयिविश्रम्यगम्यतामित्यन्वयः ।

[पा०] १ क. झ. ट. हिरण्यनाभो. क. हिरण्यनाभस्तद्वाक्यंनिशम्य. २ क. उत्पपाताद्यवेगेनजलाद्रुम. ३ ड. झ. ट. कृतायुतः. ४ ग. च. छ. ज. न. सागरसजलं. ५ ड. झ. ट. बभूवाभ्युत्थितस्तदा. क. बभूवावस्थितस्तदा. ६ ख. घ.—ड. श्वातकुम्भमयैः. ७ ड. झ. न. ट. संकाशैरलिखद्भिः. ८ क.—ड. तस्यजाम्बूनदैः. ९ क. च. समुच्छ्रितैः. १० ड. झ. न. ट. महाप्रभैः. ख. स्वर्णकृतैः. ११ झ. तमुत्थितं. १२ घ. च. छ. तथासादितस्तेन. क. झ. न. ट. तदासादितस्तेन. क. ख. ग. तथापातितः. १३ ज. बुद्ध्वासुमहावेगं. १४ च. छ. महावेगं. ड. झ. न. ट. हरेवेगं. १५ क. ग. ड. झ. न. ट. ननादच. १६ च. छ. ज. समवस्थितं. ख. ग. घ. समवस्थितः. क. समुपस्थितं. १७ ग. प्रीतिहृष्टमनाः. १८ च. छ. ज. वाक्यं पर्वतःकपिमब्रवीत्. १९ ट. हुंकरं. २० क. वानरर्षभ. २१ ड. झ. ट. मुक्तविश्रम्यगम्यता. २२ ग. रामहितार्थय. २३ घ. युक्तमभ्यर्चयति. २४ क.—ज. न. द्विशार्दूल. २५ क. विश्रम्यमयि.

योजमानां शतं चापि-कपिरेव सैमाप्नुतः ॥ तैव सानुषु विश्रान्तशेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११९ ॥
 तदिदं गन्धवत्सादु कन्दमूलफलं बहु ॥ तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ १२० ॥
 अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै ॥ प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ १२१ ॥
 वेगवन्तः पुनन्तो ये पुनगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ १२२ ॥
 अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता ॥ धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वाहस्यो महान् ॥ १२३ ॥
 त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्त्वस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२४ ॥
 पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः ॥ तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२५ ॥
 पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ॥ ते हि जम्बुदिशः सर्वा मरुडानिलवेगिनः ॥ १२६ ॥
 ततस्तेषु प्रवातेषु देवसङ्घाः संहर्षिभिः ॥ भूतानि च भयं जम्बुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२७ ॥
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२८ ॥
 स भीमपुगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥ ततोऽहं सदृसा क्षिप्तः भ्रसनेन महात्मना ॥ १२९ ॥
 अस्मिन्नेवणतोये च प्रक्षिप्तः पुन्योत्तम ॥ शुभ्रपक्षसमग्रश्च तव पित्राऽभिरक्षितः ॥ १३० ॥
 ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः ॥ त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १३१ ॥
 तंस्मिन्नेवगते कार्ये सागरस्य भ्रमैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि मेहाकपे ॥ १३२ ॥
 भयं भोक्ष्य पूजां च गृहाण कैपिसत्तम ॥ प्रीतिं च वेदुं मन्यस्य प्रीतोऽसि तव दर्शनात् ॥ १३३ ॥
 एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नमोत्तममब्रवीत् ॥ प्रीतोऽसि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १३४ ॥
 त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्यात्तव्यमिहान्तरे ॥ १३५ ॥

षान्वयः ॥ ११८—११९ ॥ तत् प्रसिद्धं । कन्दः
 कन्दमूलः । मूलं फलः । तत् तस्मात् ॥ १२० ॥
 प्रख्यात इति संबन्धविशेषणं । महागुणानां परिग्रहो
 यस्मिन्स तथा ॥ १२१—१२५ ॥ संबन्धं विवृणोति
 पूर्वमित्यादिना ॥ पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः पादपूरणे
 ॥ १२६—१२९ ॥ समग्रः समग्रपक्षः । गुप्तसम-

ग्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोऽसीत्यर्थः
 ॥ १३०—१३३ ॥ कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति
 भावः । मन्युः कोपः । मरुडता पूजानगृहीतेति कोपो
 निरस्यतामित्यर्थः ॥ १३४ ॥ कार्यकालः त्वरते शीघ्रं
 गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते अत्र चित्त-
 न्वःक्रियते चेदिदमहोतिवर्तते इत्यर्थः । इह समुद्रे ।

॥ ११८—११९ ॥ रामानु० हनुमतःपूजयतमलेहेलन्तरंदर्शयति—अस्माकमपीति । संबन्धः अतिभ्यतिथिमद्भावलक्षणः ।
 महागुणपरिग्रहः परिग्रहोऽस्तिपरिग्रहः । महागुणानां सत्तापरिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ टी० महागुणपरिग्रहः महागुणेनकावुनाप-
 रिग्रहोऽस्ति तथा ॥ १२१ ॥ रामानु० किंचातिथेस्तवपूजायां काम्यार्थेतिद्विद्वयोरेपिप्रत्युपकारसिद्धिः स्यादित्याह—संही-
 त्यादिना ॥ १२४ ॥ रामानु० भोक्ष्य मुञ्च । 'भोक्षनिरसने' इतिचौरादिकोधाद्युः ॥ ति० मान्यस्य वायुसंबन्धात्तवपूज्यस्यम-
 मप्रीतिं कुर्वितिशेषः ॥ १३३ ॥ टी० मन्युःपूजानगृहीकारनिबन्धनंदैव्यं ॥ १३४ ॥ रामानु० कार्यकाल इति । कार्यः करणयो-
 [पा०] १ च. छ. ज. य. वापि. २ क. स. ड. समाप्नुतः. ३ च. छ. ज. य. तवसानुनि. ४ क. छ. ज. य. विक्रम-
 तामिति. ५ क. स. य. ड. विश्रान्तोऽनुगमिष्यति. क. ग. विश्रान्तोऽनुपमिष्यति. ६ स. घ. य. ड. पुनगाः. ७ ग. तेषु. ८ छ.
 ज. विषादतः. ९ क.—ज. पुत्रस्त्वतस्य. ख. पुत्रतस्यच. १० क.—ड. धर्मज्ञे. ११ ख.—ड. तेषु. १२ क. क. स. य. ड.
 मरुडानिलवेगिनः. १३ क.—ज. य. सहस्रशः. ख. महर्षिभिः. ग. सुरर्षिभिः. १४ च. छ. ज. य. क्षयायै. १५ घ.—ड.
 ततःततसहस्रशः. ग. शतशसहस्रशः. १६ क. घ. स. मायुपागतः. १७ क. च.—स. गुप्तपक्षःसमग्रश्च. १८ क. स. ड.
 सान्योऽसिममारुते. १९ ग. क. छ. य. ड. भ्रमैव. २० क.—ड. अस्मिन्नेव. २१ क.—घ. च. छ. ज. भ्रमैवहि. २२ ख.
 ग. च. छ. ज. कर्तुमर्हसिलं. २३ क. स. य. ड. महामते. २४ क. पूजार्हं. २५ क. य. ड. हरिप्रताप. घ. कपिकुञ्जर.
 २६ क. स. ड. सममान्यस्य. २७ घ. क. स. य. ड. सिद्धान्तरा.

इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालम्ब्य हरिपुङ्गवः ॥ जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३६ ॥
 स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीभिरेनिलात्मजः ॥ १३७ ॥
 अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पन्थानमौस्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३८ ॥
 भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३९ ॥
 तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १४० ॥
 देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ काञ्चनस्य सृनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १४१ ॥
 उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १४२ ॥
 हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं परितुष्टोऽसि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रेयच्छामि तिष्ठं सौम्य यथासुखम् ॥ १४३ ॥
 साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनुमतः ॥ क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४४ ॥
 रामस्यैव हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः ॥ सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽसि ददं त्वया ॥ १४५ ॥
 ततः प्रहर्षभैरमद्भिपुलं पर्वतोत्तमः ॥ देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४६ ॥
 स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ॥ हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४७ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ [तं प्रेयान्तं समुद्रीक्ष्य द्वाकाशे माहतात्मजम् ॥]
 अमुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४८ ॥
 अयं वातात्मजः श्रीमान्पुवते सागरोपरि ॥ हनुमाञ्चाम तस्य त्वं मुहूर्ते विघ्नमाचर ॥ १४९ ॥
 राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ॥ दंष्ट्राकरालं पित्राश्वं वक्रं कृत्वा नैमस्समम् ॥ १५० ॥

अन्तरे मध्ये । मया नस्थासन्न्यमिति वानरसन्निधौ
 प्रतिज्ञा कृता ॥ १३५ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवे-
 त्यर्थः ॥ १३६—१३७ ॥ हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्ति-
 मन्तौ सौ हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्समुद्रोपि मूर्ति-

मत्तया तत्रादृश्यतेति सूचितं ॥ १३८—१३९ ॥
 द्वितीयं समुद्रलङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयंरूपं कर्म
 ॥ १४०—१४३ ॥ भये सति समुद्रलङ्घनेन किं भवि-

म्यः कालः कार्यकालः । खरतेखरयति । अहस्याप्यतिवर्ततेलङ्घाद्विप्रप्रवेशयोग्यमहस्यातिवर्तते । प्रतिज्ञाचेति—‘यथाराचवनिर्मुक्तः
 शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्गच्छमिष्यामि लङ्कारावणालिताम्’ इति प्रतिज्ञादत्ता । तस्मादिहान्तरेन स्थातव्यं ॥ १३५ ॥ ति०
 प्रहसन्निवेति । एतावत्प्रहसनेपि भ्रममारोप्य बुधां प्रयास एतयोरिति प्रहासः ॥ रामानु० आलम्ब्य दृष्ट्वा । प्रहसन्निवेत्यत्रेव शब्देहा-
 सप्रकर्षस्य परामर्शपरः प्रीति सूचकः । मन्दरिमतं कुर्वन्मित्यर्थः ॥ १३६ ॥ ति० भूयः कर्ष्यततोपि बहुर्ध्वतगिरिभ्यः प्रवेशवर्तिनम-
 वलोकयन् ॥ १३९ ॥ रामानु० साह्यं सहायकर्म सहकारिणमित्यावत् । तेलयानिर्भयस्य भये सति भतिविस्तृतसमुद्रोपर्याका-
 शगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तं संभावनायामपि निर्भयस्य ॥ १४४ ॥ रामानु० बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन्काले स्वस्योभूदित्यर्थः ।
 प्रतिप्रयाणवेलायापि ‘पर्वतेन्द्रमुनाभं वसुपुष्ट्यवीर्यवान्’ इति नैनाकावस्थानाभिधानात् । सायदं नैनाकाधित्तितागारप्रदेशं
 ॥ १४७ ॥ रामानु० श्रीमान्अथ श्रीशब्देनातिदूरसमुद्रलङ्घनेप्युपरिषलामिद्विप्रयुक्तामुपमोच्यते ॥ १४९ ॥ स्त० रक्षसाम-
 यं राक्षसत्वं । करालकूरं । पित्रलवर्णयुक्तोऽक्षिणीयसत्वं । वक्रं मुखं । अर्धर्चादिनिविष्ट इति वक्रशब्दः पुंलिङ्गः । अतो न भस्त्वशमित्युप-
 पन्नं । अतएवार्धर्चादिगणोक्तप्रपञ्चनपरे ‘अक्षनेत्रारण्यगण्डीवानिनपुंसकेव’ इति लिङ्गानुशासने च शब्देन पुंलिङ्गलभ्यनुशिष्टं ।

[पा०] १ ख. थोपहाराभिः. २ घ. क. झ. ज. ट. रभिनन्दितः. ३ च. छ. ज. अतकध्वंसमुत्पत्य. ग. क. झ. ज. ट.
 अथोर्ध्वं दूरमाहृत्य. क. ख. अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य. ४ ख. क.—ट. मासाय. ५ ख. ग. घ. ततश्चोर्ध्वगतिं. झ. ततश्चोर्ध्वगतिं.
 ६ क.—ट. वायुसूनुर्निरालम्बो. ख. वायुपुत्रोर्निरालम्बो. ७ घ. क. झ. ट. कपिकुजरः. ८ च. ज. कर्मणि. ९ घ. प्रदास्यामि.
 १० झ. ज. ट. गच्छसौम्य. ११ ग. क. झ. द्विभ्रान्तस्य. १२ क. च. छ. ज. रामस्यैव. १३ क. झ. ज. ट. हित्तयैव.
 १४ क. झ. ज. ट. दाशरथेः कपिः. १५ क. ग.—ट. शक्त्या. १६ क. झ. ट. सतप्रहर्ष. १७ क. ख. छ.—ट. मलभक्त.
 १८ ख. पर्वतोत्पत्तं. १९ इवमर्थं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते. २० घ. अमुवन्देव संकाशां. २१ ग.—झ. ट. नभस्त्वृक्षं.
 म. दिवस्पृष्टं.

बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ॥ त्वां विजेष्यत्सुपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १५१ ॥
 एवमुक्त्वा तु सा देवी देवतैरभिसंस्कृता ॥ समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं चपुः ॥ १५२ ॥
 विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् ॥ पुनमानं हनूमन्तमाश्रित्यैवमुवाच ह ॥ १५३ ॥
 मम मक्ष्याः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ ॥ अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५४ ॥
 [वरं एष पुरा दत्तो मम धाम्नेति सत्वरं ॥ व्यादाय वक्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः] ॥ १५५ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्रोक्ता लिर्वानरर्षभः ॥ प्रहृष्टवदनः भीमानिदं वक्षममब्रवीत् ॥ १५६ ॥
 रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा वैदेह्या चोपि भार्यया ॥ १५७ ॥
 अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ॥ तैस्य सीता हता भार्या रावणेन रेशस्त्रिणी ॥ १५८ ॥
 तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साक्षं विषयवासिनी ॥ १५९ ॥
 अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चालिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्रं सत्यं प्रतिष्ठुणोमि ते ॥ १६० ॥
 एवमुक्त्वा हनुमता सुरसा कामरूपिणी ॥ अजवीर्भौतिवर्तेन्मां कश्चिदेव वरो मम ॥ १६१ ॥
 तं प्रयान्तं समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना वै नानमाता हनूमतः ॥ १६२ ॥

अप्यतीत्यस्माकं भवे सतीत्यर्थः ॥ १४४-१५० ॥ अन्य-
 कार्यविषक्तस्य मारीचसृगमहणव्यासक्तस्य ॥ १५८ ॥
 विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥ १५९-१६० ॥
 नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत् । अतिव-
 र्तेनित्यत्र परस्मैपदमार्थः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं ।
 “अजवीर्भौतिवर्तेन्मां कश्चिदेव वरो मम” इत्यस्या-
 नन्तरं “तदृष्ट्वा व्यादितं वक्रं वायुपुत्रः सुबुद्धि-
 मान्” इत्यादिसौकीन्यव्याख्या । मध्ये तं प्रयान्तमि-
 त्यादयः केषुचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च । शत-
 योजनायतले वानरैर्लङ्घ्यासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति
 विरोधात् । त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ “तं प्रयान्तं
 समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना
 वै नानमाता हनूमतः ॥ प्रविश्य वदनं मेघ गन्तव्यं
 वानरोचम । वरं एष पुरा दत्तो मम धाम्नेति सत्वरं ॥

व्यादाय विपुलं वक्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एव-
 मुक्तः सुरसया कुड्रो वानरपुङ्गवः ॥ अजवीर्भुव
 वै वक्रं येन मां विषदिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां कुड्रो
 दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनु-
 मांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥
 चकार सुरसा चास्यं विशद्योजनमायतम् । हनुमांस्तु
 वतः कुड्रक्षिशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्रं
 चत्वारिंशत्तयोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चा-
 दशयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रं षष्टियोजन-
 मायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ।
 चकार सुरसा वक्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनुमान-
 चलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा
 वक्रं शतयोजनमायतं” इति । प्रकृतं विलिख्यते—
 तदृष्ट्वा व्यादितं वक्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुतं-

अथवा ‘यमावाचाविषादिश’ इत्यादिवत्सुकच्छन्दसहस्रन्तलाहवन्ततामाश्रित्यनभसःसृष्ट्वायुगतदिति ॥ १५० ॥ ति० बलंज्ञान-
 बलमुपायबलं च । पराक्रमं च ज्ञातुमिच्छामहे । तदेवविश्रुणोति—स्वामिति मयस्य च भयावहमिति पाठे सधैर्यकमयस्यापीत्यर्थः ॥ स्व०
 बलंशरीरं । मैनाकाविभ्रमेणैव ज्ञातत्वाद्भयस्य इत्युक्तं । इच्छामहे इच्छामः । केनचिदुपायेन त्वां विजेष्यति वा किं वा विषादं दैन्यं गमिष्यती-
 तिविचारयामः । यद्वा बलं तुभ्यमस्मद्वत्वरवर्धं अस्य हनुमतः पराक्रमं च ज्ञातुमिच्छामः । द्युपायेन त्वां विजेष्यति तर्हि तत्पराक्रमो-
 विज्ञातः । यदि विषादं गमिष्यति तदा स्मद्वत्वरवर्धं विज्ञातं भवेदिति ॥ १५१ ॥ ति० अन्यकार्यविषक्तस्य वैवादि कार्यसाधनासक्तस्य
 ॥ १५८ ॥ ती० विषयवासिनि रामराज्यवासिनि । त्रैलोक्यनायकाक्षमस्येति भावः ॥ १५९ ॥

[पा०] १ ख. देवतैवापि. घ. देवैर्लैरभि. च. छ. ज. देवैरपिच. २ क. सहसा. ३ क. प्रविशस्य. ४ ग. क.—उ.
 पाठेषु अर्थकोट्यव्येते. ५ ग. छ. ज. म. प्राजलिः पवनात्मजः. ६ ख. भीमान् सुरसां वाक्यमब्रवीत्. ७ क. ख. दाशरथिः
 श्रीमान्. ८ च. छ. ज. ग. सीतया. ९ वैद. ट. सह. १० क.—म. अस्य कार्य. ११ ग. वतः सीता. घ. तस्य भार्या-
 हता देवी. १२ क. तपस्त्रिणी. १३ ग. नातिवर्तेत. च. छ. ज. नातिवर्तेत. १४ क.—उ. मानाया.

प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोचम ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्त्वरा ॥
 व्यादाय वक्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १६३ ॥
 एषमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अत्रवीत्कुरु वै वक्रं येन मां विषेहिष्यसे ॥ १६४ ॥
 इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो वैभूव हनुमांस्तदा ॥ १६५ ॥
 तं दृष्ट्वा मेधैसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ चकार सुरसा चासं विंशयोजनमायतम् ॥ १६६ ॥
 तं दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशयोजनमायतः ॥ १६७ ॥
 चकार सुरसा वक्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ बभूव हनुमान्नीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ १६८ ॥
 चकार सुरसा वक्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ तथैव हनुमान्नीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ १६९ ॥
 चकार सुरसा वक्रं मृगशीतीयोजनमायतम् ॥ हनुमान्चलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ १७० ॥
 चकार सुरसा वक्रं शतयोजनमायतम् ॥ १७१ ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वांसं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ दीर्घजिह्वं सुरसया सुंधोरं नरकोपमम् ॥
 सुसंक्षिप्यात्मनः कार्यं बभूवाकुष्ठमात्रकः ॥ १७२ ॥
 सोभिपत्याशु तद्वचनं निष्पत्य च मेहाजवः ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमौनिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७३ ॥
 प्रविष्टोसि हि ते वक्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही संत्यथासीद्वरस्त्व ॥ १७४ ॥
 तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ॥ अत्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वैनरम् ॥ १७५ ॥
 अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथा सुखम् ॥ समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १७६ ॥
 तत्तृतीयं हनुमतौ दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधुसाध्विति भूतानि प्रशंसुस्तदा हरिम् ॥ १७७ ॥
 स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्य वेगेन गर्हडोपमः ॥ १७८ ॥
 सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरेरावतनिषेविते ॥ १७९ ॥

क्षिप्यात्मनः कार्यं बभूवाकुष्ठमात्रकः ॥ १६१-१७३ ॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी । तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदान-

ति० विंशयोजनमायतमित्यनन्तरं 'तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वांसं' इति प्राचीनः पाठः । 'तद्दृष्ट्वा' इत्यादयः 'शतयोजनमायतं'
 इत्यन्ताः श्लोकास्तु प्रक्षिप्ता इति कतकः ॥ १६६ ॥ रामानु० व्यादितं व्यातं । इडागमस्त्वार्थः । अतिविस्तृतं वक्रं सूक्ष्मरूपेण प्रवि-
 श्य केशेन । निर्गन्तुमर्गसमीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणं ॥ १७२ ॥ रामानु० दाक्षायणी सनुवादा-
 त्स्त्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीं खमयित्येव कथितमित्यवगन्तव्यं । सत्यं चासीद्वरस्तव त्वांसं प्रविश्य निर्ग-
 मनाद्दृष्ट्वा दत्तो वरः सत्यथासीदित्यर्थः । वरप्रदानश्च नपुंसकत्वमर्थः ॥ १७४ ॥ रामानु० समानयस्व संगमय ॥ १७६ ॥
 रामानु० कैशिकरागविशेषः तदाचार्यैः तुंगुप्रभृतिभिरित्यर्थः । ऐरावतनिषेविते ऐरावतमिति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुश्च न्यते ।
 तेन निषेवितेयुक्ते । 'इन्द्रायुधं लिन्द्रधनुस्वीर्षं सुजुरोहितम्' ऐरावतं च विदुस्तु न भलाचपला' इति वैजयन्ती ॥ १७९ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. निविश्य. २ घ.—ड. विपुलं वक्रं. ३ घ. क. झ. ज. ट. विषेहिष्यसि. ४ क. झ. ज. ट. दत्तो-
 जनमायता. घ. पञ्चयोजनमायतः. ५ क. झ. ज. ट. हनुमानभवत्तदा. ६ इदमर्थ. झ. पाठेन दृश्यते. ७ च. छ. ज.
 भित्तिसंकाशं. ८ क. झ. क.—ज. ट. सुरसाप्यासं. ९ तद्दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु इत्यर्थमारभ्य नवाध्यानि झ. पाठेन दृश्यन्ते. १० क.
 अतः परं हनूमांस्तु त्रिंशद्योजनं. ११ घ. सुरसाचासं. क. सुरसाप्यासं चत्वारिंशत्तथायतं. १२ ग.—ज. झ. ट. मुच्छ्रितं.
 १३ क. झ. ट. तथैव. १४ क. वक्रं योजनमायतीति मायतं. १५ घ. ज. योजनोच्छ्रितं. १६ क. ज. ट. ननलप्रख्यः. १७ ख. वक्रं.
 क. घ. चासं. १८ क. झ. वायुपुत्रस्त. ख. वायुपुत्रस्तु. १९ घ. सुंधोरनरकोपमं. क.—झ. सुमीमं. २० ख.—ड.
 संक्षिप्यात्मनः. क. संक्षिप्यात्मनः. घ. क. झ. ज. ट. पाठेषु. सुसंक्षिप्यात्मनः कार्यमित्यर्थस्य स्थाने. ससंक्षिप्यात्मनः कार्यं जी-
 मूतव्यमारुतः । तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान् बभूवाकुष्ठमात्रकः. इत्येकः श्लोको दृश्यते. २१ क.—ड. सोभिपत्याशु. घ. सन्निपत्याशु.
 २२ क.—ड. महाबलः. २३ क. झ. घ. श्रीमान् प्रहसति मदमवधीत्. २४ ख. घ. सत्यं चास्तु वचस्त्व. क. सत्यं चास्तु वरस्त्व.
 २५ ग. वातजं. २६ क. गं.—ड. समानयन्. २७ घ. गर्हडोपमः.

सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १८० ॥
 वज्राश्वनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते ॥ कृतपुष्पैर्महाभागैः स्वर्गजिह्विरलंकृते ॥ १८१ ॥
 बहता हव्यमैत्यर्थं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १८२ ॥
 महर्षिगणधन्वर्वागवक्षसमाकुले ॥ विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १८३ ॥
 देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ॥ विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥ १८४ ॥
 बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरैर्गणैर्वरैः ॥ जगाम वायुमार्गे तु गस्तमानिव मारुतिः ॥ १८५ ॥
 [इतुमान्मेघजालानि शार्कर्मन्मारुतो यथा ॥ १८६ ॥
 कालागरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाप्राणि चकाश्विर ॥ १८७ ॥
 अविश्वन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तदा ॥ १८८ ॥
 ग्रहस्यमानस्तर्षत्र इतुमान्मारुतात्मजः ॥ भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवादिराद् ॥ १८९ ॥
 ईवेमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १९० ॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ १९१ ॥
 इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ छायायां गृह्यमाणायां चिन्तमायास वानरः ॥ १९२ ॥
 समाक्षिप्तोऽसि सहसा पङ्कृतपराक्रमः ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १९३ ॥
 तिर्यग्ध्वमधश्चैव वीक्ष्यमाणस्ततः कपिः ॥ ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १९४ ॥

नक्षत्रसमये तथैव कथितमित्यनुवादात्कल्प्यते ॥ १७४—१७८ ॥ आकाशगमनमसिदुष्करमित्यु-
 मर्थं कथयितुं आकाशस्वरूपं वर्णयते सेवित इत्या-
 दिना श्लोकसप्तकेन ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिके रागवि-
 शेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः ॥ १७९—१८० ॥
 वज्राश्वनिसमाघातैः पावकैः वज्राश्वनिसमाघातैर्हेतु-
 मिर्जातैः पावकैः ॥ १८१ ॥ हव्यं बहता देवेभ्यो
 हव्यवहनार्थं गतेन । चित्रभानुना बह्निना ॥ १८२ ॥

विश्वे विश्वगते व्यापक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥ देव-
 राजगजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने
 विताननुस्ये । वितत इति वितानविशेषणं ॥ १८४—
 १९० ॥ दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति ।
 अथ आशिता आशिनी भुक्तवती । भविष्यामि
 ॥ १९१ ॥ समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १९२ ॥
 पङ्कृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकू-

ति० पतगोरगाः पक्षिपदाः ॥ १८० ॥ रामानु० वज्राश्वनिसमाघातैः वज्राश्वयोःसमःतुल्यः आघातः अभिघातः वेधातः
 ॥ १८१ ॥ टी० आकाशस्यैकोनपञ्चाशदसिंघसंयुक्ततातत्रधानमूतचित्रभानुसंयुक्तमाह बहतेति ॥ ति० वज्राश्वनिसमस्पर्शः
 सङ्गोष्णहृत् । पावकैः पक्षामिभिरिवस्वर्गजिह्विरधिष्ठिते ॥ स० स्वर्गजिह्विः प्रातस्वर्गः । धनभित्ते स्वर्जिते इत्यादाभिवर्जिताः
 प्रात्ययकः ॥ १८१ ॥ स० वक्षत्राणि पुनस्तत्राणि । तारागणः अधिन्माविसमूहः ॥ १८२ ॥ रामानु० विविक्तं इति विश्वविश-
 सीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥ रामानु० वितानेऽश्लोकभूते । 'अस्मीदितानमुक्तेवः' इत्यमरः । इतुमान्मेघजालानी-
 स्थादिसार्वाश्लोकद्वयप्रमादास्मिन्निहितं ॥ १८४ ॥ ति० महानौर्यथापङ्कृतपराक्रमास्तन्वगतिः प्रतिलोमेनवातेनक्रियते । गम्यदेवाग-
 तिनिरोधवापस्तम्भगतिलं । बहतेनेयवामिपरीतगतिवारणायगम्यैःस्तन्वगतिः कार्यतेतथाऽहंकेनचित्स्तन्वगतिः कृतः ॥ १९३ ॥

[पा०] १ ग. घ. छ. ज. संपतद्भिश्च विमलैर्विमानैः. घ. विमानैर्निष्पतद्भिश्चविमलैः. २ झ. ट. समस्पर्शः. ३ क. ■
 ट. पावकैरिव. ४ क. झ. ट. रधिष्ठिते. घ. छ. ज. झ. रधिष्ठिते. ५ क. ख. घ.—ट. मलयन्तं. ६ घ. कुण्ठवर्त्मना. ७ क.
 ख. घ. गणनिषेविते. ८ क. देवगन्धर्व. ९ ग. क.—ट. विमले. १० क. घ. क. झ. ज. ट. गणैर्हेतै. ११ ख. ज. छ. ज. वायु-
 मार्गेण. क. झ. घ. ट. वायुमार्गेच. क. घ. वायुवेगेन. १२ क. वानरः. १३ इमानिपञ्चाशानि क. ख. घ.—ट. पाठेयुद-
 द्यन्ते. १४ क.—ट. पक्षपुष्पइवादिराद्. १५ क. घ. त्वमानंहि. १६ घ. अथैवदीर्घकालस्य. १७ क.—ट. इदंममहासत्त्वं.
 १८ क.—घ. संयुहीताया. १९ क. मारुतिः. २० क. ■। ज. ट. सदाकपिः. क. ग. घ. न. छ. ज. सततसत्तः. २१ क.
 ददर्शच. ग. ददर्शसहसासत्तं.

तदृष्ट्वा चिन्तयामास भावतिर्विकृताननम् ॥ कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥

छायाप्राहि मेहावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ १९५ ॥

स तां बुद्ध्याऽर्थसत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धत महाकायः प्राशुषीव बलाहकः ॥ १९६ ॥

तस्य सा कायमुद्गीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥ वक्त्रं प्रसारयामास पैतालान्तरसन्निभम् ॥ १९७ ॥

पुनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १९८ ॥

स ददर्श ततस्तस्या विवृतं मुमहन्मुखम् ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥ १९९ ॥

स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ संक्षिप्य मुहुँरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ २०० ॥

आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ ग्रैख्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥ २०१ ॥

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ २०२ ॥

तां तु दृष्ट्वा च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च ॥ कपिप्रवरो वेगाद्बुधे पुनरात्मवान् ॥ २०३ ॥

हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुरांसि ॥ [स्वैयंभुवैव हनुमान्मृष्टस्तस्या निपातने] ॥ २०४ ॥

तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः स्वैवगोचरम् ॥ २०५ ॥

भीममद्य कुतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं पुनर्तां वर ॥ २०६ ॥

यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥ २०७ ॥

लेन ॥ १९३—१९४ ॥ तदिव छायाप्राहि कपिराजेन

कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १९५—१९७ ॥

समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १९८ ॥ कायमात्रं देहप्र-

माणं ॥ १९९ ॥ मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं

संकुच्य ॥ २००—२०१ ॥ ततः तेन रूपेण मन-

स्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ २०२ ॥ दृष्ट्वा

हृत्सा देव दर्शनेन । धृत्या अस्य नियमनजननधाष्टवेन ।

दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ २०३ ॥ विधुरा आर्ता

॥ २०४—२०५ ॥ अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा ।

यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य । दृष्टिः आयतिश्चमसूक्ष्मे-

क्षणं । मतिः अर्थतत्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं दाक्ष्यं

यथा तव तथा यस्य चत्वारि सन्ति तत्त्वया हतं ।

तान्येव चत्वार्यह—धृतिरिति । या धृतिः स्वकर्मसु

स्वानुकूलकार्येषु नावसीदति । या दृष्टिर्नावसीदति ।

या मतिर्नावसीदति । यदाक्ष्यं नावसीदति एतानि

चत्वारि यस्य सन्ति तत्त्वया हतमिति योजना

स= कायमात्रं कायस्य स्वदेहस्य मात्रा परिमाणं यस्यतत् । स्वशरीरकमलीकरणयोर्यमितिभाक्त् । मर्माणि सन्धिस्थानानि

॥ १९९ ॥ स० आत्मानंआत्मीयंयपुः । कपयतिशत्रुनितिकपिः । कपेर्नलोपक्षेतिनलोपः । कुडिकेभ्यइतीत्वं ॥ २०० ॥

रामानु० अथवानरःमनस्संपातविक्रमःमनोवमनसमानगतिःसन्तीक्ष्णैर्तस्यैतस्यामर्माण्युत्कृतततःआस्यत्वेगेनोत्पपात ।

आस्यविधानात्पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥ २०२ ॥ ति० ननुप्रथमप्रवृत्तवेगस्यसुरसादिःकुण्डीभावेसतिकथंपुनराकाशगमनंतप्राह—

आत्मवान् । वायोरेवस्वाधीनएवतद्गमनविषयोयज्ञः । प्रथमंलाक्षाधमार्गप्राप्तिमात्रायमहेन्द्रपर्वतालंबनमितरजनप्रतारणायवे-

प्राहुः । अत्रकविद्वेष्टते—तस्यान्छायाग्रहणमात्रेणमंशुणादिशक्तिमत्याःसिंहिकाया निपातने निपातनिमित्तं राघवनाशायस्वात्म-

परामवत्स्वस्वरूपेहनुमान्मृष्टः । ति० महत्सत्त्वं महाबलाराक्षसीरावणवदशक्यसंहारा । त्वयासंहृतेत्यर्थः । अरिष्टं बाधारहितं ।

विष हिंसायां ॥ २०६ ॥ स० यस्यपुण्यस्यदृष्टिःअपरोक्षज्ञानं । मतिःपरोक्षज्ञानं दाक्ष्यंदक्षलं ॥ २०७ ॥

[पा०] १. ड.—ट. कपिराजायथाख्यातं. क. ख. घ. कपिराजायदाख्यातं. २ घ. महासत्त्वं. ३ ग.—घ. झ. ज. ट.

तालांवरसंनिभं. क. पाताळहलसंनिभं. ४ घ. मेघराजीव. ५ ड.—ट. विवृतं. ६ ग. ड.—ट. विवृते. ७ क. च.

ज. पुनरात्मानं. ८ क. ड. झ. ज. ट. निपपातमहाकपिः. छ. ज. निष्पपातमहाकपिः. ९ क. गृह्यमाणं. १० च. छ.

ज. निहृतसः. क. झ. ट. निपात्यसः. ११ ड. छ. झ. ट. कपिप्रवीरोवेगेनबुधे. १२ ख. ग. लवणांसि. १३ हृदमर्धं

ग.—ट. पाठेबुधव्यते. १४ च. छ. ज. झ. वानरेणाय. ग. वानरेन्द्रेण. १५ क.—घ. छ. ज. पुनर्गर्भसं. १६ च. छ.

ज. भीममत्स्यहृतकर्म. क. भीममत्स्यमहत्कर्म.

स तेः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः ॥ त्रयामाकाशमाविश्य पद्मगाञ्जनवत्कपिः ॥ २०८ ॥
 प्रातःशुभित्थपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकवन् ॥ योजनानां द्रुतस्त्राग्रे ववराजिं ददर्श सः ॥ २०९ ॥
 ददर्श च पतयेव विविधद्रुमभूषितम् ॥ द्वीपं धातुमृगभेदो मलयोपवनानि च ॥ २१० ॥
 सागरं सागरार्धं सागरान्पञ्चान्नुमान् ॥ सागरस्य च पत्नीनां ह्रस्वान्पि विजोवकन् ॥ २११ ॥
 स महामेषसंकाशं समीक्ष्वात्मानैमात्मवान् ॥ निरन्ध्रान्तमिषाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ २१२ ॥
 कावदृष्टिं प्रवेगं च मेन इद्वैव राक्षसाः ॥ मयि कौतूहलं कुर्वुरिति मेने महाकपिः ॥ २१३ ॥
 हतः क्षीरं संक्षिप्य तन्महीधरसमिभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे वीरमोह इवात्मवान् ॥ २१४ ॥
 वेदमवतिष्ठक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्कमानि च विकम्ब्य वंक्षिर्वीरहरो हरिः ॥ २१५ ॥

स चाकनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥

क्षीरैरक्षयः प्रतिपन्नकपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ २१६ ॥

ततस्तत्र कम्बस्य मिरस्तमूढे विविधद्रुते निषपात कृते ॥

उकेतकीराक्षकर्मोत्तिकरे महाद्रिद्रुतप्रतिमो महात्मा ॥ २१७ ॥

ततस्तु संग्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लब्धं गिरिवर्षमूर्ध्नि ॥

कपिस्तु तस्मिन्निषपात पर्वते विभूष्य कम्बकम्पमृगद्विजाम् ॥ २१८ ॥

॥ २०८—२०९ ॥ संभावितः पूजितः । प्रतिपन्नप्र-
 योजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसारः । स च क्षीले
 शोके समानेपि सुरसाया जयप्रतिपत्तिः सिद्धिकाया
 चयप्रतिपत्तिम् ॥ २०८ ॥ प्रातःशुभित्थपारः प्रातःप्रा-
 यतीरः ॥ २०९ ॥ मलयोपवनानि लङ्कासंख्य इति
 दक्षिणतीरे स्थितमण्डपः तस्योपवनानि ॥ २१० ॥
 सागरस्य पत्नीनां नदीनां त्रिकूटोत्पन्नानां आत्मानं
 काक्षतीरं । मयि चकार मेन इति वाक्यम् ॥ २११—
 ॥ २१२ ॥ कम्बं मेन इत्यत्राह कावदृष्टिमिति
 ॥ २१३ ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निष्ठाकारं प्राप्त-

वान् ॥ २१४ ॥ पर्वतं क्षीरसंक्षेपं द्रुतस्त्राग्रेवमनुव-
 इति—तद्रूपमिति ॥ २१५ ॥ प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नल-
 सम्बन्धरीरः । अभूद्विशेषः । समीक्षितात्मा समी-
 क्षितदेहः । समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तो-
 पसंहारलोक एव ॥ २१६ ॥ कम्बस्य कम्बमान-
 खेव स्थितस्य अविज्ञातामखेत्यर्थः । विविधद्रुते
 विविधाश्रयसमूहे । “ कूटस्तक्षिणां पुच्छपातयोः ”
 इति दर्पणः । उदात्तकाः क्षेप्मातकाः ॥ २१७ ॥
 कम्बकम्पमृगद्विजानिनादिविशेषं बहुमुक्तमर्थमनुव-
 इति—तदस्तिमिति ॥ समुद्रतीरं क्षीरोपवाकाशं । विभूष-

का० प्रातःशुभित्थपारः प्रातःप्रायं शुभित्थपारं महालङ्काक्षीरतीरेवेत्यतः ॥ २०९ ॥ ति० पतयेवमण्डपमलयोपवनानि । जनेनो-
 त्पत्तीरं दक्षिणतीरेपिममयाक्षः पर्वतोत्तीरमन्वते ॥ २१० ॥ टी० कौतूहलः निरुत्तामिषः ॥ २११ ॥ रामानु० पार-
 म्यानाविधरूपधारीतत्कार्वाण्युपलक्षणपरिहारीत्यन्वीयस्त्वस्युत्पत्तिरिति । परैः सिद्धिकर्मिभिः । वाक्यः अत्राप्युक्तः । सः परत-
 द्वाक्षीरमासाद्यनदीक्षितात्मा समलोकितादिप्रमाणसङ्घटीरः समवेक्षितार्थः त्रयामाकाशमाविश्यः प्रतिपन्नरूपः अश्रुतनिर्गच्छरीरः
 अभूद्विशेषः । टी० समवेक्षितार्थः आलोचितान्तरकार्यः । प्रतिपन्नरूपः अश्रुतनिर्गच्छरीरः ॥ २११ ॥ इतिप्रथमः सर्गः ॥ ११ ॥

[वा०] १ क. संभावितः पूज्यः. च. क. — ह. द. संभावितः पूज्यः. २ क. क. न. द. प्रतिलोकवन्. च. प्रतिलोकवन्.

३ क. क. च. क. क. न. द. सागरान्नुमान्. ४ क. न. ह्रस्वान्पि. ५ क. आत्मना. ६ क. दक्षिणद्रुमिषा. ७ क. तद्वैवमन्.
 ८ क. द. महाप्रती. ९ क. च. क. न. तद्रूपमिति. १० क. पवित्रहरो. ११ क. वंक्षिर्वीरहरो. १२ क. वंक्षिर्वीरहरो. १३ क. — ह. आदिभेदे. १४ क. — ह. क. न. द. महाप्रती.

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ॥

निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २१९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

हनुमता लङ्काया राक्षसगणरक्षणादिनिरीक्षणेनेतरदुराधर्षमादिचिन्तनपूर्वकं विहायलुप्तपरिमाणकवपुषासता चन्द्रो-
द्यमसमये लङ्काप्रवेशनं ॥ १ ॥

॥ सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्यो ददर्श ॥ १ ॥

ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमथो यथा ॥ २ ॥

योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाऽप्युत्तमविक्रमः ॥ अनिष्टसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥

शतान्धहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्मपि ॥ किं पुनस्सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥

स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः पुवतामपि चोचमः ॥ जगाम वेगवाँल्लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥

झाङ्गलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ॥ गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥

शैलाश्च तैरुसंलब्धान्वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान्पुववर्गभः ॥ ७ ॥

स तस्मिन्चले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च ॥ स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥

सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरान्श्च सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि ॥ ९ ॥

प्रियङ्गुगन्धपूर्णान्श्च नीपान्संलच्छदांस्तथा ॥ असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥

पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ॥ पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः ॥ आक्रीडान्विविधात्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥

रूपं पूर्वरूपं विहाय । वृत्तमुपजातिः ॥ २१८—२१९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने प्रथमः
सर्गः ॥ १ ॥

गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ६—७ ॥ स तस्मि-
न्मिलयर्षे ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ८ ॥ सरलान् धूपसर-
लान् । कर्णिकारान्परिव्याधान् । खर्जूरान् कण्टक-
च्छदान् । प्रियालान् धनुःपटान् । मुचुलिन्दान्
जम्बीरान् ॥ ९ ॥ प्रियङ्गून् फलिनः । गन्धपूर्णान्
नीपान् असनान् । कोविदारांश्च चमरिकान् ॥ १०—
११ ॥ आक्रीडान् सर्वसाधारणक्रीडास्थानानि ॥ १२ ॥

स सागरमित्यादि ॥ १—३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो
ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह—शतानीति ॥ ४—५ ॥
गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति । नामैकदेशे नामग्रहणेन

स० स्वयत्तरत्रकयकृतव्यमितिचित्तवैकृत्यरहितः ॥ १० ॥ रामानु० समुद्रलङ्घनेकुतःभ्रमनाध्यगच्छतत्राह—शतान्धह-
मिति । अहंसुबहून्मपियोजनानांशतानिक्रमेयं । शतयोजनसंख्याकसागरस्यान्तंकिंपुनरित्यमन्यसेतिशेषः ॥ ४ ॥ रामानु० अत्र
शैलान्दन्धपुष्पः । लंबाख्यगिरिरुपरितनसोध्यमानलात् ॥ ७ ॥ वनानि सतएवजातवृक्षसमूहान् । उपवनानिस्थापितवृक्ष-
[पा०] १ क. घ. क. झ. अ. ट. त्रिकूटस्यतटे. २ क. ग. घ. क. झ. अ. ट. स्थितःस्वस्यो. ३ ग. क. झ. अ. ट.
अभिवृष्टस्ततस्तत्र. ४ क. झ. अ. ट. हरिः. ५ च. छ. अ. शतंतीर्त्वातथाप्युत्तम. ६ क. क. झ. अ. ट. मधुमन्तिच. ग. च. छ.
गण्डवन्तिच. ७ घ. छ. तैरुसंलब्धान्. ८ ग. क.—ट. स्थिताल्लङ्कां. ९ ग. मुकुलान्सु. १० क. छ. न्यस्तच्छदानपि. ११ ग.
पवनान्को. १२ छ. अ. भारपिन्दांश्च. ग. भारपिन्दांश्च. क. भारपिन्दांश्च. १३ झ. अ. ट. पद्मोत्पलायुताः.

संततान्विविधैर्दृष्टैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ॥ उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥
 समासाद्य च लक्ष्मीवाँलङ्कां रावणपालिताम् ॥ परिधामिः सपत्न्याभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥
 सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम् ॥ समन्तादिचरन्निश्च राक्षसैश्चरन्निभः ॥ १५ ॥
 काञ्चनेनावृता रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ॥ गृहैश्च ग्रहसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥
 पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुष्माभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टालकशताकीर्णं पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १७ ॥
 तोरणैः काञ्चनैर्दिन्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः ॥ ददर्श हनुमाँलङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८ ॥
 गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ॥ देदर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९ ॥
 प्रालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ प्लवमानाभिवाकाशे ददर्श हनुमान्पुरीम् ॥ २० ॥
 वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् ॥ शतश्रीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम् ॥
 मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥
 द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥
 कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् ॥ डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥

उद्यानानि राजयोग्यानि । सर्वर्तुफलपुष्पितैः सर्वर्तुपु
 फलपुष्पाण्येषां संजातानि तैः ॥ १३ ॥ समासाद्य
 ददर्शेति क्रियाभेदादलङ्कापदावृत्तिः । लक्ष्मीवान् अय-
 हेतुकान्तिमाश्च । उत्पलानि पद्मव्यतिरिक्तानि सरसि-
 जानि ॥ १४ ॥ सीतापहरणं अर्थः प्रयोजनं यस्य
 तेन । सुरक्षितत्वे हेतुरयं । विचरन्निश्चैत्यत्र चकारो
 भिन्नकर्मः । राक्षसैश्च सुरक्षितां ॥ १५ ॥ ग्रहसंकाशैः
 नवग्रहसुलैः ॥ १६ ॥ पाण्डुराभिः सुवर्णमयैः
 कल्पलताभिः । प्रतोलीभिः वीथीभिः । अट्टालकाः
 ऊट्टाः । पताकाध्वजमालिनी लतादिरेखाविचित्रित-
 पटविशिष्टाः पताकाः । मत्स्यमकराद्याकारा ध्वजाः ।

श्रीलादित्वादिनिः ॥ १७ ॥ लतापङ्क्तयः लताकाररे-
 खाः ॥ १८—२० ॥ वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान्क-
 पिरित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूर्तिकः । प्राकारः
 सालः । विपुलाम्बु परिधारूपं नवाम्बरं यस्यास्ता ।
 शतश्री यक्षविशेषः । वतंसः अवतंसः । भागुरिमते-
 नालोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे
 केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥
 उत्तरं द्वारमासाद्य । चिन्तयामास मनसा निरूप-
 यामास । वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥
 डीयमानां गच्छन्ती । डीक् विहायसागतौ इत्यस्मा-

कण्डानि । सनगं बुद्धसहितं यदमृतसिन्धुतां लङ्कां ददर्श ॥ ८ ॥ स्ती० अट्टालकशताकीर्णं प्राकारवैदिकोपरियुद्धार्थपरिकल्पितम-
 क्लिष्टशतसंकुलं । ददर्शहनुमाँलङ्कामिति पुनर्दर्शनाभिधानविशेषान्तरविवक्षयोपमानान्तरविवक्षयावा ॥ स्त० पताकासौभाग्यं
 तस्याध्वजः सूचकसन्नेल्यष्टिविशेषः । तेनमात्रतेशेभतेसातया ॥ अभिधानदूतं । ति० गिरिमूर्धस्थलादेवाकाशेऽप्लवमानामिव ।
 लङ्कादहर्द्वैतमत्तत्तद्गुणैर्नप्रसक्तस्यकवेरप्याश्चर्यमप्रतयाददर्शेति पुनर्नकिर्नदोषाय । विस्मयेनपुनःपुनर्दर्शेति वातात्पर्यं ॥ १७—२० ॥
 रामानु० वप्रं वयः । प्राकाराचारवैदिकेतियावत् । 'स्वाद्योवप्रमलिया' इत्यमरः । अट्टालकाः वतंसः कर्णामरण्यस्यास्ताता ।
 ति० विपुलांबुः समुद्रोवनानिचान्तरवा सोयस्यास्ता । स्त० विश्वकर्मणानिर्मितामपिमनसेवकृतां मनोमयसदृशी ॥ २१ ॥ ति० कैलासो-
 निलयः स्थानं यस्य अलकाद्वारस्य तत्प्रख्यं उत्तरद्वारं । उच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः अंबरमालिखन्तमिव । आकाशं ध्रियमाणमिव आकाशधारणं
 कुर्वन्मिव ॥ स्त० कैलासरूपो निलयः रुद्रभवनं तत्प्रख्यं उत्तरद्वारं । यद्वा कैलासनिलयो भवस्तत्प्रख्यं हरस्यापिकेवलं शुभ्ररूपत्वात् ।
 एतादृशद्वारमासाद्येति पूर्वोक्तान्वयः । आलिखन्तं आलिखत् । 'तदश्चिष्यं' इति लिङ्गस्यातन्त्रलोकोः । रामानु० आलिखन्तमिति
 लिङ्गव्यत्ययः ॥ डीयमानामिव उद्गच्छन्तीमिव । डीयमानलादिविशेषणविशिष्टा या तस्यालङ्कायाः महती गुप्तिसगरचरावर्णचोरं
 [पा०] १ छ. ज. संततैर्विविधैः. २ ज. विहायसिचरन्निश्च. ३ क.—ट. गिरिसंकाशैः. ४ च. ज. समादीर्णं. ५ क.
 झ. म. ट. ध्वजशोभितां. ६ म. ट. विराजितैः. ७ क. झ. म. ट. देवोदेवपुरीमिव. ८ क. ग. म. रम्या.
 ९ ग. सर्वदर्शकपिः श्रीमान्. क. झ. च.—ट. ददर्शसकपिः श्रीमान्. १० क. म. ट. पुरीमाकाशगमिव. ११ च.—ट.
 हनुमान्कपिः. १२ च. विपुलांबुधरांबरं. क. झ. म. ट. विपुलांबुधरांबरं. १३ ग. मनसेवतदालङ्कां. १४ क. झ. क. च.
 छ. झ. म. ट. कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिव. १५ क. झ. म. ट. ध्रियमाणमिवाकाशं. ख. विवन्तीमिव आकाशं.

संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्वुषितां पुरा ॥ २४ ॥
 दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥
 तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २६ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥
 ईमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ग्राध्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८ ॥
 अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेभ्यभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९ ॥
 चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ बालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३० ॥
 यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा ॥ तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥
 ततः स चिन्तयामास सुहृत् कपिकुञ्जरः ॥ गिरिशैले स्थितस्तस्मिन्नामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥
 अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥ प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३ ॥
 उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः ॥ वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥
 लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण राज्ञौ लङ्कापुरी मया ॥ प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५ ॥
 तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षा सुरासुरैः ॥ हनुमांश्चिन्तयामास विनिश्चित्य सुहृद्बहुः ॥ ३६ ॥
 केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं रीमस्य विदितात्मनः ॥ एकामेकैश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥
 भूताधार्या विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः ॥ विरुद्धं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥

च्छानच् ॥ २३—३० ॥ एवं विचार्य नायमेतद्वि-
 चारकाल इत्यनुशेते—यावदिति ॥ यावत् यदा ।
 जीवति वा न वेति वैदेही जानामि । तत्रैव काले तां
 जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छ-
 न्दोषधारणे । जानान्येव जीवति वा नवेति जाना-
 म्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव
 तत्काल एव । चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥
 चिन्तयामास वैदेहीदर्शनेनोपायमिति शेषः ॥ ३२—

३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येति लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृहीयुः ।
 अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं
 साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुं । प्राप्तकालं युक्तं
 ॥ ३५ ॥ विनिश्चित्य सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य । सुहृ-
 द्सुहृत्समेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ एकश्च प-
 श्येयमिति अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयं । रहिते एकान्ते
 ॥ ३८ ॥ पण्डितेन सुहृदुहृद्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि
 नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि तथासति

रिपुं निरीक्ष्य ह्यालावानरश्चिन्तयामासेति संबन्धः ॥ २३ ॥ रामानु० आगत्यापीति । अत्रापि शब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागम-
 नमेव ज्ञेयमिति सूच्यते ॥ २७ ॥ रामानु० सः सागरमिति भूविदलनादिबुद्धपरक्रमइत्यर्थः ॥ स० राघवः किं करिष्यतीत्येतद्वि-
 श्रुत्यार्थः । नतुरामस्यासामर्थ्याभिप्रायः । ति० अविषमानविद्यते विषमायतस्तां ॥ २८ ॥ रामानु० सान्त्वसावकाशाभाव आसुर-
 प्रकृतिलात् । दानस्यावकाशाभावोऽर्थोपचितत्वात् । भेदस्यावकाशाभावो बलदर्पितत्वात् । युद्धस्यावकाशाभावो हृदिपरक्रमयु-
 कत्वात् ॥ २९ ॥ स० आगत्यापीति पूर्वमङ्गीकृत्य सर्वेषामागमनमुक्तं । वस्तुतस्तदपि न संभवतीत्याह—चतुर्णामिति ॥ ३० ॥
 ति० रामस्याभ्युदये तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायः ॥ ३१ ॥ रामानु० विनिश्चित्य सुहृदुहृदुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवे-
 शस्यदुष्करत्वं बोध्यते ॥ ३६ ॥ ती० वृषदंशकमात्रः वृषान्मूषिकान्दशतीति वृषदंशोमार्जारः । ‘ओतुर्बिडालोमार्जारः वृषदंशक-
 मात्रमुक्’ इत्यमरः ॥ शि० वृषदंशकमात्रः वृषाणां मूषकाणां दंशकोमार्जारः तन्मात्रः । ‘वृषोगव्याख्यधर्मयोः’ इति हैमः

[पा०] १ ट. राक्षसैर्घोरैः २ घ. पुष्टां ३ घ. शूलमुहरपाणिभिः ४ ग. आगत्यापि ५ ग. सुरासुरैः ६ क. स्त. अ.
 ट. इमां विषमां ७ क. स्त. घ.—ट. लंकापुरीं ८ क. च. छ. घ. ट. सुमहाबाहुः ९ सामस्त्यु. १० क. ग. अभिगम्यते.
 ११ क. च. ट. तरखिनां १२ अ. तदैव १३ ख. क. स्त. अ. ट. गिरेः शृङ्गे १४ च. छ. ज. स्थिताः श्रीमान् १५ क. स्त.
 ग्रामस्याभ्युदयततः १६ क.—ट. महौजसो १७ स्त. विनिश्चित्य १८ क. रामस्याह्निष्कर्मणः १९ स्त. अ. मेकस्तु २० घ.
 च. अ. ग. भूतार्थाश्च २१ क. स्त. विनश्यन्ति.

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते ॥ घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ४० ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठं न कथं भवेत् ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥
 मयि दृष्टे तु रक्षोमी रामस्य विदितात्मनः ॥ भवेद्यर्थमिदं कार्यं राक्षानर्थमिच्छतः ॥ ४२ ॥
 न हि शक्यं कश्चित्स्वातुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३ ॥
 बाधुरप्यत्र नै ज्ञातश्रेयसि मतिर्मम ॥ न ह्यस्त्वविदितं किंचिद्राक्षसानां मलीयसाम् ॥ ४४ ॥
 इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥
 तदहं स्वेन रूपेण रजन्मां ह्रस्वतां गतः ॥ लङ्कामधिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥
 रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ विर्विन्वन्भवन् सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमान्स्वर्गस्यास्तमयं कंभिः ॥ आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेक्षा दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥
 सूर्ये चास्ते भते रात्रौ देहं संचिन्त्य मारुतिः ॥ वृषदंशकमात्रः सन्वभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥
 प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पुल्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५० ॥
 प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनराजतैः ॥ शतकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ५१ ॥
 सप्तभूमाष्टभूमैश्च ददर्श महापुरीम् ॥ तलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२ ॥

दोषः स्यादित्याह—भूताच्चेति ॥ भूताच्चायाः सम्य-
 गुपायप्रयोगाभिष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विदुषं अधीरं
 अविदुषश्चकारिणं । दूतमासाद्य देशकालविरोधिता-
 स्सन्तः । सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्वत्स्याविमु-
 द्धकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते । नश्यन्तीत्यर्थः
 ॥ ३९ ॥ न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वान्यादीनां
 बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह—अर्थेति ॥ अत्रापि विदुषं
 दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः
 प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये ।
 निश्चिता राक्षा सचिवैश्च निर्णीता । बुद्धिः । विदुषं
 दूतमासाद्य न शोभते अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः ।
 इदमेव समर्थयते—घातयन्तीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्त-
 दोषाः स्फटिककथं न स्फुरिति चिन्तयति—न विन-
 श्येदिति ॥ कार्यं रामकार्यं । कथं केनोपपद्येत न
 विनश्येत् । किमद्यापराह एव लङ्काप्रवेष्टव्या उत
 रात्रौ । किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन

रूपेणेत्यर्थः । वैकुण्ठं समापाण्डित्यं कथं न भवेत्
 ॥ ४१ ॥ अपराहे प्रवेशेदोषमाह—मयीति ॥ ४२ ॥
 महता रूपेण प्रवेशं निराचष्टे—न हीति ॥ ४३—
 ४४ ॥ स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण ॥ ४५ ॥
 परिशेषाद्वात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—तदह-
 मिति ॥ ४६—४८ ॥ स्वेन रूपेण वृषदंशकमात्रः
 विदालप्रमाणः ॥ ४९ ॥ प्रविवेश प्रवेष्टुमुपकान्तः ।
 चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु
 त्रिकूटदर्शनस्थित्या ॥ ५० ॥ काञ्चनराजतैः स्तम्भैः
 शतकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षितां । गन्धर्वनगरोपमा-
 मिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादा-
 दिभ्युक्तनगरादिवद्भासमानमध्वचित्रं तद्वदाश्चर्यावहा-
 मित्यर्थः । यद्योक्तं “अनेन रत्नाकृति स्वे विराजते
 पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा हस्तिमनु-
 ष्यवाजिनोऽपि बल्यसुरभूरि रणे वसुन्धरा” इति ॥ ५१ ॥
 सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनाकियो-

॥ ३९ ॥ रामानु० अत्रलिहलातिनिश्चित्रत्वाभ्यांगन्धर्वनगरौपम्यं ॥ स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्चतलैरुपलक्षितैः सप्त-
 भौमाष्टभौमाः भूमिभुजवन्तीतिभौमानिस्थलानि । सप्त भौमानिवेषादेवसप्तभौमाः । एवमष्टभौमाः । सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्चतैः
 प्रासादैरितिदोषः । तैरुपलक्षितपुरीर्ददर्शतियोजना ॥ ५१—५२ ॥

[पा०] १ घ. क. झ. ट. घातयन्तीह. २ ख. घ. क. झ. म. ट. नभवेदुपा. ३ ग. क. च. छ. झ. न. नाज्ञातः.
 ४ क. झ. ट. दृष्टमिदितं. ५ झ. न. ट. हासति. ६ क. ख. ग. क. च. न. झ. ट. लङ्कामभि. ७ च. छ. ज. न. रम्यां.
 ८ क.—ट. प्रविश्यमवर्त. ९ क. च. झ. न. ट. निश्चिन्त्य. १० क. च. छ. ज. हतिः. ११ क. क. झ. न. ट. माजोव.
 १२ क. घ. च.—ट. मुत्पल्य. १३ क. च. छ. म. ट. प्रविभक्तं. १४ क. झ. न. ट. काञ्चनसंनिभैः. १५ झ. सप्तभौ-
 माष्टभौमैश्च. १६ क.—ट. स्फटैः. १७ घ. छ. ज. न. परिष्कृतैः.

वैदूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ॥ तैलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥
 काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥ लङ्कामुद्धोतयामासुः सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ५४ ॥
 अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ॥ आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५५ ॥
 स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महाहजाम्बूनदजालतोरणाम् ॥
 यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६ ॥
 चन्द्रोपि साचिन्व्यमिवास्य कुर्वत्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ॥
 ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७ ॥
 शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ॥
 ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव इंसम् ॥ ५८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लङ्काभिमानिन्यामहाराक्षसा निशि लङ्कां प्रविशतोऽहनुमतः प्रत्यक्षीभूय साधिलेपंप्रतिषेधमपूर्वकं क्षपाणितलेन ताडनं
 ॥ १ ॥ ततोऽहनुमता नारीतिरुभया वाममुष्टिनामन्दताडने पतितविह्वलयातया तंप्रति कपिना स्वपराजयेसति लङ्का-
 विनाशप्रतिपादकमङ्गवचनमिवेवनेन नगरान्तःप्रवेशाभ्यनुष्ठानं ॥ २ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसभिमे ॥ सत्त्वमास्थाय मेघावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

म्यं तलमुच्यते । सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः ।
 “कृष्णोक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते” इत्यच्
 समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन
 तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति
 शेषः । तैरुपलक्षितां ॥ ५२—५४ ॥ विषण्णः हृष्ट-
 श्चेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः । यतोऽह-
 ताकारा जतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति
 पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिमोन्नतविमा-
 नाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ इदानीं

चन्द्रोदयकाल इत्याह—चन्द्रोपीति ॥ मध्यगतः
 सन्निधानात्तारागणमभ्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे
 तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य व्याप्य ।
 उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । “उदोनूर्ध्वकर्मणि”
 इत्यात्मनेपदं ॥ ५७—५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति

रामानु० सपाण्डुरेत्यस्यदृष्टेति पूर्वणसेवन्वः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूम्यहमालिनीं । “विमानोऽजी-
 र्वयानेसप्तभूमेचसपनि” इतिवैचयन्ती ॥ ५६ ॥ ति० मध्यगतः समभ्यगतः । अनेकसहस्रेलनेनपूर्णं । अनेकेलस्यैवसहस्रे-
 लनेनविवरणं । उत्तिष्ठते आविर्भवति । ज्योत्स्नावितानेनलोकानुवितत्यआचार्यसमभ्यगतलोकनसाधनतयाअसहनुमतःसाधिव्यसाहा-
 यंकुर्वन्निव ॥ ति० ननुसमभ्यगतस्यप्रदोषेउदयोष्टम्यान्तदापूर्णं । पूर्णस्तुनसमभ्यगतस्योदयइतिचेन्न । शुद्धैकादस्याखमभ्य-
 गतीपगतलेनमध्यगतत्वोपचारात् । पूर्णलंघपूर्णकल्पत्वेनव्यवहृतं । यद्वाअनेकन्यूनाः सहस्ररश्मयोयस्येतिमध्यमपदलोपितपुरुषग-
 तीबहुमीहि । अतएवरात्रिशेषेहनुमत्यशोकवनिकास्थेसीतासविषेरावणस्यागमनकालेदीपिकावर्णनंकृतं । तेनहितदाचन्द्रास्तानु-
 र्गमनं । साचेयंमार्गशीर्षस्य । फाल्गुनेलङ्कांप्रविष्टायाःसीतायाः “वर्ततेदशमोमासोद्भौतुस्यैषौष्ठवक्ष्म” इतिहनुमन्तंप्रतिवचनात् ।
 रणदिनएवचसीतायालङ्कांप्रवेशनंरामभयादितिरष्टमेव । रामानु० सागरमैनाकदिवाकरादिवचन्द्रोपिसाधिव्यकुर्वन्प्रादुरभूदित्य-
 पिशब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ इतिद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

रामानु० पूर्वसर्गांलङ्कांप्रवेशोपक्रमंविस्तरणह । सत्त्वमास्थायइत्यादिना । सः सागराक्षेशतरणेनप्रसिद्धः । महासलःसमुद्र-
 [पा०] १ क. झ. द. तैलैःशुशुभिरे. २ घ. भवनान्यपि. ३ क. ल. ज. झ. ड. पाण्डुराविद्ध. ४ झ. द. क्षपाणितां.
 क. दुरासदां. ५ क.—ड. लोकानुत्तिष्ठते. ६ क.—ड. कपिप्रवीरः.

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ रम्यकाननतोयाब्धां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥
 शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
 सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥
 हृजगाचरितां गुप्तां श्रुभां भोगवतीमिव ॥ तां सविद्युद्वनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५ ॥
 मैन्दमारुतसंचारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् ॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥
 किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्किताम् ॥ आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवाच ॥ ७ ॥
 विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८ ॥
 जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैद्यैर्हृतवेदिकैः ॥ वैजस्फटिकमुक्ताभिर्मणिर्गङ्गुडिमधूषितैः ॥
 तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥
 वैद्यैर्हृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥
 क्रौञ्चवर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतित्नादिताम् ॥ ११ ॥
 वस्त्रोक्तसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितुं कामां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२ ॥
 तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ॥ अनुसमार्मुद्विगुतां चिन्तयामास 'वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 नेयमन्येन नगरी श्रव्या धर्षयितुं बलात् ॥ रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारीभिः ॥ १४ ॥
 कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य मैहाकपेः ॥ प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिमैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥

बाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते । लम्बशिखरे । त्रिकूटशिखरे । सत्त्वं व्यवसायं ॥ धैर्यमिति यावत् । विवेश प्राप ॥ १—३ ॥ विटपावती अलका । निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्तां ॥ ४—७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः । अमूदिति शेषः ॥ ८ ॥ पुनर्हर्षहेतुनाह—जाम्बूनदमयैरित्यादिना ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्र-

स्फटिकमुक्ताभिरित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति संबध्यते । राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः ॥ ९ ॥ स्फाटिकान्तरपांसुभिः स्फटिकमयाङ्गणपांसुभिः । संजवनं चतुश्शालं ॥ १०—११ ॥ वस्त्रोक्तसारा अलका । यद्वा वस्त्रोक्तसारा पूर्वदिगावस्थिताशक्रपुरी । “ वस्त्रोक्तसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी ” इतिपुराणवचनात् ॥ १२—१४ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता-

लङ्कनादावप्रतिहतशक्तिः । इयुमान् लम्बेलम्बमानाकारे । लम्बतोयदसंनिभेलम्बशिखरे लम्बपर्वतशिखरे । मेधावीतत्कालोचिटकतैः । अविषयप्रज्ञायुक्तः सन् । सलमास्थाय लङ्काश्रमिमात्रोपयुक्तलङ्कनशक्तिमास्थाय निशिविवेशेति संबन्धः ॥ ति० लम्बशिखरे उन्नतशिखरे लम्बेलम्बस्थपर्वते ॥ १—२ ॥ रामानु० सागरोपमनिर्घोषां सागरनिर्घोषोपमनिर्घोषां । विटपावती अलका । ‘स्य-सु-प्यञ्जनानां सादृश्यादलकाविटपावती’ इतिवचनात् । तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः । चारुतोरणनिर्यूहो मस्यास्तां । प्राकारशब्देन प्राकारसमीपोलक्ष्यते । ‘अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुष्टुवै’ इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ २—४ ॥ ति० चण्डमारुतानां परिबहावनां शब्दो यस्य सादृशीर्भमरावतीमिव स्थिता । अत्रामराः सन्त्यस्यामित्यमरावतीयौ । असंज्ञायामपि ‘मतौ बह्वचः’ इत्याद्यौ दीर्घः । नलिहेन्द्रपुर्यमरावती । उल्लक्षणमात्रात् । लङ्काया उक्तसादृश्यं च सालङ्कारराक्षसवरबाहुल्यद्वोषबाहुल्याभेदिकतकः ॥ शि० अमरावती यथा संपत्त्या हन्तुरी सदृशी ॥ ६ ॥ शि० अन्येन रामनिघेन जनेन । बलात्पराक्रमात् धर्षयितुं शक्या ॥ १४ ॥ रामानु० प्रसिद्धा दुष्प्रवेशलेन प्रसिद्धा इयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिः विषयो भवेत् । ति०

[पा०] १ च. छ. ज. पाठेषु. सुपुष्टबलसंघुष्टाभिरुपशोभिताम्. सुपुष्टबलसंघुष्टां सागरतोरणनिर्घोषां । वस्त्रोक्तसाराप्रतिमां यथैव विटपावती । इत्येकः श्लोको दृश्यते. ड. झ. सुपुष्टबलसंघुष्टां. ग. सुदुर्गाराक्षसैर्गुप्तां. क. सुपुष्टबलसंघुष्टां. २ ज. पाण्डुरद्वारतोरणां. ३ च. छ. य. गुहां. ४ ग. ड.—ट. ज्योतिर्मण. ५ ख. ग. ड.—ट. चण्डमारुतनिर्घोषां. ६ क. ड. झ. ज. द. यथाचान्द्रमरावती. ग. च. छ. ज. यथावदमरावती. ७ ज. कृततोरणैः. ८ ख. ड. झ. ज. ट. मणिस्फटिक. ९ क. च. छ. अ. कुटिमपेदिकैः. १० ड. झ. ट. परिनादितां. ११ क. ग.—ट. समीक्ष्य. १२ क. ख. ड. छ. ट. खमिवोत्पतितालङ्कां. १३ क. ख. ड. झ. ज. ट. लङ्कां. १४ क. ड. झ. ज. ट. शक्तिमती. च. छ. ज. दृष्टियुक्तां. १५ क. वारणः. १६ क. झ. ट. पाणिभिः. १७ क. ख. महात्मनः.

विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुक्षपर्वणः ॥ ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 समीक्ष्य ॥ महाबाहू रावणस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥
 तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारोवतंसकाम् ॥ यन्नागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥
 तां नष्टमिरां दीप्तैर्माखरैश्च महागृहैः ॥ नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥
 अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् ॥ नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥
 सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्कां रावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥
 पुरस्तात्कपिवर्षस्य वायुमूनोरतिष्ठत् ॥ सुश्र्वमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥
 कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ॥ कथयस्वैह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥
 नै शक्यं खल्वियं लङ्कां प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥
 अथ तामब्रवीद्दीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि ते^{१३} तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५ ॥
 का त्वं विरूपनयना पुरंदारेऽवतिष्ठसि ॥ किमर्थं चापि मां रंद्धा निर्भर्त्सयसि दीरुणा ॥ २६ ॥
 हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
 अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥
 न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीं त्वया ॥ अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥

भवेत् ॥ १५ ॥ गतिस्तु सुग्रीवस्य कुक्षपर्वणः केतुमा- ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां ददर्शेत्यपकृष्यते । नत्वेकं वाक्यं
 लस्य मम चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता । श्लोकद्वयं तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोके लीलासम्बो-
 अत्र खन्येषामित्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ १६— ॥ १८—२३ ॥ अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः ।

प्रसिद्धाप्रकर्षेण सिद्धगतिः ॥ १५ ॥ रामानु० अत्रद्वयमित्यनुषज्यते । गतिः विषयः भवेत् । ममचै-
 विपश्चाद्विशेषेण सर्वोत्तरेणापि हनुमत्पराजस्यैव ननु संहितमित्यवगम्यते ॥ ति० कुक्षपर्वण इति । कुक्षपर्वण इत्यलोमवत इत्यर्थक्य-
 यमिदं विशेषणं । अतिदीर्घकठोरलोमावृत्तलात्कपिमुख्यस्येति विशेषणं च । तस्मै व मम चैव गतिः अस्यामिति शेषः ॥ १६ ॥ रामानु०
 वि० अन्तर्विक्रमं । आवेतिष्ठ । प्रीतिमानभवत् । रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मलाप्रीतिमान् भवित्यर्थः ॥ स० सर्वेषामेषां
 वि० ॥ रामावलेनेन जेतुं न शक्येत्येतत्प्रसंगात्सामरित्येन रामलक्ष्मणयोर्विक्रमं स्मृत्यानुतोषेत्याह—समीक्ष्येति ॥ १७ ॥ रामानु० तामि-
 ति । अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । यद्वा एकस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धिपरत्वेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ ति० रत्नवसनोपेतां रत्नप्राकारवाससं च ।
 गोष्ठागारानि चावतंसोयस्यास्ता । गोष्ठो गोशाळा । इदं वाजिशालादेरप्युपलक्षणं । यन्नागारस्तनीमृद्धां यन्नागारोपरिस्थापितानि श्लेषण्यादीनि ।
 तां नष्टमिरां ॥ १८ ॥ ति० तां प्रविशन्तं माखरैश्च महागृहैः । चाचन्द्रकिरणैः ॥ १९ ॥ रामानु० स्वेन रूपेण अभिदेवतारूपेण
 ॥ २० ॥ रामानु० अतिष्ठत् तस्मै सात्मानं प्रदर्शितवती । 'प्रकाशनस्यैवाक्ययोश्च' इत्यात्मनेपदं ॥ २१ ॥ रामानु०
 रावणप्राणायावद्धरन्ति प्रियन्ते तावत्त्यसत्वं तत्कथयस्व कथय । 'यद्वा अवसाने' विकरणादिप्रत्ययार्थाः । यावत्प्राणान्हरामिते
 तावत्प्राणाः ॥ २३ ॥ रामानु० न शक्यमिति । लिङ्गसामान्येन पुंसर्कं । तथा चोक्तं भगवता भाष्यकारेण—'श्वमांसनापिशक्यं-
 धुवोऽपहन्तुं इति । रावणबलैः समन्ततः अभिगुप्ता समन्ततः वंशता । अतएव रक्षिता ॥ ति० किं च अभितः चतुर्दिक्षु गुप्ताः राक्षसवि-
 जाः । तीयनिरीक्षणार्थमलक्ष्यरूपेण स्थिताराक्षसायस्यास्ता ॥ स० लां हत्वाऽन्तर्गच्छेयमित्याशापितवमास्तित्वाह—अभिगुप्तेति ।
 अत्र अन्ततः श्लोकोऽस्माकांशोऽभिगुप्ता आशंसं अस्मि । अतो न लयावध्या ॥ २४ ॥ ति० अयतया पृष्ठे हनुमांस्त्याप्रतिवत्प्रशोतत्कथनं
 प्रतिपत्तिश्चायमुत्तरावदेवापूज्यावासिद्धिकाद्व्यापेति निर्णेतुं पृच्छति—कालमिति ॥ २६ ॥ रामानु० आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी

[पा०] १ क. स. अ. ट. कपिमुख्यस्य. २ क.—ज. म. ट. समीक्ष्य. ३ क. स. म. ट. महाबाहोः. ४ च. छ. ज.
 क. मुष्णस्यापि. ५ क. म. अ. ट. रावतंसिकां. ६ स. क. स. अ. ट. दीपैः. च. छ. ज. दीप्तां माखरैः. क. दीप्तैर्माखरैर्भवनेः.
 ७ क. म. ट. महागृहैः. ८ क.—ज. सददर्श. क. ए. ददर्श हनुमान्कपिः. ९ क. स. अ. ट. महाकपि. १० क.—ट. पुरस्ता-
 तस्य वीरस्य. ११ क.—क. न शक्या. अ. अशक्यं. १२ क. म. ट. यत्तत्त्वं. क. तत्त्वेन. स. तत्तत्त्वं. १३ क.—ट. द्वारेऽवतिष्ठसे.
 १४ क. स. च. छ. ज. क्रुद्धा. क. अ. ट. क्रोधाभिर्भर्त्सयसि. १५ क. क.—ट. दाहणे. १६ क. म. क.—म. शक्यं.
 १७ क. म. ट. नगरीमिमां. क. वानरलया. १८ च. छ. ज. प्राणान्हरित्यवय.

अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव पुनर्वसु ॥ सर्वतः परिरक्षामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥
 लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥
 स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ॥ आचभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्पुनर्वसुर्धमः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां सादृष्ट्राकारतोरणाम् ॥ [निर्विशङ्कमिमं लोकं पश्यन्त्यास्तव सांप्रतम्] ॥
 इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥
 वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृहसुरूपानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वसुर्धमो वभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥
 मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यमर्थं ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥
 ततः स कैपिशादूलस्ताक्षुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यासे यथागतम् ॥ ३७ ॥
 ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥
 ततः स कैपिशादूले लङ्काया ताडितो भूधम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान्पवनान्तात्मजः ॥ ३९ ॥
 ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ॥ मुष्टिनाऽभिजघामैवां हनुमान्कोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥
 स्त्री चेति मन्यमानेन वातिक्रोधस्त्वयं कृतः ॥ ४१ ॥
 सा ह तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४२ ॥
 ततस्तु हनुमान्प्रावृत्तां दृष्ट्वा निनिपातिताम् ॥ कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः ॥ ४३ ॥
 ततो वै भृशसंविष्टा लङ्का सा गदगदक्षरम् ॥ उवाच गर्वितं वाक्यं हनुमन्तं पुनर्वसुम् ॥ ४४ ॥
 प्रसीद सुमहानाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥
 अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव पुनर्वसु ॥ निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥
 इदं तु तर्ह्यं शृणु वै भुवन्त्या मे हरीश्वर ॥ सर्वमंशुवा पुनः दत्तं करदानं यथा मम ॥ ४७ ॥

अत्र न पश्चित्तोषणेन पुनरुक्तिः ॥ ३४—३३ ॥ पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुनर्योस्सामानाधिकरण्यात् ॥ ३६ ॥ यासे यास्यामि । इत्युवाचेति संबन्धः ॥ ३७ ॥ वेगिता संजातवेगा ॥ ३८—३९ ॥ संवर्तयामास संकोचयामास ॥ ४०—४४ ॥ समं शीघ्रवर्जनव्यवस्थायां । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहं त्वित्यर्थे भिन्नं वाक्यं । एकवाक्यत्वेऽपि ॥ ४६ ॥

॥ ३८ ॥ रामानु० स्वयमेवसर्वतःसर्वपरिरक्षामीतिसंबन्धः ॥ ३० ॥ रामानु० इत्यर्थेऽतदर्थं ॥ ३३ ॥ स० वानराधमो संबोधितेनापि भद्रे इतिसंबोधनं समर्थेन सता कार्यतएवप्रतीकारः कार्यो नवाचेतिदर्शयितुं ॥ ३७ ॥ स० कोधःमूर्च्छितः मध्यमः मस्थाप्रातोयसिन् । अनुद्रिक्कृतिःयावत् । एवंचेदेवपूर्वोत्तरग्रन्थसारसंभवति ॥ ४० ॥ स० कृपांचकार पुनर्नतताव ॥ ४४ ॥ स० सत्त्ववन्तः निष्कयवन्तः । 'सत्त्वमात्मत्वेव्यवसायेच' इतिविश्वः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. नगरीलङ्का. २ क. छ.—ट. अतस्ते. ३ च. छ. ज. हनुमान्पवनान्तात्मजः. ४. हनुमान्कपिकुञ्जरः. ५. वीर्यवान्स. ५ प. स्थितो गिरिरिवा. ६ प. वीर्यवान्. ७ इदमर्थं. क. ग. च. छ. ज. न. पाठेऽपुनर्वसु. क. निर्विशङ्कमिमां लङ्कां. ८ प. एतदर्थं. ९ क. स्वयमेवपुनः. ख. ग. भूयएवहिंसावाक्यं. १० क. म. ट. शक्यावाच. ११ क.—ट. हरिशादूलः. १२ क. श. अ. ट. भयंकरं. क. च. छ. ज. भयानकं. १३ च.—ट. हरिशादूलो. १४ क. श. अ. ट. वीर्यवान्मारुतात्मजः. च. छ. ज. वीर्यवान्पुनर्वसुर्धमः. १५ क. श. अ. न्वीरक्षा. १६ क. च. ज.—ट. क्षियंच. कं. क्षियंक्षयिः. ग. क्षियंक्षिमां. १७ ग.—ट. शशुविष्टा. १८ ग. क. छ.—ट. इदंच. १९ ख. सत्त्व. २० ग. क. छ. म. न. ट. शृणुमेभुवन्त्यावि. २१ क. ग.—च. म. अ. ट. सर्वमंशुवावत्.

यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्भ्रममानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४८ ॥
 स हि मे समयस्तौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ॥ स्वयंभूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४९ ॥
 सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५० ॥
 सत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥ विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१ ॥
 प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ॥
 यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वामपादनिक्षेपपूर्वकमद्वारेण लङ्कां प्रविष्टवता हनुमता नगरान्तर्नागादीनां गीतवादित्रश्रवणेन सह विचित्रतरुगृहाणां भांगानि-
 चाद्युपाकारि रावणमुखबलादीनां चावलोकनं ॥ १ ॥

स निजित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनुमान्कैपिसत्तमः ॥
 अद्वारेण महाबाहुः प्रोकारमभिपुष्टुवे ॥ १ ॥
 [निजित्य लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः] ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः ॥
 कैकेऽथ पादं सत्यं च शृङ्गणां स तु सूर्ध्वनि ॥ २ ॥
 प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निश्चारां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥

वृद्धशब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६-४७ ॥ वरदानस्वरूपमाह-
 यदिति ॥ अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादि-
 लङ्कायाः सद्यो विनाशशोके दत्ते सा जज्ञाणं
 त्वा प्रार्थयामास ॥ विनाशो मे भाभूदिति । स च
 यो वरमदात् । तव सद्यो विनाशो न भविष्यति ।
 यदा तु वानरस्तामभिभविष्यति तदा विनाशो
 भविष्यतीति कथोच्यते ॥ ४८-५१ ॥ शापो नन्दि-
 रादिकृतः । यदृच्छयेत्यस्य गत इति संबन्धः ।
 दृच्छयाऽत्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारस्थि-
 काव्याने सुन्दरकाण्डन्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य
 इति द्योत्यते ॥ १ ॥ चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं
 सन्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मुनि कृतो भवेदिति
 राजशास्त्रं । अनेन प्रथमं सत्यं पादं लङ्कायां कृतवा-
 नित्यर्थः सिद्धः । तदाह बृहस्पतिः “प्रयाणकाले च
 गृहप्रवेशे विवाहकाले च दक्षिणाङ्गिम् । कृत्वा प्रतः

ति० रावणाधिपेपशुभितनन्दिकेश्वरशापात्सद्यःप्राप्तोपि विनाशः स्वयंभूवरप्रसादाद्वा नरास्कन्दनपर्वन्तं प्रतिबद्ध इति कथाप्रा-
 सङ्गेया ॥ ४९ ॥ ति० शापोपहतां सत्यसंकल्पमगबद्धचनेन नन्दिकेश्वरशापेन च प्रापितनाशकाणां हरीश्वरस्तं प्रविश्य यदृच्छया
 विजितरावणान्तःपुरपर्वन्तं यथासुखगतः सन् सतीं अग्रच्युतप्राप्तिप्रत्याज्ञानक्रीविमार्गं सन्वेपथुः । अनेन च चनेन सीताऽकस्मदा-
 न्तपुरे वर्तते इत्युपदिष्टम् ॥ ५२ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रामानु० “श्रमवानगवर्वापि पत्तनं वापरस्य हि । विशेषात्समये सौम्यनद्वारेण विशेषेणैव ॥” इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान् ॥ १ ॥
 स० कपिराजहितंकरः कपोश्वरसुग्रीवाद्यहितकारीत्यर्थः । हितशब्दोपपदात्करोतेः । स्वधियायकाभावेपि प्रामाणिकप्रयोगानुसारे-
 ण तस्योक्तत्वात् । अतएव काशिकायां मण्डर इति रूपसिद्धये ‘भगेचदारेः’ इत्युक्तं ॥ २ ॥ रामानु० मशपदं आस्थाय सम्यत्वेना-

[पा०] १ क.—ट. पुरीं शुभां. २ च. छ. ज. राक्षसराज. ३ क. ग. तो. ४ घ. क. श. ज. ट. लङ्काश्रेष्ठां. ५ छ.—
 ट. न्कपिकुञ्जरः. क. न्माहतात्मजा. ६ झ. ज. ट. महावीर्यः. क. महाकायः. = ज. आकारं च सपुष्टुवे. ग. क.—झ. ट. प्रो-
 कारमभिपुष्टुवे. ८ क.—उ. पाठेऽपि दमर्ष इत्येते. ९ छ. ज. चक्रे. १० क. शृङ्गणामपि. ११ क. घ. क. झ. ज. ट. मुक्तपुष्प.
 वा. रा. १५२

['सेवितां राससैर्मैर्बलिभिः शङ्खपाणिभिः] ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ॥ ४ ॥
 हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः ॥ वज्राकुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥
 गृहमेधैः पुरीं रम्यां वभासे घोरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥
 अज्ज्वाल तदा लङ्कां रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥
 सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ वर्षमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥
 गृहमुख्यैः पुरीं रम्यां वभासे घोरिवाम्बुदैः ॥ ७ ॥
 तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ रावणार्थं चरन् श्रीमान्दर्शं च ननन्द च ॥ ८ ॥
 भवनान्नवनं गच्छन्दर्शं पवनात्मजः ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९ ॥
 शुभाव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ स्त्रीणां मेदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥
 शुभाव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निखनम् ॥ सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥
 आस्फोटितनिनादांश्च श्वेलितान् ततस्ततः ॥ ११ ॥
 शुभाव जपतां तत्र मन्त्राज्जगद्गृहेषु वै ॥ १२ ॥
 स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्दर्शं सः ॥ रावणस्तवसंयुक्तान्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥
 राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान्वहून् ॥ १४ ॥
 दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनांम्बरधारिणः ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानश्रिकुण्डायुधास्तथा ॥ १५ ॥

अनुपुरवेष्टे वामं निदध्यावरणं नृपालः ॥ इति ॥ २—४ ॥ तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तैर्यथैः । वज्राकुशनिकाशैः वज्रमकुशो यस्य सः वज्राकुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तत्तुल्यैर्भूषितैः । वज्राकुशतुल्यसंस्कारैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेधैः गृहभेदैः । जपमितं स्वाध्यादिभिः— इत्युपमितसमासः ॥ ५—६ ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनाभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्षमानगृहैः वर्षमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयात् लिख्य-

न्ते ॥ ७—९ ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरः-कण्ठशिरस्तु भवैः स्वरैर्भूषितं । ते च मन्दमध्यताराः ॥ १० ॥ सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादितान्नेन ये निनादाः संभवन्ति तान् आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाप्रास्फालनशब्दान् । श्वेलितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥ मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥ मध्यमे गुल्मे न मध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिह्वया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ गोजिनांम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टि-

पलन्यप्रविष्टतिर्बन्धः ॥ ३ ॥ रामानु ० हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितोत्कृष्टनिनदैः । गृहमुख्यैरिति पाठः ॥ ५ ॥ स्त्रि० स्वस्तिकाख्यगृह-आकृत्याचतुराशः । “चतुर्गालाचतुर्द्वारासर्वतोभद्रसंक्षिता । पश्चिमद्वाररहितामध्यावर्तोहयानना । दक्षिणद्वाररहितावर्धमानधनप्रदा । प्राग्द्वाररहिता स्वस्तिकाख्यापुत्रधनप्रदा” इत्युक्तेः पद्मस्वस्तिकवर्धमानाख्यगृहाः प्रभुगृहभेदादित्यर्थः ॥ ७ ॥ त्रि० दीक्षितञ्जटिलमुण्डाः गृहिवनियतयः । गोजिन्गवाजिनं तद्वाससः । अंबरवाससः विवाससः । ननुलङ्कायां भारतखण्डादिमीनेनकर्मभूमिभावात्कथं तत्र राक्षसां दीक्षितत्वमिति चेन्न । तिलकर्मसम्बन्धेऽप्यधिकारात् । रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्रकाम्यकर्मसिद्धिरपीक्ष्यन्त । “यथास्वदुरमेन्द्रमेवधोममाजहे” इत्यादिशतपथोक्तरीत्या । एतेनदेवानामीषद्विकृतानपियज्ञान्दर्शयतीति । अम्भरीलान्नाङ्गवैकल्येऽप्युपहितारकर्मणोवृत्रोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिस्तथाप्रकृतेदेशरूपाङ्गवैकल्येऽपि तत्सिद्धिः । रक्षसामपि देवयो-

[पाठः] १ इवमर्थं क. च. छ. ज. पाठेषु. २ क. छ.—ट. पुरस्कृतैः. ३ क. ग. घ. गृहमुख्यैः. ४ ख. पुरी. ५ क. ख. घ.—ट. विभूषितैः. ६ क. घ. च. छ. ज. ग. भूयो. ७ ख. क.—ज. अ. ट. रावणार्थं. ८ क.—ज. अ. ट. हचिरैः. ९ क.—ख. ट. मदनविज्ञानां. १० क. ख. ग. क.—ज. अ. ट. रक्षोगणं. ११ क. ख. ग. क.—ट. राक्षसस्य. १२ च. छ. अ. जिनांबरवाससः. १३ ख. स्वदा.

कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ एकाक्षानेककर्णींश्च लेम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥
करालान्ध्रुवक्रांश्च विकटान्नामनांस्तथा ॥ घन्विनः खजिनश्चैव शतघ्नीषुसलायुधान् ॥ १७ ॥
परिधोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ नातिस्थूलाभातिकृशाभातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ १८ ॥
नातिगौराभातिकृष्णाभातिकुब्जाश्च वामनान् ॥ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥
ध्वजान्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ १९ ॥
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशानिधारिणः ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २० ॥
सैर्ग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ नानावेषसमायुक्तान्यथास्त्रैरगतान्बहून् ॥
तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २१ ॥
शतसाहस्रमव्यग्रमारुहं मध्यमं कपिः ॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २२ ॥
स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥ २३ ॥
पुण्डरीकावतंसभिः परिष्ठाभिरलंकृतम् ॥ प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २४ ॥
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविर्नादितम् ॥ वाजिह्वैर्षितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥ २५ ॥
रथैर्यानिर्विमानैश्च तैश्च हयगजैः शुभैः ॥ वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २६ ॥

हरणान् । “ यथा व्रजं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुक्षः ” इतिस्मरणादिति भावः । अभिकुण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । “ कूटोक्षी पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोधनवेष्टमसु । छले काणान्तरे गुल्मे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ” इति शब्दरत्नाकरे । मुद्गरो हुषणः । “ मुद्गरो हुषणो घनः ” इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ करालान् भीमान् । “ करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च ” इति भागुरिः । भ्रुवक्रान् कुटिलवक्रान् । “ आविष्टं कुटिलं मुग्धं त्रिभुजमरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी शतशङ्कु-योगदा । “ अयःकण्टकसंलब्धः शतघ्नी परिकी-र्तितः ” इति वैजयन्ती । मुसलं आयसोरन्निप्रमा-को वण्डः । “ मुसलं लायसो वण्डो धार्योऽरन्निप्रमा-कः ” इति शब्दरत्नाकरे ॥ १७ ॥ परिधः दण्ड-विशेषः । नातिदीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र हकारोपरि-हकारोच्चारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय । एवं ध्वजिन इति

वक्तव्ये ध्वजानित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १८—१९ ॥ पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः । “ पट्टिशोऽयोदीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः ” इति निघण्टुः । क्षेपणी क्षेपणीयः ॥ २० ॥ वेषः अलङ्कारः । यथास्त्रैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २१ ॥ शत-सहस्रमेव शतसाहस्रं स्वार्थे अण् । आरुहं गुल्मं । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २२ ॥ स तदेत्यादिक्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ सः कपिः । तत् आरुहं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ २३—२४ ॥ त्रिविष्टपे-त्यादि ॥ यानैः शिबिकादिभिः । विमानैः व्योम-यानैः । हयगजैरित्यत्र गजशब्दः द्विदन्तगजपरः । अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः । रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति संबन्धः । आविवेश जगाम । गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात्

जगाम ॥ १५ ॥ ती० द्वितीयस्तच्छब्दःप्रतिक्षिपरः ॥ २३—२४ ॥ ति० विचित्रवर्णालिमत्त्वादद्भुतलंघनानां । हयगजैः यथाकारैर्गजैः । खल्वगजैरित्यावत् । सु० वाजिशब्दसमभिव्याहारादेषितछान्दोषनिमात्रपरः ॥ २५—२६ ॥

[पा०] १ क. स. वर्णोद्य. २ ख. क. स. ट. चक्षुःपयोधरान्, ग. च. छ. ज. अ. लेम्बकर्णपयोधरान्, क. चक्षुः-पयोधरान्, ३ अस्तिगौरान्महाकृष्णानतिकृष्णातिवामनान्, ४ ख. ग. व. क्षातिकृष्णातिवामनान्, ५ क. च. छ. ज. अ. पताकध्वजिनश्चैव, ख. क. स. अ. ट. ध्वजिनःपताकिनश्चैव, ग. खजिनःपाशिनश्चैव, ६ च. महाकपिः, ७ क. च. छ. त्रिविणस्त्वान्, ८ ख. क.—ट. स्त्रैरचरान्, घ. स्त्रैरगतान्, ९ क. ख. घ.—ट. परिधाभिःसमावृतं, १० ग. विभूषितं, ११ क. अ. उ. संघुष्टमद्रिमूर्धैवैतथा, १२ च. छ. ज. अ. भूषणसैनैः, १३ च. छ. ज. अ. तथाद्भुतहयैः.

भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च सृम्पक्षिभिः ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्गातुधानैः सहस्रशः ॥

राक्षसाग्निपतेर्युग्ममाविर्षेण मेहतकपिः ॥ २७ ॥

सहस्रशः स्रग्भूतदचक्रजालं महर्षेस्तुतामपिभूषितान्तम् ॥

पराधर्मकालाभरुचन्दनाक्तं सः सवर्णान्तःपुरमाविर्षेण ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वितकिरणे रमणाङ्गमलकुर्वीणेनानावस्थाकारगुणकराक्षसस्त्रीपुरुषकुलमकोकपतोऽनवकोकपतम् । सतीसीता इतुम-
सोदुःखोदयः ॥ १ ॥

ततः स मध्यं भतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ॥

ददर्श भीमान्दिवि भातुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेषयन्तम् ॥

भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥

सः भूतिः लक्ष्मीर्भूति मन्दरस्या तथा प्रदोषेषु च सागरस्या ॥

तथैव तोषेषु च पुष्करस्या रराज सा चारुनिशकस्या ॥ ३ ॥

हंसे यथा सज्जतयज्ञरस्यः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्यः ॥

वीरो यथा नर्विसतकुञ्जरस्यश्चन्द्रो विचभ्राज तथाऽम्बरस्यः ॥ ४ ॥

॥ २५—२७ ॥ हेम अन्यत्र जातं सुवर्णं । जान्बु-
नस्य जम्बूनपां जातं । चक्रजालं प्राकारमण्डलम् ।
राजमान्तःपुरं स्रग्भूतदचक्रम् ॥ २८ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजकवित्वे श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
काकमने सुन्दरकाण्डन्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः स मध्यमित्यादि ॥ विवि आकाशे । मध्यं
गर्भ आकाशमध्यरावमित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोद-
योक्तेः रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते । उक्त्वा
रक्षोके अभियान्तमित्यनेनाभिभ्रमन्तमुच्यते । कक्षिणां
दिशं गच्छतोभियुक्तत्वासंभवात् । किन्तु गमनमात्रं ।
सुप्रदृष्टे सर्गोपि प्रकाशस्य नभश्चन्द्र इति प्रकर्षेण राम-

नवचनं नभोमध्यतीतत्वसाधने । अशुभन्तमिति
चक्र एवोच्यते । भातुमन्तं दीप्तिमन्तं । वृषं श्वेतं
अस्तिनखरं च्छेकानुप्रासः ततु यमकं अर्थभेदाभा-
वात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “भिक्षार्थानां ज्यादीनां
कर्णानां विवृत्तिर्यमक” इति ॥ १ ॥ पापानि दुःखाणि
॥ २ ॥ भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान् । प्रदोषेषु सागरः
तोषेषु पद्मं श्रीमत् । तद्वत्तदानीं चन्द्रो विशिष्टल-
क्ष्मीको बभूवेत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यत्रासंबन्धान्म-
न्दरादिलक्ष्मीरिवास्त्य लक्ष्मीरिति सादृश्यात्पेपाभिद-
र्शनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाः
“अभिमन्यस्तु संबन्ध उपमापरिकल्पक” इति ॥ ३ ॥
राजतपश्चरस्यः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात्

स्ती० सहस्रेतिच्छेदः । हेमसहितंजम्बूनदचक्रजालसहितंखण्डप्राकारमण्डलयुक्तं । स्त० हेमो पीतवर्णसुवर्णेनसहितंयज्जम्बु-
मेतवर्णसुवर्णं ॥ २८ ॥ इतिचतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

स्ती० कदातारामध्यगतं ॥ ति० ततः अन्तःपुरप्रवेशोत्तरं । रात्रेःप्रथमयामस्यसमाप्तकल्पलमेतदितिबोध्यं ॥ स्त० ज्योत्स्नास्य
वितानमुद्वमन्तमिति विशेषणबलादंशुमन्तमिलस्यसूर्यैरुदस्यापियोगेनचन्द्रपरता । किंचतमेवचन्द्रंसीतामारामस्यवाभातुमन्तंसूर्य-
मिव । विरहितापकलङ्घनयोगेनददर्शेत्यर्थः । चन्द्रपक्षेभातुमन्तंदीप्तिमन्तमिलार्थः ॥ १ ॥ स्ती० पापक्षन्देनपापकलङ्कःसमुच्यते । लो-
[पा०] १ क. झ. ट. भूषितैः । २ क.—ट. गृहकपिः । ३ ग. ज. ग. चन्दनाक्षितं । क. झ. ट. चन्दनार्हः । ४ ग. क. झ.
ग. ड. मुदुद्वमन्तं । ५ झ. क. ड. भीमान्भुवि । ६ क. झ. ट. यथा । ख. ग. प्रदोषकालेषुच ।

स्थितः ककुब्धानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत ईवोच्चशृङ्गः ॥
 हस्तीव जाम्बूनदवद्वशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥
 विनष्टशीतान्बुतुषारपङ्को महाग्रहप्राहविनष्टपङ्कः ॥
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान्शशङ्कः ॥ ६ ॥
 शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ॥
 राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७ ॥
 प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः ॥
 रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ॥ ८ ॥
 तन्मीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः यतिभिस्सुवृत्ताः ॥
 नक्तंचसाश्वापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्सुतरीद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥

मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात् । गर्वितकुञ्जरस्थः
 नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात् । अत्र पुष्टत्वादीनां
 साधारणधर्माणामनुपादानाद्भुवोपमालङ्कारः ॥ ४ ॥ परि-
 पूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः । अत्र शृङ्गशब्दस्य विधाणाश-
 र्यभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यम् ॥ ५ ॥ शीतान्बु-
 हिमान्बु तुषाराः पृषताः पङ्कः तमः । विनष्टाः
 शीतान्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिंस्तथा । “ तुषारः
 शीकरे हिमे ” इति विश्वः । महामहार्णां शुक्रवृहस्प-
 तीदीनां प्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को
 तले यस्य सः महामहप्राहविनष्टपङ्कः । स्वतेजसा भ-
 गवामहतिरस्कारेण व्यक्तनैर्मस्य इत्यर्थः । यद्वा महामहः
 सूर्यः तस्य प्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः
 पङ्कः तमः येन सः । तदा तरणिकिरणसंकमणेन
 दीप्यमानमण्डल इत्यर्थः । तदुक्तं वराहमिहिरेण ।
 सल्लिखमे शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितस्तमो

नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्वा-
 न्तः ” इति ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्सम-
 द्वियोगात्सपष्टकलङ्कः । अतिघबले चन्द्रे परभागयो-
 गेन कलङ्कस्याप्यौलवस्यं भवतीत्यर्थः । शशङ्क इति ।
 भूच्छायाभयः शशरूपः अङ्कः यस्य स तथा ।
 “ लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसन्निभं ” इति
 हरिवंशोक्तेः । भगवान् महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥
 प्रकाशः प्रकाशमानः ॥ ७ ॥ प्रकाशेन चन्द्रोदयेन
 नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन्सः । प्रवृद्धः रक्षसां पिशि-
 ताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन्स तथा ।
 रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः
 कोपाभिमानरूपः यस्मिन् । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः ।
 तद्दानान्दावह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् । “ भगः
 श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाकैकीर्तिषु ” इत्यमरः ।
 प्रदोषः यत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्मीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

प्राकादकलाचन्द्रस्यदुःखविनाशकरत्वं । यद्वा सूर्यचन्द्रादीनां लोकपावनत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ती० प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः प्रवृत्तः रक्ष-
 णिपिशितभक्षणरूपदोषोयस्मिन् । पिशितभक्षणस्यदोषलभविहितजनहिंसाहेतुत्वात् । स्वर्गप्रकाशः सीतान्वेषणस्यानुकूलत्वेनानन्दहेतु-
 याप्रदोषकालस्यस्वर्गसदृशलोकिः । अतएवभगवान् पूज्यः आदरणीयइति यावत् ॥ ३ ॥ भगवान् पूर्वोक्तरीत्यामाहात्म्यवान् प्रदोषः
 त्रिकालः । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गस्थानवत्सुखकरः । कीदृशः प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रकाशयज्ञातोभयचन्द्रोदयस्तेननष्टोदोषः
 नन्दकारस्थः यस्यसतथा । प्रवृद्धरक्षःपिशिताशरूपः मांसभक्षणरूपोदोषो यस्मिन् । रामाभिः श्रीभिः अभिरामान्पतीन् प्रति ईरि-
 त्वनदवनेनचित्तदस्यचित्तदतिरूपम्यतीतिव्युत्पत्त्यामन्मथस्य उपःदाहः निवृत्तिरिति यावत् । यस्मिन् कान्तासुरतत्सङ्गापजनिताम-
 भयोत्सवनामित्यर्थः । अथकारामभिरामाणां परस्परसीरितरूपप्रणयकलहाख्यचित्तदोषवानित्यर्थः ॥ उपदाहे । “ धर्मवैकविधानं ”
 त्रिकः ॥ शि० प्रदोषेचन्द्रनित्यनृत्तमारोप्याह—प्रकाशेति । प्रकाशविशिष्टचन्द्रस्योदयेननष्टोविनाशितः दोषः श्रीविषयक-
 रूपस्वभावोयैवसः । रामस्याभिरामाय सीतयासहरमणाय ईरितः चन्द्रोदयनेनप्रापितः चित्तदोषः सीताविषयकराममनोव्या-
 सकिरूपदोषः दोषामासोयेन । अतएव स्वर्गसमुखविशेषस्य प्रकाशःधर्मात्ममुप्रापकः । अतएवभगवान्समर्थः ॥ ८ ॥ ति०
 सुवृत्ताः भेदप्रवृत्तिविधयाः । स्ववृत्तादिति पाठेस्वस्वीयं स हजपातित्रयलक्षणवृत्तचारित्र्यासांताः । नक्तंचराः उलकादयोरारक्षसाश्च तथा ।

[पा०] १ क. म. घ. ट. इवोर्व्यशङ्कः. २ ख. ग. घ. ट. विभाति. ३ ख. ग. घ. च. छ. प्रतिपूर्ण. ४ क. म. घ. ट. सुवृत्ताः.

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ॥
 वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि ॥ १० ॥
 परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजाश्च धीनानधिनिक्षिपन्ति ॥
 मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ११ ॥
 रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ॥
 रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥
 ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्येतथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ॥
 सुरूपवक्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिश्चसन्त्यः ॥ १३ ॥
 महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा धूसद्भिः ॥
 रराज वीरैश्च विनिश्चसद्भिर्हृदो भुजैरिव निश्चसद्भिः ॥ १४ ॥
 बुद्धिप्रधानान्बुचिराभिधानान्स्रग्धधानाञ्जगतः प्रधानान् ॥
 नानाविधानान्बुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥
 ननन्द ईष्ट्वा स च तान्सुरूपाभानागुणानात्मगुणानुरूपान् ॥
 विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श काञ्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥
 ततो वराहः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ॥
 प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥

मत्ताः मधुमदक्षीणाः । प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मरिणः ।
 मत्तप्रमत्तजनयोगात्कुलान्यपि तयोध्यन्ते । कुलानि
 कुलाणि । समाकुलानि समाकुलजनानि । वीरश्रिया
 वीरश्रयः । वीर इति भिक्षं पदं वा कपिविशेषणं
 ॥ १० ॥ परस्परं चेत्यादिभूकद्वयमेकान्वयः ॥ दद-
 र्शेति संबध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शस्त्रन्तानि
 रक्षोविशेषणानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति । अधि-
 विक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधति । अधिविक्षिपन्ति
 अधिकं भुञ्जन्ति । अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति । विक्षि-
 पन्ति विवृण्वन्ति । चित्राणि रूपाणि विविधान्वेषान् ।
 विक्षिपन्ति विसन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति
 विस्फारयन्ति ॥ ११—१२ ॥ समालभन्त्यः अङ्ग-

रागेणानुर्लिपन्त्यः । समालपन्त्य इति च पाठः ।
 सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥ महाग-
 जैरिति ॥ सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः ।
 विनिःसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभान् ॥ १४ ॥ बुद्धि-
 प्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा उत्तमबुद्धि-
 नित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान् स्रग्-
 धधानान् आस्तिकान् । नानाविधानाभानाकारान्
 रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ आत्मगुणानु-
 रूपान् आत्मगुणानुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥ वराणां
 श्रेष्ठानां अर्हाः वराहः । सुविशुद्धभावाः कान्तेषु
 निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातिव्रत्यरूपमहाप्र-
 भावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुज-

विहर्तृप्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ सू० मत्ताः स्वभावतः । प्रमत्ताः मद्यादिना । तेचते अनिनःप्राणिनश्चतैः समाकुलानि । चापिभिः धनु-
 र्भिः समाकुलानीत्यर्थः ॥ १० ॥ सू० सुसद्भिः विशेषणादिभिः ॥ १४ ॥ सू० जगतः स्वावरलोकस्य प्रधानं ज्ञानं येषां तै-
 तान् । अङ्गस्यमासः । 'प्रधानं स्यात्प्रधाना' इति विश्वः । जगतः उत्कृष्टप्रधानान् प्रकृष्टधानाः तदुपलक्षितजीवनोपायाः यै-
 तान् । अतो नो मयत्र लिङ्गानुपपत्तिः ॥ १५ ॥ ति काञ्चित्पुनर्विरूपानपि विद्योतमानान् सुरूपानिव ददर्श इत्यन्वयः ॥ सू० सुरू-
 [पा०] १ क. चापिसमाक्षिपन्ति. २ क. स. व. — ट. विक्षिपन्ति. ३ ग. — ट. प्रलापानधिविक्षिपन्ति. क. प्रमत्तान-
 धिविक्षिपन्ति. ४ क. गात्रेषुच. ५ छ. ज. स्तुधापराश्चापि. ६ क. च. छ. ज. व. सुहृद्भिः. ७ क. सुनिश्चसद्भिः. ८ न.
 दृष्टस्वपतः. ९ ख. व. — ट. विद्योतमानान्स्रग्धधानानुरूपान्. क. ग. विद्योतयन्तीः सचताः सुरूपाददर्शकान्ताश्च पुनर्विरूपान्.
 १० क. महाहर्हाः. ११ क. विशुद्धभावाः. १२ क. छ. — ट. सुप्रभावाः.

प्रिया ज्वलन्तीत्युपपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ॥
 ददर्श काश्चित्प्रमोदपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥
 अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्गेषु सुखोपविष्टाः ॥
 भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिनिविष्टाः ॥ १९ ॥
 अप्राप्तताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराध्व्यास्तपनीयवर्णाः ॥
 पुनश्च काश्चिज्जलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥
 ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्मुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः ॥
 गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वैकाक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ॥
 विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥
 न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ॥
 लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाऽभिजाताम् ॥ २३ ॥
 सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणां मदननाभिनिविष्टाम् ॥
 भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥
 उष्णादितां सानुसूतास्रकण्ठीं पुरा वराहोत्तमनिष्ककण्ठीम् ॥

क्षेपादयः सुप्रभावाः शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥ प्रमोद-
 पगूढाः हर्षोपगूढाः विहङ्गाः विहङ्गीः ॥ १८ ॥
 निविष्टाः ऊढाः पाणिगृहीता इत्यर्थः । “ निवेशः
 शिबिरोद्वाहन्त्यासे ” इति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्राप्तताः
 अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरत्नाकाराः ।
 तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । जलक्ष्मवर्णाः
 चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥ २० ॥
 प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य । मुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः
 रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः

कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः ॥ २१ ॥ वक्रनेत्रदर्शनं
 मानुषीत्वराक्षसीत्वविवेकार्थं । आभरणदर्शनं स्वदृष्ट-
 सीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थं ॥ २२ ॥ परमाभिजातां
 अत्यन्ताभिरामां । साधुजातां सुरुपां । मनसाभिजातां
 ज्योतिर्जामित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातने अविच्छिन्ने धर्मनि-
 पातिब्रह्मधर्मे । रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्तां
 श्रीमत् सीतान्चिन्तनश्रीमत् । विशिष्टां उत्कृष्टां
 ॥ २४ ॥ सानुसूतास्रकण्ठीं अनुगताक्षेण अनुगत-
 वाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानां । पुरा रामपार्श्व-

मानरूपान् । आत्मगुणानां शौर्यादीनां अनुसूतानुसूताकृतिमतः । सुरुपानुसूतान् ॥ १९ ॥ ति० यथाविहङ्गाः विहङ्गी-
 र्वेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिमयोर्ध्वगेहेषु नीलतमस्तद्वद्विशयनात्सादृश्यं ॥ शि० विहङ्गेन पक्षिविशेषेण उपगूढाः विहङ्गा इव ददर्श ।
 मत्पुत्रतप्रासदियुधयनादीदृगुपमानोपमेयभावः ॥ स० प्रमोदपगूढाः विहङ्गीभिरुपगूढाः विहङ्गा यथाभवन्ति तथा एतादृशं ॥ १८ ॥
 रामानु० वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यास्ताः । “ वाजुभाभ्यामन्यतरस्यां ” इति वाप । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमन्तः स्त्रीणां सुखतयनादिदर्श-
 मानुषीत्वराक्षसीत्वविभागपरिहृणार्थं । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थं । एतच्च “ तं प्रसमीक्ष्य विशालाक्षी राजपुत्री-
 निन्दिताम् । तर्क्यामास सीतेति कारणैरुपपादयन् । वैदेह्याय निवासेषु तदारामोऽन्वकीर्तयत् । तान्वाभरणजालाविशाखाशोभो-
 यलक्षयत् ” इति । राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वभरणदर्शनैः सीतालनिर्णयस्योपरिवक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ टी० परमाभिरामाश्च
 दर्शिते संबन्धः । पूर्वोक्ताः नियतभर्तृकाः । अभिसारिकासमभिव्याहारानुत्तरार्धेन स्वगृहप्राप्तरमणावाराजनाउच्यन्ते ॥ ति०
 काक्षिपक्ष्मा इति पाठेऽक्षिपक्ष्मधिकं । वक्रपक्ष्मा इत्येवोचितं । पक्ष्मसुवक्रमपि किमिति पितृव्यं ॥ २२ ॥ रामानु० साधुजा-
 तामित्येतत्ताविशेषणं । मनसाभिजातां “ यस्मात्पुत्रार्थिताहमपापाचाप्यनाथवत् । तस्मात्तववधार्थं वैजयन्तस्येऽहं पुनः ”
 इत्युत्तरमात्राद्योक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णमित्यर्थः ॥ २३ ॥ स० मदननाभिनिविष्टां तामिव विधमानां । मदनोपममदः अभि-

[पा०] १ क. म. प्रियाज्वलन्तीः. २ क. म. अ. ट. विहङ्गाविहङ्गोपगूढाः. ३ म. म. प्रियाङ्गेषु सुखोप. ४ क. ट.
 पराः. ५ क. म. अ. ट. मदनोपविष्टाः. ६ म. अ. ट. सुमनोभिरामाः. ७ क. म. अ. ट. वक्राः सुपक्ष्माश्च. ८ ग. क. म. ट.
 रामेक्षणीता. ९ क.—ज. स्त्रीभ्यो पराभ्यश्च. म. म. ट. स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च.

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निस्स्वनम् ॥ महात्मनो मेहद्वेगम महारत्नपरिच्छदम् ॥

महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥

विराजमानं वपुषा गजान्तरासंकुलम् ॥ लङ्काभरणमित्येव सोमन्वत महाकपिः ॥ १४ ॥

चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥

गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंग्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥

अवेष्टुस्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोऽन्यत्पुष्टुवे वेगम महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥

अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च तदा पुष्टुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥

महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥

वैजदंष्ट्रस्य च तथा पुष्टुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥

शुकस्य च मेहोदयः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेगम जंगम हरियूथपः ॥ २० ॥

जम्बुमालेः सुमालेश जगाम हरिसत्तमः ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥

वज्रकायस्य चैव तथा पुष्टुवे स महाकपिः ॥ धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥

विष्टुद्रूपस्य भीमस्य धैनस्य विघ्नस्य च ॥ २३ ॥

शुकनासस्य वैक्रस्य शठस्य विकटस्य च ॥ ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रथसः ॥ २४ ॥

युद्धोन्मत्तस्य भंसस्य ध्वजग्रीवस्य नौदिनः ॥ विष्टुज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥

करालस्य पिशैषस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कैममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥

तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायक्षाः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥

सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥

रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिश्चार्दलो राक्षसीर्विकृतेक्षणः ॥

शूलमुद्रहस्ताश्च शक्तितीमरर्धोरिणीः ॥ २९ ॥

यस्मिन्नात् पर्वहुतम् ॥ १२ ॥ समुद्रमिव निस्स्वनं

निशब्दं । रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः ।

समुद्रस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ १३—१४ ॥

रावणस्य रावणगृहस्य ॥ १५—२४ ॥ विद्युज्जिह्वे-

जिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहुनां सत्त्वं

॥ २५—२८ ॥ उपशायिन्यः पर्यायशायिनी-

नित्यावर्तितसर्वमुखमूर्जितमितिवापाठः । पर्वहुतमिति पाठे पर्वशब्देनोत्सवउच्यते ॥ १२ ॥ रामानु० समुद्रमिवनितरांस्वनं

निस्वनं । पञ्चाशत् ॥ ति० परिच्छदः अलङ्कारः ॥ १३ ॥ स्त० लङ्कायाभरणरूपमिदमित्यमन्वत ॥ १४ ॥ रामानु०

राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामालादीनां गृहाद्गृहं । उद्यानानि च वारेवियोजना ॥ १६ ॥ ति० विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवच-

नार्थः । तयोरेत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्त० उपशायिन्यः शयनस्थानं पर्यायेण रक्षयिभ्योवास्ताहत्यर्थः । * उपशायोविश्रायक्षपयांश्च

[पाठः] १ क. च. समुद्रस्वननिस्स्वनं. श. समुद्रसमनिस्स्वनं. २ च. छ. ज. महावेगम्. ३ ख. महाजनसमा

४ क. श. अ. ट. अश्वरथः. क. व. वानानिच. ५ क. अश्वतो. ६ क. घ.—ट. तथा. ७ घ.—ट. तथा. ८ श. बहुदंष्ट्र

९ क. ग.—ट. महावेगः. १० ग. पुष्टुवे. ११ घ. सूर्यकेतोः. १२ भवनं. १३ क. धूम्राक्षस्यैवसदनसंपातेः. ख.

धूम्राक्षस्यापि. ग. क. छ. श. न. ट. धूम्राक्षस्यापि. १४ ज. धूपनेत्रस्य. १५ क. प्रधसस्यचनस्यच. च. छ. ज. प्रधस्यप्र

स्यच. १६ छ. शुभनाभस्य. क.—घ. ज.—ट. शुकनाभस्य. १७ क. च. छ. श. ट. शुकस्य. घ. शुकस्य. ख. ग. वज्रस्य

१८ क. च. श. ट. कपटस्यच. क. घ. विशठस्यच. १९ ख. ग. क. च. छ. श. ट. हल्लकर्णस्य. घ. हल्लदंष्ट्रस्यकण्ठस्य.

हल्लकर्णस्यवीरस्य. २० घ. भवनं. २१ क. च. ज.—ट. सादिनः. २२ क. छ. ट. विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां. २३ च. —

विशालस्य. २४ घ.—ट. स्रवमावः. २५ क. हनुमान्कपिः. २६ क. आससादच. २७ क. घ. विकृताननाः. २८

क.—ट. धारिणः.

ददर्श विविधान्गुल्मास्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ राक्षसांश्च महाकायाभानाग्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥

रक्षाश्चेतान्सैतांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् ॥ कुलीनान् रूपसंपन्नाङ्गजान्परगजारुजान् ॥ ३१ ॥

निष्ठितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ निहन्तुपरसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२ ॥

क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षात्समरे परैः ॥ ३३ ॥

सहस्रं बाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ हेमजालपरिच्छिन्नास्तस्मैणादित्यसभिमाः ॥

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३४ ॥

शिविका विविधाकाराः स कपिर्मरुतात्मजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रंश्चालागृहाणि च ॥ ३५ ॥

क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥

ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३६ ॥

स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ध्वजपट्टिमिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३७ ॥

अनेकरत्नसंकीर्णं निधिर्जालं समन्ततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मन्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३८ ॥

अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य ॥ विरराजाय तद्वेदम रश्मिवानिव रश्मिभिः ॥ ३९ ॥

जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ॥ भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरिदूथपः ॥ ४० ॥

मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसंवाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४१ ॥

नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ मृदङ्गतैलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनीतितम् ॥ ४२ ॥

रावणे शयने आप्रतीरित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

सि० तान् बद्धान् । "विन् बन्धने" इत्यस्मात् कः ।

रि० भवन् । परगजानां रुजन्ति पीडयन्तीति पर-

गजानां रुजान् ॥ ३१—३२ ॥ क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वो-

क्तो राजविशेषकः । क्षरतः किञ्चिद्वर्धतः । स्रवन्मदत्वे

रुजन्तः । स्रवतः निर्धारणः ॥ ३३ ॥ बाहिनीः

सेनायाः । पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं

स्वर्णम् । हेम केवलस्वर्णम् । उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता

इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शिविका इत्यादि ॥ दारुपर्वतकान्

क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहं । दिवागृहकं

दिवाविनोदस्थानं । रावणस्य निवेशन इति पाठः

॥ ३५—३६ ॥ स इत्यादि ॥ मयूरस्थानं क्रीडामयू-

रविश्रमस्थानं । कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि

शिलाभिः कल्पन्त इति प्रसिद्धं । धीरनिष्ठितकर्मन्तं

धीरैः कृतकल्पकर्मकं । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥ ३७—

३८ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ ३९—४० ॥ मध्वासवकृतक्लेदं

मध्वासवैः मधुनिकारमयैः । कृतक्लेदं कृतसेकं ॥ ४१ ॥

घोषवद्भिः नाववद्भिः । नावश्च दीर्घशब्दस्य विराम-

नामको 'इत्यमरः ॥ ३९ ॥ रामानु० गुल्मान् सेनाः । 'गुल्मास्त्वस्तं वसेनाश्च' इत्यमरः ॥ ३० ॥ चि० सहस्रं वाजिनः

अथ कामस्थानं ॥ ३४ ॥ सि० हेमजालैरविच्छिन्नाः सर्वतोभूषिता इति शिविकाविशेषणं ॥ ३५ ॥ सि० दारुनिर्मिताः क्रीडापर्वताः

दारुपर्वतकानि । क्रीडतमार्गं ॥ ३६ ॥ सि० भूतपतेः मङ्गलः ॥ ति० निधिर्जालं निधिर्जालवदित्यर्थः । धीरनिष्ठितकर्मन्तं धीरैः

निष्ठितमस्थिरचित्तैः निष्ठितं निर्धितं कर्मणः निधिरक्षादिकर्मणः अङ्गं महिषादिबलिरूपं यस्मिन् । कश्चित्कर्मन्तं मिति पाठः । धीरैः

निष्ठितस्य भूतनिष्ठितस्य कर्मणः तपोरूपस्य अन्तःफलरूपं इत्यर्थमाह । भूतपतेः महेश्वरस्य वक्ष्यते ॥ ३८ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पाठः] १ ग. इत्युमान्युल्मावाक्षसानां पतेर्गृहे । २ क. प्रहरणोद्यतान् । ३ क. ग.—ट. निवृत्तांश्चापि । ४ ग. इरीनश्चान् ।

५ क. स. ट. शिक्षितान् । ६ ज. नन्दगरे । ७ क. ग. च. छ. ज. म. वाजिनस्तत्र जांभूनदपरिष्कृतान् । ८ घ. क.

६. ग. हेमजालैरविच्छिन्नाः । ८. हेमजालैरपरिच्छिन्नाः । ९ घ. च. छ. ज. स्तरुणादित्यवर्षसः । १० क. ग. घ. चन्द्रशाला.

११ क.—ट. पर्वतकाविव । क. घ. च. पर्वतकान्यपि । १२ ख. क. स. कामस्य गृहं । १३ घ. छ. ज. दिव्यं । १४ क. ग. क.

ज. म. ट. मन्दरतलप्रख्यं । स. मन्दरसमप्रख्यं । १५ क.—ट. अनन्तराजनिचयं । १६ ग. जालनिरन्तरं । ख. जालसमावृतं.

१७ क. स. ज. ट. कर्माङ्गं । १८ क.—ट. विरराजय । १९ क.—ट. गुहाणि । २० क. ग. मनोहरं । २१ च. छ. ज. नादेन.

२२ स. ग. ट. निखनेन । २३ ग. तालघोषैश्च । क. ख. छ. स. म. ट. सलनिर्घोषैः । २४ क. निनादितं.

प्रासादसंघातयुतं श्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेक्ष मेहागृहम् ॥ ४३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अन्यकृताराधनभवनतद्गतपुष्पकविमानयोर्वर्णनं ॥ १ ॥

स वैभ्रमजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैहृयमुवर्णजालम् ॥
यथा महत्प्राश्रयि मेषजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्कायुधचापशालाः ॥
मनोहराद्यापि पुनर्विंशाला ददर्श वेश्मादिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ॥
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वलार्जितानि ॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥
सङ्घाते सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेधरूपं मनोहरं काञ्चनचक्ररूपम् ॥
रक्षोधिपस्यात्मबेलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥

समयसंभवो ज्वलिः ॥ ४२ ॥ व्यूढकक्ष्यं विशालप्र-
कोष्ठं ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्या-
ख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स वैभ्रमजालमित्यादि ॥ व्यासक्तवैहृयमुवर्णजालं
वैहृयधटितमुवर्णमयजालकरन्ध्रं ॥ १ ॥ निवेशनानां
शालाः । गृहान्तःशालाः । प्रधानैर्मुखैः शङ्कायुधचा-
पैः शालन्ते प्रकाशन्ते इति प्रधानशङ्कायुधचापशालाः ।
पञ्चाद्यच् । वेश्मादिषु हर्षप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः

शिरोगृहाणि ॥ २ ॥ नानावसुराजितानि नानारत्न-
राजितानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन
यथायोगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते
महींतले निर्मितानि । इवशब्देन मयस्य निर्माणत्वञ्च
जमाजं । रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः ।
अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मानिर्मितानि । इमानि
मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपावप्रदर्शनमुखेन निर्मितानि
पूर्वगृहेभ्यो विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्प-
विमानं दर्शयति—तत इति ॥ अप्रतिरूपरूपं अप्र-
मसौन्दर्यं । प्रकीर्णं देवाभ्युतं । रजसा पुष्परजस-

रामानु० नानाविधानिकर्मणिशांताः नानाविधकर्मणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कस्याश्च नानाविधकर्मशाला इ-
पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संवन्धिनीः विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्कायुधचापशालाः प्रधान-
मुखैः शङ्कायुधैश्चापैश्च शालन्ते इति प्रधानशङ्कायुधचापशालाः ताः । पञ्चाद्यच् । वेश्मान्यत्रयश्च वेश्माद्यस्त्येषु । वेश्मादिभिरपि
आदिष्वेव प्रासादादय उच्यन्ते । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । 'चन्द्रशालाशिरोगृहं' इत्यमरः ॥ ति० चन्द्रशालाः चन्द्रकान्ती-
भिरदृशालावा ॥ २ ॥ ति० घनं । स्वकलेयत्रसशब्दो रावणवाची । कुबेराद्वावणेन लङ्काया आच्छिद्य गृहीतत्वात् ।
सप्तमो हनुमद्रापी । स्वकलेनार्जितानि लब्धप्रवेशानि ॥ ३ ॥ ति० विश्वकर्मकृतान्यपि मायया विचित्ररचनादङ्ग्रेण मयेन निर्मि-
नीव ॥ स० प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन विश्वकर्मण इति शेषः ॥ ४ ॥ रामानु० वैभ्रमं निजिलगृहीतं पुष्पकं वर्णयते तत इ-
किन्त । ततः गृहदर्शनानन्तरं । आत्मबेलानुरूपं आत्मनो प्रतिबल्यसदृशं । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते । पुष्पकस्यापि गृहलक्ष-
सङ्गात् । एतन्पुष्पाङ्गमिति लब्धेन व्यक्तीभव्यति । रजसा पुष्परजसा ॥ तदतिप्रतिरूपमित्येतादीनि प्रवेक्ष्यः अमोदवर्णमयमानमि-
स्थितमिति संवन्धः । आद्यमानं उद्यमानं । आर्यः स्वार्थे णिच् । अतएव संप्रसारणाभावः । यद्वा हंसप्रवेक्ष्यमानं सामिनेति शेषः
मयेति । युक्तीकृतमेव चित्रं समूहीकृतनादावर्णमेव चित्रमित्यर्थः ॥ ति० नानावर्णैर्युक्तोपितपुष्पकः कृतो युक्तीकृतः । सप्तासौ-
[पा०] १ व. प्रासादशतसंघातः २ क. गृहोत्तमः ३ ग. व. ल. प्रयत्नेन समाहितानि. ४ घ. ददर्शाङ्गसमेध. ५ घ. गुणानुरूप-

[पा०] १ व. प्रासादशतसंघातः २ क. गृहोत्तमः ३ ग. व. ल. प्रयत्नेन समाहितानि. ४ घ. ददर्शाङ्गसमेध. ५ घ. गुणानुरूप-

महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरलकीर्णम् ॥
 नानातरूपां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
 नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तद्विद्मिर्मोदवदर्थ्यमानम् ॥
 ईसप्रवेकैरिव बाह्यमानं श्रिया घृतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥
 यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ॥
 ददर्श धुक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरलचित्रम् ॥ ८ ॥
 मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता ईक्षवितानपूर्णाः ॥
 वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥
 कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ॥
 पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १० ॥
 पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ॥
 वेश्मोत्तमानामपि चोद्यमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥
 कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ॥
 चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥
 प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ॥
 कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥
 निर्युज्यमानास्तु यज्ञाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥
 बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥

नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमा" इत्यमरः ।
 लवशब्दो वाक्यालंकारे । अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः ।
 सप्रवेकैर्बाह्यमानं सुकृतां पुष्पकृतां विमानमिव
 स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुष्पीकृतमेघचित्रं
 चित्रमेघसङ्घातसदृशमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकं
 ॥ ५—८ ॥ महीति ॥ यत्रेति शेषः । यत्र विमाने । पर्व-
 तराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुच-
 त्रापि बोध्यं । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषव-
 द्वादधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥ कृतानीति ॥ अत्रापि
 यत्रेत्यप्याहार्यं । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥

पुष्पाह्वयं पुष्पकं । वेश्मानं वेश्मिकमानं । सर्वेषु
 ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ यत्रेति शेषः । नानावसुभिः
 नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः । स्पष्टजा-
 तिस्रभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि
 पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः ।
 सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः सलीलमालम्बितवक्रप-
 क्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥
 निर्युज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्मक-
 रैरिति यच् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वय-
 मेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः

मेघवत्तद्विचित्रं ॥ ५—८ ॥ ति० यत्रपुष्पके मही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्यापूर्णं । पर्वतादयश्चात्रमणिस्वर्ण-
 निर्मिताः । नखिदंविप्ररूपमितिप्रमित्यर्थः । अनन्तवानरसेनायानिर्वाधतत्रावस्थानस्वयमव्ययमात्रात् । किंचस्वामीच्छानुसारेण
 कोषविकासौतस्मवक्ष्यतिलेच्छयाहनुमदेहवत् । वितानंसमूहः । एकावस्थत्रालङ्कारः ॥ ९ ॥ रामानु० महीत्यादि । यत्रेति
 शेषः । ददर्शेत्यनुव्ययते । महीकृतेत्यारभ्यपद्मिनिपद्महस्तेत्यन्तमेकंवाक्यं । यत्रमहादयोऽलक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत्पुष्पाह्वयं नाम
 [पा०] १ च. छ. अ. स्वर्गमिवावकीर्णं. २ घ. प्रवेकैरभि. ३ क. झ. अ. ट. रंभोभरसर्च्यमानं. ४ ग. क. छ.—अ.
 सुकृताः ५ क. बहुधाविचित्रं. ६ क.—झ. अ. ट. युक्तीकृतचारुमेघचित्रंविमानं बहु. ७ ग. कृषसमूहपूर्णाः. ८ घ. केसरजपूर्णं.
 घ. केसररजपूर्णं. ९ क.—ट. सुपुष्पाण्यपिपुष्करिण्यः. १० क. झ. अ. वनानिचित्राणिसरोवराणि. च. छ. ज. वनानिचक्र-
 णितक्षपराणि. घ. वनानिचित्राणितयापराणि. ११ क. झ. अ. ट. विपूर्णमानं. १२ घ. जांबुनदजातपक्षाः. १३ क. ख. ग.
 क.—ट. निर्युज्यमानाश्च.

इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ॥

पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥

सैतः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबहुपालिताम् ॥

अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां हृदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जितम् ॥ १६ ॥

ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ॥

अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

शोभनगुण्ठावण्डाः । सकेसराः कृतजलावगाहत्वेना-
ङ्गलप्रकिञ्चल्काः । उत्पलपत्रहस्तः उत्पलपत्रवर्षणः ।
गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अवपव
मुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे । तद्गृहं तस्य रावणस्य गृहं । सविस्मयः
अभूदिति शेषः । नगं पर्वतमिव स्थितं । शोभनं शोभ-
मानं । चारुशोभनं चारुमङ्गलं । इतीवेत्येकनिपातो वा
प्रकारार्थः । इतीव तद्गृहं अभिगम्य अभिगम्य । अनुत्-
र्णानात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोभूदिति शोभना ।
कपिराकृतमिदं । “चतुर्भैरवैरु कपिरा जमस्त्रगाः”
इति लक्षणम् ॥ १५ ॥ अदृश्य अदृष्ट्वा । कपिनिपातना-

नश्रपूर्वेषु ल्यप् । सुदुःखितः अभूदिति शेषः । पति-
गुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजनेन वशीकृतां ॥ १६ ॥ बहु-
विधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तित-
ात्मनः । कृतात्मनः निश्चितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचा-
रसंपन्नस्य । सुचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहत-
नयनतेजसः । महात्मनः महावैर्यस्य ॥ १७ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-
विलकाव्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥

महाविमानंदर्शनेति संबन्धः । महीकृता महीनिर्मिता । एवमुत्तरप्रापिकृतशब्दार्थः । वेदभोक्तमानामिति पञ्चम्यर्थेष्वपि । वेदभोक्ते-
भ्योऽप्युक्तमानं । यद्वा पूर्वपदोत्तरमहाप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य होतमलप्रतिपादनेन सजातीयलाभिर्धारणेष्टी । तेषामध्ये उक्तमान-
कमतमिति यावत् । अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः । जालानुरूपाः आरुजलवनायुजलादिविशिष्टाश्चाकारस-
हस्राः । प्रवालानां नूतनमयानि पुष्पाणि पद्मेषु येषां तैत्थोकाः । सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः सलीलमानमितवक्त्रपक्षाः । कामस्य सा-
क्षात्पक्षाश्च भद्रस्य साक्षात्सहायाश्च कामोद्दीपका इति यावत् । निदुष्यमानाः स्वयमेव व्याधिरयमाणाः । कर्मकर्तारिर्यक् । सकेसराः
पद्माकरविहारीत्याकारनिर्माणास्तकेसरलं । पद्मिनि पद्माकरे ॥ १५ ॥ स० हिमालयेन सन्ते । हिमशब्देन तद्युक्तमासक्तुष्टय-
ग्रहणात् ॥ १५ ॥ स० दृश्यस्य भावो दृश्यता । न विद्यते दृश्यतायस्यास्मात्तथा । तामुद्दिश्य दुःखितोऽभूदिति वा । पतिगुणवेगनि-
र्जितां पत्युः रामस्य योगुणवेगः गुणप्रवाहः तेन निर्जिता । पत्यारामेण कर्त्रा गुणवेगेन ज्याकर्षणवेगेन यदुर्भक्षद्वारानिर्जितान्तर-
प्राप्ता ॥ १६ ॥ रामानु० बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितात्मनसः । बहुविधचिन्तितान्वितस्येतियावत् । कृतात्मनः कृतप्रय-
त्नस्य । ‘आत्मावेहेतुतौयमेव भावपरमात्मनोः’ इति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदात्मो-
नेन दृष्टव्यं सर्वैकतत्त्वमलकवत्साक्षात्कर्तुं कर्मस्य ॥ ति० बहुविधभावितात्मनः नानाप्रकारेण सर्वैकगत्पूजितस्वभावस्य । स्वभाव-
वाच्यात्मसदः । कृतात्मनः शिक्षितान्तःकरणस्य । सचक्षुषः श्रुतिस्मृतिन्यायकपञ्चसुसहितस्य ॥ स० बहुविधभावितात्मनः
बहुप्रकारेण्यतरामकमलामिकस्य ॥ १७ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. सुपगम्य. २ क. स. न. ट. चारुकन्दरं. ३ ग. ततस्तां. ४ न. छ. ज. पूजितां. ५ क. व.—ज. ट.
बाहुनिर्जितां. ६ व.—ट. सुदुःखितां. ७ ख. क. स. न. ट. सचक्षुषः.

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अश्वकुताविलारेणपुनः पुण्यकविमानवर्णनं ॥ १ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्दिमानं मैणिवज्रचित्रितम् ॥
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरैः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥
 तदप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ॥
 दिवं गतं बाधुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २ ॥
 न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्हवत् ॥
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥
 तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ॥
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं तत्तत्तत्स्तुत्यविशेषदर्शनम् ॥ ४ ॥
 मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ॥
 महात्मनां पुण्यकृतां महद्दिनां यशस्विनामप्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्येत्यादि ॥
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तसर्पविशेषकृतकृत्रि-
 मपक्ष्यादिकं ॥ १ ॥ अप्रतिमेयाप्रतिकारकृत्रिमं अप-
 रिच्छेयाप्रतिक्रियकृत्रिमं । तत्र हेतुमाह—कृतमिति ॥
 यं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति
 साध्यापूर्वं कृतं । सर्वत्राप्रतिहतसंचारं चैतदित्याह—दिवं
 गतं आकाशगतं । बाधुपथप्रतिष्ठितं बाधुनागभूता-
 तरिक्षस्थितं । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्त-
 वान् भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्य-
 पथस्य लक्ष्मवत् । लक्ष्म लक्षणं व्यावर्तकं व्यराजत
 चकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥ ते विशेषाः तद्विमानस्य-
 विशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्स-

माधानेत्यादि पञ्चभ्रूकी कुलकं ॥ सर्वत्र ददर्शेति
 संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन
 तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितं । मनस्समाधान-
 विचारचारिणं समाधानमभिसंधानं । कर्मणि चैतत् ।
 विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगतिः
 चारिणं । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं अनेकैस्संस्थान-
 विशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितं । तत्तत्तत्-
 स्तुत्यविशेषदर्शनं तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन्
 ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीति
 यावत् । दुरावरं दुर्धरं महद्दिनां महद्दिनां । “अपि
 माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्” इत्युक्तरीत्या
 कृतभङ्गनित्या ह्रस्वोच्चारणं । अप्यमुदां इन्द्रादीनां

ति० मणिरत्नैः मणियुक्तैः चित्रितं । प्रतप्तजाम्बूनदजालानां तन्मयगवाक्षाणांकृत्रिमकृतिः यस्मिंस्तत् ॥ १ ॥ ति० तदप्रमेयप्र-
 तिकारकृत्रिमं तदप्रमेयैः अपरिच्छेद्यसौन्दर्यादिभिः प्रतिकारैः प्रतिमादिभिः कृत्रिमनिर्वृतचित्रशोभं । पाठान्तरं लसांप्रदायिकमिति
 ततः ॥ २ ॥ ती० तुल्यविशेषदर्शनं तुल्यानारमणीयत्वेन सदृशानां विशेषाणां दर्शनं यस्मिंस्तत् । सर्वतोरमणीयमित्यर्थः ॥ सु०
 तपस्समाधानविचारचारिणं । अन्तरूपविधानां मनस्समाधानं यथाभवति तथा विचारवत् पक्षिचंचारवत् चरतीति तथातं ॥ शि०
 तपस्समाधानाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादिरेष विशेषाभ्यां जातेन पराक्रमेण अर्जितं रावणेन प्राप्तं ॥ ४ ॥ ति० मनस्समाधाय स्वा-
 मनोदुरूपं तु शीघ्रगामिनादिधर्मकं । दुरासदं पराभिहितिशेषः । दुरावरमिति पाठे शत्रुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः । महद्दिनां दीर्घा-
 नवदशान्दशः । एवं तुल्यगामिनमित्यत्र पुंस्त्वं । विमानशब्दोर्ध्वार्थादिर्वा । अप्यमुदां महासुखानां पुण्यकृतामेव आलयं भास्यदं ।

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. संस्थितो. २ क. घ.—ट. मणिरत्नचित्रितं. ३ क. जालसन्ततं. ४ क. झ. ज.
 ट. प्रीमान्पवनात्मजः. ५ ग. क. झ. अ. ट. तदप्रमेयप्रतिकार. ६ क. झ. ज. ट. गतेबाधुपथे. ७ क. झ. ट. लक्ष्मवत्.
 ८ क. ज. महार्धवत्. ९ क. विशेषचारिणं. ङ. झ. ज. ट. विशेषनिर्मितं. १० क. झ.—ज. ट. दुरावरं. ११ घ.—ङ.
 महर्षिणामुदारमम्यं मरुतामिवालयं घ. मनस्विनां. ज. महर्षिणां.

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ॥
मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥
बहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥
विबृत्तविष्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥
वैसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कौन्तदर्शनम् ॥
सं पुष्पकं तत्र विमानमृचमं ददर्श तद्भानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सीतान्वेषणाय रावणगृहस्थात्पुष्पकविमानमाकृत्वतादनुमता तत्रप्रसुप्तानां बन्ध्यापञ्चावाजादीन्तारीक्षिकराव-
कोकं ॥ १ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विष्टौलमायतम् ॥ इदं भवनभ्रेष्ठं हनुमान्मारुतान्वजः ॥ १ ॥
अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि वत् ॥ भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥
मार्गभागस्तु वैदेहीं सीतामायतलोन्नताम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥

॥ ५ ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा
विशेषेण संस्थितं । सविशेषविशेषणसंस्थितमिति
ब्राम्हणः । सविशेषसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः ।
कूटानां विचित्रलङ्घुले विशेषणद्वयेन दर्शयति—वि-
चित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटं
अनन्तरभूतं । शिखरं महाभूतमिति प्रयोगाद्वक्त-
व्ये ॥ ६ ॥ यं कुलम् । अर्धं व्यत्ययः । महाशनाः ।
महाकावा इत्यर्थः । व्योमचराः व्योमचरसहस्रसं-
स्थानाः । विबृत्तविष्वस्तविशाललोचनाः विबृत्तानि
वर्तुलानि विष्वस्तानि भुमानि विशालानि लोचनानि
येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः ।
भूतगणाः मोघुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः ।

अन्यथा खण्डान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्त-
विमानस्य बहुनासंभवाच्च । यद्वा शिबिकावाहका इव
भूतगणा अधोभागे बहन्ति । तद्वा रेणवः कामगस्तमपि ।
चेतनप्रेरणं विना अचेतनसंचारस्यात्यन्वमनुचितत्वा-
च्च ॥ ७ ॥ वत्कृत् समूहः ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे युक्ताखिलकाव्ये
सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तस्येत्यादि ॥ आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ १ ॥
तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह—अर्धयोजनेति ॥ २ ॥
सर्वतः पुष्पकाद्वन्यत्र सर्वत्र । पुष्पकारोद्गणस्य पश्चात्

इवशब्दएवार्थः । अत्रतस्याचेतनत्वेपितदभिमानिवेवतायाश्चित्तकृत्वादित्यौघ्यं ॥ ५ ॥ रामानु० बहन्तीत्यनेनश्लोकेनविमान-
स्यराक्षसवाहलज्जप्रतीयते । कामगस्तद्विषयतश्चोपपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थंवहतेर्षातोःरक्षणार्थत्वस्त्रीकारोपिनोपपद्यते । अन्त-
पुरमध्येविमानरक्षणार्थंराक्षसावस्थानायोगात् । अतोत्रसमाधानंविद्वद्भिन्नित्यं ॥ ६ ॥ वहन्ति बहन्तीति इवशब्दोत्राभ्याहार्यः
समाचविमानेनिर्मिताःनिशाचराकाराःप्रतिमाःबहन्तीवेत्यर्थः । अन्यथाकामगमस्तान्तःपुरेविमानस्यराक्षसबहुरक्षणशोरयोगात्
स० विबृत्तविष्वस्तविशाललोचनाः वि विबृत्तं सामिविबृत्तं वृत्तं चरित्रं विष्वस्तं येषां ते तथा । तेचतेविशाललोचनाश्चेतितय
॥ ७ ॥ इत्यष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

रामानु० 'तस्यालयवरिष्ठस्य' 'सतस्यमज्येभवनस्यसंस्थितं' इतिपुष्पकाधारत्वेनप्रकृतस्यरहभ्रेष्ठस्य । भवनभ्रेष्ठं पुष्प-
काख्यं ॥ १ ॥ रामानु० सर्वतःपरिचक्राम रावणभवनपर्यन्तवर्तितस्त्रातुकुमारामात्यादिभवनेषुपरितन्व्यारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके-
[पा०] १ च. झ. म. यकुण्डल, २ च. छ. ज. प्रतप्तचामीकरवाह. क. वसन्तपुष्पोद्गम. ३ छ. झ. न. ट. चारुदर्शन-
४ च. छ. अ. सुपुष्पकं. ५ च. छ. अ. विपुलमास्थितं. क. झ. ट. विमलमायतं. ६ क. ज. भवनं. ७ क. ग. क.—ट.
योजनंमहत.

मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ कूटागारैः शृङ्गाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥
 ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥
 जालवाताम्यवैयुक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ॥ इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥
 विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाघनैः ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥
 चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥
 कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारोह महाकपिः ॥ १९ ॥
 तत्रस्थः स तदा गन्धं पानमध्याससंभवम् ॥ दिव्यं समृच्छितं जिघ्रक्षुपवन्तमिवानिलम् ॥ २० ॥
 स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्वनुधुमिवोत्तमम् ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥
 तैतस्तां प्राश्वितः शालां ददर्श महतीं शृङ्गाम् ॥ रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ॥ २२ ॥
 मणिसोपानविभूतां हेमजालविभूषिताम् ॥ स्फाटिकैरावृततां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥
 मुक्ताभिश्च मवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥
 समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः ॥ स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिव्यं संभस्थितामिव ॥ २५ ॥
 महत्या कुंभयाऽऽस्तीर्णा पृथिवीलक्षणाङ्गया ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णा सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥
 नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाभिवासिताम् ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपतिसेविताम् ॥ २७ ॥
 भूस्त्वसगुरुवूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥
 मैनःसंह्रादजन्नीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ २९ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणसंल्लिता ॥ ३० ॥

रित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ १२—१९ ॥ जिघ्रत् अजिघ्रत् ॥ २०—२१ ॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकां । अन्तरान्तराकृतदन्तफलकमिति यावत् । सुबहुस्तम्भभूषितां अवान्तरबहुस्तम्भभूषितां । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदार्ढ्यकारिपट्टैरलंकृतामित्यर्थः । अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । विभं आकाशं । कुंभया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणा-

ङ्गया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणेन तया । कल्माषीं शवलवर्णां वसिष्ठधेनुमिव । सर्वं मप्रदलेन कल्माषीसादृश्यं । वर्णस्यापि प्रसाधि वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शति वासं बन्धः ॥ २२—२९ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥

स्तत्पुष्पोपमं तरुणादिलोपमं । उपसर्जनस्यपरनिपातं भावं ॥ १२—१९ ॥ ति० वज्र पुष्पकस्यैव साशाला । ततश्च तदनमिलयति तच्चिन्त्यं । प्रस्थितइतिपदासारसात् अर्धयोजनविस्तीर्णमिलादिना मूलाख्यप्रदर्शनेपकमात्रं । मूलाख्यं हृष्टं तत्पुष्पकमन्विष्य तत्कण्ठे रावणस्यनगृहं तद्गृहत्वेननुमाय पुष्पादवस्था तत्रप्रतिस्थितस्तादृशैर्लेखन्याप्यमितिकतकः । यस्मादिनोकाव्याख्यैवयुक्तेति ममभाति । 'अवतीर्देविमानाबहुमान्मास्तामजः' इत्यग्रे उपसंहारात् ॥ २२ ॥ ती० कुलंभभूषितामिलप्रबहुत्वमिषानायस्तमानुवादामचौनवत्यं ॥ स्त० बहुनावागुणांस्त्वमजडीभावः तेनविभूषिता यदाशयाप्रवृत्ताः

[पा०] १ क. झ. अ. ट. कुमागारैः. २ क. झ. पुष्पकं. ३ न. धनुंलाभिश्च. ४ क. ग. घ. युक्ततरुणादिल्लसंति. ५ न. छ. ज. कूटागारैर्नैहागारैःसर्वतः. ६ क. झ. अ. ट. सर्वतो. क. घ. सततं. ७ घ. ततःसंस्थितः. ८ क.—ट. शि. ९ क. सुकृतां. १० ग.—ट. विराजितां. क. समावृतां. ११ क.—ट. मुक्तावज्रप्रवालैश्च. १२ क. सुगन्धैःसुविभूषितां. १३ क. सुबहुस्तम्भभूषितां. १४ घ. न. छ. ज. अ. कुंभयास्तीर्णा. १५ झ. ट. सराष्ट्रगृहमालिनीं. ग. सुराग्राममालिनीं. १६ प्र. क. ज. रक्षोधिपतिसेवितां. १७ क. झ. अ. ट. पञ्चपुष्पोपहारेण. १८ क. झ. न. ट. मनसोमोदजननं. १९ क. छ. ज. सेविता.

व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषु निद्रापहतचेतसः ॥ ४५ ॥
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुच्चान्तनूपुराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषिताः ॥ ४६ ॥
 मुक्ताहारावृताश्चान्याः कैश्चिद्विस्तृतवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥
 मुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥
 चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः ॥ हंसा इव वद्धः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥
 अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवामवन् ॥ ५० ॥
 हंसकौण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥
 किङ्किणीजालसंकोशास्ता "हैमविपुलाम्बुजाः ॥ भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवावधुः ॥ ५२ ॥
 भृदुध्वक्नेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः ॥ नभूवर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥
 अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ॥ उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनःपुनः ॥ ५४ ॥
 ताः पताका इवोद्धृताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥

वर्णः रूपं । प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥ पानव्या-
 यामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु ।
 व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपी-
 नस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च स्रजः निद्रापहतचेतसः
 विरेजुः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः ।
 उच्चान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥
 मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः । छिन्नमुक्ताहारा
 इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाञ्चीशृणाः ।
 किशोर्यः प्रथमवयस्कालव्याः । वाहिताः मार्गश्रम-
 निवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरि-
 त्यन्वयः ॥ ४७—४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः
 सूर्यः । "अथांशुः स्थानमयूखे सवितर्यपि" इति
 दर्पणः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामभेदाभा येषां ते
 तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९—५१ ॥ अथासां नदीस-
 मार्गिं दर्शयति—किङ्किणीति ॥ किङ्किणीजालसंकोशाः
 किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः ।
 एतत्स्थाने संकोशा इति पाठान्तरदर्शनात्संकोशशब्दो

मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारवेष्टाः ॥ एव
 माहाः नका यासां ताः । सुतिदशायामपि वासना-
 वशाद्भावाभिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्भावमाहा इत्युक्तं ।
 यशस्तीराः यशश्शब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्र-
 भोच्यते । सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ संस्थिताः लम्बाः
 भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय
 आर्षः । कामुका इव । वभूवुः । "भ्रमरः कामुके
 भुक्ते" इति दर्पणः । केचित्तु भूषणानीति पाठं कल्प-
 यित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । वि-
 स्तृभूषणानामपि कासांचिन्भूषणानीव वभूवुः
 इत्याहुः ॥ ५३ ॥ मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ता
 सूक्ष्मवस्त्रदशाः । उपर्युपरि वक्त्राणां वक्त्राण्युपर्युपरि
 "विशुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाग्रेद्वितान्तेषु" इति
 तीयामात्र आर्षः । व्याधूयन्त इति श्यवाः । धू-
 न्यादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति विधेयत्वात्कीलिङ्ग
 नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानां ॥ ५५ ॥

सू० पद्मगन्धीनि 'उपमानाच' इतीत्वं ॥ ३० ॥ ति० व्यावृत्ताः कचाः पीनस्रजश्चयासांताश्च ॥ ४५ ॥ ति० अकुण्डलधराः
 कुण्डलधराण्यहताः गलितकुण्डलाश्चियावत् ॥ विच्छिन्नाः आश्रुदितश्चक्रजोयासीताः ॥ ४८ ॥ ति० अंशवः प्रभाः किरणप्र-
 धाराः । अंशवः सूक्ष्मरश्मयः । किरणाः स्थूलरश्मयश्चान्ये । शि० सुप्ताहंसावधुः ॥ ४९ ॥ ति० किङ्किणीजालसंकोशाः
 न्यकुलितनयनाः तत्स्थानेनचनवासमुकुलितकुमुदानि । हैमविपुलाम्बुजत्वेनवक्त्रनिगणं । उपमानेनतुननिगणं । किङ्किणीजालसं-
 इतिपाठेकिङ्किणीजालसंवाधलमुभयप्रापिरुपपन्नमेव । शब्दवत्त्वसाधर्म्यात्किङ्किणीशब्देनलहरीणामन्युक्तेः । भावविलासाएव
 त्रिकुण्डलभावाग्राह्योयासांताः । यशःवतिगुणवत्कृतयशएवतीरंयासांताः । यशश्शब्देनलक्षणयाकान्तिरित्यन्ये । सुप्तान-
 [पा०] १ क. च. म. ट. व्यावृत्तकचपीन. स. व्यावृत्तकचपीन. २ क.—ट. निद्रापहत. ३ क. घ. क. म. ज.
 सुप्ताहारावृताः. ४ क. का. ग. क.—ट. काश्चित्प्रस्रज. घ. काश्चित्प्रस्रज. ५ क. ग. व्यावृत्तरशना. ६ क. म. घ. ट.
 अकुण्डलधराः. ७ क.—ज. घ. ट. विच्छिन्नामृदित. ८ क. म. घ. दुद्रताः. ९ क. म. घ. ट. कौण्डवोपेताः. १०
 क. घ. जालसंकोशाः. ग. क. म. घ. ट. जालसंकोशाः. ११ क. वक्त्रमूलावुजाः. १२ क. सुदुध्वक्नेषु. १३ क. राशयः

ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ॥ सुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५६ ॥
 शर्करासवर्गेनैव प्रकृत्या सुरभिः सुखः ॥ तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥
 रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः ॥ सुखानि स्य सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८ ॥
 अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ॥ अस्तव्याः सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्तदा ॥ ५९ ॥
 बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् ॥ अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिष्यरे ॥ ६० ॥
 अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनश्च जम् ॥ अपरा त्वङ्गमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा शैजौ ॥ ६१ ॥
 लक्ष्मणार्धकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिविष्टाङ्गौ मदलोहवशानुगाः ॥ ६२ ॥
 [अन्योन्यस्याङ्गसंस्पर्शात्प्रीयमानाः सुमध्यमाः ॥ एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुप्तस्तत्र योषितः ॥ ६३ ॥]
 अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुमे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥
 लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोष्णम् ॥ ६५ ॥
 व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्नभिवोदृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥
 उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरसजात् ॥ ६७ ॥
 रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलन्तः काञ्चनादीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ॥ ६८ ॥
 रौजर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ॥ रौक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६९ ॥

ववल्गुरिति ॥ उपधानपरिसरे घनमणिसूचिततया
 लम्बमानानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः
 ॥ ५६—५८ ॥ रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः । अस्तव्याः
 पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघातमुखाः । वर-
 स्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्
 रावणोऽजिघ्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिघ्रस्रित्यर्थः ।
 यथा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह—
 त्वर्थमिति ॥ ५९ ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि
 उपनिधायेत्यनुषङ्ग्यते ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि
 अन्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिष्यर इत्येतद्वचनवि-
 रिणामेन यथायोगं संबध्यते उपनिधायेति च
 ॥ ६१—६३ ॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्था-
 याः केशाः ॥ ६४ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमे-
 व ॥ तद्रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासी-
 त् ॥ संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसे-
 वनादेतोः अन्योन्यमालाग्रथितं अन्योन्यमालारूपेण

ग्रथितं सुखमुल्लमारुतसेवनादन्योन्यमालाग्रथितमिति
 स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोष्णं । अन्योन्यसंसक्तनीवीकं
 संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धं
 अन्योन्यपरिवेष्टितांसं अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च ।
 अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलं भ्रमरैः भुङ्क्तेराकुलं
 च । “ भ्रमरश्चिकुरे भुङ्क्ते ” इति विश्वः ॥ ६५—
 ६६ ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बर-
 सजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः ।
 विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः । अन्योन्यसंग्रथि-
 तत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बर-
 सजाः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य
 इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः
 काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्तन्तः प्रैक्षन्ते-
 व । अनेन रावणस्य आप्रदृशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो
 निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६८ ॥ अथ
 सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह—

रावणमुः ॥ ५२ ॥ ति० शर्करासवः आसवविशेषः । तथोपात्तद्वन्धः । प्रकृत्याचसुरभिः । यद्वाप्रकृत्याचसुरभिरपि वायुरिति
 ॥ तासांवदननिश्वासः तद्युक्तः । अर्शोआकजन्तः । अतएवशर्करासवगन्धः रावणंसिषेवे ॥ ५७ ॥ ति० राजर्षयोविप्रदैत्याश्च ।
 [पा०] १ ग. शार. क. स्त्र. २ च. छ. ज. माहृतसंसर्गैर्नन्दं. क. श. झ. म. ट. माहृतसं-
 र्गैर्नन्दं. ३ झ. म. ट. मन्दं च. क. च. छ. ज. मन्दं स. ४ क. घ. —ट. गन्धस्त. ग. एन्धावः. ५ ग. च. —म. ट.
 सुखानि च. ६ क. अंशुकानीव. ७ म. क. —ट. कुचौ. ८ अयंश्लोकः क. —ट. पाठेपुटस्थते. ९ क. —ट. प्रतिवेष्टित.
 १० क. च. छ. ज. सुखसंश्लेषे. ११ क. क. झ. ट. प्रैक्षन्तोऽनिमिषा इव. क. च. छ. ज. म. प्रैक्षन्तोऽनिमिषा इव. १२ क.
 म. ट. राजर्षिभिः. १३ क. —ट. रक्षसांचाभवन्कन्याः. १४ क. स्त्रिया.

बुद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काञ्चिदागताः ॥ ७० ॥

न तत्र काञ्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा दिना वरार्हा जैनकात्मजा ताम् ॥ ७१ ॥

न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ॥

मार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥

बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥

इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥

राक्षसीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ तस्य कामवशं गताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः । तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हता इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ हताश्च काञ्चन श्रूयन्ते तत्र कथमित्यत्राह—युद्धेति ॥ तासु हतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं मविष्यतीति युद्धं कामयित्वानेन हताः न तु ताः कलमयित्वा हताः ॥ ७० ॥ असुमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति ॥ तत्र तासु काञ्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः । किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः । वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः । अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति । अन्यपूर्वा च न ।

अन्यत्रासक्ता च न काञ्चिदित्यर्थः ॥ ७१—७२ ॥ राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरतत्पूर्वमेवास्व धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजातं मुकृतं । इयमसाध्वी बुद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं तस्य बुद्धिरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तं । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पञ्चात्तापो-भूदित्याह—पुनश्चेति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्तकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि तदाऽस्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्याईह्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रलप्येत्तदास्य

अस्य राक्षसराजसत्तादस्तिविप्रकन्याविकारोऽधिकारः । कामवशंगतास्तस्यस्योचितोऽभवत् । अनेनतासामप्यनुरागः सुचितः ॥ ६९ ॥ तन्नि० रावणः स्त्रीभिः सहयथासंस्ततसंश्लेषेणतिष्ठति । एवंरायः सीतयासंश्लेषेणतिष्ठति चेद्वावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं यथा साधुबुद्धेः शङ्काभिमिहितमन्वेषयतः ॥ स्त० साधुबुद्धेः देवावतारादिदुष्कर्म्यबुद्धिमताः हरीश्वरस्य हनुमतः इति वक्ष्यमाणानुद्धिर्बभूव तदेव्यनक्ति—यदीति । इमाः पुरतस्तुताः राक्षसराजभार्याः लङ्कायां यथावर्तन्ते तथाराघवधर्मपत्नीसीतापि यदीदृशी एतसुरगता तत्तत्कालेऽत्र भूमिस्वरावणस्य सुजातराक्षसत्वनिर्गमेनशोभनजन्म शिशुपालत्वावस्थायामगवदङ्गप्रवेशकारणजन्म हि प्रसिद्धं भवत्यर्थः । सुदेरामेणहस्तनृशिष्टपालत्वं प्राप्ययोजोभवतीतिभावः । विस्तरस्तुतीर्थव्याख्यानेद्रष्टव्यः ॥ ती० यद्वा राघवधर्मपत्नी य रावणेनबलादानीता इमाराक्षसराजभार्याः तथायदि सुग्रीवेणबलाद्धृतायदि तदा हरीश्वरस्यसुग्रीवस्य सुजातंहीतिसाधुबुद्धेः साधुबुद्धेः अस्यहनुमतः ईदृशीबुद्धिर्बभूवेत्यन्वयः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्यायथारावणेनाहताइत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशीय प्रमेयवृत्तायदि तदा अस्य रावणस्य सुजातं किं सम्यग्भविष्यति किं । नभविष्यत्येवेति हरीश्वरस्यबुद्धिर्बभूव । “मम दयितव्यं कृपयन्तः तद्वज्रविचरेष तदा विमथ्य सा । कथय मम तेषु तमय वै हृदयपते यमसदृशं नयामि” इति रामकायमात्रावणस्य सम्यग्भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्यायथामयादृष्टादितिशेषः । राघवधर्मपत्नी ईदृशीयदि मयादृष्टायदीत्यर्थः । अस्यमम सुजातंजन्मसफलमितिहरीश्वरस्यबुद्धिर्बभूव । “यक्षमासाभिरुतोपै दृष्टासीतेतिवक्ष्यति । मनुत्पविमयोभोगैः सुखंसाधित्वति । ततःप्रियतरोनास्ति ममप्राणादिशेषतः” इति सुग्रीववचनान् प्रभोः सुग्रीवस्य प्रियसंवादकत्वेन ममजन्म सफलमितिभावः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्याः यथामयादृष्टाः राघवधर्मपत्नी ईदृशीयदि दृष्टायदि अस्यसीतायाजदशमहेतुना सुग्रीवरागादिभयात् कोपवेक्षनायोदुक्ताहृदिवावरसमानस्येत्यर्थः । सुजातमितिबुद्धिर्बभूव । “अप्रदृष्टौचसीतायाः पापमेवकरिष्यति । तस्मात्कुसमं होषैव प्रावोपविसांहेनः । लक्ष्म्यापुत्रांश्चदारांश्च धनानिचरुहाणिच” इति सीताऽदर्शनव्यथितान्नदादीनां पुनर्जीवितलाभादीनां जातमितिभावः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्या यथाजीवन्तीत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी जीवतियदि तदा अस्य रामस्य सुजातं मितिबुद्धिर्बभूव । “ज्ञायतांसौम्यवैदेशी यदिजीवतिषानवा । नह्यहंजीवितुंक्षमाभूतेजनकात्मजा” इति सीताजीवितसंशयव्यथितस्यरामस्य सीताजीवितनिश्चयेसति लज्जीवितलाभात्सुजातमितिभावः । यद्वा हेराक्षसराज इमाः स्त्रियो यथाभार्याः एवं राघवधर्मपत्नी ईदृशीयदि अत्यतः सर्वसंपत्समृद्धियुक्तपुत्रपौत्रादिसहितस्यास्यतवेत्यर्थः । सुजातं हि किं सम्यग्भविष्यतीति रावणस्य हि

[पा०] १ क. ग. वृक्षतः २ ग. व. न. — २. जनकात्मजां ३ क. झ. ट. महाराक्षसराज.

पुनश्च सोचिन्त्यदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ किंच चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति ॥ अथ सः हनुमान् सीता गुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्यां एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति । आर्तरूपः अत्यन्तमार्तः । “प्रशंसायां रूपम्” पुनश्चाचिन्तयत् ॥ वैदेश्याः दृढव्रतत्वात्पातिव्रत्यभङ्गो न भवेदेव । अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा संगता चेत्सीतापहरणं न कृतवाञ्छेत्तदास्य सुजातमित्युक्तं । तत्र निरतिशयसौन्दर्याविशालिन्या मैथिल्याः रक्षस्त्रीसामर्थ्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पञ्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तरूपस्सञ्चिन्तयत् । मया हीनोपमैव कृत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां प्रीतायां । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म । कृतवान् ।

कष्टं सर्वमिदं लङ्केश्वर्य भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयत्यर्थः । यद्वा रावणधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादा-नीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृ-ताश्चेदस्य हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा । इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनुरक्ताः ईदृशी रावणधर्मपत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव ऐश्वर्यातिशयवर्शनविस्मया-विति भावः । अतएव वक्ष्यति—अहो वीर्यमित्या-दिना । एवं हठादुक्त्यानुशयितवानित्याह—पुनश्चेति ॥ हि यस्मात्सीता गुणतः पातिव्रत्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्यनुत्तमः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् ॥ ७४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

उपदेष्टव्यमिति बुद्धिर्बभूव । “तद्वान्दृष्टधर्माद्यैस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञोपरोदुल्लसईति” इतिहितोपदेशस्यवक्ष्य-मस्मात् । यद्वा एतासामप्ये सीतानास्तीतिनिश्चिनोति—बभूवेति । इमाराक्षसराजभार्याः यथा यादृग्पुण्यस्येत्यर्थः । यदि किमि- । रावणधर्मपत्नी ईदृशी किं ईदृग्पुण्यवतीकिं । किंतुत्रिलोककुन्दरीत्यर्थः । अतएवात्र नास्तीतिशेषः । इत्यस्यहरीश्वरस्यसुजातं धर्तव्ययातथाबुद्धिर्बभूव ॥ ति० अथ सीताप्येतत्त्वयन्तर्गता नवेति विकल्प्याये रावणस्यभद्रमेवेति बुद्धिर्हनुमतोजातेत्याह—वेति । साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य इतिबुद्धिर्बभूव । इमामहाराक्षसराजभार्याः यथातद्गुणाः रावणधर्मपत्न्यपि ईदृशी एतदन्तर्गता एतद्गु-चयदिसमात् तदाऽस्य रावणस्यसुजातंभग्नमेवभवति । रावणमुक्तेति मथानिवेदितेति सीताप्राप्ततायामिव रावणस्योपेक्षणाया रावणधर्मपत्नीप्रसङ्गेतिभाषः ॥ शि० इमाराक्षसराजभार्या यथा स्वपतिस्मरणादिशुनिरताः । ईदृशी तथासमस्मरणादिनिरता इति रावणधर्मपत्नी । तस्मरणादीनांविमोक्तः स्यादित्यर्थः । तदा अस्य रावणस्यसुजातं कल्याणमेवेत्यर्थः । इति साधुबुद्धेर्हरीश्व-रबुद्धिः निश्चयोऽभूत् ॥ ७३ ॥ ति० यदीत्यनेन सूचितमस्यपक्षस्याख्यन्तासंभावितत्वमाह—पुनश्चेति । पश्चान्तरेचसोचिन्त-विचारेणनिश्चितवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारः हिप्रसिद्धमेतत् । यस्सीतादेवीगुणतःपातिव्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा । अथ यतइत्यर्थे । महात्मा महाबलोलङ्केश्वरः । निरवधिकैश्वर्यवैशिष्ट्यमनेनसूचितं । ईदृशःअस्यांजानक्यांअनार्यकर्म अपहरणरूपकर्म । आर्तरूपः एहीतमायारूपःसन्कष्टं सङ्केतंयथाभवतितथाकृतवान् । यथेषोऐश्वर्यादौसरणास्यादत्तदास्वरसतएवमनयनस्यात्तन्तदस्ति । स्यामिस्तद्विक्रोशनादेवरावणेनलङ्कापूरुषेनयनस्यचानुभवादित्याशयः । आर्तरूपइतिपाठे आर्तसंज्ञातपीडनरूपस्येत्यर्थे हनुमद्विशेषणं । आन्तरपीडासूचकरूपइत्यर्थः ॥ स्त० समहात्माहनुमान् पुनर्बैवमचिन्तयत् । हियस्मात् गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैः सीता विशिष्टाभेदा । अथ तस्मात् अस्यांसीतायांतद्विषये । अयं रावणः अनार्यकर्म अपहरणादिदुष्कृतकर्म कृतवान् । अतोमत्वा आर्तरूपस्सन् ध्रुवंकदाप्यनिवर्त्यतयाश्रयतंकष्टं पञ्चकश्रयंतमः यातीतिशेषः । रावणदेहे जीवद्वयसमावेशात्सजीवस्यपूर्वको-रुपतिरुक्ता द्वितीयस्यलप्रेतिविवेकः ॥ ७४ ॥ इतिनवमस्तर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ शार्तरूपो.

अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ॥ सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः ॥ १३ ॥
 शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् ॥ गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥
 काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः ॥ विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥
 ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोद्धिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥
 पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वकुलीतललक्षितौ ॥ १७ ॥
 संहतौ परिधाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
 शशधतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ॥ चन्दनेन परार्धेन खलुलिप्तौ खलंकृतौ ॥ १९ ॥
 उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ॥ यक्षपद्मगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥
 ददर्श स कर्पिलस्य बाहू शयनसंस्थितौ ॥ मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥
 चूतपुष्पागमुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ॥ मृष्टाभ्ररससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥
 तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महासुखात् ॥ शयानस्य विनिश्चासः पूरयामिव तद्दहम् ॥ २४ ॥
 मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् ॥ मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥
 रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २६ ॥

अथ अपसर्पणानन्तरं । आरोहणं सोपानं । आसाद्य अ-
 धिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यं ॥ १३ ॥ यस्वग-
 न्धेनान्ये हस्तिनोभीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं
 निर्झरं ॥ १४ ॥ निक्षिप्तौ प्रसारितौ ॥ १५ ॥ विष्णुचक्रप-
 रिक्षतौ । विष्णुः उपेन्द्रः ॥ १६ ॥ सङ्गतौ देहानुरुपौ
 संयुतौ । संहतौ दृढसंघिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहि-
 तौ । पञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तं । एतदन्तस्य
 मन्त्रेणानान्वयः । अत्र द्विभुजलैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां

कामनीयत्वात् ॥ १८—१९ ॥ यक्षादीन् रावयितुं
 शीलमनयोरस्तीति तथा ॥ २० ॥ ददर्शेति पुनरभि-
 धानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ २१ ॥ परिपूर्णाभ्यां
 दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥ निश्चासस्य चूताविसु-
 रमित्वं तदधिवासितरसावल्याविमधुसेवनात् । मृ-
 ष्टाभ्ररससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपु-
 रस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३—
 २४ ॥ अपवृत्तेन स्थानार्त्तिकचिह्नलितेन ॥ २५—२६ ॥

सर्पयन्सहेतुकोद्वेगविक्षिप्तः सन्नप्रासर्पत् । एतेन हनुमतोदयाल्लतातिशयः सूचितः ॥ १३ ॥ रामानु० आरोहणमासाद्यवे-
 न्तरमाश्रितः सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारुह्यत्यर्थः ॥ १३ ॥ स० गन्धहस्तिनिसंविष्टं गन्धहस्तिनामत्तगजेननित-
 तंअध्यासुं प्रस्रवणं गिरिमिवस्थितं ॥ १४ ॥ कृतव्रणौ कृतव्रणकिणौ । वज्रचक्रयोरप्यसाध्यस्युरितिभावः ॥ स०
 चक्रपरिक्षतौ विष्णोरेन्द्रेणयक्षत्रसेन्यदेवगणस्तेनपरिक्षतौ विविधाधुधजालेनपरिक्षतौ । तेनसुदर्शनस्यामोघलमधुपर्णं ।
 सैन्धवयाज्ञयोः ' इतिविक्षः । भगवच्चक्रादन्यदिदं ॥ १५ ॥ शि० रुषितौ कुदैः ॥ ति० ददर्श अस्यादरेणददर्श ।
 पुनरुक्तिः । महाही महासर्पौ ॥ अत्रद्विभुजलकथनायुक्ताविकालएवविशतिभुजलदशशीर्षलंघेतिशोभ्यं ॥ २१ ॥ टी० भु-
 यामितिद्विभुजलं महामुखादितिबक्ष्यमाणमेकमुखलं चरावणस्वकामरूपलातसंगच्छते ॥ २२ ॥ सि० वकुलोत्तमसंयुतः
 वकुलगन्धयुतः । अयंपुष्पाविशेषशस्यसर्पमिति कृतकः । पानंमधु । राक्षसलादेववामाचारेणपूजाकरणान्मधुपानं ॥ २३ ॥
 विराजतामुकुटेन । उपलक्षितमितिशेषः । शोभिनाहारेण शोभनहारवता वक्षसा उपलक्षितमितिशेषः ॥ २५—२६ ॥

पा०] १ च. वेदिकां परमाश्रितः. २ क. झ. अ. ट. क्षीर्षं. ३ ख. च. छ. ज. राक्षसराजानं. ४ क. झ. अ. ट.
 नंशुभं. ५ क. झ. अ. ट. हस्तिनिसंविष्टं. ६ ख. छ. ज. सुमहात्मनः. क. घ. समहाकपिः. ७ क. ग. घ. रापीडित. घ.
 ज. रुपीडन. ८ क. ग. घ. संहतौ. ९ ग. सलक्षण. १० क. झ.—ट. स्वकुलीयकलक्षितौ. ११ क. झ. ट. संहतौ.
 १२ घ. संहतौ परिधाकारौ उत्तमस्त्रीविमृदितौ । समौ च विपुलौ दृष्टौ गन्धोत्तमनिषेवितौ. १३ ग. विमृषितौ. १४ ग. व.
 ज. स्वत्र. १५ ट. रुषिताविव. १६ क. झ. ट. पूर्णाभ्यामुभ्याभ्यां. १७ क.—ट. राक्षसराजस्य. १८ क. पूरयामास.
 १९ क. झ. घ. क. झ. अ. ट. विराजता. २० क. झ. अ. ट. विराजता.

पाण्डरेणापविद्धेन क्षीमेण सतजेष्वणम् ॥ महार्हेण सुसंवीतं धीतेनोचमवाससा ॥ २७ ॥
 माषराशिप्रतीकाशं निश्चसन्तं भुजङ्गवत् ॥ गात्रे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्रणैरिव ॥ २९ ॥
 पादमूलगताश्वापि ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
 अशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः ॥ अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥
 नृत्तवादित्रकुञ्जला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः ॥ वरामरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२ ॥
 वज्रवैद्यैर्गर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ॥ ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥
 तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ॥ विरराज विमानं तन्मभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥
 मदव्यायामस्त्रिभास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥
 अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥
 काचिद्दीर्घां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णैव नलिनीं पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥
 अन्या कक्षगतेनैव मङ्गुकेनासितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥
 पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्यैव भामिनी ॥ ३९ ॥
 काचिद्गुह्यं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ रंहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४० ॥
 विपुष्पीं परिगृह्णान्या नियता नृत्तशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥
 अन्या कनकवर्णाश्चैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ सुदृक् परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥
 कुञ्जपार्श्वान्तरस्येन कक्षगेन कौशोदरी ॥ वृषवेन संहानिन्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥
 छिन्दिमं परिगृह्णान्या तथैवासक्तछिन्दिमा ॥ प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगृह्यैव भामिनी ॥ ४४ ॥

अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षीमेण सततीयरूपेण ॥ २७
 —२८ ॥ विद्युद्रणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य
 पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ रक्षःपतेर्गृहे इति
 परशेषः ॥ ३०—३१ ॥ राक्षसेन्द्रस्य भुजं अङ्गं ग-
 ष्ठन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः । वत्सङ्गोपवेशनालि-
 ङ्गनाभ्यां लालिता इत्यर्थः । वरामरणधारिण्यइति
 द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णाः शयानाः । ददृशे इत्या-
 त्मनेपदभावे ॥ ३२ ॥ श्रवणान्तेष्वङ्गदृशेन बाहुदुप-
 धाय शयनात् ॥ ३३—३५ ॥ अङ्गहारः नृत्तविशे-
 षादङ्गविशेषविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे “अङ्गानां
 योग्यदेशेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वा-
 दङ्गहारस्तयोच्यते” इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः ।

नृत्तशालिनी सुसुप्तवस्थायामपि वासनावलेन नृत्त-
 सन्निवेशविशिष्टा स्थितेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ महानदी-
 प्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनाल-
 पद्मजालकं । पोतं यानपात्रं । वीणां परिष्वज्य प्र-
 काचित् नद्यां प्रवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ता
 नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मङ्गुकेन व-
 विशेषेण ॥ ३८—३९ ॥ वंशं वेणुं ॥ ४० ॥ वि-
 ष्वी सप्ततन्त्री । वदतन्त्री वीणा ॥ ४१—४२ ॥ प-
 वेन भेदलेन ॥ ४३ ॥ यथा पूर्वा तथैवासक्त-
 छिन्दिमान्या सं छिन्दिमं परिगृह्य परिष्वज्य । प्रसुप्त-
 कथमिव । तरुणं वत्समुपगृह्यैव । छिन्दिमः पण-
 दः । यद्वा अन्या भामिनी छिन्दिमं परिगृह्णावल-

छि० विमानं मन्त्रकविशेषः । पुष्पकमित्रान्ये । विराजत व्यरजत ॥ ३४ ॥ ति० मदव्यायामेन रतिजेन ॥ ३५ ॥ ती-
 मिन्यस्तशुभसर्वाङ्गी विशेषेणन्यस्तशुभंयेषुवात्रा तादृशानिसर्वाङ्गानियस्यास्ता ॥ शि० विन्यस्तानि विविनानिर्दिशानि ।

[पा०] १ क. झ. म. ट. दीप्यमानं. २ ग. घ. च. छ. ज. विद्युद्रणैरिव. ३ क. झ. म. ट. विराजत. ४ घ. निषण्णा
 ५ ग. व. स्त्रावान्धा. ६ क. ग.—ट. कामिनी. ७ ख. छ. झ. म. ट. काचिद्दीर्घां. ८ क. झ. म. ट. वरप्रियतम
 ९ क. लब्ध्वा. १० गं. क. म. ट. सकामेवहि. ११ क. घ. कामिनी. १२ घ. कनकवर्णाङ्गीमृदु. क. कमकवर्णाङ्गीमृदु
 १३ घ. कुशोदरी. १४ ग. घ. छ. ज. सहेयान्या. १५ क. ख. सुपथप्रैव.

काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥
 कलश्रीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥ वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥
 पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ उपगूढाबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥
 अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥
 आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ॥ निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥
 तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नाभिपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥
 युक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ॥ विभूषयन्तीमिव तैस्त्रिश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥
 गौरीं कैनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ॥ कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥
 सै तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ ५३ ॥
 हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ [दृष्ट्वा सीतेति दृष्टोऽभूद्दीनधारित्रदर्शनात्] ॥ ५४ ॥

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ॥

स्तम्भानरोहभिपपात भूमौ निर्दश्यन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शुक्तिपर्यालोचनयामन्दोदर्यासीतात्वक्षिविभूजनपूर्वकं पानभूमिगतमलाहनुमता परितोरादणं प्रसुप्तानां नानावस्था-
 युक्तानाङ्गीनामवलोकनेन सह शानाविभ्रपानपात्राद्यवलोकनं ॥ १ ॥ तथा परदारदर्शनेन स्वस्य दुरितापाङ्कनपूर्वकं पुनः
 स्वस्य वशीकृतमनस्कधादिहेतुभिलस्यत्पराकरणं ॥ २ ॥ तथा पानभूमौ सीतायाजदर्शने ततोन्मथ तदन्वेषणोपक्रमः ॥ ३ ॥

अवपूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥

आसक्तदिण्डिमा आलिङ्गितान्यदिण्डिमा
 रमणमुपगूह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्यैव प्रसुप्ता ।
 दिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य । तथैव वाद-
 ३ एव आसक्तदिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुप-
 प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ आडम्बरं तूर्यभेदं । भुजसं-
 पीडितं भुजपरिणाहपीडितं भुजपरिभ्रष्टपीडितं
 ॥ ४५ ॥ अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसंबन्धः
 भूते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अप-
 कलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचित् । वसन्ते
 निपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावि-
 । पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिर-
 कलमुच्यते । सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च
 वणस्य करकधारिणीति गम्यते ॥ ४६—४८ ॥

आतोद्यानि । “तत् वीणादिकं वाद्यमानसं सुरजा-
 दिकम् । वंशादिकं सुषिरं कांक्षतालादिकं घनम् ।
 चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्वातोद्यानामकं” इत्यमरः
 ॥ ४९—५१ ॥ किमिव गौरीमित्यत्राह—कस्तकव-
 र्णाङ्गीमिति । इष्टां राघवस्येति शेषः ॥ ५२—५३ ॥
 हर्षेणेत्यर्थः ॥ हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्वम-
 वापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवोपपादयति—आस्फोटया-
 मासेति ॥ चिक्रीड ननन्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं
 स्वासाधारणं चापत्यं ॥ ५५ ॥ इति श्रीनोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तां बुद्धिं मन्दोदर्या सीताबुद्धिं । अवस्थितो बभूव

१ अपि तां निराश्रुमात्रानियस्यास्ता ॥ ३६ ॥ ती० जगौ हर्षान्मन्दगानंकृतवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

[पाठ] १ क. झ. ग. ड. मयतां. २ क. झ. ग. ड.—ड. चक्षुश्रिया. ३ झ. ग. ड.—झ. ट. कनकवर्णाभां. ४ म.
 तादृशस्य. ५ ग. हर्षेणवसमायुक्तो. ६ क. ननाद. ७ इदमर्थं क.—अ. ज. ट. पाठेमुदयते. ८ क. च. छ. ज. निर्दोषावः.

न रामेण विवृक्ता सा स्वतुमर्हति भामिनी ॥ न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ॥ २ ॥

न हि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः ॥ नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविग्रहतास्तथा ॥ ४ ॥

शूरवेष्टु मृदवेष्टु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ तैयास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५ ॥

अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ६ ॥

देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥ रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७ ॥

तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे महति मुरूपानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८ ॥

स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ ९ ॥

सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्तःपतेर्गृहे ॥ १० ॥

मृगाणां महिषाणां च बराहाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥

रौक्मेषु च विशालेषु भोजनेष्वर्धभक्षितान् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो मयूराङ्कुटुटास्तथा ॥ १२ ॥

वैराहवार्ध्वाणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् ॥ शैलधान्मृगमयूराश्च हनुमानन्ववैश्वत ॥ १३ ॥

स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १-२ ॥ त्रिवशेष्वपीत्यनन्तरं अन्येयमित्यर्थः ॥ पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ ३ ॥ क्रीडितेनेत्याद्यपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यं । पदसँल्लापन्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा । विग्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ संस्थिताः उपधानीकृत्य शयिताः । संविष्टाः सुप्ताः ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्श-नात्पुनरपि रावणस्यानमागत्य ददर्शेत्याह—अङ्गना-नामिति ॥ रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्यवर्णनशीलेन । रावणविकयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तं उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलनस्येति युक्तगी-

तार्थभाषी तेन । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञे-नेत्यर्थः । अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्य-न्वयः । रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते । अभिरतशब्देन करणबन्धादिकमुच्यते । रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तं तथा । स्नातानुलिप्तादिवत्समासः । क्रीडाशब्देन सुप्त-मित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६-८ ॥ परिकीर्णः परिवृतः ॥ ९ ॥ पानभूमेः पुनर्वर्शनोक्तिस्तत्र स्वपदा-र्थक्यनाय ॥ १० ॥ भागशः पिण्डशः ॥ ११-१३-मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ १३-वार्ध्वाणसाः छागविशेषाः । “त्रिपिबन्तिन्द्रिय

रामानु० अत्रपुनरपि पानभूमौ श्रीगौरावणस्यचदर्शनाभिधानात्क्षणमन्यत्रान्विष्य विशेषेणमार्गितुं पुनःपानभूमौ दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ ४ ॥ टी० युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तं उपपन्नं यथातथा गीतस्य भरतशास्त्रस्यार्थभाषितुंशीलमस्येति केन । भरतशास्त्रार्थव्याख्यानचतुरेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामानु० मयूराङ्कुटानितिस्वरूपेणनिर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतयाते इत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ टी० वार्ध्वाणसःपक्षिविशेषः । ‘कुष्णप्रीवोरक्तकिराःश्वेतपक्षोविहङ्गमः । सर्ववार्ध्वाणसःपक्षी’

[पा०] १ क. रामानुपस्थातुं. २ क. ग. नराणामपि. ३ अ. पानभूमिददर्शः. ड. घ. ड. भूयस्तत्रचचार पानभूमौहरिःश्रेष्ठःसीतासंदर्शनोत्सुकःइत्यर्थमधिकंबहव्यते. ४ ग. ह. ज.—ड. मुरजेषु. ५ झ. चेलिकास्तु. ६ ख. च. छ. तदास्तरण. ग. कुयास्तरण. ७ देशकालाभियुक्तेनेत्यर्थानन्तरं क. ग. ड.—ड. पाठेषु रताधिकेनसंयुक्ता ददर्शहरियूथं अन्यत्रापि वरक्रीणारूपसँल्लापशायिनाम् । सहस्रंयुवतीनामुपग्रुप्तसंददर्शं । देशकालाभियुक्तं युक्तवाक्याभिधायित इतिचत्वार्यर्धांनिबधिकांनिदृश्यन्ते. एषांतिलकव्याख्यानंबहव्यते. तथाहि । देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिग्रह्यत्वात् युक्तवाक्यस्यदेशकालोचितवाक्यस्यभिधानशीलेन । एतत्सर्वं निद्रोद्धमवशादेवबोध्यं । रताधिकेन अत्तमकीर्णवता संयुक्तं भूमिं ददर्श. अन्यत्रापीत्यादिलोकद्वयनव्याःप्रसादान्नपठन्ति । अन्यत्रापि पानभूमिभिन्नेरावणशयनगृहे । बहिरस्थापानभूमौ पुनरन्यन्तरे शयनस्थानभागस्यान्वेषणं । रूपविषयोयःसँल्लापो वर्णनं तत्सर्वं शयानानां युवतीनांवरक्रीणां सहस्रमुच्यमानं गुणंददर्श । तत् पूर्वदृष्टं. ८ क. ड. झ. ड. रताभिरतसंयुक्तं. ९ अ. तथा. १० झ. ड. भोजनेष्वन्यभक्षितान्. ड. भोजनेष्वर्धभक्षितान्. ११ क. झ. अ. ड. बराहवार्ध्वाणसकान्. ज. बराहयुधान्दयितान्. क. ग. बराहप्राणान्मुकुतान्. १२ ख. छ. अ. शालकान्मृगमयूरान्.

ककुरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धमक्षितान् ॥ मंहिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् ॥

लेह्यानुषावचान्पेयान्भोज्यानि विविधानि च ॥ १४ ॥

तथाम्ललवणोत्तसैर्विविधैः रागषाडवैः ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १५ ॥

पानभाजनविशिशैः फलैश्च विविधैरपि ॥ कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्पति भियम् ॥ १६ ॥

सैत्रतत्र च विन्यस्तैः सुस्निष्टैः शयनासनैः ॥ पानभूमिर्विना वहिं प्रदीतेवोपलक्ष्यते ॥ १७ ॥

बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १८ ॥

दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ शर्करासवमांघ्र्यीकपुष्पासवफलासवाः ॥ १९ ॥

वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैः पृथक्पृथक् ॥ सन्तता ह्यशुभे भूमिर्मात्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २० ॥

हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २१ ॥

यूपस्थामचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागां
वाध्राणसं विदुः ॥ इति स्मृतेः ॥ पक्षिविशेषइत्यन्ये ।
खड्गसृगइत्यपरे । “वाध्राणसः खड्गसृगाः” इतिहला-
शुभः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यांसंस्कृ-
तानित्यर्थः । सौवर्चलं रुचकाख्योलवणविशेषः ।
“सौवर्चलेक्ष्वचके” इत्यमरः । शल्यान् श्वाविधः ।
“श्वावित्तुशल्यः” इत्यमरः । सृगमयूरादीनां पुनः-
कथनं प्रवेशभेदात् ॥ १३ ॥ ककुरान् पक्षिविशेषान् ।
“कुकणकुरौ समौ” इत्यमरः । सिद्धान् पक्वान् ।
एकशल्यान् मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तप-
त्रम् । “युगपर्याप्तयोः कृतं” इत्यमरः ॥ १४ ॥ आम्लल-

कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः । एवंभूतैः मांसैः सह
दृष्टा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १८ ॥ दिव्याः अमृ-
तमयनोद्भूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कल्मषाः ।
कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह—शर्क-
रेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । मांघ्र्यीकाः
मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः ।
फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे —“पानकं
द्राक्षमाधूकं सार्जूरं तालमैक्ष्वभम् । मधूत्थं शीधुमा-
ध्वीकं मेरेयं नारिकेलजं” इति ॥ १९ ॥ वासचूर्णैः
अधवासचूर्णैः सह दृष्टाः हनुमतेतिशेषः । बहुप्रका-
रैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः सह हनुमता तत्र पान-
भूमौ दृष्टा इति संबन्धः । तैस्तैरित्याशुत्तरशेषः ।
तैस्तैर्मांसविशेषैस्तुराविशेषैर्वासचूर्णैश्च पृथक्पृथक्
संततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंख्यातैः ॥ २० ॥
हिरण्मयैरिति अत्रापि संततेति पूर्वेषामन्वयः ।
हिरण्मयैः रजतमयैः । “कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्य-
मभिधीयते” इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक्
संतता बहुसंस्थितैर्मात्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि

सैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः
रक्तैः षाडवैः । रागः श्वेतसर्वपः । “रागस्तिद्धा-
रागः” इतिसूत्रशास्त्रं । षाडवाः षड्रससंयोग-
मयविशेषाः । प्रदीपे लव्यथोक्तं । सिताम-
यपुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो
सोमिन्द्रश्चेत्षाडवः स्मृतः ॥ इति ॥ १५—१७ ॥

भूमौके । छागविशेषोवा । त्रिपिबंखिन्निपक्षीणंश्चेत्तद्वृद्धमजापतिं । वाध्राणसं चतप्राहुर्याहिकाःश्चादकर्मणि । इतिस्वर-
त्रिपिबं पानकालेमुषपर्यन्तंकरण्योर्लेखमानत्वात् त्रिभिः मुखेनकर्णाभ्यांचपिबतीतित्रिपिबं । खड्गसृगोडा । “वाध्रा-
सृग” इतिहलाशुभः ॥ १३ ॥ ली० कृतरानितिपाठेतिहादिमिथितौदनान् ॥ १४ ॥ स० संयुक्तैःसम्यग्चितैः । दातु-
युक्तैरितिवा । “पर्याप्तिसेमपुण्येषुकुशलंक्षितितेतिषु” इत्यमरः ॥ दिव्याःमनोहराः । प्रसन्नाःदर्शनमात्रेपिपासाज-
सुराः स्वतएवसमुदाश्रुतयाः । कृतसुराःआदकरसैर्नूतनतयाकृताः ॥ ली० माद्रीकाइतिपाठे द्राक्षाफलविकारा । “मृ-

[पा०] १ क. झ. ट. कुकुरान्विविधान्छागान्नाशकानर्ध. च. छ. ज. ककुरान्विविधान्छागान्. २ छ. ज. न.
वाध्यानेक. ३ क. झ. ट. छेदाश्च. ४ क. झ. म. ट. भोज्यान्नुषावचान्विच. ५ च. छ. ज. निमलैर्विविधैरपि. ६ क. ज. —ट.
धिकार्. ७ क. ख. ततस्तत्र. ८ ग. संस्निष्टैः. झ. म. सुस्निष्टाशयनासनैः. ९ च. छ. ज. कृतसुरास्तथा. १० क. घ. —ट.
ध्वीकाः. ११ क. वासचूर्णैश्चविविधाः. १२ क. झ. म. ट. कलवैर्भाजनैः. च. छ. ज. सुकृतैःकरकैः. क—घ. करकैर्भाजनैः.

राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ पानश्रेष्ठं तदा शूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २२ ॥
 सोपश्यच्छातकुम्भानि शीघोर्मणिमयानि च ॥ रोजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २३ ॥
 क्वचिदर्धवशेषाणि क्वचित्पीतानि सर्वशः ॥ क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २४ ॥
 क्वचिद्भक्ष्याश्च विविधान्क्वचित्पानानि भागशः ॥ क्वचिर्दन्तावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह ॥ २५ ॥
 क्वचित्प्रभिर्भैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः ॥ क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २६ ॥
 शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य कौञ्चित्सुप्ता वराजनाः ॥ २७ ॥
 कौञ्चित् वस्त्रमन्यस्याः संपन्त्याः परिधाय च ॥ आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २८ ॥
 तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥ नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ २९ ॥
 चन्दनस्य च शीतस्य शीघोर्मिधुरसस्य च ॥ विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥

बहुधा मौस्तस्तत्र गन्धं विविधमुद्रहन् ॥ ३० ॥

रत्नानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३१ ॥
 भ्रामा वदातास्तैर्भ्राण्याः काञ्चित्कुप्या वराजनाः ॥ काञ्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रभदा राक्षसालये ॥ ३२ ॥
 सासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ॥ पथिनीनां प्रसुप्तानां रूपं मासीद्यथैव हि ॥ ३३ ॥
 एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥ ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३४ ॥
 निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ ३५ ॥

भाजनैस्संवृता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चामिसंवृता
 मूर्तिः सुशुभ इति संबन्धः ॥ २१—२२ ॥ शीघोः
 मध्यस्य ॥ २३ ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २४ ॥
 क्वचिद्भक्ष्यामित्यादिनिद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं व-
 क्तं ॥ क्वचित्प्रभिर्भैरित्यादिषु संहयोये तृतीया
 हेतौतृतीया वा । प्रभिभ्रत्वाद्यलोलितत्वाच्च संपृक्तमा-
 ल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि पश्यन्वै
 विचचारेति पूर्वोणान्वयः ॥ २५—२८ ॥ गात्रजं

गात्रस्थं । मन्दमनिलं प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत
 इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ चन्दनस्येत्यादि उद्रहन् प्रववावि-
 त्यपकृत्यते ॥ ३० ॥ रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने
 मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार ॥ ३१ ॥ वदाताः
 अवदाताः । भागुरिमतेनाहोपः । शुभ्रा इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ भ्रकारोप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि
 रूपं प्रसुप्तानां पथिनीनां रूपमिव रम्यमासीदिति
 ॥ ३३—३४ ॥ धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपः

हीनलोपनीद्राक्षा इत्यमरः ॥ शि० दिव्याःशुक्लकोटरादिद्वारावरणादिप्रेषिताःपुराः ॥ १९ ॥ ति० शून्यानि पतिशून्या
 व्यस्यन्वपरस्परं समाश्लिष्येति ॥ २७ ॥ ति० अपहृत्य बलाद्बहुला । उपगुह्य प्राहृत्य । उपगम्य तच्छयनस्थानं प्राप्य
 पश्यन्विचचारेति संबन्धः ॥ २८ ॥ रामानु० चन्दनस्य अजुलेपनचन्दनस्य । धूपस्य गृहाधिवासाय धूपस्य । स्नानानां चन्द-
 नानां चन्दनानां । धूपानां केशाधिवासधूपानां । मातःपतेर्यां विविधगन्धमुद्रहन्प्रववौ । अतएव सुरभिः प्राणतर्पणः गन्-
 विमानेपुष्पके । मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः ॥ ३१ ॥ ति० ततो निरीक्षणानन्तरं । 'नेक्षेत न मां परस्मिन्' इति शास्त्ररणा
 शेषः । तदेवाह—धर्मेति । धर्मलोपे निमित्तं यत्साध्वसं धर्मयुतेन शङ्कितः सीत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. क. श. अ. ट. पानश्रेष्ठं तथाभूमिं. २ म. तानितानिच. ३ ख. क्वचिद्व्यावशेषाणि. ४ ड. श.
 स्तीतान्यशेषतः. ५ क. श. ट. स्थानविभागतः. अ. स्थानविभागतः. च. छ. अ. स्थानानि सर्वशः. ६ ख. क.—ट. क्वचि-
 वशेषाणि. ७ क.—ट. शून्यानि. ८ क. सुप्ताः पुनः पुनः. ९ क. ख. छ. श. अ. ट. काञ्चित् वस्त्रमन्यस्याभपहृत्योपगु-
 तपगम्याबलासुप्तानिद्राबलपराजिता. १० ग. अ. अपहृत्योपगृह्यतां. ११ ग. अ. उपगम्याबलाः. १२ क. ग. ट. श. अ.
 पुष्पस्य. १३ क. क.—ट. मास्तस्तस्य. १४ ट. रसानां च धनानां च. क. ख. ग. क.—अ. स्नानानां चन्दनानां च. ग. पानानां
 चन्दनानां च. १५ क. स्तास्तत्र. १६ क. मासीत्तदद्भुतं. १७ ख. क. श. अ. ट. सुमहातेजाः. ग. सुमहातेजाः. अ. ज-
 सुमहावीरः. १८ क. ख. क. श. अ. ट. शङ्का.

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ इदं खलु समात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३६ ॥
 न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 तस्य प्रादुरभूषिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३८ ॥
 कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ न हि मे मनसः किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ३९ ॥
 मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्त्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४० ॥
 नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४१ ॥
 यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४२ ॥
 तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते नै च जानकी ॥ ४३ ॥
 देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवैश्वमाणो हनुमानैवापश्यत जानकीम् ॥ ४४ ॥
 तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यन्थान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः ग्रंथ्यातुमुपचक्रमे ॥ ४५ ॥
 स भूयस्तु परं श्रीमान्मारुतिर्यत्तमास्थितः ॥ आपानभूमिसुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

च्छिन्नः ॥ ३५ ॥ परदारावरोधस्य परदाररूपान्तः-
 कर्तृत्वं ॥ ३६ ॥ मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां
 वर्तिनी नहि । परदारसंबन्धविषयपरः नही-
 तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः इदमसङ्गत-
 ॥ ३७ ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरू-
 पस्य ॥ ३८ ॥ वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते
 ॥ ३९ ॥ शुभाशुभास्त्ववस्थासु शुभकरणाशु-
 णेषु विषये । इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः
 स्थितं न तदभिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयं तत्किमर्थं कृतं
 तत्राह—नान्यत्रेति ॥ अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते ।
 संपरिमार्गणे कर्तव्ये स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते
 ॥ ४१ ॥ योनिः जातिः । सजातीयइत्यर्थः ॥ ४२
 —४३ ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ४४—४५ ॥ तत्
 रावणान्तःपुरं ॥ ४६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचितं
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

धर्मलोपं दृश्यति—परदारेति । परदारावरोधस्य । दारसन्दःक्रीसामान्यवाची । अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची ।
 । अनेननमप्रायसं सूचितं । तत्समयेवसनानां विपर्ययात् । किंचपरदाराएवपरिग्रहो भार्यायस्यसःअतिपापीरावणखदृष्टः ।
 दर्शनमपिधर्मलोपकारीतिभावः ॥ ३७ ॥ ति० अथपुनर्विचारेणतदलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह—तस्येति । अन्याचिन्ता
 न्ताविरोधिनी । निश्चितेप्रमाणप्रतिपत्ते । एकान्तैस्सिद्धान्तेतद्विषयज्ञानेचिन्ता । अतएवसाचिन्ताकार्यनिश्चयदर्शिनी
 भाकर्तव्यनिर्णयसमर्था ॥ ८ ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. च. ज. —उ. ननु, २ घ. मूलं. ३ च. छ. स्त्रियाःसंपरिमार्गणे. ४ ख. छ. —उ. शक्यं. ५ ग.
 च. छ. अ. नात्र. ख. नापि. ६ क. नैवपश्यति. ७ ख. ग. छ. —उ. प्रस्थातुं. ८ छ. छ. —उ. भूयस्सर्वतःश्रीमान्.
 भूयस्तापुरीश्रीमान्. घ. ज. भूयस्तपरःश्रीमान्. ९ च. छ. ज. पानभूमिसुत्सृज्यतिचेतुंप्रचक्रमे. १० क. ग. घ.
 ख. ज. ट. ताविचेतुं.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पुनरपि हनुमता रावणगृहे कृतांगुहचित्रगृहादिनानास्यानेष्वन्वेषणेपि सीतायाः अदर्शनेन सत्सारावणेन प्रमापणादित्-
भावनया स्वयत्सर्वैकव्यथाकृपा अकृतकार्यतया सुग्रीवाद्यवकोऽनस्यातिलुगुप्सितत्वाद्वाच निर्वेदाधिगमः ॥ १ ॥ तथा
निर्वेदस्यानर्थापनत्वाध्यवसायेन अभिर्वेदस्य श्रेयस्साधनत्वनिर्धारणेन च पुनरन्वेषणेन समुत्थमः ॥ २ ॥ तथा चतुरङ्गकपेश-
माधानवशेषीकरणेन पुनरन्वेषणेपि सीतायाः अदर्शनेन विषादाधिगमः ॥ ३ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहाभिन्नगृहाभिन्नागृहान् ॥

जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनम् ॥ १ ॥

स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन् पुनन्दनस्य ताम् ॥

ध्रुवं हि सीता त्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥

सा राक्षसानां प्रवरेण जैनकी खशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥

अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥

विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ॥

समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्दिनेष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥

सीतामदृष्ट्वा क्षमवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ॥

न मेस्ति सुग्रीवसेमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥

दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा रावणयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥

किन्तु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥

अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥

ध्रुवं प्रायर्षुष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥

निशागृहान् राजनिवासयोग्यगृहान् । “गृहाः पुंस-
के भूष्येव” इति पुंलिङ्गत्वं । पश्यति अपश्यत्
॥ १ ॥ यथा यस्मात्कारणात् । विचिन्वतो मे
मैथिली दर्शनं नैति तस्मात् त्रियते ममार । यद्वा
अथवा नेति वाक्यं पठनीयं । तदा अपश्यमिति
हेतुगर्भं । अदर्शनान्मृता वा अथवा दर्शनं नैति ।
कुत्रचिद्गृहने प्रदेशे स्थितावेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतिदुष्टकर्मणा
अतिदुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । “प्रतिप्रतिनिधौ
वीप्सालक्षणादौ” इत्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे
सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि
शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः ।
विवर्चसो निस्तेजस्काः । महाननाः अतिविशालमुखाः ।
दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षुषि यासां ताः ।

राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः स्त्रियः ॥ ४ ॥
पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमं । धिरं कालं विहृत्य
कन्येत्यर्थः । एवंभूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा त-
पगामिनी । गतिः मार्गः । नास्ति । सुग्रीवसमीप-
ममायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति
इति—शेषः ॥ ५—६ ॥ किंन्विति साम-
निर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गलेति । इत्युक्त-
शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किं प्रवक्ष्यामि ।
किंन्विति पाठः । पूर्ववदर्थत्रयमेकं वाक्यं । कि-
ति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व न
वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति यो-
॥ ७ ॥ तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्र-
ध्रुवमिति ॥ कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनका-

ति० नम्रियतेन जीवति । ध्रुवं न सीतामिव ते इति कथित्वाः । तत्र हेतुः यथेति । मत इत्यर्थः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. —ट. संस्थितोलता. घ. संस्थितोलता. २ क. ग. घ. च. छ. ज. ध्रुवंतु. क. झ. न. ट. ध्रुवंसी-
त्रियते. ३ क. ग. —न. ख. —ट. बाळा. ४ क. छ. प्रतिष्ठिता. ५ घ. समाजसंगतिः. ६ क. झ. ट. सुपासि-
क. भुष्यन्ति.

किं ॥ वक्ष्यति बृद्धश्च जाम्बवान्बृद्धश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥
 अनिवेदः श्रियो भूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥ अनिवेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १० ॥
 करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः ॥ तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ ११ ॥
 भूयस्तावद्विचेष्ट्यामि देशाव्रावणपालितान् ॥ भूयस्तत्र विचेष्ट्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥
 आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥
 चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ निष्कुटान्तररध्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ १३ ॥
 इति संचिन्त्य भूयोपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ भूमीगृहाश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥
 उत्पतन्निपतन्श्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः ॥ अपावृष्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥
 प्रविशन्निपतन्श्चापि प्रपतन्मुत्पतन्श्चापि ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥
 चतुरकुलमात्रोपि नावकाशः स विद्यते ॥ रावणान्तःपुरे तस्मिन्धं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥
 प्राकारान्तररध्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्याश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥
 राक्षसो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता जनकात्मजा ॥ १९ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके वररा विद्याधरस्त्रियः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥
 नागकन्या वरारोहा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥
 प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥

तीते । प्रायमुपैष्यन्ति । जाम्बवत्प्रभृतयइतिशेषः ॥ ८ ॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति ॥ समुद्रलङ्घनरूपं महत्कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्य-
 मिति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मद्बृत्तान्तं प्रशंसन्-
 तान् तदुत्साहकोद्भवस्तदुपशृण्वन्तोऽन्ये च मां
 जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । किं पृच्छायां जुगु-
 इत्यमरः ॥ ९ ॥ चिरं निर्वेदे कार्यहानिः
 ते मत्वा अनिवेदमवलम्बते—अनिर्वेद इति
 ॥ अनिवेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं । यत्नं
 ॥ भीमोऽर्थः । यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् ।
 संबन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिवेद एव । सफलं
 ॥ ११ ॥ आपानेति । एता विचिताः

अद्यापि पुनर्विचेष्ट्यामीत्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ निष्कुटाः
 गृहारामाः । अन्तररध्याः अवान्तरवीथयः ॥ १३ ॥
 भूमीगृहान् भूमीषिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथम-
 ण्डपान् । गृहातिगृहकान् गृहानतीत्य दूरे स्त्रैरविहा-
 रार्थं निर्मितान्गृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन्निपतन् पूर्वमु-
 च्छ्यानान्यधिरुह्य ततोवरोहन् । अवघाटयन् पाटयन्
 ॥ १५ ॥ निष्पतन् निर्गच्छन् । प्रपतन्मुत्पतन् धिल-
 गृहादीनि नीचस्थानानि प्रयममधिरुह्य ततःसमुद्र-
 च्छन् ॥ १६—१७ ॥ प्राकारान्तररध्याः प्राकारमध्य-
 वर्तिवीथयः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठि-
 काबन्धाः ॥ १८—२१ ॥ प्रमथ्य प्रसृष्टा । बलाद्धृता
 नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां मह्यं । पूर्व-

चैत्यगृहान् बुद्धयतनानि । गृहातिगृहकानपि गृहानतीत्यनतिदूरेस्त्रैरविहारार्थं निर्मितगृहान् ॥ सि० गृहातिगृहकागृहो-
 इति कृतकः । स० भूमीगृहान् भूविदरस्थगृहान् । चैत्यगृहान् देशमसनानि । अपावृष्वन् अवपगतावरणानि कुर्वन् ॥ १४ ॥
 चतुष्पथगृहाः ॥ १८ ॥ स० राघवं नन्दयतीति राघवनन्दिनी सीता ॥ २० ॥

पा०] १ क. ग. किंमां. २ क. घ. क. झ. ट. यत्करोति. ख. यत्करोतिच. ३ क. क. इनिर्वेदकरं. ४ ख.—ट.
 शब्दविचेष्ट्यामि. ५ क. घ.—ट. पाठेऽभिदमर्षेइत्यते. ६ क. विविधास्तथा. ७ ख. गृहकानिच. ८ क. ख. ग. क. अ.
 कचित्. ९ ख. छ. ज. अपावृत्तानि. १० क. ग.—ट. न्यवघटयन्. ११ क.—झ. ट. त्यतन्निप. १२ क. सर्वानप्यव-
 शोभ. १३ क.—झ. ट. वीथयश्च. १४ क. ग. संश्रिताः. १५ क.—ट. श्वभ्राव्य. १६ क. ग. सीतासुमध्यमा. १७ क. ख.
 पराः. १८ घ. राजकन्याः. १९ क.—ट. राजकन्यात्मजा. २० ग. देवकन्याः. ख. राक्षकन्याः. २१ च. छ. वक्ष्यकृताः.
 पा. श. १५६

सोपक्यंस्तां महाबाहुः पश्यन्थान्वा वरस्त्रियः ॥ विषंसाद मुहुर्धीमान्दनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥
उद्योगं वानरेन्द्राणां घृचनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिहसुतचिन्तां पुनरुपायमत् ॥ २४ ॥
अवतीर्षे विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

पुष्पकविमानात्प्राकारं परिक्रान्तवता हनुमता प्रायस्सर्वत्राभ्येषणेपि सीताया अवर्षणे तत्रानेकहेतुभेक्षणपूर्वकं रामेतत्त्व-
निवेदनानिवेदनपक्षयोर्महानर्थोत्प्रेक्षणं ॥ १ ॥ तथा सीतानवलोचनशोकेन स्वप्राणनिमोक्षणरावणमारुतात्मज-
रिक्त्वयतातेन वैधादलोकवनिष्काशलोचनं ॥ २ ॥ तथा स्वेनसत्त्वात्मन्येवितत्त्वनिर्धारणेन तत्रान्येवपनिर्धारणपूर्वकं रामादी-
न्यति सकलसुरलिकराभ्यतिष्ठ सप्रणामंस्त्वाभ्येवगन्तव्यस्तत्त्वसिद्धिप्रायेण ॥ ३ ॥

विमानांशु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विमुद्नान्तरे ॥ १ ॥
संपरिक्रम्य हनुमान्प्रावणस्य निवेशनात् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कथिः ॥ २ ॥
भूविष्टं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ॥ न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥
पल्वलानि तटकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योभूषवनान्ताश्च दुर्गाश्च वरणीधराः ॥
लोलिता वसुधा सर्वा नै तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥
संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्राजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५ ॥
किन्तु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपतिष्ठेत विवशा रौवर्षं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥
क्षिप्रहृत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥

श्लोके उक्तानां नातकन्यानामित्युक्तहक्तिः ॥ २२-
२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विमानावित्यादि । इदानीं विमानादवतरणोक्त्या
मन्ये विमानमधिकरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टा-
न्तमाह—विश्रुविति ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य प्राकारमिति

शेषः । अत्रवीत् स्वयमितिशेषः ॥ २ ॥ लोलिता
शोन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूप-
जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४—५ ॥ सीता अयो-
वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली
प्रधानकुलोत्कर्षवती । अथशब्दस्समुच्चये ।
जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं विवशा काम-
सती उपतिष्ठेत किन्तु । नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अथास्यां
हेतुनुत्प्रेक्षते—क्षिप्रमित्यादिना ॥ रामस्य

ति० अवतीर्षे विमानपदैस्सर्वदर्शनमितितलं ॥ २५ ॥ इतिद्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रामानु० जनकात्मजेत्यनेन 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इतिप्रसिद्धजनकसंबन्धकृतवैशिष्ट्यं । एवं
श्लोकेदुष्टचारिणं रावणंउपतिष्ठेतकिन्तु मित्रत्वेनप्राप्त्यार्थंकिन्तु । नप्राप्त्यादेवेत्यर्थः । "उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणप-
रिक्त्वयं" इत्यात्मनेपदं ॥ ६ ॥ तर्हीदर्शनंकुतः तत्रहेतुनुत्प्रेक्षते । क्षिप्रमिति । एतेपक्षाः कुःसातिशयात्संपातिवचन-
मूलकः । बिभ्यतःकराद्वेतिशेषः । रामबाणानां । आघातादितिशेषः । शेषेष्टीवा । स० यद्यपिसंपातिनालङ्कायांसीत-
लविमानादेवमात्रोत्प्रेक्षानशक्यार्थं । तथापिसंपात्युपरीक्षाऽन्येषणेपियतो न दृश्यतेअतस्त्वचनमेवविचारणीयमितिमिति

[पा०] १ ख. घ. ङ. झ. न. ट. विषसादमहाबाहुः. ग. विषादमगमहीरो. क. च. छ. ज. विषादमगमहीम

२ क.—ट. पुनरुपायतः. ३ क. विमानाद्दनुमान्. ४ ख. सर्वाङ्गसुन्दरी. ५ क.—ङ. झ. न. ट. नच. ६ क. श-
सादवसेतुकि. ७ ङ.—झ. ट. रामपैतृतावगच्छ.

अथवा हियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥
 रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ॥ तथा मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्याया ॥ ९ ॥
 उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा ॥ विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥
 अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ॥ अबन्धुर्मक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ॥ अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥
 संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य ध्यायती वक्तुं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३ ॥
 हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाथोध्ये चेति मैथिली ॥ विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥
 अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेष्टने ॥ नूनं लालप्यते सीता यज्ञरस्येव शारिका ॥ १५ ॥
 जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥
 विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य प्रियभार्यास्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥
 निवेद्यमाने दोषः स्यादोषः स्यादनिवेदने ॥ कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥
 अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मृतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९ ॥
 यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ॥ गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥
 ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेश्यैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥

रामराणेभ्यः ॥ ७ ॥ सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य मयस्थानलेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते ॥ ८ ॥ पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे ॥ “उपर्यध्यसस्सामीप्ये” इति द्विर्वचनं । “विगुपर्याविषु त्रिषु” इति द्वितीया ॥ १० ॥ ति खेदे ॥ ११ ॥ दुष्टभावाभिः सापञ्चप्रभुभिः ॥ १२—१३ ॥ न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । ति भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ निहिता भूगृहादौ गृहं वा । लालप्यते सुहृद्भिः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं मानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह— ॥ १६ ॥ कथं व्रजेत् । न व्रजेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु किं चिन्तया गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह—विनष्टेति ॥ विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शनं गता । “णस्य अवर्धने” इति धातोर्निष्ठा । प्रणष्टा समुद्रपतनादिना त्यक्तजीविता । “उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य” इति णत्वं । मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने । यथावृत्तानिवेदने स्वामिवचनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धं ॥ १८ ॥ हनुमान् अस्मिन्कार्ये पवंगते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किंप्राप्तकालं कालोचितं । क्षमं समर्थं च भवेदिति मृतं पक्षं । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९—२० ॥ पुरुषार्थाभाव-

साधुचेतिहेयं ॥ ७ ॥ ति० रामपरोक्षतथाभयायोगात्पक्षान्तरं—अथवेति । हृदयं पतितं मनज्जलान्तं । मनज्जलमणस्यैव ॥ ८ ॥ स० अबन्धुःअसन्निहितबन्धुः ॥ ११ ॥ स० त्रिषुभिर्योषयितुंशकयोयोध्यः । अनमनशीलयोध्यः । तस्य ॥ १२ ॥ हाथोध्येत्युपपन्नं ॥ १३ ॥ ति० नन्वेनविचारेणालं यथाभुमंनिवेद्यतां तत्राह—विनष्टेति । अस्मिन्निवेद्यतेइतिशेषः । “वर्धने” इतिधात्वन्सारदृष्ट्यसतीकविदस्तीतिवक्तुं अक्षक्यं अक्षमं । सर्वतोन्विष्टत्वात् प्रणष्टा प्रगतंनष्टंअदर्शनंनयस्यास्ता ॥ एतदपिन्वक्तुंक्षमं । स्वयमदृष्टत्वात् ॥ एवंवृत्तेत्यपिन्वक्तुंशक्यं । तत्साधकदृढतरप्रमाणाभावात् । तस्माद्रामस्यापिन्वक्तुंशक्यं । इत्येवैतेमाययाऽदर्शनंनिनाशः । अदृश्यदेशेऽवस्थापनंप्रणाराइतिदुतीर्थः ॥ १७ ॥ ति० प्राप्तकालं

[पा०] १ क. स. ड. पीडनेनच. २ ग. पापेन. ३ क. झ. ट. मक्षितावा. ४ क. ज. ट. मासिनी. ५ ज. रक्षो-निहिता. ६ क. झ. ट. मृता. ७ क. झ. ट. लालप्यतेवाला. क. घ. च. छ. ज. लालप्यतेमन्दं. ग. विलपतेमन्दं. ८ क. ड.—ट. कुलेजाता. ९ च. छ. ज. सुधार्मिका. १० ग. क.—ड. मर्ति. ११ ग. क. ज. झ. न. न्यविचारयत्. निमज्जताह. क. न्यविचारयत्. १२ च. छ. ज. प्रवेश्येति. १३ क. ज. लङ्कायां.

किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः ॥ किंकिन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥
 गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् ॥ न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥
 परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा ॥ नभविष्यति ॥ २४ ॥
 तं तु कुच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी नभविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥
 विनष्टौ आतरौ श्रुत्वा भरतोपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो नभविष्यति ॥ २६ ॥
 पुत्रान्भृतान्समीक्ष्याथ नभविष्यन्ति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥
 कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः पुत्रवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥
 दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥
 बालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोकैकशिता ॥ पञ्चत्वं च गते रात्रि ताराऽपि नभविष्यति ॥ ३० ॥
 मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ॥ कुमारोऽप्यङ्गदः कसाक्षारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥
 भर्तृजेन तु दुःखेन क्षमिभूता वनौकसः ॥ शिरांस्रभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥
 सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ॥ लालिताः कैपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥
 न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ॥ क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥
 सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनीपीडिताः ॥ शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५ ॥
 विषमद्वन्द्वनं वाऽपि प्रवेक्ष्य ज्वलनस्य वा ॥ उपवासमयो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥
 घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥
 सोऽहं नैव गमिष्यामि किंकिन्धां नगरीमितः ॥ न च शक्ष्याम्यहं द्रुहं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥
 मध्यमञ्जलि चेहस्ये धर्मात्मानौ संहारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मेनस्विनः ॥ ३९ ॥
 हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ॥ वानप्रस्थो भविष्यामि सैदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥
 सागरानुपजे देशे बहुमूलफलोदके ॥ चिन्तां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि सैमिदमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥

माह—ममेवमिति ॥ २१—२२ ॥ निवेद्यमाने दोषः
 स्यादित्येतदुपपादयति—गालेत्यादिना ॥ अप्रियमिति
 च्छेदः ॥ २३ ॥ परुषं अवगणकटुकं । दारुणं भयंकरं ।
 क्रूरं उग्रं । तीक्ष्णं असह्यम् । इन्द्रियतापनं इन्द्रिय-
 क्षोभकं । सीतानिमित्तं सीताविषयं ॥ २४ ॥ पञ्च-
 त्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयं ॥ २५—३२ ॥

मानेन प्रत्युत्थानादिता ॥ ३३ ॥ निरोधेषु गृह-
 वृत्तप्रदेशेषु ॥ ३४—३५ ॥ प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्ति
 लयः । शस्त्रं शस्त्रपतनं ॥ ३६ ॥ आरोदनं अ-
 न्ताद्रोदनं ॥ ३७—३९ ॥ हस्तादानः हस्तप-
 भोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूल-
 वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ बहुमूलफलोदक इति

कालोचितं किञ्चमं किञ्चकुपुङ्गववेदिति भूयोमति तद्विषयं पक्षविचारयन्नभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ सः सत्यसंधः
 तिशेषः । यद्वा मनसासीतासंबोध्यवदति—सतीति । असंधः अनिष्पन्नसंप्रतिज्ञः । अथवा अनुवादेन सीतायाश्चानय-
 नांस्त्यक्ष्यामीतिवादकः । ततश्च सत्यसन्ध इति यथावस्थितमन्वेति ॥ २८ ॥ सः हस्तादानः हस्तपतितदेवात् त-

[पा०] १ क.—ट. किंवा. २ क. झ. न. ट. चापिसंगताः. क. च. छ. ज. कामहाबलाः. ३ क. झ. न. ट. किं-
 न्वामनुप्राप्तं. ४ क. ग. घ. व. छ. ज. समनुप्राप्तौ. ५ क. झ. न. ट. परुषं वचः. ६ क.—ट. तीक्ष्णं क्रूरमिति
 ७ क. घ. शत्रुघ्नोपिमरिष्यति. ८ क. च. छ. ज. बालिनोऽपि दुःखेन. ९ क. ग. दुःखकशिता. १० क. झ. न. ट. पञ्च-
 मायताराङ्गी. क. च. छ. ज. पञ्चलं च गताराङ्गी. ११ क. झ. न. ट. पञ्चदशसामाद्विजहिष्यति जीवितं. च. छ. ज. पञ्चदशसामा-
 रुन्मात्स्यनभविष्यति. १२ प. शोकेन. १३ क.—क. झ. न. ट. अभिभूताः. १४ क.—ट. कपिनायेन. १५ च. छ. ज.
 निरोधेषु वानराः. १६ क. घ. छ. ज. कशिताः. १७ क.—झ. समेष्ट. १८ क.—ट. नहि. १९ ग. महानलौ. २० क. झ.
 ट. तरस्विनः. २१ ख. ग. क.—ट. अदृष्ट्वा. २२ क. झ. न. ट. चिति. २३ घ. प्रदीप्तं.

उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनीं साधयिष्यतः ॥ शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥
 इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ॥ सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥
 सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ॥ प्रभप्रा चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४ ॥
 तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ॥ नेतः प्रतिगमिष्यामि तामेदृश्यासितेक्षणां ॥ ४५ ॥
 यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ॥ अद्भुतः सैह तैः सर्वैर्बानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥
 विनाशे बहवो दोषा जीर्बन्मद्भाणि पश्यति ॥ तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि भुवो जीवितसंगमः ॥ ४७ ॥
 एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः ॥ नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥
 [ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः ॥] रावणं वा बधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥
 काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९ ॥
 अथ वै न समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥

पक्षयनं । अरणीसुतं अरण्युत्पन्नं ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीं लिङ्गं संन्यासः अनशनं वदन्ती लिङ्गिनी तं । साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति कचित्पाठः । तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः । शरीरादाज्ञानं मोचयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चैवमालस्यागो दोष इत्याह—इदमिति । निर्याणं वारणं । आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातमूला । आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या । कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला । यशस्विनी इत्युक्तो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्या-

ता । चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः । प्रभप्रा समाप्रा । एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः । “कृदिकारादक्तिन” इति दीर्घः ॥ ४४ ॥ आलस्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्याया-नित्याह—तापस इति ॥ वाशब्दोऽवधारणे । “वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इतिविश्वः ॥ ४५ ॥ मा भूत्सुग्रीवसमीपगमनं अङ्गदादिमिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥ ४६ ॥ बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः । संगमः श्रेयस्संगमः ॥ ४७—४८ ॥ प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितं प्रतिकृतमिति याचत् ॥ ४९ ॥ पशुं पशुपतेरिवेति पशुपतेः अग्नेः ।

॥ ४० ॥ ति० लिङ्गिनीमिति पाठे प्राणलिङ्गिनीमिति चैतन्यमित्यर्थः ॥ स० लिङ्गिनं साधयिष्यतः केवललिङ्गदेहनिमानंकुर्वतः स्थूलदेहं त्यजत इति यावत् ॥ ४१ ॥ ति० सीतामपश्यतो मम यशस्विनी यशस्वत्पादिका । मृतस्य ह्यासिते सुजातमूला सुजातकारणवती । कीर्तिरूपामाला । जीवतः सा कीर्तिः । चिररात्रयेत्यर्थः । चिरायममातकलयगतेत्यर्थः ॥ ती० सुभगा सीतान्वेषणसौकर्यापादकचन्द्रिकयामनोहरा । कीर्तिमाला कीर्तनकीर्तिः सीतान्वेषण-रूपीति सर्वप्रक्रियमाणकीर्तिरेव मालायस्यास्ता । यशस्विनी इत्युक्तो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति व्याप्तिमती । चिररात्रिः चिर-चिररात्रिः । दीर्घरात्रिरिति यावत् । अनेन रामकार्यसहायेच्छया रात्रिरपि वर्धितवतीत्यवगम्यते ॥ शि० चिररात्राय सीतामपश्यतो मम सुजातमूला सुजातं रामसुग्रीवसंबन्धहेतुकवार्ताहरत्वेन निष्पन्नं मूलं यस्यास्ता । सुभगा शोभनैश्वर्य-यशस्विनी मुद्रिकादानोपलक्षितरामप्रीतिपात्रलहेतुका तियशोविशिष्टकीर्तिमाला प्रभप्रा । अतः तापसः विचारपरः । ति० तां सीतामदृष्ट्वा इतो न प्रतिगमिष्यामि ॥ श्लोकद्वयेमेकान्वयि ॥ स० सुजातमूला सद्गुणप्रभवा सुभगा सुन्दरी यशस्विनी तां चिररात्राय बहुकालमपश्यतो मम कीर्तिमाला प्रभप्रा ॥ ४४ ॥ ति० एवमगमने निश्चिते मरणजीवितयोः किं श्रेयस्त-विनाश इति । दोषा बहवः प्रागुक्ताः । चिरमदगमने सीताविनाशनिश्चयेन रामादयो न स्युरेव । आत्मपातादयश्च । जी-मात्मा भद्रकंप्राप्तिं नक्षयमाणनानाविधोपायाश्रयणेन । तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि । यतो मयि जीवितसति संगमः रामा-भुवः संभावित इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमश्रालङ्कारः ॥ तीर्थस्तु अत्र जीवितसंगम इति पाठं कल्पयामास । स० जीवितसंगमः पा०] १ ख. छ.—म. सम्यग्लिङ्गिनं. २ क. ग.—ट. इदमप्यभिर्दृष्टं. ३ झ. अ. ट. चिररात्राय. ४ क. च. छ. ज. प्रति. ५ च. छ. ज. य. महद्भायितेक्षणां. ६ क. ग. ह.—ज. यदि तु प्रति. घ. यदि प्रतिगमिष्यामि. ७ ग. ड. झ. अ. ट. इतस्सर्वैः क. घ. च. छ. ज. सहितैः. ८ ड. झ. अ. ट. जीवन्प्राप्तिमदकं. ९ ग. घ. च. छ. ज. द्वाणान्धरिष्यामि. ख. झ. अ. ट. भुवो जीवति. क. भुवं जीवति. ठ. श्रेयो जीवितसंगमः. ११ झ. झ. ट. धारयन्मुहुः. १२ इदमर्थं क.—ट. पाठे पुदप्यते. १३ क. घ. च. छ. ज. अ. रामपत्नी हतायेन प्रत्याचीर्णं. १४ ख. घ. अ. अथचैनं.

इति चिन्तां समापनः सीताजनविमर्शं तस्मै ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥
 यावत्सीतां हि पश्यामि रामवर्णीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं उक्तां विचिनोमि पुनःपुनः ॥ ५२ ॥
 संपातिवचनाच्चापि रामं यज्जानयाम्यहम् ॥ अपश्यन्नापयो भार्या निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥
 इदं नियताहारो वत्स्यामि निपतेन्द्रियः ॥ न मत्कृते दिनक्षयेषुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥
 अशोकवनिका चेवं दृश्यते वा महाद्रुमा ॥ ईशमभिगमिष्यामि न हीनं विचिता मया ॥ ५५ ॥
 रघुव्यास्तवाऽऽदित्यानयिनौ मैरतोपि च ॥ नमस्कृत्वा यमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६ ॥
 जित्वा तु राक्षसांस्तर्कानिष्ठाकुलनन्दिनीम् ॥ संग्रहास्यामि रामाय रक्षां सिद्धिं तपस्विने ॥ ५७ ॥
 स हृष्टमिव ध्यात्वा चिन्तावप्रवितेन्द्रियः ॥ उदतिष्ठन्महातेजा इभ्यान्नास्ततस्त्वजः ॥ ५८ ॥

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ॥

नमोस्तु रघुनेन्द्रवमानिलेभ्यो नमोस्तु धैन्द्रार्कमरुदभ्यः ॥ ५९ ॥

सै तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मादतिः ॥ दिक्षः सर्वाः समालोक्य शौचोक्तवनितां प्रति ॥ ६० ॥
 स वत्सा मनसा पूर्वमशोकवनिकां द्रुमाम् ॥ उत्तरं चिन्तयामास वानरो माकृतात्मजः ॥ ६१ ॥
 द्रुमं तु रघोवहुला यमिष्यति प्रमादुज्ज ॥ अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥
 रक्षिष्यात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादवान् ॥ यगवानपि सर्वेऽस्मा नातिशोभं प्रवर्ति नै ॥ ६३ ॥

पशुं जगन्निव । " इमं पशुं पशुपते ते अथ वज्रा-
 न्ममे " इति ब्रुते । अनेन सुप्रापत्पशुत्वं ॥ ५० ॥
 प्रथमं चिन्त्वा विचारः । ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषय-
 निरंतरप्रलयः । ततश्चिन्तेति दुरन्तचिन्तोध्यते ॥ ५१ ॥
 चिन्ताप्रकारमाह—यावदेति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव
 संपातिवचनप्रामाण्येन रामो ज्ञानीयेत तदा महाप्र-
 मादः स्यादित्याह—संपातीति ॥ ५३—५६ ॥
 सिद्धिं तपःफलं ॥ ५७—५८ ॥ " सर्वान्देवानम-
 सन्ति रामस्वार्थे यशस्विनः " इत्युक्तरीत्या अभिम-
 नवलाभत्वरया सर्वाभिमस्करोति—नमोस्तिविति ॥ ५९ ॥
 स तेभ्यस्त्वित्यादिशोकवर्धनेकात्म्यं ॥ नमस्कृत्यालो-
 कनरूपक्रियाभेदात्पञ्चम्यहं । नमस्कृत्य अशोकव-

निकां प्रति उदिश्य सर्वां निशस्तयालोक्य अशोक-
 निकां परिच्छेतुं तस्यास्तर्कां विज्ञो दृष्ट्वा तां स मनसा
 गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः
 संक्षेपेभ्यामप्यत्र ॥ ६०—६१ ॥ रघोवहुला रक्ष-
 राक्षसबहुला । वमाकुलज जलावृता द्रुमवृक्षमण्डिता
 वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणवृणनिरसनाविभिः सजात-
 कृपातिष्ठयाधाना । अशोकवनिका द्रुमं चिन्त्या
 यमिष्यति । यवश्चमन्देवजीवा भवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥
 यत्र अशोकवनिकायां । विहिताः विद्युजः । स
 सर्वमाप्नोतीति सर्वास्मा वायुः । सोपि नातिशोभं
 प्रवर्ति । अतिरस्यत्पूर्वकं नात्र संचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

जीवितेनसंप्रमः भवः भवस्तावत् ॥ ४० ॥ ति० चिन्तया विप्रचितानि संक्षयानि व्याकुलानि हर्षिवाग्विषयतः ॥
 ती० सुग्रीवायचक्षत्र नमस्कृतिं करोतीतिपरिणामः । अशोकवनिकांगतः मनसेतिशेषः ॥ अशोकवनिकांप्रतीतिपाठे
 लोक्यविज्ञाशोकवर्धनेतिपरिणामः । अन्यथा तत्त्वव्योदितिरूपे ॥ ति० सामिल्यासुर्वाण्येवाय सुग्रीववतिः ॥ ति०

[पा०] १ क. ग. क. च. झ. न. ट. चिन्तासमापनः. २ क. क. क. झ. न. ट. स्वीतीन. ग. च. क. च. त. ३ क.—ट. पापिमहतीवंमहाद्रुमा. ४ क. इशमभि. ५ क. ग.—ट. वसुधुवान्. ६ क. न. मरतोपिवा. ७ क.—ट. राक्षसान्देवीमिषवाङ्. ८ क.—ट. सिद्धीमिव. क. कसिद्धिमिवयोगिने. ९ क. य. चिन्तयाप्रविते. ख. १० क. चिन्तायमिषिते. १० क. ग. क.—ट. ग्गहापाङ्. ११ ग. च. नवव. १२ क. झ. न. ट. चन्नामि. १३ ग. इतिरे. १४ क. इतिरेभ्यो. न. चतुरेभ्यो. १५ क. क. क.—झ. ट. नमस्कृता. १५ च. क. झ. न. शौचोक्तवनितांगत. १६ क. च. क. झ. ट. शौचोक्तवनितांगति. १६ क.—ट. पुनः. १७ क.—ट. विद्यात्वा. १८ च. न. ट. प्रयासतो. क. झ. प्रयासति.

संसिद्धोऽयं मयाऽऽत्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ 'सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥
 ब्रह्मा स्वयंभूर्मगवान्देवाश्चैव दिशन्तु मे ॥ सिद्धिमग्रिश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥
 वरुणः पाशहस्तश्च सोमोदित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥
 सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६७ ॥
 तैदुःखसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिसितं पद्मपलाशलोचनम् ॥
 द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥
 क्षुद्रेण पोषेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा ॥
 बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अशोकवल्किप्रकारावस्थानेन वनरामणीयकावकोकनपूर्वकं वनप्रविष्टेन शास्त्राचारुणापुष्पादिशासननेन वृक्षावृक्षान्तरे
 रङ्गवनेन सर्वतः सीताचिन्विताहनुमता भव्येवनं काञ्चनवेदिकामण्डलमध्यवर्तिन्याः काञ्चनवृक्षपरिवृतायाः कल्याणिका-
 ज्ञनमयशिखुषाया दर्शनं ॥ १ ॥ तद्वेशे रमणीयतरनदीप्रति सम्बोधास्वाद्यर्थे सीतायाभगमनसंभावनेन तद्विदक्षया
 शिशुपारोहणेन पर्णनिबिडविटपात्रे निष्ठीयावस्थानं ॥ २ ॥
 स गृहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवपुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥
 स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥

एवंभूतप्रवेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह—
 संक्षिप्त इति ॥ मया अयमात्मा देहः । रामार्थे राम-
 प्रयोजनसिद्धयर्थे । रावणस्य चार्थे रावणादृश्यत्वा-
 र्थे । संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो-
 कृतः कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह—
 मिति । संविधास्यन्ति ददत्वित्यर्थः ॥ ६४—६५ ॥
 रुद्रः ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संप्रहेणाह—
 सर्वाणि भूतानीति ॥ भूतानां प्रभुः उक्तमन्त्र-
 आधिपतिः । परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः
 रः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥
 तस्मात्कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नतं ।

“उपसर्गाच्च” इति समासान्तोच्प्रत्ययः नसावे-
 शश्च । अव्रणं अनवचं । तत् अभिज्ञातव्यत्वेन रामेण
 निवेदितं ॥ ६८ ॥ सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा सुदारु-
 णत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥ इति
 श्रीभगवद्गीताविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे भृङ्गा-
 रतिलकारुणाने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः
 सर्गः ॥ १३ ॥

इवशब्दो वाक्यालंकारः । प्राकारं अशोकवल्कि-
 प्राकारं । तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् । अवपुतः
 प्राप्तः ॥ १ ॥ संहृष्टसर्वाङ्गः पुरकितसर्वाङ्गः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां चन्द्रास्तःसूचितः । अन्यथा तत्प्रकाशेन निख्यएवस्यात् ॥ ६२ ॥ शि० रामार्थेरावणस्यवल्किप्रकारा
 मारमावेहःसंक्षिप्तः प्रवेक्षितः । मेसिद्धिं सर्षिगणादेवादिशन्तु । किंच संक्षिप्तवान्दस्यलङ्कृतद्वयार्थः । रावणस्य समो-
 नोभूतार्थेन्ययः । सविशेषणानामित्यस्य नविषयः । अर्थसविशेष्यत्वात् । रावणसंबन्धार्थस्यविनाशपरत्वं । इतिक-
 णार्थमित्याहारोवा ॥ ति० रावणस्य अर्थेइत्यनुकर्षः । रावणकर्तृकदर्शनपरिहारयेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ति० भूतानांप्रभुः
 रः । दास्यन्ति । तेषामप्यस्यार्थेदेहलादितिभावः । पूर्वप्रार्थना इदानीं तु तन्निषयः ॥ ६७ ॥ इतित्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
 स० गृहूर्तमिवध्यात्वा गृहूर्तध्यात्वेन ॥ १ ॥ शि० वसन्तादौवैत्रे । किंच वसन्तआदीयदे निखं प्रतीयते वसन्तस्याभूमौ ॥
 [पि०] १ क. झ. ट. सिद्धिदिशन्तुमेसर्वे. क. कार्यसिद्धिप्रयच्छन्ति. २ क. झ. अ. ट. न्देवाश्चैवतपस्विनः. क. च. छ.
 ज. न्देवाश्चैव. ३ क. सोमसूर्यौ. ख. हन्त्रादित्यौ. ४ झ. ज. सर्वएवच. ५ क. ग. च. छ. ज. दास्यन्तिसिद्धि. ६ ग. च. छ.
 ज. येचान्येभूताश्च. घ. क. झ. अ. येचान्येप्यदृष्टाः. ७ क. च. छ. ज. समुन्नतं. ८ क. झ. अ. तुल्यवर्चसं. ९ क.—ट
 हीनेन. १० नृशंसमूर्तिना. ११ क. अवहल.

सालानशोकान्मन्याश्च चम्पकाश्च सुपुष्पितान् ॥ उद्दालकाभ्रागवृक्षांभूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥
 अथाप्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुष्पे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥
 स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनदिताम् ॥ राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥
 विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६ ॥
 वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्मृगराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥
 ग्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ॥ मत्तवर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥
 मार्गमाणो वरारोहो राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥
 उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः ॥ अनेकवर्णा विविधा सुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥
 पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मास्तात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥
 दिशः सर्वाः प्रधावन्त वृक्षवण्डगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥
 वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णं पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदेन विभूषिता ॥ १३ ॥
 तरुखिना ते तरवर्त्तरसाऽभिप्रकम्पिताः ॥ कुसुमानि विचित्राणि सघुलुः कपिना तदा ॥ १४ ॥
 निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥
 हनुमता वेगवता कम्पितास्ते नयोत्तमाः ॥ पुष्पपर्णफलान्याशु सुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६ ॥
 विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धूताः ॥ १७ ॥
 निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ॥ निर्णीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विसृता ॥ १८ ॥

वसन्तादौ “ यौर्णमास्या मासान् संपाद्य ” इति पञ्चमनुसृत्य फाल्गुनपौर्णमासीपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तं ॥ २ ॥ सालान् सर्जकान् । मन्यान् ह्यभानितशोकविशेषणं । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति मन्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागपुष्पान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ ३—४ ॥ काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः ॥ ५ ॥ चित्रकाननां चित्रावान्तराशनां । चम्पकवन्तं चूतवनमित्येवंविधवनवती ॥ ६ ॥

पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः । फलोपगैः फलसंपन्नेः ॥ ७ ॥ ग्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथस्याल्लहृष्टमनुजलं ॥ ८—९ ॥ सालाः वृक्षाः । “ अनोकहः कुटस्सालः ” इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १४ ॥ धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५—१६ ॥ मात्राश्रयाः पुष्पादीनामाश्रया इत्यर्थः । अगमाः अगम्याः असेव्या इत्यर्थः । निर्धूताः ताः ॥ १७ ॥ मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागा । “ अङ्गवन्तः ” इति शब्दः ।

ति० वसन्तादौ वसन्तादिसर्वेषु संनिहितैः पुष्पैः पुष्पिताम् ॥ २ ॥ ति० कपिमुखान् कपिमुखाकारफलवतः । चूतवन्मेतत् ॥ ३ ॥ राजतैः रजतादिसंस्कृतैस्तद्गणैर्वा ॥ ५ ॥ ति० उदितादित्यसंकाशां पुष्पैरिति शेषः ॥ ६ ॥ ति० काले सिन् । सुगादीन्मदेनाकुल्यति तां ॥ ७ ॥ ति० सर्वाभिधावन्तमिति संधिरार्थः । वसन्तइतिमेनिरिति अन्यसोद्वनेऽप्रवेष्टव्यवसन्तएव वृक्षसंचारोचितकपिरूपमास्याय चरतीतिमेनिरित्यर्थः । एतेन दृष्टान्तसिन्धिमिति निवृत्तिरीश्वरानुमत्तं सूचितं ॥ ८ ॥ वसन्तइतिमेनिरे सर्ववृक्षपत्रादिघातनात् ’ वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्राशतं ’ इति वचनात् पुष्पावत्पुष्पिष्कारस्यात् ॥ ९ ॥ ति० निपीतः शुभदन्तशुक्रबोध्यस्यात्सा । स० निपीताः अत्यन्तमन्तर्गमिताः आच्छादि-

[पा०] १ क. स. घ. ट. तयाप्रवणसंछन्नां लताशतसमन्विताम्, क. च. छ. ज. तयाप्रवणसंछन्नां लताग्रहृष्टमनुजाः २ क. च. घ. ट. विहगैः. ३ क. स. घ. ट. हनुमान्बली. ४ क. झ. प्रहृष्टमनुजाः. ५ घ. बहुपक्षि. स. मृगद्विजमदाकुलसंघः समाकुलाः. क. मदाकुले. क. स. ट. मदाकुलाः. ७ क. स. ट. पक्षैर्वर्तैः. ८ ग. समावृताः. ९ क. छ. ज. घ. सर्वादिशोऽभिधावन्तः. ख. ग. सर्वादिशोविधावन्तः. घ. क. स. ट. दिशः सर्वाभिधावन्तः. १० ग. सुभूषिता. ११ क. झ. ट. स्तरसाबहुकपिताः. ख. स्तरसाह्मिकपिताः. १२ क. च. छ. ज. कपिनोद्धताः. १३ ग. जीर्णपत्रफल. ज. जीर्णपत्र. १४ क. स. ट. पुष्पपत्र. १५ ग. घ. क. स. घ. ट. मिधूत. १६ क. स. घ. ट. निपीत.

तथा लाङ्गलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता ॥ वैभवाशोकवनिका प्रमथवैरपादपा ॥ १९ ॥
 महालतानां दामानि व्यधमचरसा कपिः ॥ यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥
 स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ॥ तथा काञ्चनभूमीश्च दैर्दर्श विचरन्कपिः ॥ २१ ॥
 वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ महाहैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥
 युक्ताप्रवालसिकताः स्फादिकान्तरकुट्टिमाः ॥ काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥
 कुलपद्मोत्पलवनाश्चैकवाकोपकूजिताः ॥ नट्युहस्तसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥
 दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः ॥ अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥
 लताशतैरवतताः संन्तानकसमावृताः ॥ नानागुल्मावृतर्चनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
 ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कुटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥
 शिलागुहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जैगति पर्वतम् ॥ २८ ॥
 ददर्श च नगात्तस्माददीं निपतितां कपिः ॥ अङ्गादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥
 जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव कुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥
 पुनरावृत्ततोयै च ददर्श स महाकपिः ॥ प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥
 तैस्सादृशात्स पद्मिन्यो नानावृक्षैर्गणायुताः ॥ ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
 कुत्रिमां दीर्घिकां चैवि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानां युक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥
 विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विचर्मणा ॥ ३४ ॥
 काननैः कुत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ ३५ ॥
 ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ सच्छन्नाः सवितर्दिकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥

गङ्गामुमादुम्भो वर्णकश्च विलेपनं = इत्युक्तेः । निष्पी-
 तानि निष्पीततयाशुभदन्तुल्योष्ठी ॥ १८—
 लतानां दामानि प्रतानानि ॥ २०—२३ ॥
 दात्यूहाः ॥ २४—२५ ॥ संतानकाः
 तास्तैस्तमावृताः । घनाः निविडाः । नानागु-
 ल्माश्च ताः घनाञ्चेति समासः । करवीरकृतान्त-
 रवीरैः कृतविशेषाः ॥ २६—२७ ॥ जगति
 रम्यं एतत्सदृशं रम्यं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
 दर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अथ नद्याः कुपितया

निर्गतया सखीसान्त्वनेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति
 —ददर्श चेति ॥ २९—३० ॥ पुनरावृत्ततोयां
 वृक्षामप्रतिहत्या पुनःपर्वताभिमुखतोयप्रवाहां । उप-
 माने उपमेये चान्वयाय दृष्टेति पदद्वयं ॥ ३१ ॥
 तस्य पर्वतस्य । पद्मिन्यः पद्मिनीः ॥ ३२ ॥ कुत्रिमां
 क्रियया निर्भृतां निर्मितामित्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥
 सच्छन्नाः सविताना इत्यर्थः । सवितर्दिकाः सवेदिकाः ।
 सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपान-

शुभदन्ता याभ्यां तौ शोभौयस्यास्ता ॥ १८ ॥ रामानु० जगतिपर्वतं । जगतीशब्दस्य हलभाववाच्यः । जगती भूमिः
 तत्प्राधान्याजगतिपर्वतमित्युक्तं । यद्वा जगतिपर्वत इति सहा ॥ ति० जगति लोके रम्यं सुन्दरवस्तुभ्योपि परम-
 धैर्य—जगतीपर्वतमित्यर्थः । मृत्युपर्वत इति यावदिति व्याचक्षाण उपेक्ष्यपुनः । शि० पर्वतं पर्वतैः अनेकप्रस्थभिः
 सं० १ च.—अ. हस्तैस्तु. २ क. झ. घ. ट. तयैवाशोक. ३ ख. क. च. झ. ञ. ट. वनपादपा. ४ क. झ. ञ. ट.
 विवेर्गन. ५ ख. ग. घ. ङ. अ. ट. विचरन्द्दशेकपिः. ६ ग. घ. क. झ. ञ. ट. कुलपद्मोत्पल.
 —ट. एकवाकोपशोभिताः. ८ ख. छ. ज. शुभाभिः. ९ क. रूपसंज्ञताः. घ. रमिसंस्कृताः. १० क.—घ. च. छ.
 सौवर्णकसमावृताः. ११ क. ग.—ट. घनाः. १२ क. झ. ञ. ट. वृक्षसमावृताः. १३ क. रजतपर्वत. १४ घ. तोयांतां.
 क. अमृतपत्र. १५ क. च. छ. ज. गणावृताः. १७ क.—अ. वापि. १८ ख. अ. निर्मितोविश्व.
 वा. १८५५०

लताप्रतानैर्वहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ काञ्चनीं शिशुपात्मेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥

वृतां हेममयीमिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥

सोपस्थद्वूमिभागांश्च भर्तृवत्प्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श त्रिस्त्रिंशन्निभान् ॥ ३८ ॥

तेषां वृक्षाणां प्रमया मेरोरिव दिवाकरः ॥ अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोस्मीति वैनरः ॥ ३९ ॥

तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मोक्षतेन च वीजिताम् ॥ किङ्किणीशतनिर्वोषां दृष्ट्वा विस्मयमोगमत् ॥ ४० ॥

स पुष्पिताग्रां हंचिरां तरुणाङ्गुरपल्लवाम् ॥ तामारुह्य महाबाहुः शिशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥

इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥ इत्यथेतथ दुःखार्ता संपतन्तीं यदञ्जया ॥ ४२ ॥

अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चैम्पकैश्चन्दनैश्चापि बहुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥

इयं च नलिनी रम्या द्विजस्तवनिषेविता ॥ इमां सा रौममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥

सा रामा रौममहिषी राघवस्य प्रिया सती ॥ वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥

अथवा मृगशाकाक्षी वनस्यास्य विचक्षणः ॥ वनमेष्यति सार्थेह रामचिन्तानुकर्षिता ॥ ४६ ॥

रामशोकामिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वैनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥

चमैचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता भैर्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥

संध्याकालमनाः संध्यां नूनमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शिर्वेजलां सन्ध्यायै वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥

तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभा वा पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमतः ॥ ५० ॥

यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ॥ आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिर्वेजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

वेदिकायुक्ताः ॥ ३६—३९ ॥ काञ्चनैस्तरुगणैः

चपलक्षितां तां शिशुपां । किङ्किणीशतनिर्वोषां

किङ्किण्यः क्षुद्रपण्डिकाः तासां निर्घोषो यस्याः ।

यद्वा किङ्किणीभिः क्षतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा

ता ॥ ४० ॥ स पुष्पिताग्रामित्याद्यासर्गसमाप्त्येकं

प्राकृत्यं ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि ।

स्यल्लोपे पञ्चमी ॥ ४२ ॥ दुरात्मनः रावणस्य

॥ ४३—४५ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा

तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्य अशोकवनस्य ।

इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनं । रामचिन्तानुकर्षिता

सती एष्यति । रामविक्षेपजनिततापापनोदसार्थमेत-

द्वनप्रवेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्येति

॥ ४६ ॥ एष्यते एष्यति ॥ ४७ ॥ वरवर्णिनी

स्पृहयते वनेचरेभ्यस्स्पृहयते ॥ ४८ ॥ संध्याक

यस्यास्सा संध्याकालमनाः संध्योपासनतत्परे

संध्यायै एष्यति प्रतिदिनमिति शेषः ॥ ४९—

सन्ध्यायैवर्षेते सतं ॥ २८ ॥ शि० मेरोरिव हुमाणां प्रमयोपलक्षितो महाकपिः । अहंकाञ्चनोस्मीत्यमन्यत ॥ ३९ ॥ शि०

दिनरात्र्योः सन्निष्पानुष्ठानकालो यस्य कर्मस्य तत्र मनोयस्यास्सा तथा । सन्ध्यायै सन्ध्याकालक्रियमाणसामर्थ्ये । पूर्ववदे

कस्यैवार्थस्याश्रुतिः । रात्रिशेषे इत्युक्तोऽयमवसः प्रकृतेः सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः । तत्र कर्तव्यज्ञानादौचास्त्ये

मप्यधिकार इति कथं जीनां सन्ध्यावन्दनमिति परास्तेदित्यर्थः । किंच सम्यग्भगवत्प्राप्त्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र कि

कारः । यादवजीमन्त्रेण सर्वस्वरूपपूर्वकप्यानेतु द्विजसौवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. च. छ. ज. लताप्रतानैः. २ क. क.—ट. समहाकपिः. ३ घ. हेममयीमिष. ४ क. ज. भ. म.

क्षयवन्मनस्येन प्रकपितान्. ५ घ. त्रिस्त्रिंशन्निभान्. ६ क. घ. क. ट. महाकपिः. ७ क. ज. ट. सर्वतः. ८ ग. क. झ. न. ट. तान्का

क्षयवन्मनस्येन प्रकपितान्. किङ्किणीशतनिर्वोषां दृष्ट्वा. ९ क. च. छ. ज. मोगतः. १० क. च. छ. ज. हनुमोक्षर

११ क. म.—ट. महावेपः. १२ झ. न. संपतन्ती. १३ ग. क.—ट. चन्द्रनैवंपक्षैश्चापि. १४ क. ख. ग. क. घ. छ.

म. ट. राजमहिषी. १५ क.—ट. राजमहिषी. १६ ख.—क. न. ट. सदा. १७ घ.—ट. शुभं. १८ क. झ. म.

सायेह. घ. साध्वीह. १९ क.—ट. मुकर्षिता. २० ख.—ट. वनवासरता. २१ क. सदा. २२ क. झ. न. चार्वा. २३

नूनं. २४ ग. मैथिली. २५ ख. घ.—क. क्षुभजलां. क. शीतजलां. २६ ख. ग. क.—ट. शीतजलां.

एवं तु भत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ॥

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पितं पर्णवने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शिंशुपावितपात्रावस्थानेनैव सर्वतश्चक्षुषीचालयताहनुमताऽखण्डताकारचैत्यप्रासादगताया प्रत्यङ्मुखपुष्पवर्जितगुणायस्यो-
पलक्षितायाःसीतायामवलोकनं ॥ १ ॥ अथबहुहेतुमिस्तस्याःसीतात्वनिर्धारणं ॥ २ ॥

सं वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥

सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ २ ॥

तां स नन्दनसंकाशां युगपक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंवाधां कोकिलाकुलनिस्त्रनाम् ॥ ३ ॥

काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ॥ बह्वासनकुयोपेतां बहुभूमिशृङ्गायुताम् ॥ ४ ॥

सर्वतुङ्गसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदसत ॥ निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणाभिवासकृत् ॥ ६ ॥

विनिष्पतद्भिः शतशस्त्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥

पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥

स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ पुष्पागाः समपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥

विषुद्धमूला बहवः शोभन्ते स सुपुष्पिताः ॥ ९ ॥

आतकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाः केचित्त्राशोकाः सहस्रधाः ॥ १० ॥

नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रिया वृतम् ॥ ११ ॥

पत्नीं तं पर्वणसमूहे । महात्मा स हनुमान् । पुष्पिता-

विशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य

व्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन

मारुतः एवमुक्तप्रकारेणमत्वा । मनुजेन्द्रपत्नीं

माणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः । सुपुष्पिते

निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः

॥ १४ ॥

तत्रस्थः शिंशुपावः । मैथिलीमार्गमाणः मैथिली-

द्वेतोः । “लक्षणहेतोः क्रियायाः” इति शानच् ।

माणः विविधं चक्षुर्विषयम् । महीं चावेक्षमाणः

सर्वां तां अशोकवनिकां अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १—

३ ॥ बह्वासनैः कुयैः आस्तरणैश्चोपेतां । भूमिशृङ्गाणि

बिलगृहाणि ॥ ४ ॥ सर्वतुङ्गसुमैः पादपैः रम्यामि-

त्यन्वयः । सूर्योदयप्रभां वत्सूर्यप्रभां ॥ ५ ॥ विहगैः

निष्पत्रशाखां क्रियमाणाभिवा- स्थितां । युगपत्सतिप-

क्षिपक्षविह्वलपत्रतथा पत्ररहितशाखामिव स्थितामि-

त्यर्थः ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः चक्षुपुटलमपुष्पालंकृतै-

रित्यर्थः । आमूलेति आमूलं पुष्पैर्निचितैः ज्वलैः ।

पुष्पागादौ तथा दृष्टं ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः

स एवातिभारो येषां तैः । अशोकैरित्यादौबुपलक्षणे

वृत्तिया । अशोकादिभिरुपलक्षितां समुदक्षतेति

पूर्वेणान्वयः ॥ ८—१० ॥ पुनरशोकवनं विविधो-

पमानदर्शनेन वर्णयति—नन्दनमित्यादिना श्लोकच-

[पा०] १ ख. न. ट. गत्वा. २ ग. पुत्री. ३ च. समीक्षमाणस्तत्रस्थो. ४ ग. क.—उ. रम्यैः.
ड. म. च. ट. समूलपुष्पचितैः, क. ग. च. छ. ज. समूलपुष्पचितैः. ख. आमूलपुष्पोपचितैः. ६ क. म. ट. शिखप्रभाः.
ख. क. म. न. ट. विविधोद्यानं. ८ ख. अभिवृत्तमिवा. ९ क. ग. ड. म. न. ट. श्रियावृतं.

द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२ ॥
 सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं भृगुगणैर्द्विजैः ॥ १३ ॥
 अनेकगन्धप्रवहं पुष्पमन्वं मनोरमम् ॥ शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥
 अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥
 मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥
 मूर्धन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥
 ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ उपवासकृशां दीनां निश्चयसन्तीं पुनः पुनः ॥
 ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ १८ ॥
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ पिनङ्गां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ १९ ॥
 पीतेनैकेन संवीतां छिद्येनोत्तमवाससा ॥ सपङ्कामनलंकारां विपद्यामिव पद्मिनीम् ॥ २० ॥
 व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २१ ॥
 अशुपूर्णशुक्लीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ २२ ॥
 प्रियं जनसंपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव ॥ २३ ॥
 नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २४ ॥

तुष्टयेन ॥ उद्यानं अशोकवनं । अत्र ददर्शेत्यपकृष्य-
 वे । नन्दनं इन्द्रक्रीडावनं । विविधोद्यानं विविधवृक्ष-
 षण्डं । चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनं । नन्दनमतिवृत्तमिव
 अतिक्रम्य स्थितमिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव
 चित्रमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ आकाशसाम्ये साधारणध-
 र्मेन्द्र—पुष्पेति । एवं सागरीपम्ये पुष्परत्नेति ॥ १२
 —१४ ॥ चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं
 प्रासादं ॥ १५—१६ ॥ प्रांशुभावत्वात् दीर्घस्वभावत्वात्
 ॥ १७ ॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृतां मलिनैरङ्गैः
 संवीतां वा । शुक्लपक्षादादित्येन वर्षिष्णुत्वं द्योति-
 तं ॥ १८ ॥ मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथं चि-
 त्त्यभिप्रायमानेन रूपेणोपलक्षितां । पिनङ्गामिति

मलिनसंवीतत्वे उपमा । पिनङ्गां वङ्गां ॥ १९ ॥
 उत्तरीयराहित्यं द्योतयितुमेकेनेत्युक्तिः । सपङ्कां भूमे-
 राविर्भवन्तीमिव स्थितां । अनलंकारां पङ्कं निवर्त्य
 अलङ्कुर्वतोसन्निधानादलंकाररहितां । रामागमने-
 ष्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानां ।
 विपद्यामिवपद्मिनीं पद्मारहितां सरसीमिव ॥ २० ॥
 ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इन्द्रः ।
 वाक्यालंकारे ॥ २१ ॥ कृशां दीनामिति पुनः पुनः
 काश्यदैर्न्ययोरतिशयप्रदर्शनाय । अत्र उपवास-
 कृशामनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपा-
 दानवृत्तान्तः कल्पित इति तत्रैवोक्तं ॥ २२—
 नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया । नीरदापाये

स० एकैकसंवीतां उत्तरीयवस्त्रस्यधृमिवसन्निधौप्रक्षिप्तत्वात् ॥ २० ॥ शि० अङ्गारकेणग्रहेणपीडितारोहिणीमिवपी-
 ति० अङ्गारकेणेव तत्तुल्येनग्रहेणकेतुना पीडितारोहिणीमिव ॥ २१ ॥ शोकध्यानपरां शोकेन रामविरहजन्येन ध्यानपरा-
 म्यानसकां ॥ २२ ॥ ए० एकया अत्रिगुणितया ॥ ति० जघनं पृष्ठभागं गतया प्राप्तया । एकया हरणदिनकृतैकसंस्क-
 यत्वा पुरोभागीयवेणीद्वयराहित्येन पृष्ठलंबया एकयावेण्या । नीलनागाभया नीलसर्पतुल्यया वेण्या उपलक्षिता । अनेन क-
 [पा०] १ क. तद्वितीयमिवाकाशं. २ क. द.—ड. गणद्विजैः. ३ क. घ.—ड. मनोहर. ४ झ. घ. ड. झ. रु.
 मूर्धितं. ग. च. छ. ज. मुत्तमं. ५ क. झ. ञ. ट. निर्मलं. ६ ग. चन्द्ररेखामिकावृता. ७ क.—ड. मन्दप्रख्याय. ८ च. व.
 अ. पद्मिनीमिवधर्म. ९ क.—ड. पीडिता. १० क. झ. ञ. ट. परिहृणी. ग. परिहृिता. घ. व्यसनानामकोविदा
 ११ ग. घ. क. ट. नित्यदुःख. १२ क. ग. जतं. १३ क. झ. ञ. ट. श्वगणेनावृतामिव. ग. श्वगणेनसमावृता. १४ ग.
 प्रतिलंबया.

सुखार्हा दुःखसंतप्ता व्यसनानामकोविदाम् ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृष्णाम् ॥
 तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २५ ॥
 द्विषमाणा तदा तेन रक्षसा कौमरूपिणा ॥ यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २६ ॥
 पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वां वितिमिरा दिशः ॥ २७ ॥
 तां नीलकेशीं बिम्बोर्ष्णीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ २८ ॥
 इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ २९ ॥
 निःस्वसासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजसीम् ॥ ३० ॥
 संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ तां स्मृतीमिव संदिग्धाशुद्धिं निपतितामिव ॥ ३१ ॥
 विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥
 अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥
 रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकशिताम् ॥ अबलां मृगशानाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ ३३ ॥
 बाष्पाभ्रुपरिपूर्णेन कृष्णवकाक्षिपद्मणा ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःस्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 मलप्रकृधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेधैरिवावृताम् ॥ ३५ ॥
 तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलाभिव ॥ ३६ ॥
 दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमानलङ्कृताम् ॥ संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३७ ॥

॥ २४ ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्वप्रख्या-
 यमानेनेत्यादिभ्यः सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणै-
 स्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ एवं लिङ्गैः
 सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह-
 योऽयमिति ॥ इति तर्कयामासेति शेषः ॥ २६ ॥
 गाननामित्यादिभ्यः विद्यां प्रशिथिलाभिवेत्यन्त-
 र्वचः । सुभ्रूं सुभ्रुवं । सबलभाव आर्थः । कुर्व-
 न्ती दश मासान् कालेन विना मलिनापि
 दिशः वेतिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयोक्तिः
 ॥ सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलां ॥ २८—
 नराजतीं नराजन्तीं ॥ ३० ॥ तां प्रसिद्धां ।
 मन्वाद्युक्तिं । संदिग्धां संदिग्धार्थां । कृद्धिं
 निपतितां क्षीणां ॥ ३१ ॥ विहतां अविश्वा-

सबहुलां । प्रतिहतां अलम्बकार्यां । सोपसर्गां सविज्ञां ।
 सकलुषां सकालुष्यां । भावप्रधानो निर्देशः । अभू-
 तेन असत्वेन ॥ ३२ ॥ रामोपरोधव्यथितां रामप्रा-
 प्तिनिरोधेन व्यथितां ॥ ३३—३५ ॥ पुनः स्मिताः
 शब्दोव्यवहितानुस्मरणार्थः । आम्नायानां वेदानां ।
 अयोगेन असंबन्धेन । प्रशिथिलां अप्राप्तप्रतिष्ठां ।
 विद्यां वेदब्राह्मविद्यां । यद्वा आम्नायानां अभ्यासाना-
 मभावेन प्रशिथिलां अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां
 निरीक्ष्य तस्य हनुमतो बुद्धिः संदिदिहे इत्यन्वयः ।
 कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वाविति भावः
 ॥ ३६ ॥ संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनां अत-
 एव विवक्षितादर्थान्तरंगतां विपरीतार्थामित्यर्थः ।
 संस्कारहीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थवक्तुमशक्नुव-

रणमेवेतितुचितं ॥ शि० अघनं पृष्ठान्तदेशंगतया । एकया केशविन्यासाभावेनजटीभूतया ॥ २४ ॥ स्व० व्यसना-
 वेदां कदाप्यदृष्टव्यसनां ॥ २५ ॥ ति० नीलकण्ठीं सौभाग्यसूचकेन्द्रनीलमणिमयकण्ठस्त्रभूषणप्रभया तद्वर्णकण्ठां ।
 तां सुप्रतिष्ठितां सर्वविषयसंस्थानां ॥ २८ ॥ शी० चन्द्रप्रभामिवेति सर्वानन्दकरलमुक्तं । भुजगेन्द्रवधूमिवेति दुष्प्रभवेत्वं ।
 विभावसोरिति पातिव्रत्यं ॥ २९ ॥ स्व० रामोपरोधव्यथितां रामाभिः राक्षसस्त्रीभिः यदुपरोधः इत्युक्तोद्यमनप्रति-
 नव्यथितां ॥ ३३ ॥ ति० दुःखोपरोधवेहेतुः अनलङ्कृतमिति । संस्कारेणेति ज्ञानानुपेक्षनादिराजसंस्कारः । वाचो-
 यानादिराजसंस्कारः । देव्या अर्थान्तरगतत्वं देशान्तरगतत्वं । वाचस्तु विवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वं । वाचोऽर्थो यथा-
 [१०] १ क. झ. अ. ट. विलोक्य. २ ग. च. ज. द्विषमाणातुसा. ३ घ. कूरूपिणा. ४ अ. साहय. क. झ. ट.
 सा. ५ ग. तेजसास्वेन. ६ झ. ट. नीलकण्ठी. ७ क. झ. ट. रक्षोभणनिरीक्षितां. ८ घ. वीक्षमाणासितस्ततः. ९ अ.
 लमेधैः. १० क. झ. अ. ट. बुद्धिरुपा. ११ ग. निरीक्ष्यतां. क.—ट. निरीक्ष्यव.

तां समीक्ष्य विशालाक्षी राजपुत्रीयनिन्दिताम् ॥ तर्कयामास सीतेति कारयेद्वपवादिभिः ॥ ३८ ॥
 वैदेहा यानि चात्रेण तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ तान्यामरणजाकानि कांक्षाशोभीन्यलक्षयत् ॥ ३९ ॥
 सुकृतौ कर्णवेद्यौ च शब्दश्रौ च सुसंस्थितौ ॥ नभिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वामरणानि च ॥
 श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ॥ ४० ॥
 स्थाप्येवैतानि बन्धेऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४१ ॥
 तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलभ्ये ॥ याम्यवहा नावहीनानि तानीमानि न संक्षयः ॥ ४२ ॥
 पीतं कनकपद्मं सत्तं तद्वसनं सुमम् ॥ उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं पुनश्चमैः ॥ ४३ ॥
 कृत्वापनि च मृत्पाणि दृष्टानि धरणीतले ॥ अत्रैवापचिद्धानि स्नानवन्ति महान्वि च ॥ ४४ ॥
 इदं चिरगृहीतत्वादसमं छिद्यवचरम् ॥ तेषां नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यक्षरम् ॥ ४५ ॥
 इयं कनकवर्णाक्षी रामस्य महिषी प्रिया ॥ प्रनष्टाऽपि सती योऽस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४६ ॥
 इयं सा यत्कृते रामवर्तुभिः परितप्यते ॥ कारुण्येनानुशंस्येन श्लोकेन मदनेन च ॥ ४७ ॥

स्त्रीमणिविशिष्टमर्चं बोधयन्तीं वाचमिव । सम्यग्भु-
 त्पश्यभावाद्वान्तरातां भुत्पश्यन्तरं काव्यं प्रति-
 पद्यन्तीति चिन्तामित्रार्थः ॥ ३८—३९ ॥ राजा-
 खां शोभन्ता इति शब्दश्रौभीनि कर्णविरक्तकले
 भूषणधारणस्यानुचितत्वात् स्वाग्नेभ्य उन्मुच्य
 सीतायां न्यस्थानीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ कर्णवेद्यौ कुण्डले ।
 “कर्णिका तालपत्रं स्वाकुण्डलं कर्णवेष्टनं” इति
 सञ्जनः । शब्दश्रुः त्रिकर्णकाक्ष्यः पुष्पाकारः कर्णपार्श्व-
 भूषणविशेषः । “त्रिकर्णकः शब्दश्रुश्च” इत्यभि-
 धानरत्नाकरः । हस्तेषु हस्तावयवेषु । इवामानि चिर-
 तापीन्यवहापक्षयानीभूतानि । तथा चिरयुक्त्वात्
 चिरयुक्त्वात् । संस्थानवन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्था-
 नानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तान्येवेत्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ ४१ ॥ तत्र कत्रयमूके । याम्यवहीनानि
 पतितानि तान्यहं नोपलभ्ये । अत्रेति शेषः । अस्याः
 सीतायाः सजातायां नावहीनानि पतितानि ।
 तानीमानि तत्पुत्र्यत्वात् ॥ ४२ ॥ पुनश्चमैः सुमीषा-

विद्रुमज्जमैः । यत्पुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि
 तानि सर्वाभ्यन्तरेण अवविद्धानि पातितानि । नगास-
 क्तमित्यनेन वत्तन्तस्तत्पुत्तरीयायं कुक्षे क्षिपित्स-
 क्यदिति योज्यते ॥ ४३—४४ ॥ इत्यहं पत्तुहं ।
 तदुत्तरीयं यथा वादशवर्णमुक्तं यथा श्रीमत् इयं
 इदानीं धार्यमाणं । तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति
 योज्यते ॥ ४५ ॥ वा रामस्य प्रिया सती महिषीति
 कृत्वा प्रनष्टापि अत्र रामस्य मणसः सजाता न
 प्रणश्यति सत्ता मर्कसा दृष्टा मक्तीत्यर्थः । सा
 कनकवर्णाक्षी इयं यथा परितप्यमानेत्यर्थः ॥ ४६—
 रामः कारुण्यादिभिर्मन्त्रभिः यत्कृते परितप्यते तद्वर्णं
 कारुण्यादीनां परितप्येतेषु त्वं विभज्य इति च
 कीति ॥ आपत्काले शिवो रक्षणीयाः तत्र
 कारुण्यात्परितप्यते । आनुशंस्यमकूरत्वं । आ-
 रक्ष्यैकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् भावि-
 रक्षितेति परितप्यते । “जघो वा एव अ-
 क्तपत्नी” इत्युक्तीत्या आकार्थभूता पत्नी

व्याकरणादध्यासदुःखेनभुत्पत्तिरुपायमुच्यते तद्वस्तीतीकटेनपुत्रे ॥ ३८ ॥ ख० उपपादिविः अद्भुतपदेः ॥ ३८ ॥
 इदानीं सीतालोपपादकमाह—वैदेहाइति । तदा कप्रस्थानसमये । गात्रशोभीनीतिपाठः कतकसंयतः । वैष्णवेपुष्यान्
 काकान्वकीर्तयत् तान्यामरणजाकानि तत्तद्गात्रशोभीनीत्यलक्षयदिति प्रसन्नभिज्ञाप्रामाण्येति ॥ ३९ ॥ ख०—वाकाशो
 कर्णवेद्यौ रामविशेषसमये भूषणधारणस्यानुचितत्वाद्वैदेहाभूषणानि स्वाग्नेभ्य उन्मुच्यताकावांम्यकावीक्षिमम्यतइतिप्या-
 त्कृतारकोकरोहलोभिति तथा श्यामानिचिरयुक्तत्वादि पदकारसिद्धिः । किंचैवं तद्वैदेहायोकाभरणभावावसीतालमे-
 ॥ ३९ ॥ ति० अथकस्मिन्नात्रेकिमाभरणं दृश्यतेतत्राह—सुकृतमिति । सुसंस्थितौ कर्णवर्णश्रेष्ठप्रतिष्ठितौ उपलभ्येइति
 वाचितायेकैकानि त्वयैवमुचितानुपलभ्ये ॥ ४० ॥ ति० चिरयुक्त्वात्चिरकाकमसंस्कृतदेहमित्यनेनदशामान्यपि तथा
 [४१०] १ क. ग. ग. न. द. उपपादयन्. २ क. ग. ग. द. गात्रशोभीनी. क. च. छ. न. वाकाशोभीविलक्षणे. ३
 क. छ. न. सुसंस्थितौकर्णवेद्यौ. ४ क. च. छ. न. शब्दश्रौषापिचक्षितौ. ५ क. न. च. य. अनयैवप्रमुखावि. ६
 तथाप्यनूनं. ७ क. छ. न. उपपादिवन्. ८ क. च. छ. ग. द. कस्त. ९ क. छ. न. द. अशुभिरिदितप्यते.

[४१०] १ क. ग. ग. न. द. उपपादयन्. २ क. ग. ग. द. गात्रशोभीनी. क. च. छ. न. वाकाशोभीविलक्षणे. ३
 क. छ. न. सुसंस्थितौकर्णवेद्यौ. ४ क. च. छ. न. शब्दश्रौषापिचक्षितौ. ५ क. न. च. य. अनयैवप्रमुखावि. ६
 तथाप्यनूनं. ७ क. छ. न. उपपादिवन्. ८ क. च. छ. ग. द. कस्त. ९ क. छ. न. द. अशुभिरिदितप्यते.

स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानुशंस्यतः ॥ पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ४८ ॥
 अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ॥ रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ४९ ॥
 अस्या देव्या मनस्तस्मिन्नासां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५० ॥
 दुष्करं कृतवान्नामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५१ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥
 एवं सीतां तैदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ४७—४८ ॥ अयानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्याः सीतायाः । रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं । तथाविधमेव रामस्यापि रूपं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं । तथाविधमेवास्यारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः ॥ ४९ ॥ तथा-नयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्या मत्तकाशिनीमिति विनिन्य परिहसितवान् स्वयं विरक्तसंप्रत्यस्या वैलक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञ-तद्विरहे रामस्य वेदधारणं सर्वात्मना अशक्य-इति दुष्करमिति ॥ दुष्करं कृतवान्नामः । इमां मत्तकाशिनीम् य समाधानपरो रामः प्रकाशमशक्यं कृत्यमक-हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं न शोकेनावसीदति इति यत्तदत्यन्तमशक्यं । प्रभुः गजाद्या-

दिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्त्वान् । धारयत्यात्मनो देहं । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोयं देहं भोगायतनं हीनं न दुःखायतनं दिह उपचये” इत्यस्याद्वासोः “इगुपधे”त्यादिना कः । तेना-यमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तस्यकु-मयुक्तं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यं तत्राह—न शोकेनावसीदति ॥ ५१ ॥ उक्तमर्थं किंचिद्विशेषा-न्तरेण दर्शयति—दुष्करंकुरुते इति ॥ ५२ ॥ एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतलोपवासकुशलशोकध्यानपरायणत्वादि-पतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा । हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सत्स्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्यं रामं । प्रशशंस च । पुनः प्राप्युपयुक्तपतिव्रतोक्तधर्मेनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्य-वतीं सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महात्सोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान्नाम इत्यस्तौषीत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीयो-विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारवि-लकाव्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अस्ति रामोक्तसंनिवेशान्ति ॥ ४९ ॥ स्त० अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं अङ्गानिहस्ताधरयथाः । प्रत्यङ्गानिअङ्गत्वादीनि । तेषांसौष्ठवं तानीनीत्यं ॥ ४९ ॥ स्त० मुहूर्तमपि एतादृशकोपलक्षकः ॥ अन्ययानजीवेदित्याशयः ॥ ५२ ॥ इतिपञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ग. मीमा. २ ग. व. विनासीता. ३ ड. तथा.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

हनुमता सीतायाः शुभशीलादिप्रशंसनेमलङ्कारविराधादिभिन्नस्य तदेतत्कथानुसन्धानपूर्वकं तदुरवस्यादर्शनेन परिचोषम् ॥ १ ॥

प्रशस्त्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ॥ गुणामिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ सीतामाभित्य तेजसी हनुमान्बिललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीताऽपि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥
रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नाल्पर्यं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्यभाजिनलक्षणाम् ॥ राघवोऽहंति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥

प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्यां रामं सीतां च । प्रशस्येति अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥ सीतामाभित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ गुरुविनीतस्य गुरुमिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रमएवेत्यमर्थः सिद्धोभवतीत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । अन्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तावास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा कालोदुरतिक्रमएवेतिभावः ॥ ३ ॥ व्यवसायज्ञा स्वयज्ञं विहाय तज्यवसायमेव प्रेक्षमाणा “यतद्गतंमम अप्यहंजीवितं जह्यां” इत्येवं रामव्यवसायंजानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः । रामे मायामृगानुसारिण्यापि मारीचोयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा सर्वभद्रप्राप्त्याभित्संरक्षणे समुद्युक्तस्य । नाल्पर्यं क्षुभ्यते । अल्पमिति क्षोभाभाविशेषणं । क्षोभवि-

शेषणत्वे यत्किञ्चित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सप्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा बोद्धव्यवाङ्मयवती । गङ्गेव जलदागमे । क्षोभइतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यतेतथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां शीलं स्वभावः । “अस्या देव्या मनस्तस्मिन्सत्यं चास्यां प्रतिष्ठितं” इति प्रक्रियया तुल्यस्वभावां । तुल्यवयस्कां षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या । अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अतएव विष्णुः । “वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वेष्टिगुणो वरः । ऋष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा वयोमात्रावरा च या” इति । तुल्यवृत्तां । “दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्ह्यं” इति रामवृत्तं । “पापानां वा शुभानां वा वधाहोणां पूर्वगम । कार्यं करुणमार्गेण न चिन्तयति” इत्युक्त्वस्यास्सीताया वृत्तेन तुल्यशब्दोऽनुरूपपरः । रामानुरूपशीलवयश्चापि

ति० चिन्तापरः सीताविषयदुःखेनेतिभावः ॥ स० सीतामयिकर्षविश्रान्तेनवदेदितिध्यानपरः ॥ १ ॥ सीतामाभित्य शुविष्यतेजसी दर्शनानन्तरंकर्यमैषिलीपदयेयमितिचिन्तारहितइतितेजसी ॥ शि० सीतां सीतादुःखं आभित्य अन्तर्विलकाप विविधमुवाच ॥ ति० लक्ष्मणस्यगुरुप्रिया । गुरोःरामस्यपत्नीत्वाद्वैवपरमोपासनेनाभीष्ट । रामपत्न्यपिदिदुर्ताहिं कालोदुरतिक्रमइति हि निश्चितमित्यर्थः । दुःखोपायघटकलस्य कालएवप्रतिद्वन्द्वतादितिभावः । ननु नदुःखंदुःखंवाक्यं अन्यं कर्मानुष्ठानवैकल्यापत्तेः । तत्सापेक्षकालजन्यत्वेपीश्वरावतारसीतारामयोः कर्माभावात्कथं दुःखमितिचेन्न । वस्तुतस्तु दुःखाभावपि ओकानुग्रहाय गृहीतमनुप्यदेहयोस्तेषामनुप्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबन्धाय नटवन्धवद्वारमभिनयतोः सुखदुःखादिकमुखविकासाभिनयेन तन्मायागोहितस्यैव देवोऽस्यहनुमतोऽभिनीतकार्यदर्शनेन तत्कारणानुमानाद्दुःखार्तत्वायुक्तेः सामञ्जस्ययाव परेणोद्गोषनंविना हनुमतःस्वकलपराकामांशेनोहः तथाऽनयोर्मगवत्स्वरूपत्वे इदानींतत्समोहइति बर्त्तयत्युक्त्वात् । भगवद्विष्णवैव तस्मात्तयोःस्वरूपज्ञानेनपि नकिञ्चिदवश्यं ॥ स० यद्वा गुरुविनीतस्य बहुनमस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ज्येष्ठभ्रातृमान्या । यद्वा गुरुविनीतस्य ब्रह्मादेर्लक्ष्मणस्यचेति व्यधिकरणवष्टयौ । सर्वमान्या यदिसीतादुःखार्ता सेवाभूत् । हि यतः कालोहिदुरतिक्रमः । देव्यादेवेनच स्वसमयावनाय कालोदुरतिक्रमः अनुकृष्टस्वपराकमहव दर्शितइतिभावः । यद्वा सुखंयदुःखार्तवदत्तानन्ददर्शनामास सहि ततः कालः रावणमृत्युः दुरतिक्रमः अनुकृष्टः रावणेनेतिशेषः ॥ शि० सीतामदिदुःखं ताहिं कालः परमात्मसंकेतः दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ ति० नन्वेवंविधदुःखातिशये जीवनहानिरेवस्यादतआह—रामस्येति । सलक्ष्मणोरामः एवंविधेदुर्गस्थितामपिमां दिव्याक्षैः समुद्रमपियेनकेनाप्युपायेनोद्धृताप्रायास्वपीति तस्यव्यवसायज्ञा पराक्रमज्ञा ॥ ५ ॥

[पा०] १ व. मेधावी.

तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ जगाम मनसा रामं वचनं वेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अस्या हेतोर्विशालाख्या हतो वाली महाबलः ॥ रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥
 विराधश्च हतः सङ्क्षये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणैव शम्बरः ॥ ८ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥
 खरश्च निहतः सङ्क्षये त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकैस्तकृतम् ॥ ११ ॥
 सागरश्च भया क्रान्तः श्रीमन्नदन्दीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाख्याः पुरी चैवं निरीक्षिता ॥ १२ ॥
 यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
 राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥
 इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ॥ सुता जैनकराजस्य सीता भर्तृहृदव्रता ॥ १५ ॥
 उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः कीर्णां भूमैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥
 विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुग्मेधनिवर्तिनः ॥ कुषा दशरथस्यैवा ज्येष्ठा राक्षो यशस्विनी ॥ १७ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥
 सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
 संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥

वर्धः । तुल्यामिजनलक्षणं अमिजनः कुलं लक्षणं
 सामुद्रिकं सार्वभौमलक्षणवतो भार्यायाः यैस्सामुद्रिक-
 लक्षणैर्भाव्यं तैर्युक्तमित्यर्थः । एवंविधत्वाद्वाच्यो
 वैदेहीमर्हति वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यावि-
 म्तः सौन्दर्यादिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादि-
 सौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं संपन्न-
 वस्मयते । असितेक्षणेत्यधिकविशेषणदानाद्वा-
 सीताया नयनसौन्दर्यमधिकमित्युच्यते ।
 रामो वक्ष्यति । “न जीवेवंक्षणमपि विना-
 क्षणां” इति ॥ ५—६ ॥ अस्यां हेतोरिति
 नामास्तृतीया च ॥ इति षष्ठी । अनया हेतुने-
 ७—१० ॥ अस्या निमित्ते “निमित्तकार-
 र्त्वासां प्रायदर्शनं” इति षष्ठी सप्तम्यर्थे ।
 निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ परिव-
 धरोत्तरां कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थः ।

जगच्चापि न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तये-
 दित्यर्थः ॥ १३ ॥ राज्यंवेति । राज्यमुत्कृष्टं वा सीतां
 वत्कृष्टा वा इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां
 लेशं ॥ १४ ॥ भर्तृहृदव्रता भर्तरि हृदव्रता ॥ १५ ॥
 केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १६ ॥ आर्यशी-
 लस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७—१८ ॥ सर्वान् भोगान्
 भुज्यन्ते इति भोगाः शुक्रसारिकाकन्तुकप्रभृतिभोग-
 साधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशेषेण
 पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्यक्त्वा । अयं च परित्यागो न
 स्वशेनेत्याह—भर्तृस्नेहबलात्कृता । अमिमतविषय-
 स्नेहातिरेकसादितरमखिलमपि त्याजयति हि । त्यक्तेषु
 स्मरणाभावेपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरसि
 नेत्याह—अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तव-
 स्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसंभावनेति भावः । प्रविष्टा
 निर्जनं वनं भोगसैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदिलम्-

ति० ॥ यत्रोऽयं प्रभुप्रह्लादयएव । महेन्द्रपदेन तत्तुल्ये प्रभुब्रह्मक्षणावा ॥ ८ ॥ ति० यच्छेषतया एवंप्राशस्त्यं दर्शितं तस्य कालस्य
 इति ॥ इत्येतेति । राक्षसीवशमागता । कालप्राप्त्यादिति भावः ॥ १८ ॥ ति० भर्तृशुश्रूषणापरा । सन्नन्तात्स्वार्थे
 न्यासधन्य— इति शुचि ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. हेमाभा. २ ग. व. छ. ज. वानरेन्द्राणां. ३ झ. भं. ट. लोकविभुतः. ४ क. धेयमवेक्षिता. ५ क. झ.
 ट. जनकस्य. ६ क. झ. म. ट. मैथिलराजस्य. ७ च. छ. ज. मनस्विनः. क. ग. यशस्विनः. ८ झ. म. ट. कष्टानि.
 ९ ग. मिजनं. १० क. झ. ट. शुश्रूषणापरा. म. शुश्रूषणेपरा.
 भा. रा. १५८

सेवं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुसितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभाषिणी ॥ २१ ॥
 इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः ॥ रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥
 अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राश्रयः प्रीतिमेव्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥
 नैव पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
 कर्ता नाम परं नौर्या भूषणं भूषणादपि ॥ येषां तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणां ॥ सुखार्हा दुःखितां हृष्टा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥

सितिक्षमा पुष्करसंभिभाक्षी या रहिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥

सा राक्षसीभिर्विकृतक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥

हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयाऽतिपीड्यमाना ॥

सहचररहितेव चक्रवाकी जनकमुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

अस्या हि पुष्पावनताप्रयासाः शोकं ईदं वै जनयन्त्यशोकाः ॥

हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

मितिभावः ॥ १९—२० ॥ यातनां तीव्रवेदनां । अनर्थानामभाषिणी आपदाभनर्हत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालिकां । “प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ कामेति । काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च सकन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैव पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । रामविरहकेशातिक्षयेन राक्षसीदृशे-जनसुपुष्पफलवत्तां द्रुमणामपि दर्शनमस्म्य असह-मित्यर्थः । एकस्थहृदया एकामचित्ता । राममेवानुप-श्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावती विशेषलोकायतीति वार्थः । यद्वा निरन्तरेण रामानु-भवेन परिसरवर्ती कोपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छ-सीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ असितं केशान्तः यस्यास्तां । केशानाममे नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभं । अतस्तदेवाह—असितकेशान्तां गुडालकायृतस्यापि व्यामोहकरी । शतपत्रनिभेक्षणां । यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयं । कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनी । सुखार्हा रामोत्सङ्गे स्यादुमर्हा । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थिता हृष्टा ममापि व्यथितं मनः । शास्त्राधुगस्य

ममापि मनो व्यथितं किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितं किं पुनः कामिन इति वा ॥ २८—२९ ॥ हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वे बहुकालशोमितत्वंसिद्धं तद्वन्नष्टशोभा हृदयवर्षे निष्प्रतिबन्धं भोगान्मुञ्चान्तया आगन्तुको हि विस्मयः तेनहिनष्टशोमेत्युक्तं । व्यसनपरम्परया विरह इव संस्केपोपि मध्ये मध्ये गत्यनिवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येणवृत्तं । अमाना अतिक्रम्यपीड्यमाना । आश्रयाननुरूपं नमनुभवतीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाक्यः कालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाक्यः नायमर्थो लभ्यते । साहि रात्रिविरामकालं दुःखं सोढुमश्चेति प्रसिद्धं । जनकमुता एवं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता केवलंसुखसं-त्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तनलिनीतोपमानं भवितुमर्हति । किंचिदुक्तिमात्रं । नसापरिच्छेदां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ पायेन वसन्तेन । नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः रश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः । चन्द्र इति

[पाठ] १ अ. ग. क. झ. भ. ट. द्रष्टुमिच्छति. २ ग. नूनमस्याःपुनः. ३ घ. ट. भार्याःशोभनं. क. झ. नार्याः

ख. नार्याभूषणादपिभूषणं. ४ क. घ.—ट. एषाहि. ५ क. ग. क.—ट. शोभनार्हा. ६ क. ग.—अ. भ. ट. ज्ञात्वा.

झ. ट. संनिभेक्षणा. ८ क. संरक्षिता. ९ क. ख. ग. क.—ट. निपीड्यमाना. १० ग. घ. दृढसंजनयन्त्यशोकाः. ११

दिनव्यपायेन. च. छ. ज. हिमव्यपायेनतु. १२ क. झ. भ. ट. शीतरश्मिः.

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निर्विष्टबुद्धिः ॥

संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषमस्तरस्त्री ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

नमोमध्यगतेचन्द्रे हनुमता परितःसीतामासीनानांघोरतरविभ्रतनानाकृतीनांराक्षसीनांदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तन्मध्य-
गतायाःसीतायाःअवलोकनजहर्षेण सवाष्पविमोचनं मनसारामलक्ष्मणयोःप्रणामपूर्वकं त्रिशुपात्रेगूढतयाऽवस्थामम् ॥ २ ॥

ततः कुमुदपण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् ॥ प्रजगाम नमश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥
साचिन्मिव कुर्वन्त प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शविदूरस्था राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ ४ ॥
एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अर्कणीं शङ्कुकर्णीं च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ॥ लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥
ह्रस्वदीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा ॥ करालां भुवकां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥

शोकं जनयतीतिवचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ ३१
—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रकर्षेण जगाम । आकाशपरभागं प्राप्त
१—२ ॥ शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्ता-
नाम् । अतएव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थितां
॥ कर्णीं प्रावरणे शिरस आच्छादकौ
॥ कर्णप्रावरणां तथा । शङ्कुवत्कर्णीं यस्यास्तां

शङ्कुकर्णी । मस्तकोच्छ्वासनासिकां ऊर्ध्वमुखनासिका-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीं । अत्रातिकायश-
ब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः । ध्वस्त-
केशीं खलपकेशीं । अकेशीं अनुत्पन्नकेशीं । केशक-
म्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीं ॥ ६ ॥ लम्बे
कर्णललाटे यस्यास्ता लम्बकर्णललाटा तां । चुबुके
ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठी तां ॥ ७ ॥ ह्रस्वदीर्घा
अधःकाये ऊर्ध्वकाये च कचित् ह्रस्वं कचिदीर्घमि-
त्यर्थः । कुब्जां स्वराम्भी । विकटां स्थूलजङ्गां ।
करालां दन्तुरां । “ करालो दन्तुरे तुक्ते ” इत्यमरः ।

तस्मिन्निष्ठाशुपात्रेण निषसाद । तद्वन्निराशेऽपरदिनं च स्थितइत्यर्थः । एवं च सरावणान्तःपुरा सर्वापि लङ्का वामप्रयेण
नदिनरात्रावेव विचिता । तुर्ययामेऽशोकवदिकाप्रवेशइति बोध्यं ॥ ३२ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

नमसो निर्मलं स्वच्छनीलवर्णं । नमसो नीललं प्रसीता कलिसंप्रदायेन च बोध्यं ॥ २ ॥ कुमुदपण्डाभः कुमुदानां घेतो-
ण्डः समूहः तस्याभेवाभामस्येति वा तस्य आसम्यक् भा कान्तिर्यस्यादिति वा । “ सिते कुमुदकैरेव ” इत्यमरः । निर्मलं
नीलमिवोदकमित्यनेन गगनेनैत्यमपि च नितं । आकाशेनेत्येवं “ आकाशो नीलिमोदेति ” इति ध्रुतेः ॥ १ ॥ ति०
नादौ प्रभया स्वकान्तासाचिन्मिवसाहाय्यकमिव दिवाकविदेकान्तप्रदेशे स्थितत्वाभिद्राव्याकुललाकनसम्यग्माक्षुषीनां सीता-
॥ १ ॥ रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनस्समीपदेशाभाय स्थितस्य सम्यक्सर्वदर्शनं ॥ २ ॥ ति० शोकभारैः न्यस्तां अधोनीतामिव
नामिव ॥ ३ ॥ ति० कर्णावेव प्रावरणौ शरीराच्छादकौ यस्यास्तां ॥ ५ ॥ स्त्र० अतिकायोत्तमाङ्गीं कायं मध्ये देहं
वर्तमानाक्षीपेति तां ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. इत्येवमर्थं. २ ट. गुजातबुद्धिः. ३. निमग्नबुद्धिः. ४. घ. गुजातबुद्धिः. ५ क. च. छ. ज. घ. निशीये.
६. घ. ट. निर्मलोदयः. ५ क. ग. अर्कणीं शङ्कुकर्णीं च. ६ ग. अतिदीर्घोत्तमाङ्गीं. ७ ग. लंबोष्ठं. ८ घ. लंबनासिकां. ९ ग.
ह्रस्वदीर्घा. १० क.—उ. रीर्ध्वकुब्जां च. ११ ग. कराली.

विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥
 वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवाशुखीः ॥ गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १० ॥
 एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीहस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥
 अनासा अतिनासाश्च त्रिर्धन्वासा विनासिकाः ॥ गजसभिमानासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥
 हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूडिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥
 अतिमात्रासनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा ॥ अजामुखीहस्तिमुखीगोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥
 हयोष्ट्रस्वरक्षाश्च राक्षसीधोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥
 कंराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥ १६ ॥
 मांसशोणितदिग्धाङ्गीमांसशोणितभोजनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥
 स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७ ॥
 तस्याधस्तात् तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ लक्ष्म्यामास लक्ष्मीवान्नुभोजनकात्मजाम् ॥ १८ ॥
 निम्नमां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्ध्वजाम् ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥ १९ ॥
 चारित्र्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनेन दुर्गताम् ॥ भूषणैरुत्तमैर्हानां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् ॥ २० ॥
 राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकुलाम् ॥ वियूयां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ॥ २१ ॥
 चन्द्रेखां पयोदान्ते शरदाभ्रैरिवावृताम् ॥ लिष्टरूपामतस्पर्शादयुक्तामिव बल्लकीम् ॥ २२ ॥
 सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां रौक्षसीवशे ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्नुताम् ॥ २३ ॥
 ताभिः परिचितां तत्र सप्रहामिव रोहिणीम् ॥ ददर्श हनुमान्देवीं लतां कुसुमितामिव ॥ २४ ॥
 सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ॥ मृणाली पद्मदिग्धेव जिभेति न विभति च ॥ २५ ॥

मुप्रवक्तां निम्नवक्तां । विकृताननां नासिकौष्ठविरहि-
 साननामित्यर्थः । एतदन्तस्तु पूर्वेण ददर्शनेनान्वयः
 ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरण ददर्शनेनान्वयः ।
 एता एकास्यादिराक्षसीभ्योन्याः । विकृताः विकृत-
 नेषाः ॥ ९ ॥ निखातशिरसः गात्रान्तरवर्तिशिरसः
 ॥ १० ॥ हरिकर्णीः कपिकर्णीः ॥ ११—१२ ॥
 पादे चूडिका यासां ताः पादचूडिकाः । “शिखा
 चूडा केशपाणी” इत्यमरः ॥ १३—१५ ॥ राक्षसी-
 र्विकृतानना इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमिस्वरणार्थं
 ॥ १६—१७ ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभा-

युक्तः ॥ १८ ॥ च्युतां त्यागवर्जितां ॥ १९ ॥ च्युती भो-
 रित्रन्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणव्याति-
 भर्तृदर्शनेन दुर्गतां वरिद्रां । भर्तृदर्शनरहिता-
 भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्सल्यपदमत्र लेहम-
 ॥ २०—२१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्र-
 स्पष्टास्पष्टलघोतनायेदं विशेषणं । अस्म-
 उद्धर्तनाविसंस्कारादित्यात् । अयुक्तां अनारो-
 णी । बल्लकीं वीणां ॥ २२ ॥ सीतामित्यादिपर-
 राक्षसीवशे अयुक्तां अनवस्थितां । तद्वचनान्य-
 न्तीमित्यर्थः ॥ २३ ॥ लतां कुसुमितामिव त-

ति० पयोदान्ते वर्षान्ते । जनेन दुःखस्याल्ललापकिल्लसूच्यते ॥ २२ ॥ सी० लतामकुसुमांमिव आभय-
 रसिमावः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. महाप्रास. २ ग.—ट. शिवाशुखाः. ३ व. क. झ. न. ट. हयपादाश्च. व. छ. ज. शिववकाश. ४ ग. व. खरकर्णाश्चकर्णिकाः. ५ छ. ज. गोकर्णीहस्तिकर्णीश्चहरिकर्णीस्तथा. ६ क. झ. ट. अतिना-
 शिवसिर्वेकसाधनासिकाः. ७ ग. कुशोदरीः. ट. कुचोदराः. ८ क. छ. झ. न. ट. जिह्वानास्तथा. ९ झ. न. ट. क-
 धूम्रकेशिन्यो. १० छ. न. ट. सुराभाससुराप्रियाः. ११ क. वैदेही. १२ क. दर्शयामास. १३ व. य. हनुमान्मास्ता-
 १४ क. ख. य.—ट. भूषितां. १५ क. झ. य. ट. सतांभर्तृहिते. व. छ. ज. सतांपतिहिते. ग. सदाभर्तृहिते. १६ क. ग-
 कं. झ. रक्षसांशे. १७ क. झ. न. ट. हनुमान्मात्र. १८ क. ट. लतामकुसुमांमिव. १९ क. ग. क. झ. ट. विनाशिववर्मा-

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्रिष्टेन भामिनीम् ॥ संवृतां मृगशाचाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥
 तां देवीं दीनवदनार्मदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥
 तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशाचनिभेषणाम् ॥ मृगकन्यामिव तस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८ ॥
 दहन्तीमिव निश्वासेषु सान्प्रलवधारिणः ॥ संपातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥
 तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ ग्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हर्षजानि च सोश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ॥ सुमोच हनुमास्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥
 नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

शिंशुपाविटपात्रेण हनुमता अपररात्रे प्रबुध्यमानं पश्यन्तस्तथाप्यमदाकतेवसह सीतासमीपमागच्छतोरावणस्याजलोकनम् ॥ १ ॥ ततः सीतासमीपमागतस्य रावणस्य चेष्टादेः स्फुटावगमात् सप्तशालाग्रादवरोहणेनाथशशाङ्गाग्नेनिगूढमवस्थानम् ॥ २ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ॥ विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥
 पङ्कजवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥
 अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबुध्यत महाबाहुर्दक्षग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥
 विबुध्य तु रथं कालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ सस्तमालयाम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 शृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ॥ न स तं राक्षसः कार्यं शशाकात्मनि गूढितम् ॥ ५ ॥

वीयामित्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ २६—२७ ॥ तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ २८—२९ ॥ क्षमां क्षमामिव स्थितां ।

मलां इत्यवसन्नादभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यङ्गादिना शेषविशेष्यभेदात् पौनरुक्त्यं । दूरप्रयुक्तनाथशशाङ्गरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ ३० ॥ राघवं नमः ॥ १८ ॥ उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्यैवामस्करोति देवानित्यादाविच द्वितीया ॥ ३१ ॥

नौमित्युक्तं । राक्षस्यदर्शनाय शिशुपापर्णेर्गूढोऽभूत् ॥ ३२ ॥ श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

क्षमां कृतां ॥ ३० ॥ ती० अत्रतांतामितित्यङ्गादुत्पातसदस्यभेदस्य वर्णितत्वादपौनरुक्त्यं ॥ ३१ ॥ इति सर्गः ॥ १७ ॥

वस्तुतस्तु मदनेसत्यपिमदोत्कटो न । अतएव तस्यां सीतायां नियुक्तः नितरां युक्तः विनीत इत्यर्थः । अतएव राक्षसः तं कामं गूढितुं न शक्नोति । ति० शृशं नियुक्तः गाढाभिलिखितचित्तः । कामं कामवेगं । ईदृशेषु तीर्थस्थान्यथायोजनं च । रक्षसस्तु शिशुपाविटस्य भगवन्मायागोहितस्याकृत्येवैव प्रवृत्तेः । तथा क्रियमाणं भगवन्मायामपि पापमोहोत्तरं जन्मान्तरे लप्स्येति बोध्यं । अतएव राक्षस्य भेषनाशोराशोदानस्तत्त्वकच्छन्नाः “नयुष्मेवाजवन्धवनिर्निस्तुक्ष्णमर्त्यः । अवयमधिदीधरत्”

[पा०] १ क. महीनां. २ ग. नागकन्यामिव. ३ ग. ततस्ततः. ४ घ. क. झ. ञ. ट. तां क्षमां. क. च. छ. ज. तां. ग. सीतां समविभक्ताङ्गीं. ५ क. च. छ. ज. तथाभूमि. ६ क. घ. च. ज.—ट. नमस्कृत्वा च. ७ क. ज. झ. ट. ब्रह्म-गोपान्त. ८ घ. क. च. झ. ञ. ट. शशोध्यत. ९ ग. विबुध्य च. १० क. झ. ञ. ट. महाभागो. ११ क. झ. ट. ननु.

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः । “यस्य च भावेन भावलक्षणं” इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ विरात्रे अपररात्रे “अहस्तर्वेकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः” इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोच्प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टरक्षसां । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २—४ ॥ नियुक्तः प्रेरितः

स सर्वाभरणैर्पुक्तो विभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥
 वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदाभेदैश्च विहगैर्विचित्रां परमावृताम् ॥ ७ ॥
 ईदामृषैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमाणश्च यणिकाञ्जनतोरैणाः ॥ ८ ॥
 नानामृगगणाकीर्णा फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अञ्जोकवनिकामेव प्राविशत्संततवद्भुताम् ॥ ९ ॥
 अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् ॥ महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १० ॥
 दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चिजगद्गुस्तत्र योषितः ॥ बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥
 काञ्चनैरपि भृङ्गैर्जुष्टाः सलिलमग्रतः ॥ मण्डलाग्रान्वृत्तीं चैव मृगान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥
 काचिद्वनमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भीमिनी ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तैर्दा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥
 राजहंसप्रतीकांश्च कृत्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥
 निद्रामदपरीताहयो रावणसोचमाः स्त्रियः ॥ अनुजगद्गुः पतिं वीरं घनं विद्युलता इव ॥ १५ ॥
 व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशान्ताः सखेर्दवेदनास्तथा ॥ १६ ॥
 घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ खेदकृष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥
 प्रयान्तं नैर्मतपतिं नार्यो मदस्त्वोचनाः ॥ बहुमानाश्च कामाश्च त्रिंशो मार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥
 स च कामपराधीनः पतितस्तां सहायकः ॥ सीतासक्तमना मन्दो यदाञ्जितगतिर्वभौ ॥ १९ ॥
 ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निस्स्रवम् ॥ शुभाव परमस्त्रीणां स कविर्मरुतस्तमजाः ॥ २० ॥

॥ ५—७ ॥ वीथीः उद्यानवीथीः ॥ ८—९ ॥ महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषितइव व्रजन्तं तं । अङ्गनाशत-
 मात्रं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥ १० ॥ तालवृन्तानि
 व्यजनानि ॥ ११ ॥ भृङ्गारैः कनकालुकाभिः ।
 “भृङ्गारैः कनकालुकाः” इत्यमरः । मण्डलाग्रान्
 वृत्तिविशेषान् । “मण्डलाग्रे नवार्थकः” इति
 वैजयन्ती । वृत्तीं आस्तरणं । गृष्टा गृहीत्वा ॥ १२ ॥
 पानस्य पूर्णा पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णा चेव
 पूर्णा । “पूरणगुणः—” इत्यादिना सुहितार्थयोगे
 पट्टीसमसक्तिविशेषावकादश्च मयि । स्थाली पानी
 ॥ १३—१५ ॥ व्याविद्धः व्यत्यस्तवशा त्यस्ताः ।
 समामृदितवर्णकाः समृष्टानुलेपनाः । “अङ्गनाश-
 तमात्रं” इति निघण्टुः ॥
 १८ ॥ मरेनाञ्जिता गतिर्वस्य स मदाति

इति । तस्यार्थः—वाजमिलयनाम । अग्रदानेनयेसर्वैर्वाच्यवः तेषांसेवोधनं । हेवाजबन्धवः गुप्तेषुध्यास्त्वधि । सप्तम्य-
 धिः । निमित्तुधनं निन्दनेच्छाशीलोपिमस्योऽयं नदीवरत् नधारयति । सगवदनुसन्धानेनैवनिष्पापलादिति । एवं
 निन्दावद्वदभावेनध्यानमपिनरकभोगोत्तरजन्मान्तरेउत्तमफलश्च । अतएवास्यमरणोत्तरंयत्तुचतुर्गुण्योचेदिराजकुलेजन्म
 विशिष्टचतुर्गुण्योराभावतारइतिहमिर्वशोकेः । तावत्पर्यन्तंयैतत्प्रापफलभोगइत्यर्थोयातमितिबोध्यं ॥ शि० मरनेन स
 रांपानादिना मदोक्तः उक्तदैन्यविशिष्टोपिराक्षतः । यत्तुस्यसीतायां । यद्ये अत्यन्तं । निघुक्तः संस्पृष्टचित्तः ।
 सीतागोपनविषयकं कामं इच्छां । आत्मनि मनसि । गृहीतुं नियमितुं । नक्षत्राक ॥ स० मरनेन तस्यासीतायानियुक्तः
 पूर्वमेव । मदोक्तः व्यक्तमदः । मदनं । गृहीतुं निमहीतुं ॥ ५ ॥ ति० अङ्गनाः । शतमात्रमिषवधारणेइतिक
 वेवादिनोषितोमहेन्द्रमिव पौलस्त्यं अनुव्रजन् । अङ्गभाववार्थः ॥ स० अङ्गनाशतमेवाङ्गनाशतमात्रं देवगन्धर्वयोषितो
 मिषपौलस्त्यं अनुव्रजदभूत् ॥ १० ॥ ती० वृत्ताः घसुरकुसुमसदृशजलपानाणि ॥ ति० मण्डलाग्रावृत्तपर्यन्ताः वृत्तीः
 विशेषान् । तपस्विनामिमैतृणादिना । अस्यतुल्यगणेनेतिविशेषः ॥ स० वृत्तीः कविपुत्रलाङ्घनस्यकथाचनवत्त्वं ॥ १९ ॥

[पा०] १ ग. क.—उ. नगैर्विधैः. २ ग. क. ट. मत्तैश्च. ३ क. क. झ. च. ट. परमावृतेः. ४ क. ग. घ. न. तप-
 विविधैर्वृतां. ५ ख. क. झ. अ. ट. तोरणां. ६ ख. झ. अ. ट. अङ्गनाःशतमात्रं. ७ ख. झ. अ. ट. अनुव्रजन्. ८
 काञ्चनींवापिजगद्गुः. ९ क. झ. अ. ट. काञ्चनैर्देव. १० ग. क.—उ. मण्डलाग्रावृत्तीश्चैव. क. घ. मण्डलाग्रान्सीधैव. ११
 गहन्त्याःपृष्ठतो. १२ क.—क. छ. झ. अ. ट. पानीं. १३ क. झ. अ. ट. जग्राती. १४ क. परिब्रमाह. १५ ख. क.
 ज. यदनांजुजाः. १६ ख. घ.—अ. समाल्याकुल. १७ ख.—उ. त्रिमार्गाः.

तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१ ॥
दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ॥ गन्वतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वताम्रायतेक्षणम् ॥ समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥
मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ॥ सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः ॥ समीपमिवै संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥
अवेक्षमाणस्तु तैतो ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥
ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशः ॥ तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
श्रीवो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ॥ [सोर्यमेव पुरा श्येते पुरमध्ये गृहोत्तमे ॥]
अवधुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
स तथाप्युग्रतेजाः सैन्धूर्युतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रमुह्यन्तरे सक्तो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥
सं तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥१९—२०॥ द्वारेवेशं अशोकवनद्वारेवेशं ॥ २१ ॥
गन्धतैलं गन्धधासिततैलं ॥ २२ ॥ समक्षं प्रत्यक्षं ।
अपविद्धशरासनं अधृतशरासनं ॥ २३ ॥ मथितामृ-
त्स्फेजामं मथितं तक्रं अमृतं धारोष्णं तयोर्थ्यस्फेनं
तदामं । “निरम्बु बोळं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पयः”
पुन्यमयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचलितं ।
युक्ता मुक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्ष-
साधुधर्मः ॥ २४ ॥ पत्रविटपे पत्रवति विटपे ।
पत्रः । पत्रपुष्पधनान्वृतः पत्रपुष्पसमूहान्वृतः ।
पत्राभ्यालंकारे । यद्वा दूरे समागतमपि
समीपे संक्रान्तमिव स्थितं । तं निध्यातुं
श्रोतृदिग्वक्रमे । “निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकने-

क्षणं ” इत्यमरः ॥ २५—२६ ॥ प्रमदावनं अन्तः-
पुरोद्यानं ॥ २७ ॥ क्षीबः मत्तः । शङ्कुर्कणः गर्वेण
स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ अवप्लुतः अव-
रूढः । रावणचेष्टास्सर्वा इष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां
समाश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ सः हनुमान् । तथा
पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य ।
तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे ।
संवृतोऽभवत् गूढोऽभवत् ॥ ३१—३२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः
सर्गः ॥ १८ ॥

पविद्रशरासनं लफेक्षुचार्य । कन्दर्पमिवस्थितं ॥ २३ ॥ ति० अमृतपयः । अमृतपयः केनवच्छुद्धाभाभायस्यतत् । सपुष्पं
प्रासदितं । विमुक्तं विशिष्टमुक्तावन्तं । सपुष्पमवकर्षन्तमित्येवपाठः । तीर्थरु एतद्योजनाशक्त्यासलीलमवकर्षन्तमित्तिपाठः
॥ २४ ॥ स० क्षीयः मत्तः । शङ्कुकर्णः तन्नामकोयोवनपालस्तेनदृष्टः ॥ २५ ॥ स० सोम्यरावणः पुरमध्ये प्रासाद-
गृहोपरिगृहपुरं ” इतिविश्वः । शेतेपुरा अशेत ॥ २६ ॥ ति० यद्यपिसप्तसमुद्रलङ्घनकर्ता समाहृतात्मजः उग्रसेनाः ।
स्यरावणस्यतेजसनिर्धूतः तस्यपुरोऽवस्थातुमशक्नुवन् पत्रे पत्रबहुले । अतएव गुह्यान्तरे शास्त्रान्तरे । सक्तः स्थितः ।
अल्पशरीरतायांसङ्गतः गुह्योऽभवत् । सर्वमायातिरस्कारकमायावतस्तस्यदृश्यमेमाययाऽल्पशरीरादिमत्पदेनस्थातुमशक्यत्वा-
त् ॥ २७ ॥ इत्यष्टदशः सर्गः ॥ २८ ॥

पा०] १ क. झ. अ. ट. सपुष्पमवकर्षन्तः. घ. च. छ. ज. सपुष्पमनु. २ क. व. ज. —ट. पुष्पशतावृतः. घ. पुष्पव-
तः. ३ क. ख. घ. —ट. मुपसंक्रान्तं. ४ घ. प्रध्यातुं. क. झ. ट. विहातुं. ५ क. —ट. तदा. ६ इदमर्थे क. झ. —ट.
पुटस्थे. ७ क. ख. क. ज. झ. ट. सतिर्भूतः. ८ क. झ. अ. ट. पत्रेगुह्यान्तरे. ९ क. —ट. सतिमान्. १० क. च. ज.
तां. ११ क. —ट. रसितापाही.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

प्रथमस्तुतामावहसीपन्थेन बहुधोपवर्णितासीतामिति रावणेनमलोमनोपक्रमः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वेनिन्दिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥
आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥
दक्षग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ॥ ददर्श सीतां दुःखार्ता नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥
असंभृताग्रमासीनां घण्ट्यां संसितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपत्तितां भूमौ श्लाखाभिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥
मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हामण्डिताम् ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीभिव मनोरथैः ॥ ७ ॥
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ॥ दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥
वेष्टमानां तथाऽऽविष्टां पद्मनेद्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥
ईत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनःसंस्कारमापन्नां जाताभिव च दुष्कुले ॥ १० ॥
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपत्तितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलाभिव ॥ ११ ॥
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धाभिव विमानिताम् ॥ पूजाभिव परिक्षीणामाक्षां प्रतिहताभिव ॥ १२ ॥
आयतीभिव विध्वस्तामाक्षां प्रतिहताभिव ॥ दीप्ताभिव दिशं काले पूजामपहृताभिव ॥ १३ ॥

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ततः रावणा-
गमनानन्तरं । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल
एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसंपन्नं रावणं ततो
दृष्ट्वैव तत्र वरवेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेतिसंख्यः ॥ १
॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमण्डनेन चित्राङ्गीं ।
मलावृतामप्याश्रयार्थवद्देहमित्यर्थः । मृणाली पङ्कदि-
ग्धेवेत्यत्र येत्यप्याहार्यः ॥ ६—८ ॥ आविष्टां मणि-
मन्नाद्यभिभूतां । धूप्यमानां संतप्यमानां । धूमः
केतुरिव धूमकेतुः केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण
प्राहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
पृष्ठं दृष्टं शीघ्रं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च
तस्मिन् । आचारवति समयाचारवति । धार्मिके

यद्वाधिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जातां । संस्कार-
मापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नां । अतः संस्कार-
द्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थितां । कुमारानामुपन-
यनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म । “ वैवा-
हिको विधिः स्त्रीणामुपनायनिकः स्मृतः ” इति
स्मृतेः ॥ १०—११ ॥ सन्नां क्षीणां ।
विमानितां अवमानितामित्यर्थः । अवमाने
अवमन्तरि श्रद्धा मन्दीभवति । पूजाभिव
स्वल्पपूजाद्रव्यामित्यर्थः । प्रतिहतां निष्फलां
आयतीं धनलाभं । विध्वस्तां मन्दीभूतां ।
अननुष्ठितां । दीप्तां दाहयुक्तां । काले उत्पात-
पूजामपहृताभिव । अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्य-

ति० मलेनमण्डनस्यानेषुदिग्धाङ्गीं रुचिताङ्गीं । चित्राङ्गीमितिपठित्वा मलरूपेणमण्डनेन चित्राङ्गीं कर्तुरामित्यर्थेती-
त्यस्यासिलादुचितैवतसमलेपिमण्डनलघुदिः । ईदृशीयांददर्श सा पङ्कदिग्धामृणालीवविभातिनविभातिन ॥ स्वरूपशोभय-
क्षावराक्षविभरति नविभातिचेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० वृत्तमाचारः । शीघ्रं सत्स्वभावः । तद्युते विहितकर्मानुष्ठानवतिचकु-
ताहस्यएवकुले पुनःसंस्कारं पाणिमहणसंस्कारमापन्नामपि दुष्कुलेजातां उत्पन्नां तत्रैवप्राप्तसंस्कारामिवनमलिनस्थितां
धार्मिके एतादृशेपितृकुलेजाता । सैवदुष्कुले वृत्तादिरहितेविवाहाख्यसंस्कारेणपुनर्जाताचेत्स्वभाववर्तते तथाविद्यमानां

[पा०] १ च. एनिन्दिता. २ क. क. व. क. छ.—ट. जरुभ्यामुवरंछाय. ३ क. व.—ट. दीनां. ४ क. क.
ट. मण्डनचित्राङ्गी. ५ क. ख. विभातिचनभातिच. ६ क. शोकध्यानपरायणां. ७ क. ख. व.—ज. न. ट. वेष्टमानां
८ क. ट. वृत्तपीडकुले. ९ ख. विनाशितां. १० क. ख. क. ज. झ. ट. प्रहसिष्व. ११ क.—ग. पूजामपहृताभिव
पूजाप्रतिहताभिव.

पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामित्रापगताम् ॥ १४ ॥
 वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥
 उत्कृष्टपर्णकमलां विज्ञासितविहङ्गमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥
 पतिशोकैकतुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव ॥ परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥
 गृहीतामालितां स्तम्भे धूयपेन विनाकृताम् ॥ निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥
 एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥
 उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ॥ परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २१ ॥
 आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ॥ भावेन रघुमुख्यस्य दक्षग्रीवपरामवम् ॥ २२ ॥
 समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्षमताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥
 अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रावणेन सीताप्रति प्रलोभनाय चादृक्चनोपम्यासपूर्वकंसाङ्गीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

सं तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वान्धैर्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥
 मां दृष्ट्वा नागनासोरु गृहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानं भयाभेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥

॥ १३ ॥ विध्वस्तां हिमादिहतां । तमोध्वस्तां तमः-
 संवृतां । उपक्षीणां स्वल्पजलमित्यर्थः ॥ १४ ॥
 क्लेशं दृष्ट्वादिभिरितिशेषः ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णक-
 युक्ता मत्तपत्रकमलां ॥ १६ ॥ विस्त्रावितां रोधोम-
 साधुधर्मैर्अन्यनिर्गमितजलमित्यर्थः । मृजया उद्धर्त-
 मिव घनेन ॥ १७ ॥ सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीं
 आलितां वद्धां ॥ १९—२० ॥ अल्पाहारां
 आहारामित्यर्थः । यद्वा अल्पाहारां मितभोजि-
 तमस्त्रीलक्षणमुच्यते ॥ २१ ॥ रघुमुख्यस्य
 दक्षग्रीवपरामवम् भावेन मनसा । आयाचमानां

प्रार्थयन्तीमिव स्थितां ॥ २२ ॥ समीक्षमाणां रक्षकं
 समीक्षमाणां । सुपक्षमेति । अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लम-
 स्वा लोचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारविलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

साकारैः सेङ्गितैः । " आकाराविक्रितकृती "

इत्यमरः । न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः ।
 सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ १ ॥ अद-

दृष्ट्वा परामृष्टां वेदवेदिरहितपतितैराकान्तां ॥ १५ ॥ ति० गृहीतां पृतां । पश्चात्सर्वमे जावितां वद्धां ॥ १९ ॥ ति० अल्पाहारां
 इत्यमरः । अज्ञातयाऽश्रयमगृहीतुमशक्यत्वात् । देवराजतःपायसलागेनतदनपेक्षणात् ॥ स० शोकेन रामविक्षेपणेन ।
 ति० मधुः । भयेन रावणजन्येन । अल्पाहारां पत्युच्छिष्टविनान्यस्वस्त्रीकारायोग्यलाञ्छरीरयात्रायै नीरस्याशितानशितलो-
 यादोषत्वात् । पत्युर्नारायणावतारत्वेनतत्रतत्सांनिष्यविशेषात्तद्गोच्युक्तः । उपेन्द्रावतारत्वाद्रामस्य इन्द्रस्यतद्व्यमञ्जित-
 त्वेनानङ्गौरवतःस्वाश्रयाभोजनंयुक्तमितिमन्त्रव्यं ॥ ति० अल्पः अतिसूक्ष्मः वायुरित्यर्थः । आहारोयस्यास्तां ॥ २१ ॥
 कथं त्ववधारणेन । नतुतेनकिंचित्प्रयोजनमितिभाषः ॥ २३ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

ति० परिहृतां राक्षसीभिरितिशेषः ॥ १ ॥ ती० वस्तुतस्तु पुत्रसममलदर्शनविषयेभयाधिकनोचितमितिभाषः । ति० नेतु-

मां ॥ १ क. स. ट. तमोप्रस्तेन्दु. २ क. व. च.—ट. माकुलामिवपद्मिनी. ३ क. ध. शोकाकुला. ४ स. झ. झ. ट.
 ति० आलितां. क. गृहीतांशकिनास्तम्भे. ५. क. सीतां. ६ ड. झ. ज. ट. परिहृतां.

काश्ये त्वां विद्यालालि बहुमन्बल मां प्रिये ॥ सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥
 नेह केचिन्मज्जुम्हा वा राक्षसाः कामरुचिः ॥ व्यपसर्पतु ते सीते मम मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥
 स्वर्गो रससां भीरु सर्वेष्वेव न संशयः ॥ ममर्न वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥
 एवं वैतेदकामां तु नै त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥
 देवि नेह ममं कार्यं मयि निश्चसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च सख्येन मेव भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥
 एकवेणी पराङ्मया ध्यानं मलिनमम्बरम् ॥ अस्थानेऽप्युपवासम् नैतान्यौषधिकानि ते ॥ ८ ॥
 विभिन्नाणि च भास्थानि चन्दनान्यगुरुणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्वामरणानि च ॥ ९ ॥
 महार्हाणि च पानानि श्रेयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृचं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥
 शीर्षमपि मेवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं नु स्वास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥
 इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्देति स्रोतः क्षीमिमपामिव ॥ १२ ॥
 त्वां कृतोपरतो यन्मे रूपकर्ता स विभक्तुः ॥ न हि कपोपमा किंन्वा तवास्ति श्रुमदर्शने ॥ १३ ॥

शर्म अहमवत् ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—
 कामय इति ॥ ३ ॥ अन्ये च भयहेतवोत्र न सन्तीत्याह—
 नेहेति ॥ ४ ॥ परदारेच्छा बोध इत्याह—
 स्वधर्म इति ॥ संप्रमथ्य बलात्कृत्य ॥ ५ ॥
 कामं अत्यन्तं । यथाकामं यथेच्छं ॥ ६ ॥ प्रणयस्व
 कोदं कुरु ॥ ७ ॥ एकवेणी मसीमन्तिवनेणी । परा-
 ङ्मया भूषणं । औषधिकानि युक्तानि । “ युक्तयौ-

षयिकं ” इत्यमरः ॥ ८—१० ॥ मां प्राप्य इति ।
 हिः पादपूरणे अङ्गुली वा । हे सुविग्रहे मां प्राप्यापि
 कथमनर्हा स्याः ॥ ११—१२ ॥ उपरतः निवृत्तः ।
 अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं
 सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतः परं सातिशयं रूपं
 सङ्गं न सम्भवत इति विद्यादेरुपरत इति मन्य-

मिच्छसि तत्किमिति शेषः ॥ २ ॥ ती० वस्तुतस्तु लोकप्रिये ईशरीतेनेति शेषः । अतोमां बहुमन्बल ॥ ३ ॥ ती० नेहेति
 बहुमन्बलसम्पत्तिः । स्वद्वयकुर्यादिति शेषः । वस्तुतस्तु सर्वैश्वर्यसम्पन्नकुर्यापि मयसहेति भावः । ति० किमिदानीमवशिष्टं ॥
 न्तरांतं तव भयं शैतममस्त्वौषधैर्हन्ति । नाहं हलाह—
 नेहेति । मत्तः मयागमनात्समुत्थितं पुरुषान्तरात्सम्पन्नं मां न
 व्यपसर्पतु । अन्येषामभावात् ॥ ४ ॥ ति० नान्दहत्याह—
 स्वधर्म इति । तं स्वधर्ममाह—
 ममर्नवेति । समुत्थितं संप्रमथ्य बलात्कृत्य । एवं स्वधर्मत्वान्ममनाचर्मः । बलात्कारेनासतत्त्वत्तद्विजयाभिनयोद्वेष्टित्याह ॥ ५ ॥ ती०
 शराभिमर्शः स्वधर्मः तवापि नाहं त्वामकामयमानां स्प्रक्ष्यामीत्याह—
 स्वधर्म इत्यादि श्लोकद्वयेन । कामं अत्यन्तं
 यथेच्छं । मेक्षरीरेकमः । तवेति शेषः । मयितनेच्छाप्रवर्ततामिति भावः । स्वधर्म इत्यादि श्लोकद्वयस्य वाच्यत्वं तु—
 भविष्यन्तीत्यहं तवमाह—
 स्वधर्म इत्यादि । दधपिस्वधर्मपरदाहरणं हि स्वधर्मः स्वभावः । मेक्षरीरेकमं अत्यन्तं
 यथेच्छं कामः प्रवर्ततानाम् मन्मथविकारोस्तु नाम । तवाभ्येतत्सर्वमेतद्वैषम्यतावत्तन्मिथयत इति शेषः । अतएव अका-
 म्यत्वकामनारहितं । यद्वा अकामां विष्णुकामां त्वां । न स्पृक्ष्यामि त्वदाहं विना पूजाकर्तुमपि विधेयमिति शेषः ॥ ति०
 एवमपि । बलात्कारपक्षे तवममनदोषाभावेपितस्वपक्षस्वरसाभाससंपादकत्वात् । अतएवमकामां अनेन प्रकारेण मयिकाम-
 यतिज्ञेच्छावतीति । न च ननु । स्प्रक्ष्यामि । एवं वैतेदकामां त्वामिति पाठे एतत् रक्षोभर्मत्वं । एवं च एवमेव मनुजरी-
 त्वामपुक्तप्रकारेण त्वामकामां न स्पृक्ष्यामीत्यर्थः । नन्वेवं सति दुस्सह्यकामपीडा तव स्वात्मानाह—
 काममिति । कामः
 यथाकामं यथेच्छं । कामं तद्विषयेच्छां । प्रवर्ततां प्रवर्तयन्तित्यर्थः ॥ ६ ॥ ती० वस्तुतस्तु विभिन्नाणीत्यादि श्लोकद्वयेन
 मां प्राप्य यत्नवेनेति शेषः । मां प्राप्य दीनिभम प्राप्नुहोति संवन्धः ॥ ९—१० ॥ ती० वस्तुतस्तु त्वत्प्राप्तममदीय-
 म्पक्षीति विधिति—
 इदं तव इति । ते तव मूलस्य । ममेति शेषः । यौवनं शर्मावस्था । यद वतः । यत्समममावुः न्यवे-

[पा०] १ अ. क. च. च.—ट. सर्वदेव. २ अ. न. न. वैभवकामां. क. छ. ट. वैभवकामां त्वां. ३. त्वेत
 ३ क. छ. ट. न. ४ क. अ. च. च. ५ क. अ. च. यानादि सयनानि च. ६ क.—ट. शीरजमपि. ७ अ. च.—ट.
 क. कर्पसासवननाहारा. ८ क.—ट. लोतकिनामिव. ९ अ. क. छ. ट. मिथकुद. १० क. क.—ट. अन्ना.

त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥
यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतौष्ठसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥
भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्ज्य ॥ बहीनामुत्तमस्त्रीणामाहुतानामितस्ततः ॥
सर्वासायैव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥
लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रेमभ्याहृतानि वै ॥ तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥
विजित्य पृथिवीं सर्वीं नानानगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥
नेहं पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥
असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्यातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥
इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ २१ ॥
संप्रभाष्यवसज्जन्तां तवाङ्गे भूषणानि च ॥ साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥
प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ बुद्ध्वा भोगान्मयाकामं पिव भीरु रमस्व च ॥ २३ ॥
यद्येष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा घृष्टमाज्ञापयस्व च ॥
मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥
ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं भ्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे वीरवाससा ॥ २५ ॥
निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥

इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कः अतिवर्तेत न कोपीत्यर्थः ॥ १४
—१९ ॥ विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु
सन्नुषु मध्ये ॥ २० ॥ प्रतिकर्म अलंकारः । “प्रति-
कर्म प्रसाधनं” इत्यमरः ॥ २१ ॥ अवसज्जन्तां
अभ्यन्तां । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयं

॥ २२ ॥ दाक्षिण्येन सरलत्वेन । बुद्ध्वा अनुभव ।
“दाक्षिणे सरलोदारौ” इत्यमरः ॥ २३ ॥ ललस्व ग्रीति
कुरु । “लल ईप्सायाम्” इति धातुः ॥ २४ ॥
एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसी-
त्यादिना ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः ।

कृत्यम् तवपूजार्थमनुज्ञावेद्दीतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० कोनातिवर्तेत भुञ्ज्येतेत्यर्थः । कःपुमानतिवर्तेतितिपाठे कामवशतामतिक्रम्य
युक्तं भूषणत्वात् । समासाद्य साक्षात्पितामहोपितातिवर्तेत अनाराधितुंनशक्यात् । पुनास्तुकोवाऽतिवर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥
साधुभूषणत्वात् । समासाद्य साक्षात्पितामहोपितातिवर्तेत अनाराधितुंनशक्यात् । पुनास्तुकोवाऽतिवर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥
दिति । गात्रं अवयवविशेषं । तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणिचक्षुर्ममनिबध्यते । इष्टदेवतायास्तददर्शनस्यमुक्तिसाधकत्वाधिति
तस्मिन् ॥ १५ ॥ ती० वस्तुतस्तु मैथिलि भार्या मयाकान्त्वा आर्याभिष्ठाभव । एवंमोहं मयिशत्रुत्वसङ्घातं । विसर्ज्य । नेमं
सन्तो मममयाग्रमहिषीमन्दोदरी तस्मात्प्रभवभव ईश्वरीतिशेषः । शि० हे भवमैथिलि भवति भावयति नितरां स्वपतिं
सैवमैथिली । तत्संभोधने । अग्रस्यसर्वोत्कृष्टस्यरामस्यमहिषीत्वं ममबहीनामुत्तमस्त्रीणां भार्या सेव्याभव । अतएव तं
मेमोहं वैचित्र्यं । विसर्ज्य ह्याजय ॥ १६ ॥ ती० लोकेभ्य इत्यस्यास्तवार्थेस्तु इष्टदेवतायैदेव्यै रावणस्त्वात्मात्मीयसमर्पणं
लोकेभ्य इतिश्लोकद्वयेन । अहमित्यनेनात्मसमर्पणं । रत्नानीत्यादिनाऽऽत्मीयसमर्पणमिति हेतुः ॥ १७ ॥ ति०
वस्तुतस्तु मां लक्ष्मीसंपदमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ती० वस्तुतस्तु मत्प्रसादात् मयिप्रसादोऽनुग्रहः । तस्मात् । तवललन्त्याः
सत्याः बान्धवाश्चरमन्तामितिसंबन्धः ॥ २४ ॥ रामानु० ऋद्धिं संपदं । भ्रियं भां ॥ २५ ॥ ती० ऋद्धिमित्यादी-
न्यस्तु—सरामाऽहंतेअखिलसंपत्सङ्घिददामि । मोरामेणसङ्गसंयोजयेत्याशङ्क्यनाहंसंपदाद्यर्थं किंतुमोक्षकामी । अतो
त्वत्पादाब्जानस्यजानीत्यभिप्रायेणाह—ऋद्धिममेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । हेसुभगे ममभृज्यादिकंपश्य । निक्षि-
प्ततस्मिन्विजयइत्यर्थः । वनगोचरः वनजलंगेवरनिवासस्यानर्थस्यसः । नारायणइत्यर्थः । अतएवगतश्रीः गताप्रसा-
दः ॥ २६ ॥ १ क. श. ट. कःपुमानतिवर्तेत. घ. च. छ. ज. कःपुमातिवर्तेत. २ छ. शीतांशुसमदर्शने. ३ क. देभार्या.
ज. झ. ट. मेत. ४ ख. झ. ज. ट. संप्रेमभ्याहृतानिमे. क. क.—ज. संप्रेमभ्याहृतानिमे. ५ ख. घ. क. झ. ट.
६ झ. ट. चैवदशमिते. ८ न. छ. ज. ज. नैव. ९ क. क. च. ज. ट. इच्छया. १० क. छ. झ. ज. ट. सुप्रभाष्यव.
सुप्रभाष्यपि. ११ क.—ट. भूषणानिहि. १२ क.—ट. संयुक्तं. १३ घ. रमस्व. १४ क. घ. मत्प्रभावात्. १५ क. ज.
न. ललतांबान्धवास्तव. १६ क.—ट. यशसिनि. १७ क. झ. ट. वीरवासिना.

न हि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाऽप्युपलभ्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मधैर्ज्योत्स्वामिवावृताम् ॥ २७ ॥
 न चापि मम हस्तास्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः ॥ हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥
 चारुसिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पद्मगं यथा ॥ २९ ॥
 क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्घ्यताम् ॥ त्वां दृष्ट्वा स्त्रेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥
 अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावत्सो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥
 मम द्युतितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिवरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥
 यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च मुञ्चोणि मौ च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥
 न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा वैशसाऽपि वा ॥ ३४ ॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ॥

मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ॥

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स्वच्छिन्दुशायी भूतलशायी ॥ २६ ॥ वाशब्दोऽवधारणे ।
 द्रष्टुमपि नोपलभ्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि
 कुर्यान् नप्राप्त्यसीत्यर्थः । पुरोऽमे बलाका येषां ते
 पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामसिधिविपुलतोष्यते ।
 महामेघेष्वेव बलाकासंचारवर्णनात् ॥ २७ ॥
 हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृ-
 ष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्य-
 कशिपुर्हिन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः प्राप्तवानित्येतच्छ्री-
 भागवते प्रसिद्धम् । “ व्यलुप्यन्नाजशिबिरमरा

राज्यकाङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम
 चामद्रीत् ” इत्यादिप्रकाशवचनात् ॥ २८—३० ॥
 ऐश्वर्यं अन्तःपुरैश्वर्यं । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्तुमीत्यर्थः
 ॥ ३१—३२ ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३—३४ ॥
 पिब मद्यमिति शेषः । विहर संघर । विहारशब्दस्य
 संचारेपि प्रयोगात् ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारटिप्प-
 ण्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥

भीष्मसमीचेन । अतएव प्रतिभक्तसंरक्षणव्रतशीलः । अतएव पितृवाक्यपरिपालनाय स्वच्छिन्दुशायीशोरामः । अथ
 प्लेहः । पीतान्नधारिणेत्यर्थः । एतादृशेन तेन रामेण सहवासं हृदानीं विद्यमानैश्वर्यां येषु स्थानेन किमपि करिष्यसीति श-
 भतोऽनितमिदमित्यतीतिशेषः । रामस्तो द्रष्टुमपि नोपलभ्यते । न च मम हस्तास्त्वां प्राप्तुमर्हति । मद्रूपानन्तरं रामस्त-
 वलप्यते प्राप्तुमप्यर्हतीति भावः ॥ ति० उपलभ्यते व्यत्ययेन व्यन्त्रत्ययः । समर्थो भवतीत्यर्थः । उपलभ्यत इति पाठे स-
 म्यतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ ती० हिरण्यकशिपुर्इति । पुरा क्लिष्टहिरण्यकशिपोर्भार्यां हस्तान्तरमुक्तेन प्रार्थितस्तस्मै पुन-
 भागवते कथाऽस्ति । तथाच भार्या हरणमेव कीर्तिहरणमिति भावः ॥ स्व० हिरण्यकशिपुः इन्द्रहस्तगतां इन्द्राधीनां की-
 र्तिरपि हिरण्यकशिपोर्भार्यामपद्रुतवानिति कीर्तियथान प्राप्तुमर्हति तथेत्यर्थः । इन्द्रनीतां कथां हिरण्यकशिपुः पुनरपीन्द्रा-
 वानित्यप्रसिद्धेः । नारदएव तां तस्यैव दत्तवानिति भावः ॥ २८ ॥ शि० अनलङ्घ्यतां लङ्घ्यमित्यर्थः । दृष्ट्वा स्त्रेषु दारे-
 शीति । नोपलभामि । अतिदुःखितमनःकापि न प्रवर्तत इत्यर्थः । एतेन रावणस्य दयालत्वं सूचितं ॥ स्व० अनलङ्घ्यतां
 स्वभार्यां दुरतिं नोपलभामि नोपलभे । अनलङ्घ्यतां पुनर्दृष्ट्वा तत्र तत्र नोपलभति किं वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशयो-
 की० क्लिष्टकौशेयस्य वास्तवार्थस्तु लामेष्टे देवतां दृष्ट्वा स्त्रेषु दारेषु रतिं नोपलभामि । इष्टदेवतायास्तद्वर्णनमात्रेण
 अलङ्घ्यतेति निवृत्तोऽस्तीति भावः ॥ ३० ॥ ती० न राम इत्यस्य वास्तवार्थस्तु—रामः तपश्चादिनामया तुल्येन भवति । किं
 कथं तुल्येनैश्वर्यं संपभोगदा श्रीरामो मतोऽधिक एवेति भावः ॥ ३१ ॥ ती० मयि कल रमस्व । वस्तुतस्तु मयि सुखेति कल-
 ती० मया सह । वस्तुतस्तु सह एकदेव । मया संवर्धितानीति शेषः । काननानि विहर ॥ ३६ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ च. द्रष्टुमप्युपलभ्यते. क. ह. अ. ट. द्रष्टुं वाऽप्युपलभ्यते. क. ख. द्रष्टुं वाऽप्युपपद्यते. २ क. सर्वगुणो-
 ३ क. स. ट. प्रवर्धितानि. ४ क. ह. ट. मया. ५ क. रूपेण. क. ह. ट. बलेन च. ६ क. स. यथासापिच.

विश्व-
 यस्यासी-
 नि यस्य
 चित्र-
 तप्त-
 भवकेन
 पुनः प्राप्त-
 करिष्यति
 यथापरि-
 त्तव. क.
 शीकृते-
 ५ क.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीतयाराधनप्रति भव्येष्टुणप्रक्षेपेण साक्षाहितोपदेशपूर्वकं रामगुणानुवर्णनेनतस्मैस्वप्रत्यर्पणेन तेनसहस्रैरीविरोधसंपा-
दनयोः क्रमेणशुभाशुभफलहेतुत्वोक्तिः ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्व रक्षसः ॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच श्रनैर्वचः ॥ १ ॥

दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ॥ चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिसिता ॥ २ ॥

निर्वर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिभिव पापकृत् ॥ ३ ॥

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ कुलं संग्राहया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं सं शैश्विनी ॥ रक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६ ॥

यथा तव तथाऽन्येषां दारा रक्ष्या निशाचर ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्त्रेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥

अनुष्टं स्त्रेषु दारेषु चपलं चैलितेन्द्रियम् ॥ नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ॥ तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तृणमिति रावणस्य साक्षात्सं-
भाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति
पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थं । दुःखार्ता-
या अपि शुचिसितत्वाभिधानं वस्तुत्वभावेन ससित-
कृततीयमानत्वात् ॥ २—३ ॥ एकः पतिर्यस्यास्ता एक-
पत्न्या ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीप् ॥ ४ ॥ पृष्ठतः
पार्श्वतोऽर्थात् ॥ ५ ॥ सती अहं तव औपयिकी
अलंकृतलेर्या न किन्तु परिहार्या । साधूनां सतां धर्म
चैवं इमं । साधूनां व्रतं साधुव्रतं । साधु सम्यक् । चर
अत्यन्तम्

॥ १ ॥ तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुत्सर्ज्य निरीक्ष्यवार्तानकर्तव्येति मया दयायाः तृणवदलक्ष्मीकृत्या अस्मद्व्यवधानवचनं तृण-
३१ ॥ अयं नलक्ष्मीकरोतीति बुद्ध्या “सञ्जायः सगुणीधन्यः सकलजनः स बुद्धिमान् । स गुरः स च विक्रान्तो र्यत्वं देवि निरीक्षसे”
एकादश्याः प्रक्षपाताहोमाभूदिति वा स्वामिना तृणमादाय काकागुरुरनिरासवदनेन तृणेनैतन्निरासः कार्य इति वा अचेतनं चेतनं कृत्वा संभो-
हन्दिष्यं त्वं वदामीति बुद्ध्या वा आसन्नस्यास्वव्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा पञ्चसमानस्वतवेदमेव भोग्यमिति बुद्ध्या वा रामविरोधेन
वन्धनशिष्यतीति निवेदनाय वा तृणं न्येष्यापयित्वा ॥ २ ॥ प्रत्युवाचेति पूर्वप्रतिज्ञातं । तत्रेत्यकारमाह—तृणमन्तरतः
वाचेति । अतो न पुनर्वचनं ॥ २ ॥ ति० कुडोलयामनःपदादेः पौनस्वत्यन्तदोषभाक् । वर्णनीयमयीभावाच्चक्रेरपि
विषाये ॥ २ ॥ युक्तः योग्यः । सिद्धिं मोक्षे ॥ ३ ॥ स० एकपत्न्या एकः पतिर्यस्यास्ता रामकृतयज्ञफलभोक्ता । पति-
व्रत । तथा । विगर्हितं विनिन्दितं । तर्हि कदापि गृहितं त्वयानागृष्टं किमिह त्वत्सवधैनेत्याह—अयेति । मया यदकारि
मरपतिविष्णुमुद्दिश्यैवाकाशीति विगर्हितं त्वत्कार्यमिति भावः ॥ ४ ॥ ति० पृष्ठतः कुला परावृत्त्यस्थित्वा ॥ ५ ॥ ती०
अहं तव त्वया भार्या अर्तव्या न किन्तु परभार्या परेण रामेण मया अर्तव्या ॥ ६ ॥ औपयिकी उपभोगयोग्या न । तत्र हेतुः
इति । तत्रापि न स्त्रीणीत्युदीरयति—सतीति । साधूनां सतां धर्मं धर्मशास्त्राद्यार्थसितं । अवेक्षस्व । साधुव्रतं साधोः
पतिव्रतायामभिव्रतं पतिव्रतजनं चर । “सोतो गुणवचनात्” इति साधुस्साधुः ॥ ६ ॥ स० दाराः रक्ष्याः शीलतः संरक्ष-
पा०] १ क. घ. ङ. छ.—ट. ततः शनैः. २ क. चिन्तयित्वा. ३ घ. अ. क्रियतां हितव. क. ख. घ. झ. प्रीयतां मनः.
घ. ङ. च. ज.—ट. युक्तस्त्वसिद्धिभिव. ५ क. अनार्ये. ६ घ. तपस्विनी. ७ घ. ङ. च. ज.—ट. रावणं. ८ घ. ङ.
न.—ट. रक्षया दाराः. ९ क. ख. ट. चपलेन्द्रियं. १० ख. ख. ज. ट. यथा हि.

॥ ६ ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्त-
यान्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्त्रेषु दारेषु रम्यतां ॥ ७ ॥
अनुष्टं अमृतं निकृतिप्रज्ञं निकृतां शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तं ।
पराभवं आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपं ॥ ८ ॥ इह अतिविद्या-
लेपि दुर्जनसंकुले देशे । सन्तः स्वाभनर्याभिवारयन्तः ।
न सन्ति वा न सन्ति किं सन्त्येव । श्रीविभीषण-
प्रसूतीनां संभवाश्च सन्तीति कथं वक्तुं शक्यं ।
सतो वा नानुवर्तसे । “तद्विद्वि प्रणिपातेन परिप्रभेन
सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः”

वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावात् त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥
 तैवेयं त्वां समासाद्य लङ्का रक्षोषसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य नचिराद्रिनशिष्यति ॥ १२ ॥
 स्वकृतैर्हन्वमानस्य रावणादीर्षदर्शिनः ॥ अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥
 एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः ॥ दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥
 शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रेमा यथा ॥ १५ ॥
 उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥
 अहमौपयिकी भार्या तैस्यैव वसुधापतेः ॥ व्रतस्नातस्य धीरस्य विधेव विदितात्मनः ॥ १७ ॥

इत्युक्तीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति । त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथ-
 निदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह—तथाहीति । तथाहि
 विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव त्वं शिष्टान-
 नुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं
 मदीया बुद्धिस्त्वया शायस इत्यग्राह—आचारवर्ज-
 सेति । आचारवर्जिता तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धि-
 चोत्तयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति पूर्वश्लोके राव-
 णस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष-
 उपन्यस्यते । मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्मिन्धात्मा ।
 झेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैस्साधु-
 मितकं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रति-
 पद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु झेहं भावयन्
 तद्विनाशमेव हवि कृत्वा साधु वचनं न शृणोषीत्यर्थः
 ॥ १०—१२ ॥ रावणादीर्षदर्शिन इत्यत्र रावणेति
 संबुद्धिः ॥ १३ ॥ निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥ १४ ॥
 शक्येति । अनेन रावणोक्तप्रलोकनानामुत्तरमुच्यते ।
 ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणासीश्वरत्वेन । धनेन आभर-
 णादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुं । अहं न शक्या ।
 अत्र हेतुमाह—अनन्येति । अहं नित्यानपौषिणी ।
 राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना । अनन्या अवि-

भक्ता । यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा
 लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया तत्परतत्त्वा चास्मीति
 द्योत्यते । न केवलं तस्य परतत्त्वाहं प्रत्युत तस्याप्य-
 तिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति—भास्करेणेति ।
 प्रेमा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति तथैव हि
 मारीचो भवन्ते प्रति निवेदितवान् । “अप्रमेयं हि
 तत्तेजो यस्य सा जनकालजा” इति । किं तद्वितव-
 चनमपि मोहेन विस्मृतोसीति तत्त्वमाह ॥ १५ ॥
 लोकनाथस्य सर्वैर्भक्तादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये
 नाप्यमानस्य याच्यमानस्य । “नाथ याच्यमायाम्”
 इति घातुः । तस्य रामस्य । सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुज-
 मित्यर्थः । उपधाय उपधानीकृत्य । तेन तत्परिष्ठा-
 गम्यते । एवं स्थापिताहं अन्यस्य सतो मो-
 मानस्य कस्यचिदनामधेयस्य भुद्रस्य लाह-
 असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि । न कथंचि-
 ॥ १६ ॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तु-
 योवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता-
 “हीञ्च ते लक्ष्मीञ्च पद्मौ” इति भूमि-
 लक्ष्मीदेव्युचितीति हृदयम् । कथमिव । अ-
 वेदव्रतैः स्नातस्य । धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य
 तात्मनः आत्मज्ञानवतः । विधेव योगाभ्यास-
 तमा-
 भिकर्केन

णीयाः आत्मानं स्वं । उपमां निदर्शनं । स्वदारधर्मेणतुसर्वेणममवया तथाऽन्येषामित्यत्र ॥ १० ॥ ॥ ० ॥ भुजमिहनेन मत्प-
 मनयातवभुजानांछेदः “येमैष्याःपरिरंभणंचकमिरेतेषांभुजांचिच्छिदुः” इत्याशुकेःभावीतिद्योतयति ॥ ११ ॥ ति०
 योग्या । व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकंकृतसमावर्तनस्य । यथाशक्तमत्यामिप्रहणंकृतवतः । विदितारमनः ज्ञातस्वत्वस्व-
 साधनस्यवतस्यैवाहंयोग्याः विप्रस्य विधेव ब्रह्मविधेव । ब्रह्मविद्यायथा ब्राह्मणस्यैवासाधारणंस्वन्त्यायप्राप्तं तद्वत् । धनं
 बाधिकाराद्ब्रह्मविद्यायामाह्वयस्यैवाधिकारइतिभावः । अन्येयु विप्रपदत्रैवमिकपरं । त्रैवमिकस्यैवब्रह्मविद्यायामधिकारः
 भीरस्येतिक्वचित्तादृश्याहुः ॥ १७ ॥ विदितात्मनः अवगतभगवत्तत्त्वस्य । व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यादिव्रतसंकल्पपूर्वजातस्य ।
 कस्यविप्रस्य विधेव उपनिषदादिविधेव । विप्रस्येत्यनेनोत्तरवर्णद्वयापेक्षयापृथग्जातेरेवमुक्त्याधिकारः यथाऽहंतपामुक्तावस्य

[पा०] १ क. घ. विविधानिच. २ ख. ड. झ. ट. तथैव. ३ क. झ. ट. यथाप्रमा. ४ क. लोकान्तस्य. ५ क. ड. तस्यैवचधरापतेः. ६ ख. च. छ. न. विप्रस्य. ७ धीरस्य. ८ झ. ट. विधेवविप्रस्य.

साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वाशितया सार्धं करेणैव गजाधिपम् ॥ १८ ॥
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयाऽसौ पुरुषर्षभः ॥
विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ १९ ॥

तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २० ॥
मां चासौ प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥ २२ ॥
वर्जयेद्वज्रमुत्पृष्टं वर्जयेदन्तकधिरम् ॥ त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥

शेषः ॥ १७ ॥ पथिघोरं पानीययाचकवद्वावणमर्थय-
ते—साध्विति ॥ साधु रावण मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्य-
मधिकं जातमिति भावः । एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याच-
नात् स्वस्यातिशयोक्त्यव्यये । रामेण सर्वाङ्गमुन्दरेण
मां तस्यानन्याह्वा तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्तां ।
नच सीतेत्यादि । समानय संगमय । तत्र हेतुः—
दुःखितामिति । करेणा गजवध्वा । वाशितया
यौवनं गतया । “वाशितायुवतिः प्रोक्ता कलमः करि-
पोतकः” इति वचनात् । यद्वा वासितयेति पाठः । वने
वासितया बद्धया । अत्र विभक्तिव्यत्यासः कार्यः ।
वने वासितां करेणुं गजाधिपेनेति । वस्तुतस्तु यथा-
न्वास एवान्वेति । रामेण संगमनं नाम रामाङ्गानं ।
तत्रापि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे किल तत्र राममा-
अलंकृतत्वेण मेव । अतएव करेणा गजाधिपमित्युक्तं
॥ एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय
अत्यन्तम-संगतानि जल्पति देवी स्निग्धा सती कोय-
भावः कथमस्य कोप्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह
२१ ॥ वासन्तीत्यादिना विभिन्त्य इत्यावती स्वयमे-
ष्टाक्षयौ । ति मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति ॥
एवं गच्छेत्युक्ते तत्र रावणस्सहेतु दुर्मानितया
हृदयनुसारेण मित्रमित्याह । किंच शरणागतं
न मन्यते देवी देवश्च । अतएव रामो
॥ “मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन”
इति च तथाह । मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं

युक्तमित्यर्थः । मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति
तपुसकनिर्देशः । स्थानं परीप्सता मार्गचोरस्यापि
भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यं । तत्रापि यदि
स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणागति-
दैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदियमन्यसे तदानीं तद्-
जनककर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरं तव
सम्यङ्धारणं न दास्यति । त्वां संस्थाप्य त्वत्समक्षं
त्वत्सन्तानजान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवचं करिष्यसि
तं यदि नेच्छसि तदा प्रतप्त्य इत्यर्थः । त्वया तत्प्र-
तीकारावलोकनेन त्वयाऽवश्यं तच्छरणगतिः कर्त-
व्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह—असौ
निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते । राव-
णस्यापि मायाभृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभ-
येन “दृक्षे दृक्षे च पश्यामि” इत्युक्तीत्या पुरःस्थित
इव भासते । पुरुषर्षभः मत्क्रुतापराधेन कथं मामङ्गी-
करिष्यतीत्येवं त्वया नचिन्तनीयं । अनुकूल्यलेशे
सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् ।
मित्रकरणप्रकारमाह—प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेना-
हमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा
मनःकालुष्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुं
॥ १९—२१ ॥ संप्रदाय स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥
उत्सृष्टं इन्द्रमुक्तं वज्रं अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् ।
राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति संबन्धः ॥ २३ ॥
महास्वनं महानादं । नादो नाम स्वरावयवविशेषः

वि० प्रति ॥ १७ ॥ ति० करेणासाकंगजाधिपसि । उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यं तु कुद्विवरिहिष्युक्तित्वाद्दोषावहं । स०
योजनात्वात्तद्विकर्मकइतिरामं सांभमानयेति वक्तव्यं । तथापि रामेणेति तृतीयया सहयोगः सावैकालिकः त्वया संमेलनं तु लोकदृष्टे-
रिति । गजाधिपेन करिणीमिवेति दार्ष्टान्तिकानुगुण्यार्थवक्तव्यं । तथापीत्यनुक्त्या तद्वापसमकुतमिति द्योतयति ॥ १८ ॥
पा०] १ क. छ. ज. क. विदितस्तवधर्मात्मा. ड. झ. ट. विदितः सर्वधर्मज्ञः. क. विदितस्तद्विधर्मात्मा. २ क. छ. ग.
यितुं. ३ क. झ. ट. कुर्वाणः परांप्राप्स्यति चापदं. ४ क. ग. क. —उ. ननु.

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्वा इवोरगाः ॥ इषवो निषसिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५ ॥
 रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां सैमन्ततः ॥ असंघातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥
 राक्षसेन्द्रमहासर्पान्स रामगण्डो महान् ॥ उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥
 अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ॥ असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥
 जनस्थाने हस्तस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥
 आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥
 न हि गन्धर्वपाप्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना धार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥
 तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्मिन् ॥ वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥
 क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते श्वरैः ॥ ३३ ॥

गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय ॥ समां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ॥

असंशयं द्वाधरथेन मोक्ष्यसे महाकुमः कालहतोऽस्त्रेणैव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अदिकाण्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः ॥ २५ ॥ असंघातं अनवकाशं ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्र-
 महासर्पानिति रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह—वैनतेय
 इति ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्रसुप्तमहर्षी-
 त्युक्तस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ एतत्
 युद्धं विना चौर्येणापहरणं ॥ २९ ॥ गोचरं गतयोः
 बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३०—३१ ॥ तस्य ते असमर्थ-
 तथा चोरयुक्तेस्तव । ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां । विग्रहे
 सति युद्धे सति । युगग्रहणं संयुगे जयग्रहणं ।
 अस्मिन् भसंभावितं । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः
 अस्मिन् अभुवं किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति

दृष्टान्तेनाह—वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वा-
 भ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव
 जय इव । वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाहोरिव
 एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ।
 सः नाव इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥ अपधाय
 न्य । कुबेरस्य गिरिं कैलासं । “कैलासः त्याज्य-
 इत्यमरः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सु-
 षट्स्थाय्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

ति० उद्धरणशौण्डेवपमा—वैनतेयइति । सु० राक्षसेन्द्रमहासर्पान् रामलक्ष्मणो गण्डउद्धरिष्यति । तत्रदृष्टान्तः । वैनतेय
 यामुत्पन्नः गण्डातिरिक्तः कश्चित्पक्षी उरगान् दुर्बलसर्पानिव ॥ २७ ॥ टी० कुबेरस्यगिरिं गन्धमादनं । अपधाय अ-
 पुरिमिति पाठे कुबेरस्यपुरीमित्येतदुपरितन्लोकां नामुपलक्षणं । वरुणस्यभासित्यनेनाभस्त्रनलोकां नामुपलक्षणं । तत्त्वदृ-
 श्चनन्तरावणमुद्दिश्यसीतयोः कानां परुषवाक्यानामयमाशयः । रावणैरदेदीं प्रति तत्त्वदृष्ट्यासौम्यरूपाप्येववाक्यान् युक्त-
 तयापि बाह्यदृष्ट्यापरुषवाक्यवत्प्रतीयमानत्वेन देव्यपितत्त्वदृष्टिसंगोप्य बाह्यदृष्टिमुत्तुल्य परुषवाक्यैरेव तस्योत्तरमाहेति ।
 तत्स्त्वअघनेस्त्वं न्यान्महाह्मद्वदहाशरथेस्त्वं बन्धात् विमोक्षसे प्राणानिति शेषः । विमोक्ष्यस इति पाङ्गः गाठ इति कृतकः ॥
 इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. क.—उ. लक्षिताः. २ क. ज. स. ट. निहनिष्यन्तः. ३ क. झ. ट. न संशयः. ४ म. ५ क.
 ५ ग. तयोः. ६ क.—उ. यतोऽवकाशं. ७ क. झ. ट. द्वाधरथे विमोक्षसे.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

सीतायाः हितेन रावणेन तां प्रति सकोपदोषं स्वसंकेतितकालसमाप्तद्वयात्मकशेषावसाने मारणोक्तिः ॥ १ ॥ ततो रा-
वणकीर्तिर्बलकनेत्रादिसंज्ञासमासासितया सीतया पुनर्बहुधारावर्णगण्डेण ॥ २ ॥ ततो वीरतरङ्गितनानाकृतीनामेकाद्व्या-
दिराक्षसीनां तर्जनेनान्वनगदिवासीतावशीकरणलियोजनपूर्वकं पुनस्सरोपसीतातर्जनेनोद्यतस्य रावणस्य धान्यमालिनीनाम-
कल्पयया सपरिप्लवङ्गसाम्पन्नपूर्वकमभ्यतोपसरणम् ॥ ३ ॥ ततो रावणेन स्त्रीजनैस्सहनिबगृहप्रवेशनम् ॥ ४ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥
यथायथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथातथा ॥ यथायथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथातथा ॥ २ ॥
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतोऽमार्गमासाद्य इयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते ॥ जने तस्मिन्स्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥
एतस्मात्कारणात् त्वां घातयामि वरानने ॥ वधार्हमवमानार्हं मिथ्याभ्रजिते रताम् ॥ ५ ॥
परुषाणीह वाक्यानि यानियानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योवधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥
तां तैर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ॥ देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतैः क्षणाः ॥ १० ॥

सीताया इत्यादि ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता
॥ २ ॥ संनियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः ।
अमार्गमितिच्छेदः ॥ ३ ॥ वामः प्रतिकूलः । मनु-
ष्याणां प्राणिनां । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदा-
ताभ्यां प्रत्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन्जने निबध्यते
अलंकृतत्वेक्रोशः स्नेहश्च जायते किल ॥ ४ ॥
चैवं भ्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि । रामे रतां
अत्यन्तम् — ६ ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां
३१ ॥ ७ ॥ ते मया योऽवधिः कृतः "मासा-

न्द्वादशभामिनि" इत्यारण्यकाण्डोक्तोद्वादशमासास्त-
कोऽवधिः कल्पितः । अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ । तौ द्वौ
मासौ । मे मया । रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ । ततः तस्मा-
त्कारणात् । मम शयनमारोहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ प्रातरा-
शार्थं मासद्वयान्तर्गतप्रातिसमाप्त्यनन्तरं हिंसायां
कालविलम्बं विना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः ।
आरभन्ते आलभन्ते । रलयोरभेदः । "आलम्बस्त्व-
र्हहिंसयोः" इत्यमरः । महानसे भाकशालार्थो

एकाद्व्यौ सीताया इत्यस्यास्तवार्थस्तु राक्षसाधिपः सीतायाः परुषं अतएव विप्रियं वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचेति संबन्धः ॥ १ ॥ ती० वस्तु-
वतायांसमुत्थितः कामः इच्छा समुत्पन्ना भक्तिरित्यर्थः । मे क्रोधं राक्षसजातेर्मम सर्वदा विद्यमानं नैजं क्रोधं । क्रोधस-
रोधाय विषद्वर्णं उच्यते । तं नियच्छतीति संबन्धः ॥ ३ ॥ ती० एतस्मादित्यादिश्लोकद्वयस्यास्तवार्थस्तु ननु मद्बोधोक्तः
मलं संभाष्य इत्यत्राह — एतस्मादिति । एतस्मात्कारणात् स्वद्वर्तकारणात् । प्रजिते मत्सामिनिरामेति शेषः । रतां
रतां । नयातवाम्येव । वधार्हमवमानार्हं अपि कियं घातयामीति सिध्येति संबन्धः ॥ ५-६ ॥ स्त्र० उत्तरं उत्तरप्रक्रिय-
या सीतामुत्तरं सीतायाः मुक्तं संतोषातिशयोक्त्या ह्युच्यते । मासद्वयावधिप्रदास्तु । "व्यवधानेन यदुःखं तदुःखं नैव वि-
हस्य केरिति भावः ॥ ७ ॥ स्त्र० द्वौ मासौ रक्षितव्यौ । "वतेते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्रवृत्तम्" इति सीतावचनाद्व्यवधान-
समानत्वेऽपि मासत्वेन वशिष्टौ तु द्वौ वै । उर्वरितदिनानां तु मासत्वाभावादनुक्तिः । सीतासंगौ त्वत्प्रेनाल्पदिनानामगमने-
॥ ती० एवमुक्त्वा इत्यादिश्लोकत्रयस्यास्तवार्थस्तु क्रोधसंरम्भसंयुक्त इत्यनेन राक्षसस्यावधारितः । पतिवियोगदुःखि-
निरहिता प्रत्याह — द्वौ मासावित्यादिश्लोकद्वयेन । हे मे लक्ष्मीस्तीते मया योऽवधिः कृतः "मासान्द्वादशभामिनि ।
इति यः समयः प्रार्थितः सन्मध्यतः पररक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ द्वौ मासावेव द्वाभ्यां मासाभ्यामुत्थेन । ततः तदनन्तरं
॥ १० ॥ १ क. — ट. राक्षसेन्द्रेः । २ क. म. ट. प्रजने. क. प्रजाजने. ३ क. — ट. द्वाभ्यामुत्थेन. ४ क. ट. प्रातराश-
रक्षेत्यन्तिकण्डशः. ५ क. म. ट. अत्यमानां.

ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रेनैत्रैश्चाऽपराः ॥ सीताभायासयामासुस्तर्जिता तेन रत्नसा ॥ ११ ॥
 तामिराभासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥
 मृतं न ते जनः केषिदस्ति निःशेषसे स्मितः ॥ निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽसादिगर्हितात् ॥ १३ ॥
 का हि पर्मात्मनः पत्नीं क्षत्रीमिव क्षत्रीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसाऽपि कः ॥ १४ ॥
 राक्षसाय रामस्य भार्यामभिततेजसः ॥ उक्त्वानसि वैष्णवं क गतस्तस्य मोक्षयसे ॥ १५ ॥
 यथा हस्त्य मातङ्गः शृङ्गम सहितो वने ॥ तथा द्विदं द्रामस्त्यं नीचं शृङ्गवत्समुतः ॥ १६ ॥
 स त्वमिदं वाङ्मनां वै क्षिपमिह न लज्जसे ॥ चैष्टुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥
 इमे ते नवने क्रूरे विरूपे कुष्णपिङ्गले ॥ क्षिती न पतिते कस्मान्मामनार्थं निरीकृतः ॥ १८ ॥
 तस्य पर्मात्मनः पत्नीं क्षुपां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ १९ ॥
 असंदिग्धासु रामस्य तपसवानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मि दशग्रीव मम मसार्हं तेजसा ॥ २० ॥
 नापहर्तुमहं क्षुष्या तं रामस्य धीमतः ॥ विपित्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 क्षुरेव वनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोक्ष रामं कैसादि दारपौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
 सीताया वधनं श्रुत्वा रीरवो राक्षसाधिपः ॥ विहृत्य नवने क्रूरे जानकीमन्वयेषत ॥ २३ ॥
 बीसवीमृतकंकाशो महाह्रमक्षितेश्वरः ॥ सिंहैस्तत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तनिर्दिष्टलोचनः ॥ २४ ॥

॥ ९—१० ॥ ओष्ठप्रकारैः वक्त्रेणैत्रैश्चापराः ॥ सीताभायासयामासुस्तर्जिता तेन रत्नसा-
 तामिराभासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥
 मृतं न ते जनः केषिदस्ति निःशेषसे स्मितः ॥ निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽसादिगर्हितात् ॥ १३ ॥
 का हि पर्मात्मनः पत्नीं क्षत्रीमिव क्षत्रीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसाऽपि कः ॥ १४ ॥
 राक्षसाय रामस्य भार्यामभिततेजसः ॥ उक्त्वानसि वैष्णवं क गतस्तस्य मोक्षयसे ॥ १५ ॥
 यथा हस्त्य मातङ्गः शृङ्गम सहितो वने ॥ तथा द्विदं द्रामस्त्यं नीचं शृङ्गवत्समुतः ॥ १६ ॥
 स त्वमिदं वाङ्मनां वै क्षिपमिह न लज्जसे ॥ चैष्टुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥
 इमे ते नवने क्रूरे विरूपे कुष्णपिङ्गले ॥ क्षिती न पतिते कस्मान्मामनार्थं निरीकृतः ॥ १८ ॥
 तस्य पर्मात्मनः पत्नीं क्षुपां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ १९ ॥
 असंदिग्धासु रामस्य तपसवानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मि दशग्रीव मम मसार्हं तेजसा ॥ २० ॥
 नापहर्तुमहं क्षुष्या तं रामस्य धीमतः ॥ विपित्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 क्षुरेव वनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोक्ष रामं कैसादि दारपौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
 सीताया वधनं श्रुत्वा रीरवो राक्षसाधिपः ॥ विहृत्य नवने क्रूरे जानकीमन्वयेषत ॥ २३ ॥
 बीसवीमृतकंकाशो महाह्रमक्षितेश्वरः ॥ सिंहैस्तत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तनिर्दिष्टलोचनः ॥ २४ ॥

पाच्छसि । वयुपगच्छसि तदा तत्प्रभावं वेत्स्यसी-
 तार्यः ॥ १७—१९ ॥ रामस्य भर्तुः । असंदिग्धासु
 अपकारिषु क्षुष्या इति संदिष्टामावात् । तपसः
 पातिप्रत्यरूपस्य । कुर्मि करोमि । त्वत्त्वविकरणप्रत्य-
 कोपावाची । मसार्हं मस्मीकरणाहं । तेजसा पातिम-
 त्प्रभावेन ॥ २० ॥ तस्य रामस्य तस्मात् । राम-
 विधिः पौर्वेणापहरणं । विहितः देवेन ॥ २१ ॥
 ॥ २१ ॥ बलैस्तमुदितेन बलेन सर्वमेत-
 अपोक्ष रामं वृगच्छद्यानापवाद्य ॥ २२ ॥ विहृत्य
 विवर्त ॥ २३ ॥ सिंहस्त्वैव वलगमने-
 सिंहस्तत्त्वगतिः । जिह्वायं कोचने च रीमा-
 सोर्यं दीप्तजिह्वायलोचनः । कोचने च-
 त्त्वचकामंचकत् मुकुटं च तेन प्राङ्गुः रीर्यः
 मात्स्यवस्त्रेण रक्तमात्स्यवस्त्रं तस्मात्पुर्णमुक्तं
 वविभूषणः तत्त्वचकमेन तेजिष्ठत्वमुक्तं ।

ते तव भर्तारं नमिच्छतीत्यमनोविक्रान्तं मममांसीदराज्यसम्पत्तीं च प्राप्स्यतीति शेषः । मां प्राप्य इति शेषः । नमम-
 त्कार्यं आरुहन्तेपद्यन् तान्महत्वेति शेषः । वयनमारोहं श्रवणं कुर्मित्यर्थः ॥ १० ॥ ति० ओष्ठप्रकारैः वराकोऽनंभि-
 फलेत्त्वमित्येवौष्ठमोक्षयसे ॥ ११ ॥ ति० यत्प्रापं ममवयनमारोहेत्स्वविक्रान्तं । कृतोमोक्षयसे तस्मात्प्राप्तमुक्तमाप-
 [वा०] १ क. व.—उ. नैर्देवैकैश्चा. २ क. क. उ. केषिदस्ति निःशेषसे स्मितः. ३ क.—उ. वत्प्रापं. ४ क. उ. क. व. उचितं. ५ क. क. उ. चैष्टुषोर्विषयं. ६ क. क. उ. वाच्यं. ७ क. व. क. उ. विहृत्य. ८ व. वत्प्राप्यमावा-
 १ क. क. वत्प्राप्यमावा- २ क. व. क. व. जिह्वायलोचनं. ३ क. उ. जिह्वायलोचनं. ४ क. उ. त्वया. ५ क. व. क. व.—उ. कस्मान्मामनार्थं. ६ क. वत्प्रापं. ७ क. व. क. व. जिह्वायलोचनं. ८ क. उ. त्वया. ९ क. व. क. व.—उ. कस्मान्मामनार्थं. १० क. वत्प्रापं. ११ क. व. क. व. जिह्वायलोचनं. १२ क. व. क. व. जिह्वायलोचनं. १३ क. व. क. व. जिह्वायलोचनं.

चलाग्रमुकुटप्रांशुशिवमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्तकदविभूषणः ॥ २५ ॥
 श्रोणीसूत्रेण महता मेघकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादनद्वेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥
 स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ इमशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयङ्करः ॥ २९ ॥
 अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निश्चसन् ॥ ३० ॥
 अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां मूर्ध्नः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्धोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
 एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णी हस्तिकर्णी च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥
 हस्तिपाद्यश्चपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥
 अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥
 अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा भद्रशमा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥
 तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६ ॥
 प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥
 इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥ ३८ ॥
 उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 यथा क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥
 नूनमस्या महाराज न दिव्यान्भोगसत्तमान् ॥ विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुचलाजितान् ॥ ४१ ॥

नीलेन । अमृतोत्पादनद्वेन अमृतोत्पादनार्थं नद्वेन ।
 ताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् ॥ २४—२७ ॥ तरुणेत्यादि ॥
 अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यं । भयङ्करत्वेपुनश्चैत्यसाम्यं ।
 चैत्यं इमशानवृक्षः । इमशानमण्डपो वा । सीताया
 अत्यन्तभयङ्करत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतं ॥ २८—
 ३१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि ॥ प्रधानाप्रधानभूते द्वे
 एकाक्ष्यौ । असौ न पुनरुक्तिः । अथवा अक्षे
 इन्द्रियं । एकाक्षी एकैकेन्द्रिया । श्रोत्रनासादावेक-

मात्रवसीत्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥ प्रतिलोमानुलोमैः
 प्रतिकूलानुकूलचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदा-
 नमुख्यैर्भेदैः । प्रथमप्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्ज-
 यत वशीकुरुत ॥ ३७—३८ ॥ धान्यमालिनी
 रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणं ।
 उत्तरत्र बानरान्प्रति हनुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ ३९—४० ॥ अस्याः सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा ।
 दिव्यान् भोगान् विदधाति । अस्या दिव्यभोगे

रावणस्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० ताभ्यां प्रसिद्धपराकामाभ्यां । भुजद्वयमेवसर्वदा । युद्धादौस्वेच्छयादशभुजलभित्तिवचनं ॥
 वामदक्षेभुजलजालैकवचनमित्यन्ते ॥ २७ ॥ स्त० अनयेन स्त्रीवधतप्राप्तिकालेदायन्यायेन । अभिसंपन्नं युक्तं । अर्थहीनं
 मिथ्याम् । एतादृशंराममनुव्रतेसीतेलां नाशयामि । सन्ध्यां सन्ध्याकालिकंतमः ॥ ३१ ॥ स्त० पुनरेकाक्षीमित्युपादानं व्याप्तिमे-
 त्तिथ्याय । अथवा पूर्वमेकाक्षीमिति मैथिलीविशेषणं । एकस्मिन्नामेअक्षिणीयस्यास्या तामित्यर्थः । एकमक्षिण्यास्तस्येकत्र ।
 अत्रापि एकस्मिन्नामेअक्षिणीयस्यास्तपि निर्नासिकान्वयवधानमक्षिण्यमेकस्मिन्प्रदेशेवर्ततइतिनैकाक्षीमितिपुनरुक्तं ॥ ३४ ॥
 ति० प्रसिद्धजगत प्रलयजगत् ॥ ३८ ॥ उपगम्य समीपमागम्य । ततः अतिसंतर्जनंइत्यासीतायांदययैस्त्रिशेषः ॥ स्त० परिष्वज्य
 धीवतां निवारणार्थमालिनी ॥ ३९ ॥ शि० अमरश्रेष्ठा इति । अस्माराज्यभोगोन्नतपणानलिखितइत्यर्थः । आदराद्बहुवचनं ॥
 [४०] १ च. ज. निराशितः. २ क. क.—ट. अमृतोत्पादनेनक्षो. ३ क.—ख. ज.—ट. भुजगेनेव. ४ क. च. छ.
 ५ क. द. द्वाभ्यां. ६ सताभ्यांपरिपीनाभ्यां. ७ ख. कुलपन्न. ८ क. श. संददर्श. ९ क. घ. क. च. ज.—ट. जिह्वानसामपि.
 १० क. द. समेत्यवा. ११ क. ग.—ज. आवर्जयत. १२ क. श. अ. ट. प्रतिगर्जत. १३ क.—ट. देवाभोगसत्तमान् ।
 निमित्तममरश्रेष्ठाः.

अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥
 एवमुक्तस्तु राक्षसा समुत्थितस्ततो बली ॥ प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥
 देवधन्वर्धकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः ॥ परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥

स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेष्टमानां परिमर्त्य रावणः ॥

विहाय सीतां मन्दनेन मोहितः स्वमेव वेष्टम प्रविवेश भास्वरम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रावणचोदना एकजटादिभीतिशस्त्राभिः पृथक्पृथक् सीताप्रति रावणप्रशंसनपूर्वकतद्गार्वाभावस्वीकरणचोदना ॥ १ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ॥ १ ॥
 निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे ॥ पुनरन्तःपुरं गते ॥ राक्षसो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुबुधुः ॥ २ ॥
 ततः सीतामुपागम्य राक्षसः क्रोधमूर्च्छितः ॥ परं पश्यमा वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥
 पुलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ॥ दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥
 ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ आमण्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥
 प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः ॥ मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥
 पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ॥ नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥
 तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥
 मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे ॥ ८ ॥
 तूयो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणान् ॥ ९ ॥
 येन देवास्त्रयस्त्रिंशदेवराजश्च निर्जिताः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥
 वतस्तु प्रवसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

भार्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ४१—४५ ॥ सर्गार्थे संग्रहेण

दर्शयति—स इति ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-

रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाल्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

प्रजमसीनामिति । मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः

पुलहः क्रतुः ॥ इति षट् प्रजापतयः ॥ तेषां चतुर्थः

ति० अमरधेष्टाद्व्यादयः । दैवहतेयमदृष्टहीनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ति० समुत्थितः अन्यतोपसारितः । प्रहसन् घान्यमानः । ति० समुत्थितः बलात्परिवर्तितः । अतः प्रहसन् ॥ ४३ ॥ ति० प्रविशुः प्रविविशुः ॥ ४५ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० शत्रुरावणयति हाहाशब्दकारयति सशत्रुरावणः ॥ १ ॥ ति० अबहुमन्यसे मोहादितिशेषः ॥ ४ ॥ ति० ततः शत्रुरावण-
 नेन कुलीनत्वसूचितं ॥ ८ ॥ स्त० अक्षौवसवः । एकादशरुद्राः । द्वादशदिक्षाः । द्वाविंशौ । आह्वयत्रयजिह्वादेवाः । द्वादशा-

[पा०] १ क. ह. म. ट. भास्करसंकाशः. २ क.—ज. म. कन्यावताःक्षियः. ग. ह. म. ट. कन्यावताःक्षियः. क. कन्यावतोभयानाः. ख. कन्यावसर्वेशः. ३ क. ग. न. छ. ज. म. ट. विविशुस्तद्गृहोत्तमं. क. म. प्रविशुस्तद्गृहोत्तमं. ४ क. प्रतिपद्यवीर्यवान्. क. ज. म. प्रविवेशवीर्यवान्. ह. म. ट. प्रविवेशरावणः. ५ क. पश्यपश्यवाचो. ६ च. छ. ज. म. पाठे तु ततोहरिजटेत्यर्थस्थाने. ततोहरिजटानाम राक्षसीक्रोधमूर्च्छिता । भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् इत्यर्थद्वयं दृश्यते.

वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लेप्स्यसे ॥ १२ ॥
प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥
समृद्धं स्त्रीसद्वस्त्रेण नानारत्नोपशोभितम् ॥ अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥

अन्या ॥ विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

असकृदेवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥

तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमेव राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽद्यमे ॥ १७ ॥

ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

यस्य धर्मो न तपति भीतो धैर्यस्य च मारुतः ॥ न वाति स्थायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १९ ॥

पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुक्षुर्यस्य वै भयात् ॥ शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ २० ॥

तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ॥ किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यायै रावणस्य हि ॥ २१ ॥

साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ॥ गृहाण सुखिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रावणचोदयया राक्षसीभिरुज्जितयासीतया साःप्रति अर्गुन्यस्यापविग्रहविषये शक्यदृग्धवीरमनुतिपत्तिवतानां वृष्टाप्ती-
कृष्णपूर्वकं स्वस्यमारणेयिरामान्यपुरुषापरिग्रहविषये इवप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ ततःशिशुपास्येहनुमति गूढंत्पूर्णंशृण्वति
नानाराक्षसीभिर्नानापुरुषभाषणैर्नानाधिधायुधोद्यमनेनच भीषणपूर्वकंसंतर्जने सीतयातुःस्त्राद्रोदनम् ॥ २ ॥

ततः सीतांमुपागम्य राक्षसो विकृताननाः ॥ पुरुषं परैरवा नार्थ ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥

किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे ॥ महार्हशयनोपेते न वींसमनुमन्यसे ॥ २ ॥

मानुषी मानुषसैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रीमाक्ष त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥

पुलस्त्यः ॥ ६—१२ ॥ सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमतां ।

महाभागां च भार्या मन्दोदरीं त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥ १३—१७ ॥ यस्य यस्मात् । तस्य न तिष्ठसि

तस्यै न तिष्ठसे । प्रकाशनार्थेप्यार्षत्वात्परस्मैपदं षष्ठी

च ॥ १९ ॥ शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः

यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति विपरिणम्यते ॥ २०—१२ ॥

साधु ते कथितं साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य

निर्वाहः ॥ २२ ॥ इति श्रीरघुविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारलिलकाव्याने सुन्दर-

काण्डकाव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

न त्वं जातु भविष्यसितस्येति शेषः ॥ ३—

रिसमन्त्राभिविष्टसविष्णोःस्वरूपस्यराक्षसीभिरङ्गानादेवमुक्तं ॥ १० ॥ स० वीर्योत्सिक्तस्य वीर्योन्मत्तस्यसकाशादपिबीर्ययुक्तस्य ।

बलिष्वते नेच्छसि ॥ १२ ॥ स० यस्यसकाशाद्गीतः तस्य वशेइतिशेषः ॥ १८ ॥ स० मुमुक्षुः मुमुक्षुः । आर्षोविसर्गलोपः

॥ १९ ॥ ति० भार्यायै भार्यात्वमितिशं ॥ २० ॥ स० अधुते रावणेनानिराकृते सक्तवेइत्यावात् । सात्त्विकगृहाणेतिवा ॥ २१ ॥

तत्रोक्तोऽंशःसर्गः ॥ २३ ॥

च० परुषमपिचक्ष्वापित्रापुरप्रसूदीरितं शठ तर्हि नपठेत्येवमादिकाव्यमन्ततोगत्वाप्रायःप्रियपर्यवसायिहृद्यमित्यतोप्रियमित्युक्तं

॥ ३ ॥ ति० प्रत्याहर निवर्तय । एवं तदमीष्टंरामसंगमरूपंनस्तु । जातु कदाचिदपि । अतःपरंनभविष्यति १ अत्ररामायणम्-

॥ १० ॥ १ झ. ठ. लिप्ससे. २ ग. रत्नेनशोभितं. ३ घ. झ. ट. तदुत्सृज्य. ४ झ. ट. असकृद्भीमवीर्येण. ५ झ. ट.

किं ॥ ६ क. झ. ट. यस्यस. ७ क. झ. अ. ट. तिष्ठसे. ८ च. वृष्टिश्च. ९ झ. अ. ट. शैलाःसुभ्रुः पानीयं. ठ. शैलाः

मुमुक्षुपानीयं. १० क. च. छ. निधितं. ११ क. ग.—ट. सीतांसमस्तास्ताः. १२ क. झ. अ. ट. परुषानर्ही. १३ झ. क. झ. अ.

ट. ऊचुस्तांवाक्यं. ग. घ. अ. छ. अ. ऊचुस्तांवाक्यं. १४ झ. मनोरमे. १५ घ. वार्षवहुमन्यसे. १६ झ. ट. रामाभैवजातु-

त्रैलोक्यपवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्य यथासुखम् ॥ ४ ॥
 मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्रमं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पचनिभेषुणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 यदिदं लोकनिद्रिष्टमुदाहरथ संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७ ॥
 न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥
 दीनो वा राज्यहीनो वा गो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तासि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥
 यथा शची महाभागा शक्रं सैमुपतिष्ठति ॥ अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिं च यथा ॥ १० ॥
 लोपासुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥
 सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ॥ नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥
 तथाऽहमिह्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षसः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ भर्त्सयन्ति स्म पक्षैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥
 अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाश्चिशुपाद्भुमे ॥ सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरश्रुणोत्कपिः ॥ १४ ॥
 तामभिक्रम्य संकुट्टा वेपमानां समन्ततः ॥ भृशं संललितुर्दोषान्प्रैलम्बान्दशनच्छदात् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमकुट्टाः प्रवृक्षाशु परश्वघान् ॥ नेममर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥
 कुम्भर्त्समाना भीमाभी राक्षसीभिर्विरानना ॥ सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥
 ततस्तां शिशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्यौ श्लोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥
 तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारीणीम् ॥ भर्त्सयाचक्रिरे सीतां रौक्षसस्तां समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकारा कैराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥
 सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥
 परितुष्टासि भद्रे ते मानुषस्यै कृतो विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं भुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥

४ ॥ मानुषीति हेतुगर्भः । मानुषी त्वं मानुषं तमि-
 च्छसि ॥ ५—६ ॥ किल्बिषं पापावहं ॥ ७—८ ॥
 सुवर्चलेत्यादि बहुदृष्टान्तप्रदर्शनं स्वस्य पातिप्रत्यदा-
 र्थ्यद्योतनाय ॥ ९—१३ ॥ अवलीनः छन्नः । राक्ष-
 सीरश्रुणोत् राक्षसीवाक्यान्मृणोदित्यर्थः ॥ १४—
 १५ ॥ नेममर्हतीत्यत्रेति करणं बोध्यं । अस्व ऊचु-

रित्यनेन संबन्धः ॥ १६ ॥ संभर्त्सयमानेति । सा
 भर्त्सयमानेति पाठे भर्त्सनोपगमनरूपक्रिया मे-
 व्यद्वयं । तां हनुमदधिष्ठितां शिशुपां ॥ १७—
 निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतं
 प्रकृतं ॥ २१ ॥ मानुषो विधिः कृतः । मा-
 तुचितपातिप्रत्यप्रकटनं कृतं एतावत्कार-
 मित्यर्थः ॥ २२ ॥

सतवरातत्रगमनस्यप्रसक्त्यभावादेतिभावः ॥ यद्वा अतः परं जातुकदाचिदप्येवंभावयेत् भवती नमविध्यति मारयामइत्यर्थः ॥ ११ ॥
 ति० नेत्राभ्यां उपलक्षितेति शेषः ॥ ६ ॥ स० एतत् शुभद्राक्यं मे किल्बिषं प्रति पापसाधनपरपुण्यसंसर्गप्रति मनउत्-
 नप्रतिष्ठति ॥ ७ ॥ ति० सुवर्चला सूर्यपत्नी । सूर्याभिमुखपुष्पवतीकाचिदोषभिरित्यन्यः ॥ ९ ॥ ॥ ० दुस्समयगम-
 निदर्शनाभ्याह—यथेति ॥ १० ॥ स० भैमीदमयन्तीतिसामानाधिकरण्यं ॥ १२ ॥ स० साभर्त्सयमानेतिपदमेकं । सां-
 न्द्वभर्त्समाना साभर्त्सयमाना । “सात्रुर्द्विसायां” इतिविशेषः । उपेत्यनेनातिसामीप्यं सूचयति ॥ १७ ॥ स०-
 विधिः

[पा०] १ क. ख. त्रैलोक्यमनु. २ क. क. ख. ज.—ट. प्रतिष्ठति. ३ क. ख. घ. छ. ज. म. सम-
 ४ क. ख. घ. छ. ज. न. तामभिक्रम्य. ५ क. ख. घ. च.—ट. संस्थाः. ६ क. ख. घ. ज. प्रलब्धदान. ७ क. ख. छ.
 ज. म. ऊचुः परमकुट्टाः. ८ क. ख. ग. क. छ.—ट. साभर्त्सयमाना. घ. साभर्त्सयमानावैदेही. ९ क. क. झ. ट. व-
 १० क. स्वबाष्पमपमार्जन्ती. ११ क. झ. न. ट. सावित्री. १२ घ. क. झ. ट. भैमी-
 १३ क. घ. झ. ट. राक्षसस्ताः. १४ क. झ. ट. ततस्तु. १५ ख. घ. ज. कण्ठी. १६ क.—घ. म. ट. स्नेहप्रदर्शितः.

रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ विक्कान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥

दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥

अथ प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव ॥ अग्रेः स्वाहा यथा देवी सखी वेन्द्रस्य शोभने ॥ २६ ॥

किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥

अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥

अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ॥ अत्रवीत्कृपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥

बहून्यप्रियरूपाणि वचनानि मुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मुदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥

न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्सरम् ॥ ३० ॥

आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥ रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥

रावणस्य गृहे रुद्रामस्याभिस्तु सुरक्षिताम् ॥ न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ३२ ॥

कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ अलमभ्युपपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥

भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजेतां नित्यदैव्यताम् ॥ सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥

जीनासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि ॥ ३५ ॥

उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरक्षणे ॥ ३६ ॥

स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्यास्यन्ति सुन्दरि ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥

उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ३८ ॥

ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ आमयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

इमां हरिणलोलार्क्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे मेहानभूत् ॥ ४० ॥

यंकुत्स्नीहमथोत्पीडं हृदयं चैव सबन्धनम् ॥ अत्राप्यपि तथा क्षीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥

॥ २२—२८ ॥ सोढानि रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥

कालपुरस्सरं कालानुरूपं ॥ ३०—३३ ॥ प्रीतिं

रावणविषयप्रीतिं । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासं

॥ ३४—३७ ॥ उत्पाद्य वा उत्पाद्यैव ॥ ३८

करुषं । मनुष्यः मनुष्यजात्युचितः । तेनेतिशेषः । अमानुषः देवादिगोचरोवा । अमानुषः राक्षससंबन्धी अविधिः अननु-

ष्ठानं । कृतः । तेननुष्टासि सहसाहस्तगतयानमाव्यमितिलयेत्यङ्कृतमितितुष्टास्तीत्यर्थोवा । "सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा"

इतिमुद्रतावमनुष्यशब्दोरक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तेः ॥ २२ ॥ स० आपतन्तं शङ्कणामुपरीतिशेषः ॥ २३ ॥ स० गतायुषा

असदाहान्यरूपाद्रतायुषमितिभावः ॥ सर्वास्त्वांभक्षयिष्यामहेत्युक्तयानैकपितृत्पक्षपातिनीवर्ततइतियोतयति ॥ २७ ॥ ति०

तर्जती तर्जयन्ती ॥ २८ ॥ स० दैन्यं स्वार्थेषु । दैन्यतां दीनतां ॥ रामानु० प्रीतिं श्रेष्ठं । प्रहर्षं आनन्दं । नित्यदैव्यतां

[पा०] १ क. श. ट. विकान्तमापतन्तं. २ क. ख. घ.—ट. प्रियवादिनं. ३ ड.—ट. लोकानांसर्वेषामीश्वरी. ४ ड.

श. भ. ट. तर्जती. ५ ख. घ. श. ट. बहून्यप्रतिरूपाणि. ६ च. छ. ज. झ. प्रोक्तानि. ७ क. ख. घ.—ट. कालपुरस्कर्तं.

८ क. झ. म. ट. पुरेघोरे. ९ क. ख. ड. श. ज. ट. रुद्राभस्याभिस्तवभिरक्षिता. १० घ.—ट. मधुनिपातेन. ११ झ.

खजन्तीक. छ. ज. ट. खजतां. १२ ख. निजदैव्यतां. १३ ड. श. ट. परिशील. १४ झ. ड. जानीमहेयथा. १५ क. झ.

भ. ट. शिविवशे. १६ क. ड. च. ज.—ट. कुरदर्शिता. १७ ड. श. ट. हरिणशाबाक्षी. १८ क. ख. घ.—झ. ट. त्रासोत्कं.

१९ ख. क. श. ट. मङ्गलार्थं. २० ड. च. ज.—ट. यंकुत्स्नीहमथोत्कुल. २१ च. छ. ज. लायुचन्धनं.

२२ झ. ट. मन्त्राण्यपि. २३ ड.—ज. झ. साध्यामीति.

—३९ ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ कुक्षिवक्षिणभा-

गस्यः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृतः । "लायु-

स्त्रियां कालखण्डयकृती तु सने इमे" इत्यमरः ।

प्रीहा तु गुल्माख्यो वामभागस्यो मांसपिण्डविशेषः ।

ततस्तु प्रथमा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्ते ॥ ४२ ॥
 निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह ॥ नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३ ॥
 ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीडकान् ॥ ४४ ॥
 विजयाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥
 ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ अजामुख्या येदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥
 मुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोय निकुम्भिलाम् ॥ ४७ ॥
 एवं संभैरर्ह्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

राक्षसीगणसंतर्जनेमसहमानयासीत्तयाऽशोकशालाकंदनेन रामकर्मणादीन्वस्याकोपनपूर्वकमधुधाराविसर्जनेन बहु-
 भाषतिदेवनम् ॥ १ ॥

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनामसौम्यामां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमव्रता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥
 न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥
 सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे दुःखार्ता रीवणेन च तर्जिता ॥ ४ ॥
 वेपते आधिकं सीता विशन्तीवाङ्मात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी 'कोकैरिवादिता ॥ ५ ॥
 सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् ॥ चिन्तयामास 'श्लोकेन मर्तारं भैरमानसा ॥ ६ ॥

मकारान्तस्य ड्रीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमाह ।
 " अक्षं पुरीतहृत्स्मस्तु ड्रीहा पुंसि " इत्यमरः ।
 त्वतीति तस्योपरि स्थितं मांसं । इदं पक्षकोशप्रती-
 काशं मांसं । बन्धनं तस्य धारणमधोमांसं । उत्क्रोड-
 मिति पाठे उत्क्रोडोद्दयस्य स्थानं । अक्षं पुरीतम्
 ॥ ४१—४३ ॥ पीडकान् मांसखण्डान् ॥ ४४ ॥
 पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते ॥ ४५—४६ ॥
 निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी

मद्रक्षाली ॥ ४७ ॥ रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजदिरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्ग-
 काल्याणे सुन्दरकाण्डव्याख्यानेचतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तासां वदन्तीनां तामु वदन्तीषु ॥ १ ॥
 पातित्रले दृढमनाः ॥ २ ॥ खादत भक्षयत् ॥ ३ ॥
 शर्म मुखं ॥ ४ ॥ कोकैः ईहामृगैः । " को-
 मृगो वृकः " इत्यमरः ॥ ५ ॥ अशोकस्य

नित्यदेन्ययस्यास्मान्नित्यदेन्या तस्मान्नित्यदेन्यताता ॥ २४ ॥ ति० प्रथमावाक्यं विशस्येमामिति । मध्ये-
 ह्यापिततत्त्वजामुखीत्यन्तश्लोकद्वयप्रक्षिप्तमितिकृतकः ॥ ४४ ॥ ति० शूर्पणखेयमन्त्रा ॥ ४६ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥
 स० पदसं बहिःकूरं । दारुणं अन्तः ॥ १ ॥ ति० शर्मलेभेव । शोकार्तेन ॥ टी० सीताविलापस्यनास्तवायंका-
 क्रियोगेन घोरराक्षसपुराणस्थानेन विरूपराक्षसीसहायमेनच विविधप्रलापादिकमितिश्रेयं । अस्मिन्काण्डेयत्रयप्रसीताप्रला-
 वमेवोदनीयः ॥ ४ ॥ स० आत्मनः सस्य अक्षं विशन्तीमहाह्वेषवान्तराज्ञानिनिवेशयन्ती ॥ ति० आत्मनो-
 भीत्याविसङ्कुचितशरीराकमठवदभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ शि० अशोकस्य अशोकसदृशादिशुभायाः । अशोकशब्दवाच्यारवि-
 [पा०] १ एतदायपेचतुष्टयं श. पाठेनदृश्यते. २ क. च. श. न. ट. सर्वासमान्. ३ क. श. न. ट. पिण्डका-
 श. च. ट. मात्स्यचविविधंबहु. क. माल्यामिविविधानिच. ५ क.—ट. यदुक्तं. ६ क. च. ज.—ट. मासाद्य. ७ क. च.
 ज.—ट. निर्भर्त्स्यमाना. ८ राक्षसीनिर्विकृपाभिः. ९ क. क. श. ट. अय. १० ख. क.—ट. शोकार्ता. ११ श. राव-
 १२ क. सिंहैरिवा. १३ क. दुःखार्तामर्तारं. १४ क. गतमानसा. च. ज. सकमानसा.

सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥
 सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥ राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥
 तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया तदा ॥ दृष्ट्वा कैम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥
 सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना ॥ आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १० ॥
 हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥
 लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥
 यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहादिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥
 एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥
 भर्तारं समपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥
 तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥
 सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ॥ तीक्ष्णं विषमिवास्त्राद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥
 कीदृशं तु मया पारं पुरा जन्मान्तरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥
 जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥
 धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

धिष्ठितशिशुपासन्निहितस्य ॥ ६ ॥ अन्तं अवधि ।
 अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्ष-
 सीभ्यः ॥ ८ ॥ सीतयेति व्यत्ययेन पष्ठपथे तृतीया ।
 परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभावआर्षः ॥ ९ ॥
 दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता
 रामविरहात्ता ॥ १० ॥ सुमित्रेत्यत्र संजुद्धावाप
 प्रकारेदेवाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादि-
 श्लोकद्वयमिकं वाक्यं ॥ अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ
 इत्यत्र इतिकरणं बोध्यं । यत्र यतः ॥ १२—१३ ॥
 पूर्णा पल्लवैरिति शेषः ॥ १४—१५ ॥ मम धनं
 सर्वेषां सर्वं भविष्यतीत्याह—तमिति ॥ तं “बहवो
 नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्तिते” इति प्रसिद्धं ।
 आसंगुणानुकला विग्रहगुणानाह—पद्मदलपत्राक्षं

दलतीति दलं विकसितपत्राक्षमित्यर्थः । यद्वा दलतीति
 दलं गर्भपत्रं । विस्पष्टार्थमेकार्यं शब्दद्वयं वा ।
 सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत्
 गच्छतीति तथा ॥ १६—१७ ॥ पुरा जन्मान्तरे
 पूर्वजन्मनि । घोरं सुदारुणं अत्यन्तघोरमित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ परवश्यतां
 भर्तृपरतन्त्रतां । परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं
 शक्यमित्यर्थः । आत्मच्छन्देन सविच्छया ॥ २० ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणमूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्च-
 विंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विकर्तुमिच्छन्तः । इवार्थस्तुशब्दोवा ॥ टी० हनुमदधिष्ठितशिशुपासनामूलं प्राप्तायास्सीतायाः शोकशालंभनाभिधानादशोकशाल-
 मशिशुपासास्त्राक्षपरस्परसंमिलितावर्तन्त इत्यवगम्यते ॥ ६ ॥ स्त० भयत्रस्ता भवैः घोरैरायुधादिभिः । तस्या भीता । “भयं
 प्रतिभवेति घोरं” इति विश्वः ॥ ८ ॥ स्त० अनाथवत् अनाथैव । आर्षः पुंवद्भावः ॥ १४ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[१५०] १ क. विषण्वदना. २ क. झ. ट. दीर्घवहुला. ३ क. झ. ट. कंपिता. ४ झ. शोकार्ताकोपोपहतचेतना.
 ५ क. झ. क. झ. ट. विललापचः ६ क. घ.—छ. झ. य. ट. यत्राहमाभिः. ७ क. झ. य. ट. जीवनं. ८ क.—ट. महापापं
 मयापहान्तरे. ९ क. य.—ट. घोरमहादुःखं. क. ट. घोरमहदुःखं.

राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश ॥ धेनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १४ ॥
 निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाह्वे ॥ १५ ॥
 विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ॥ रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥
 कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रघर्षणा ॥ न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥ १७ ॥
 किंतु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृता भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १८ ॥
 इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥
 हतेति योर्धिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् ॥ गुधराजोपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ २० ॥
 कृतं कर्म महत्तेन मां तथाऽभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥
 यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः ॥ अद्य बाणैरभिकुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ २२ ॥
 विधमेव पुरीं लङ्कां शोषमेव महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥
 ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ॥ यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥
 अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ॥ न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २५ ॥
 चिताधूमाकुलपथा शुभ्रमण्डलसंकुला ॥ अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २६ ॥
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येवं मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोयमौख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥
 घाटशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै ॥ अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २८ ॥
 नूनं लङ्का हते पापे रावणे रक्षसाधमे ॥ शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विघ्नता यथा ॥ २९ ॥

येनैवं वैपरीत्यं जातं ॥ १३ ॥ एकमात्रसहायः स
 किं करिष्यतीत्यत्राह—राक्षसानामिति ॥ जनस्थाने
 रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि
 घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥ १४ ॥ प्रबलो
 रावणः कथं निरस्य इत्यत्राह—निरुद्धेति ॥ १५ ॥
 सामर्थ्यं निदर्शयति—विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु-
 रामःसमर्थः तथापि समुद्रमध्यस्थालङ्कादुष्प्रघर्षेत्याश-
 ङ्ख्याह—काममिति ॥ गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकं ।
 किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह—किं-
 न्विति ॥ १८ ॥ लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशलादि-
 प्रसक्त्यभावस्तुच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसंधे-
 या ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह—हतेति ॥ २० ॥

प्रसङ्गादाह—कृतमिति ॥ अभ्यवपद्यता रक्षता । राव-
 णद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१—२३ ॥ अहं यथा
 एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्ष-
 सीनां गृहे गृहे भूयः भूरि । रुदन्त्यो भविष्यन्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात् । रिपुनाश-
 नमिति शेषः ॥ २५—२६ ॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः
 दुराचार इति यावत् ॥ २७ ॥ अशुभानि अशुभसू-
 चकानि । हतप्रमेत्यत्र लङ्केयनुकर्षः । लङ्का अचिरेण
 कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र घाटशानि सूचकानि
 स्तुः इह लङ्कायां घाटशान्यशुभानिदृश्यन्त इत्यन्वयः
 ॥ २८ ॥ दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणं ॥ २९ ॥

शि० रामः मां नाभ्यवपद्यते किमर्थमिति शेषः ॥ १६ ॥ ति० रावणवधेतिष्ठता रावणवधार्थयत्ता ॥ २१ ॥ स्त०
 दुष्प्रस्थानः दुस्त्याप्यप्रस्थानः । भवितव्येति यावत् ॥ २७ ॥ ति० शोषं ऐश्वर्यादेरिति शेषः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. घ.—ट. जनस्थानेसहस्राणि. २ च. झ. ट. एकेनैव. ३ क. ख. घ. ज. ट. मानान्यवपद्यते. ४ झ. ट.
 गतिरोधोभविष्यति. ख. ज. झ. गतिरोधोप्रदृश्यते. ५ क. झ. सिद्धायोनमिपद्यते. ख. च. छ. ट. सिद्धानाभ्युपपद्यते. ६ क.
 घ.—छ. झ. स. ट. प्रवेणां. ७ क. झ. ट. मायोधिगल. क. च. छ. ज. अ. योभिगलामां. ८ च. ज. झ. ट. तदा. ९ क.
 झ. ट. रावणवधे. १० क. ज. झ. ट. हिराघवः. ११ क. झ. ट. निर्वेदेव. १२ क.—ट. मण्डलमण्डिता. १३ ख. क. झ.
 ट. अचिरेणैवकालेन. १४ क. झ. ट. म्येन. १५ क. झ. ट. माभाति. १६ क. झ. ट. विपर्ययः. १७ ग. क. च. ज. झ. ट.
 घाटशानि. १८ क. ख. घ. ज. झ.—ट. अचिरेणैव. १९ क. घ.—ट. राक्षसाधिपे. २० क. झ. ख. ट. शोषमेप्यति.

पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी ॥ भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ ३० ॥
 नूनं राक्षसकन्यानां हृदन्तीनां गृहे गृहे ॥ श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ ३१ ॥
 सान्धकारा इतद्योता इतराक्षसपुङ्गवा ॥ भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ ३२ ॥
 यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥
 अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३४ ॥
 [स च मे विहितो मृत्युरासिन्दुष्टेन वर्तते ॥] अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥
 अधर्मास्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३५ ॥
 नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ भुवं मां प्रातराशर्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ ३६ ॥
 साऽहं कथं कैरिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३७ ॥
 यदि कश्चित्प्रदाता मे विप्रेष्याद्य भवेदिह ॥ क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३८ ॥
 नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्या हि मम मार्गणम् ३९ ॥
 नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४० ॥
 धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ मम पश्यन्ति ये नार्थं रामं राजीवलोचनम् ॥ ४१ ॥
 अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४२ ॥
 दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नौस्त्यपश्यतः ॥ नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४३ ॥

पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी । नष्टभर्त्री सराक्षसी अर्थात् इतराक्षसा । नष्टभर्त्री अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसमुत्था भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३०—३२ ॥ स रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानां जानीयाद्यदि तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३३ ॥ समयः द्वादशमासालकः संकेतः । तस्य कालः आगतः सन्निहितः । मासद्वयमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पातस्संभविष्यति ॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति—नैव

इति ॥ ३६—३७ ॥ पतिनेति नाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ जीवतीं जीवन्तीं । न न कुर्यातां कुर्यातामेव । तदाह वामनः—“संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति ॥ ३९—४१ ॥ धर्मकामस्य तस्य कामान्ते इत्यर्थः । मया भार्यया कोर्थः । परमात्मनः स्वभावस्य ॥ ४२ ॥ सौहृदं नास्त्यपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां मया प्रीतिर्न भवति किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रीतिर्विषयिणी नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति । मयि प्रीतिर्मिति शेषः

ति० पुण्योत्सवसमुत्था च । अद्येति शेषः ॥ ३० ॥ ति० अस्मिन्काळे दृष्टेन रावणेन । सकालोनेमृत्युर्विहितः । ननु ततः परमपि कालास्त्वानि हिंस्तुस्तथाह—अकार्यमिति ॥ ३५ ॥ ति० ननु त्वज्जीवनाभावनियमप्रमाणोपलम्भविना नृशंसेन देहस्य कलहलतः पक्षान्तरमाह—अथवेति । धर्मकामस्य हि भार्ययाऽयं अयं तु न तथा । तदेवाह—धीमतः आत्मानात् विवेकवतः । अतएव परमात्मनः परमात्मज्ज्ञात्मानास्थितस्य जीवन्मुक्तस्य समानार्थः । अनेनैव रागादप्रवृत्तिरितिसूचितं ॥ ४० ॥ ती० यद्वा सौहृदं केहं । अपश्यतः पुंसः । दृश्यमानेपि मुहूर्तशेषः । प्रीतिर्न भवेत् किमु तदृश्यमाने ॥ स्त० सौहृदमिति । “हृद्गतिन्धवन्ते” इत्यादिनोमयपदद्वयभावआर्षः ॥ अतश्चिच्छेत्तस्यैव पठितुं शुश्रूषका ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. घ. च. झ. ञ. ट. समुत्थाच. २ क. ख. घ. ङ. च. ज. —ट. सराक्षसा. ३ घ. च. झ. ट. हृदन्तीनां. ४ क. च. छ. ज. ञ. रामः सशूरो मामिह. ५ घ. राजीवलोचनः. ६ ङ. —ज. वर्तमानां मां. झ. वर्तमानां यां. ७ हृदमर्षे. ८ झ. ट. पापेभ्यः पश्यते. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. पापकारिणः. ९ झ. राक्षार्थे. १० क. ग. छ. करिष्यामि. ११ क. छ. ज. विधमय. १२ घ. ङ. झ. ट. भरतपूर्वजः. १३ ङ. —ट. परिमार्गणं. १४ ग. क. ख. ज. —ट. वीरं. १५ क. झ. ट. नास्त्यपश्यतः.

किन्तु मे न गुणाः केचित्किंवा भाग्यक्षयो मम ॥ याऽहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भागिनी ॥ ४४ ॥
 श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः ॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छराच्छत्रुनिवर्हणात् ॥ ४५ ॥
 अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ ॥ आतरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना सादितौ शूरो आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥
 साऽहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा ॥ न च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽपि वर्तति ॥ ४८ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४९
 प्रियाञ्च संभवेदुःखमप्रियादधिकं भयम् ॥ ताभ्यां हि ^{१०}ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 साऽहं त्यक्त्वा ^{११}प्रियेणेह रामेण विदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वक्षम् ॥ ५१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सीतासंतर्जयन्तीराक्षसीःप्रति स्नापयामासुश्चात्रिजटाकृपयाराक्षसा स्वेनक्षीताराघवयोः स्वबन्धोरावणस्यच क्रमेणाभ्यु-
 वधानभ्युदयसूचकाद्भुतस्वप्नदर्शननिवेदनेन समस्तसंततीतातर्जनप्रतिषेधनपूर्वकं दूरेतासामपसारणम् ॥ १ ॥ तथा तासां
 प्रार्थनया ताःप्रति स्वस्वस्वामिकार्यदर्शनप्रकारनिरूपणपूर्वकं सीतायाविजयाशांसकशुभशकुभप्रदर्शनम् ॥ २ ॥

इत्युक्ताः सीतया घोरी राक्षसः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ काञ्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तैरस्त्रिनः ॥ १ ॥
 ततः सीतामुपागम्य राक्षसो घोरदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥

॥ ४३ ॥ नगुणाः दुष्कृतानि ॥ ४४ ॥ मर्तुमिति
 भावार्थे तुमुन् । मरणमित्यर्थः । महात्मनः रामाद्वि-
 हीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थे
 पञ्चमी ॥ ४५ ॥ न्यस्तशस्त्रौ संवृत्तौ किमिति संबन्धः
 ॥ ४६ ॥ सादितौ हतौ ॥ ४७ ॥ वर्ततिवर्तमाने ॥ ४८ ॥
 महात्मानः महाधैर्याः । त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः ।
 जितात्मानः जितान्तःकरणाः । महाभागाः महा-
 भाग्याः ॥ ४९ ॥ प्रियाञ्च संभवेदुःखं किन्तु सुखमेव
 भवेदित्यर्थः । प्रियात् अनुकूलवस्तुनः । अप्रियात्
 प्रतिकूलवस्तुनः । अधिकं भयं अधिकं दुःखं । ताभ्यां ।

प्रियाप्रियाभ्यां । नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः
 ॥ ५० ॥ साहं तद्विलक्षणाहं । केवलप्रियपरेत्यर्थः ।
 प्रियेण त्यक्त्वा अप्रियं प्राप्ता । प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः
 ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 मूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
 षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तत् मरणाध्यवसायं ॥ १ ॥ एकार्थं पूर्वोक्तवचनै-
 रेकाभिधेयं । अनर्थार्थं अनर्थफलकं । एकाक्ष्यादयः
 पूर्वोक्तार्थमेव परुषवचनं पुनरब्रुवन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

ति० भवितुमुपेक्षाहेतवःकेचनअगुणाः दोषाःस्युः । अयमपिपक्षोनयुक्तः । स्नापयामासुश्चात्रिजटाकृपयाराभावात् । तस्मात्प्राग्भवी-
 यदुष्कर्मजोभाग्यक्षयएवहेतुरित्याह—किंचेति ॥ ४४ ॥ ति० भाग्यक्षयनिश्चयसकटुमशक्यत्वात्पक्षान्तरं—अथवेति ॥ ४५ ॥

ति० इदमप्यसंभावितं । रक्षोभिःकृतवैरेणक्षत्रियेणतस्यागायोगात् । अतःपक्षान्तरं—अथवेति ॥ ४७ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

स० १०० सीताव्यवसितमरणं ॥ १ ॥ स० १०० एकार्थं रावणसंगमरूपैकाभिधेययुक्तं । अनर्थः राक्षसविनाशरूपः अर्थः प्रयो-

॥ पा० ॥ १ क. झ. न. ट. किंवाभ्यगुणाः. २ क. ग.—ट. क्षयोहिमे. क. ग. घ. ङ. झ. न. ट. याहिसीतावराह-
 णहीनारामेणमामिनी. ३ क. श्रेयोहि. ४ ख. घ. च. ज. झ. महात्मना. ५ क. ग.—ट. वरन्तौ. ६ ख. ग. ङ.—ट.
 यातिवौ. ७ क. घ. वीरौ. ८ ङ.—ट. सेवविधे. ९ ङ. झ. न. ट. दुःखेऽतिवर्तति. १० क. ग. ट. मुनयःसत्यसंमताः.
 ११ क. महात्मानो. १२ ङ.—ट. भवेत्. १३ झ. तेवियुज्यन्ते. १४ क. झ. ट. प्रियेणैव. १५ ग. ङ. झ. ट. घोरे. १६ घ.
 स्थिताःकाचिहताःकाचिद्वारणायनिवेक्षितुं. १७ क. झ. न. ट. दुरात्मनः.

अधेदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ॥ राक्षसो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथामुखम् ॥ ३ ॥
 सीतां तामिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य सुतामिष्टां सुतां दक्षरथस्य च ॥ ५ ॥
 स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥
 एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥
 कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७ ॥
 तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां श्रुत्वाकथितम् ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ ८ ॥
 गजदन्तमयीं दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् ॥ युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्याय राघवः ॥
 शुकुमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ ९ ॥
 स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुकुमबरावृता ॥ सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥
 रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ १० ॥
 राघवश्च मेधा दृष्टवतुर्दन्तं महागजम् ॥ आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 तैस्तस्मां नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ शुकुमाल्याम्बरधरौ जानकीं पश्युपस्थितौ ॥ १२ ॥
 ततस्तस्य नगस्याग्रे स्थाकाशस्यस्य दन्तिनः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाभिता ॥ १३ ॥
 भर्तुरङ्गात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १४ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमारभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः ॥ १५ ॥
 पाण्डुरर्षमयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ [शुकुमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥
 ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः] ॥ १६ ॥
 इदोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७ ॥

अथ अस्मिन्दिने । इदानीं अस्मिन्क्षणे । भक्षयिष्यन्तीति भुक्त्वमिति पूर्वोक्तं संभन्धः ॥ ३ ॥ त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्नकृतान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४—६ ॥ निशीत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ काले उषःकाले अस्वप्नः तत्संश्रितं ॥ ८ ॥ आगतः लङ्कामिति शेषः ॥ ९—१० ॥ महागजमारूढ इति शिविका इति शेषः । तयोक्तं स्वप्नाध्याये—
 “आरोहणं गोपूषकुञ्जराणां प्रासादशैलप्रवनेरुपतीना-

म् । विष्णुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यं” इति ॥ ११ ॥ चचार सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे इति । अत्र द्वावशतसहस्रश्लोका- गताः त्रयोदशसहस्रादिमोयं श्लोकः । गायत्रिध्याक्षयो- दशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥ १३ ॥ चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति । अत्र स्वप्नाध्यायवचनं । अत्र अस्मिन्- मण्डलं वातु चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृहाति- हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्तुयान्मदत् इति ॥ १४—१७ ॥

जनं यस्यतादृशं । पक्षं पक्षवाक्यमब्रुवन् ॥ २ ॥ स० अद्येत्युक्तौ श्वःप्रातःपर्यन्तमिति अमोमाहिभूदितीदानीमित्युक्तं ॥ ३ ॥ ति० प्रबुद्धेत्यनेन तावत्पर्यन्तं भुक्त्वमिति गम्यते ॥ ४ ॥ सी० कालेप्रातःकाले । स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयः । अनेन स्वप्नसंश्रितफलदत्तं सूचितं ॥ ५ ॥ सी० एतेन लङ्कायायेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितं ॥ ६ ॥ शि० सीता स्वर्गगङ्गासदृशी । सीता वैदेही । सार्धश्लोकएकान्वयी । एकःसीताशब्दः आचारक्रियन्तप्रकृतिकर्तृक्रियन्तः । “सीता लङ्का उपरि वैदेही स्वर्गगङ्गासदृशी” इति ने- दिनी ॥ १० ॥ ति० शुकुमाल्याम्बरधरो रामो लक्ष्मणेन सह आगत इत्यन्वयः । अन्यत्र स्वप्नान्तरे ॥ ११ ॥

[पा०] १ व. हन्तेदानीं. २ छ. ज. व. भक्षयिष्यामो. ३ ड. स. ट. वृद्धाप्रबुद्धा. ४ क. ग. घ. जयायक. ५ क. घ. क.—ट. युष्मोद्गतं. ६ ग. घ. क. छ. झ. ञ. ट. पात्रिसहस्रेण. ७ क. च. छ. म. शुकुम्बरधरोदीरो. ८ क. झ. छ. ञ. व. ज.—ट. समागतः. ९ ड. च. छ. झ. ञ. ट. श्वेतपर्वतं. १० ट. यथाप्रभा. ११ क. झ. ञ. ट. पुनर्दृष्टः. १२ ग. क. झ. ञ. ट. वकास. च. छ. ज. जगाम. १३ क. झ. ट. ततस्तुसूर्यसंकाशी. क. च. छ. ज. ततस्तु. १४ ड. च. ञ. ट. पाण्डुरस्यते.

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥

उत्तरां दिक्षुमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ १९ ॥

[साण्डं त्रिभुवनं सर्वं सर्वतः सचराचरम् ॥ सर्वं शस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २० ॥

हीरोदधिजले मध्ये श्वेतः शैलः समुच्छ्रितः ॥ तस्य मूर्ध्नि ततः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः ॥

तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमान्नामो राजीवलोचनः ॥ २१ ॥

ततः सीता समुत्पत्य भर्तुरङ्गाश्रिता तदा ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य संपूर्णं चन्द्रमण्डलम् ॥ २२ ॥

ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो राजीवलोचनः ॥ आसीनः प्राञ्चुखः श्रीमानासने परमाद्भुते ॥ २३ ॥

अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थः सर्वदेवैर्मसकृतः ॥ सप्तर्षिर्गणैः सर्वैः सर्वतीर्थजलेन च ॥ २४ ॥

शुक्रमाल्यावरधरा शुक्रमाल्यानुलेपना ॥ साधु सा तत्र सुश्रोणी राराज जनकात्मजा ॥ २५ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे ॥ २६ ॥

पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतावरः ॥ विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने ॥ २७ ॥

परं ब्रह्म परं तत्त्वं परं ज्ञानं परं तपः ॥ परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम् ॥ २८ ॥

शङ्खचक्रगदः श्रीमान्पुण्डरीकाक्षदेवता ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो भुवः ॥ २९ ॥

एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः ॥ सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्ससर्ज रघुनन्दनः ॥ ३० ॥

ततोमरेन्द्राः पितरो ह्युनीन्द्रा गन्धर्वविद्याधरपद्मगेन्द्राः ॥

कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः महृष्टाः ॥ ३१ ॥

ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र ॥

वाद्यं प्रकुर्वन्ति समेत्य शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरजाश्च भेर्यः ॥ ३२ ॥]

न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ राक्षसैर्वाऽपि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ ३३ ॥

अयमिह स्वप्नक्रमः । शिविकास्थितो रामो दृष्टः । श्वेतपर्वतस्या सीता च । ततः शिविकाया गजमारुह्य लक्ष्मणेन सह पर्वतमध्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धेधिरूप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुद्धागत इति अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रेति ॥ एतत्पादस्थानन्तरं, सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं

विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिक्षुमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो मन्त्रः प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगतश्च । विष्णुरेव स्वयंभूत्येति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात्

ति० अत्रमध्य 'साण्डं त्रिभुवनं' इत्यादयो बहवः श्लोकाः रामासुजसंप्रदायपुस्तकेषु दृश्यन्ते । ते प्रक्षिप्ता इति कदाचिदप्येव ॥ १९ ॥ स० विष्णुः उपेन्द्ररूपी सन् ॥ २० ॥ स० तत्त्वरूपं निरूपयति—परं ब्रह्मेति । कीदृशं ब्रह्म परं तत्त्वं अत्यन्तानारोपितत्वं । परं ज्ञानं उत्तमज्ञानस्वरूपं । परं तपः फलरूपं । परं बीजं अतिशयेन निमित्तकारणं । परं क्षेत्रं मुख्याश्रयः । कारणकारणं प्रकृतिकारणरूपकारणानामपिकारणं ॥ २८ ॥ नित्यश्रीः अनपायलक्ष्मीवान् । अत्र साण्डं त्रिभुवनमित्याद्येतदन्तर्गते कृतांतं प्रक्षिप्तमिति कथं प्रभृतयः । अस्माभिस्तु गजानलमिश्रभ्योदकवदुपादेयतया व्याख्यातं ॥ २९ ॥

[पाठः] १ क. म. ट. मालोक्यप्रस्थितः. २ घ. च. छ. ज. व. वीर्यवान्. ३ साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य वीणा मुरजाश्च भेर्य इत्यन्ताः श्लोकाः. च. छ. ज. म. पाठेषु दृश्यन्ते. ४ घ. छ. तदु. ५ क. च. छ. रक्षसां वापिलोकनं. ग. रक्षसां वापिलोकैर्वा.

रावणश्च मया दृष्टः श्वितौ तैलसमुक्षितः ॥ रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ ३४ ॥
 विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कुण्डाम्बरः पुनः ॥ ३५ ॥
 रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ पिबन्तैलं हसन्नुत्पन्नान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥
 गर्दमेन ययौ श्रीघ्नं दक्षिणां दिशमौस्थितः ॥ ३६ ॥
 पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ पतितोऽवाकिञ्चरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ ३७ ॥
 सहस्रोत्थाय संभ्रान्तो भयातो मदविह्वलः ॥ उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥ ३८ ॥
 दुर्गन्धं दुःसहं धोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपङ्कं प्रविश्याद्यु ममस्तत्र स रावणः ॥
 [प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टः कर्दमहृदम्] ॥ ३९ ॥
 कण्ठे बद्धा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ ४० ॥
 एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः ॥ रावणस्य सुताः सर्वे दृष्ट्वास्तैलसमुक्षिताः ॥ ४१ ॥
 वराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ उद्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ४२ ॥
 एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलङ्कृतः ॥ ४३ ॥
 आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥
 चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहोयसमुपस्थितः ॥ ४४ ॥
 समाजश्च मैत्र्या दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ४५ ॥
 लङ्का चेर्यं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ॥ सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ४६ ॥
 लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता ॥ दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरखिना ॥ ४७ ॥
 पीत्वा तैलं प्रैवृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महाखनाः ॥ लङ्कायां भैरवसूत्रायां प्रविष्टौ राक्षसस्त्रियः ॥ ४८ ॥
 कुम्भकर्णादयश्चैव सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयहृदे ॥ ४९ ॥
 अपमच्छत नैवयध्वं सीतामाप स रावणः ॥ घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥
 [रौच्यं राघवो घोरे भार्योहर्तारमाहवे] ॥ ५० ॥

॥ १८—३३ ॥ पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युपस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्याकारान्तत्वमार्थः । इलन्ताद्वा इत्यापो विधानात् स्वच्छन्दस्यानन्तत्वेन वा निर्वाहः ॥ ३४—४२ ॥ एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिस्सूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र इत्यादिना ॥ ४३ ॥ वैहायसं विमानं ॥ ४४—४९ ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वं अवर्शनं प्राप्नुत । आसनेपद-

स० करवीरकृतस्रजइतिरावणविशेषणं । करवीरैः रक्तकरवीरपुष्पैः कृतास्रजामालयस्यसतया । “टापंचैव” इत्यादि । विमानविशेषणञ्चेत् पृथक्साक्षादपशुकुनलाप्रतीत्यस्वारस्यं । नचनानो जिभेन टापंचैवेत्यादेः शब्देन्दुशेखरेऽनश्रीकृतत्वेनकयमेतदितिवाच्यं । बहुप्रयोगविह्वलपतोःसाहसमात्रंतदित्यवधेयं । रक्तमाल्यानुलेपनइत्युत्तरप्रस्थानुगुण्याच्च ॥ ३४ ॥ स० स्त्रियासह मुण्डस्तया कृष्यमाणइत्यन्वयः । सुवासिनीकर्षणस्यहर्षहेतुत्वात् । अतवभयमत्रतयाविधत्तायुक्ता । अपशुकुनात्तरलामात्र । अथवा स्त्रियानीलवासोदन्तादिमत्या ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. झ. घ. ट. मुण्डस्तैल. २ क. झ. ट. पतितःश्वितौ. ३ झ. ट. मुण्डोदृष्टः. ४ क. झ. ट. कुण्डाम्बरः. ५ क. घ. ज. —ट. मात्रितः. ६ क. झ. ट. तन्मत्तस्रजो. ७ इदमर्थः क. क. —ट. पाठेबुद्धयते. ८ क. झ. ट. महाबलः. ९ क. ग. —ट. मुण्डास्तैल. १० क. घ. ख. छ. झ. ट. प्रयातादक्षिणां. ११ घं. क. न. ज. घ. नेवयध्वं. १२ क. रावणसमुपस्थितः. १३ झ. न. ट. महान्धुतो. १४ घ. नर्दतां. १५ क. झ. छ. —ट. प्रमत्ताव. ग. घ. अनुव्यन्ति. १६ घ. भस्मदिग्घावां. १७ क. ग. —ट. सर्वांराक्षसयोषितः. १८ क. घ. क. झ. ट. गोमयहृदं. १९ क. घ. —ट. पश्यध्वं. २० क. झ. ट. सीतामाप्राप्ति. ग. सीतासंप्राप्य. २१ झ. ट. युष्मान्सार्धं. २२ इदमर्थः क. पाठेदृश्यते.

प्रियां बहुमतां भार्या वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वाऽपि नानुमंस्यति राघवः ॥ ५१ ॥
 तदलं क्रूरवाक्यैर्बः सान्त्वमेवाभिधीयताम् ॥ अभिधाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ५२ ॥
 यस्यामेवविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्गुणैश्चा प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५३ ॥
 भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ॥ राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ५४ ॥
 प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षसो महतो भयात् ॥ ५५ ॥
 अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्ष्ये ॥ विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ५६ ॥
 छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ॥ अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ५७ ॥
 अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ॥ राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ५८ ॥
 निमित्तभूतमेतत्तु भोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ५९ ॥
 ईषध्वं हृषितो चास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ६० ॥
 करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरनुत्तमः ॥ वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ६१ ॥

पक्षी च शास्त्रानिलयः प्रहृष्टः पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ॥

सुखागतां वाचमुदीरयानः पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ६२ ॥

मार्ष । सीतामाप सीतामचिरेणाप्यसतीत्यर्थः ।
 सर्वैः राक्षसैस्सार्धं घातयेत् । व इति सिद्धं । अपग-
 च्छत नश्यध्वमित्युक्तेः । रावणमित्यध्याहारो वा
 ॥ ५० ॥ नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥
 अभिधाचाम अभयमिति शेषः ॥ ५२—५३ ॥ किं
 विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना
 भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किं । शङ्का न कर्तव्ये-
 त्यर्थः ॥ ५४ ॥ कुत इत्यत आह—प्रणिपातप्रसन्ना
 हीति ॥ ५५ ॥ स्वप्रदर्शनकथनेन सीतायाः शोभनं
 भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावी-
 त्याह—अपिचेति ॥ लक्षणं दुःखप्राप्तिदेतुभूतं रेखो-
 परेणादिकं ॥ ५६ ॥ तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव
 इत्यप्राह—छायेति ॥ छायावैगुण्यमात्रं उपलक्ष्य
 इत्यनुपपन्नं । वैहायसं विमानं । उपस्थितां प्राप्तां ।
 दिव्यमोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्य-
 मात्रं तूपलक्ष्ये अतः अदुःखार्हा दिव्यमोगार्हामिमां
 दुःखं उपस्थितमिति शङ्का इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम
 कान्तिवैकल्यं । “छायात्वनाशपेकान्तौ” इत्यमरः ।
 यद्वा छायाप्राप्ताऽनातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वं । सर्वल-

क्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावहुःस्वकरमासी-
 दिति भावः ॥ ५७—५८ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवण-
 सूचकमाह—निमित्तभूतमिति ॥ चक्षुरिति अदक्षिण-
 मित्येतदप्राप्यनुपपन्नं । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित
 इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तरराहित्यमुक्तं ।
 अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ५९—६१ ॥ एवं
 वेहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह—पक्षीति ॥ पक्षी
 पिङ्गलिका । शास्त्रानिलयः प्रहृष्टः । पुनःपुनश्चोत्त-
 मसान्त्ववादी भूयोभूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमु-
 त्तमसान्त्वस्वरवादी वा । सुखागतां शोभनबन्ध्यागम-
 नमिति यावत् । “बन्धुस्वस्वजनास्समाः” इत्यमरः ।
 वाचं स्वरसुवीरयानः चोदयतीव रामागमनं कथय-
 तीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादय-
 तीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु पक्षावस्य स्त इति पक्षी
 गरुडान् । भूमिं प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्
 —“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संस-
 र्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः” इति ॥
 तथाच पक्षौ विस्तार्य प्रदक्षिणं सञ्चरन् । शास्त्रानि-
 लयः कुसुमितपल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः ।

ति० निमित्तवक्ष्या कृतिसतभर्त्सनादिष्वचनेच्छया । अलभितिशेषः ॥ तत्रहेतुः राघवादिति ॥ ५४ ॥ ति० सुखागतां
 शोभनस्यसुखागतामसिर्गतां तादृशीं वाचं । चोदयतीव शोभनप्राप्तिं सूचयतीव ॥ ६२ ॥ इति सर्गविशेषः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. वाक्यैश्च. २ क. ग. च. ज.—ट. यस्यामेवविधः. ३ क. ग. च. झ. ज.
 ट. दुःखितायाः. ४ क.—ट. दुःखैर्बहुभिः. ५ च. च. छ. ज. हृषितोवाहुः. ६ क. झ. ट. वेपन्कथयतीवासाः. ७ क. झ.
 ग. ह.—ट. शास्त्रानिलयप्रसिद्धः.

आहूततत्त्वमात्रं एव शास्त्राख्यपदेन । प्रदक्षिण-
 भ्रमणं आहूतस्याख्यपदेन । एतत्तत्त्वमात्रं च ह्युभय-
 सीत्थः । प्रदक्षः एव फलभोजनदिना सन्तुष्टः ।
 पुनः पुनश्चोत्तमसामान्यवादी उत्तरोत्तरं सान्त्वयन्
 कुर्वन्निव स्थितः । सा ह्युच्यते सद्यः समागमिष्यति ते
 मर्ता नायमवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः ।
 तदुपरि सुखागतां वाचमुदीरयान् । एतावन्मात्रं न
 भवति तस्य संतापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः ।
 विरहद्विष्टायास्तुखागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः
 संतापातिशयकथनमेव । उक्तं हि—“तपति तनु-
 गात्रि मदनस्थामनिशं मां पुनर्दृश्यते । ग्लपयति
 मया साक्षात् न तथाहि कुमुद्वितीं दिवसः ” इति ॥
 पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मत्तनालं-
 कणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीत्यु-
 त्प्रेक्षा । इष्टः नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्वैवेत्येव-
 कथ्यं इति तदनुहस्युच्यन्निव स्थितः । इदं हि रामा-
 यणमुत्तमं काव्यं । तथाहि—काव्यं तावन्निविधं उत्तमं
 मन्मथमममं चेति । यत्र वाच्यातिशयायिष्यङ्ग्यं तदुत्तमं
 स एव पवनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशयायिष्यङ्ग्यं
 तन्मन्मथं काव्यं । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते ।
 यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदममं । तदेव चित्रमित्यु-
 च्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाच्यगतं प्रबन्धगतं चेति
 त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभग-
 वत्संबन्धवत्त्वमेतन्मोक्षीकने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रदृशि-
 र्भविष्यत्येते । उक्त्यावमर्थस्ततो रावणनीताया इति
 श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं चोत्तितं । एकाक्षी-
 प्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहंकारमम-
 कारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामकोषलोभमोहमदमा-
 र्त्तवर्षम्भादयः । तादृशलङ्कानिदृशसीतासरसश्रेतनः ।
 तस्य भगवत्त्वानोपदेष्टाचार्यस्तुल्यो गारुडिः । तादृ-
 शाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते । पक्षी । पक्षि-
 शब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तं
 —“उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा के पक्षिणां गतिः ।
 तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिः ” इति ।
 ज्ञानकर्मणोरङ्गाभिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः ।
 “आज्ञाया विविदिषन्ति यज्ञेन दत्तेन तपसा नाश-
 केन ” इति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वाचनमुक्तं ।
 “आचिनोति हि साक्षात्तानाचारं स्वापयत्यपि ।
 स्वयमाचरते यस्याचक्षादाचार्यं उच्यते ” इति ॥

शास्त्राशब्देन वेदशास्त्रा उच्यन्ते । निलयशब्देन
 तपकेपरत्वं । त्यागे प्रत्यवायभवणान् । तदुक्तं शिक्षा-
 यां—“अधीतमपि योवेदं विमुञ्चति नराधमः ।
 भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिममिगच्छति ” इति ॥
 किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकभवनमननिविध्या-
 सनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते । अनेनाचार्यलक्षण-
 मुक्तं । तथाहुः—“आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो
 विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रमन्त्रस्य सदा मन्त्राभयश्शुचिः ॥
 शुद्धमक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवंलक्षण-
 संपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ” इति ॥ प्रदक्षः सदा
 संतुष्ट इत्यर्थः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तं । तदुक्तं
 —“आह्लादशीतनेत्रान्मुः पुलकीकृतगात्रवान् ।
 सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिमिः ” इति ॥
 पुनः पुनश्चोत्तमसामान्यवादी । उत्तमः “उत्तमः
 मुक्तस्तन्यः परमात्मेस्तुदाहृतः ” इत्युक्तः परमात्मा ।
 तद्विषयं सान्त्वयं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसामान्यवादी ।
 “तं मेहं मे कुतस्तत्त्वपि कुत इहं वेदमूलप्रमाणदेत-
 नानादिसिद्धादनुभवविमवात्ताहि साकोश एव ।
 काकोशः कस्य गीताविषु मम विवितः कोत्र साक्षी
 सुधीस्साहज्यं स्वतःक्षपाती स इति नृकलहे वृथामन्व-
 ल्यवत्तं ” इत्युक्तीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे ।
 “यमो वैवस्वतो राजा यस्तथैव इति स्थितः । तेन
 वेदविदादृष्टे मा गच्छां मा कुरुनामः ” इति
 सान्त्वयदाशील इत्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः
 कदाचिन्न फलितमित्येवावता यथा कृषिं न परित्य-
 जति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते । तथाचार्योपि कदाचि-
 त्स्त्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तं । अनेनाचार्यस्य
 भगवतोप्यतिशय उक्तः । स ॥ पार्श्वे गीतामुपविश्य
 पुनराश्रमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्तृत्य पुनः पृष्टेनाहं
 वक्ष्यामीत्युक्तवान् “नूनमभवाणोसि दुर्मेधाभ्यासि
 पाण्डव ” इत्यादिना । किंच सुखागतां वाचमुदीर-
 यान् । सुषु संप्रदायाविच्छेदो यथा साक्षात्तानाचार्यपरंप-
 रया स्वस्वै आभतां वाचं अष्टाक्षराविष्णुराजसूयां
 निर्हेतुक्यैव दयया समूदीरयन् । “आचार्यो नामसाव-
 सादित्या भगवत्तः ” इति गुरुपरम्परायाः अनुसन्धेयत्व-
 मनेन सूचितम् । पुनः पुनश्चोदयतीव । उक्त्यावसा-
 नुष्ठानाय चोदनां दृश्यन्ति । अन्यथा इत्येवोच्यम-
 र्थक एव स्मात् । अत एवाहुर्निर्गमान्ताचार्याः—
 स्वाकित्ये साधितारमिति । इष्टः । एतेन निश्चयि-

[ततस्सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि नः] ॥ ६३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सीतयारावणराक्षसीगणकृतसंतर्जनाद्यसहिष्णुतया बहुधा विष्णुसर्वकं चेन्मुद्रांश्च नाहसुविमोक्षणमिदमेव शिष्टपाशास्त्राव-
लंबानि तदङ्गेन भूतपूर्वशुभवाक्येन प्रादुर्भावः ॥ १ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥
सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपक्षा गजराजकन्या ॥ १ ॥
सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ॥
कान्तारमध्ये विजने विमृष्टा बालेन कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥
सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ॥
यत्राहमेवं परिभर्त्समाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्मिरं मे ॥
विशीर्यते यत्र सहस्रधाऽद्य कज्राहतं मृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥
नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र कथ्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥
भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥
नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शैलैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥
तस्मिन्नागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकुन्तः ॥ ६ ॥

क्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ६२-६३ ॥ इति
श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः
सर्गः ॥ २७ ॥

यत्र येन ॥ किंचिज्जीवामि कुत्सितं जीवामि ॥ ३
—४ ॥ ननु बालाहने महादोषः स्यादित्याशङ्क्याह
—नैवेति ॥ दोषं दोषः । आर्यं नपुंसकं । अत्र
आलहने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्मरणा-
दास्यैव मरणं श्रेय इत्याह—कथ्येति । अप्रियदर्श-

नस्य अस्य राक्षसस्य । दुर्भरणत्वाविशेषेपि पुष्टराक्षसेन
मरणमतिकष्टमिति भावः । तर्हि तदनुप्रवेशेनाज्ञा
रक्ष्यतां “सर्वत आलानं गोपायेत्” इति श्रुतेरि-
त्याशङ्क्याह—भावमिति । अस्य अस्मिन् रावणे ।
भावं हृदयं अनुप्रदातुं नालं न शक्ता । रामस्वत्वाद्दस्य
न ह्यन्यस्य स्वमन्योन्यस्यै दातुमर्हतीति भावः ।
अनर्हं श्रायं भावोन्यप्रदानस्येत्युक्तमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह
—द्विज इति । मन्त्रं वेदं । अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥
अनागच्छति मासद्वयाद्वागिति शेषः । गर्भस्थ-
जन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकुन्तः

सः तद्वज्रः प्रातराद्यायकुर्वतेत्यादिरूपवचः । अप्रियार्ता उत्तरत्र किमविष्यतीति भाव्यप्रियेणार्ता ॥ १ ॥ सः विमृष्टा भाषा-
प्रियैर्भेष्यादिनाशकुन्तलादिवत्पक्ता ॥ २ ॥ सः यत्र अस्यां दुर्दशायां । अपुण्या शीघ्रमरणप्रापकपुण्यरहिता ॥ ३ ॥ तिः
नृणां लयादिति दोषात्सोऽयुक्तद्वयाशङ्क्य सर्वविचित्रवधाद्विभेगीत्याह—तस्मिन्निति । तस्मिन्नाग्रे अनागच्छति सति मया प्राप्ति
मन्यन्त्या एव तस्मिन्ति । निरुद्धाया विशङ्कने दृष्टान्तः गर्भेति । शल्यं शङ्खं तेन कृण्वतीति शल्यकुन्तः आर्षवैद्यः । आर्षत्वात्साधु ।
यमप्यार्यमर्गजन्तुं व्याधिरूपजीवन्तं कृण्वति तद्वत् ॥ एतच्छ्लोकद्वयं कतकेनेत्यव्याख्यातं—अन्यायप्राप्तवधेपिमम दोषोनेत्याह—नै-
वेति । अथप्यस्याहं वच्यमानास्मि । मम दोषोऽयं । एवं भावाप्रदानेन पाति मलरक्षणात्सर्वदोषनित्यारइत्यर्थः । किंचमरणप्राप्तिः पाति-

[पाठः] १ अयं श्लोकः, क—उ. पाठेषु दृश्यते. २ क. झ. सिंहाभिपक्षा. ३ क. क. झ. दस्मात्क्षणं. ४ क. घ.—उ.
पिदीये. ५ क. ग. क.—उ. नूनममदोषं. ६ क. झ. न. ट. शरैः शितैः.

दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ॥
 बद्धस्य बध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तत्करस्य ॥ ७ ॥
 हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जैनन्या ॥
 एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥
 तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ॥
 नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥
 नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥
 र्गन्धार्थपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥
 हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्र ॥
 हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च बध्नां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥
 अनन्यदेवत्वमिदं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ॥
 पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतप्रेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥

नापितः ॥ ६ ॥ चिरायदुःखिताया मम द्वौ मासौ
 बध्यस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः । इदं दुःखं मत् ।
 कस्य दुःखमिव । राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते
 बध्यस्य तत्करस्येव दुःखं । यथेति पाठे इवशब्दो
 वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥ मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्ता
 मूढवाता । वात्याहतेत्यर्थः । “मूढस्तान्द्रितवात्ययोः”
 इति विश्वः ॥ ८ ॥ मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना ।
 मम कारणात् ममिमितं । विशस्तौ हिंसितौ । द्वौ
 सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविबेत्यर्थः ।
 वैद्युतेन अशनिता ॥ ९ ॥ लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र
 यस्मिन्काले । विससर्जेति सृजेत्युत्तमपुरुषैकवचनं ।
 रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च । परस्परस्य सदृशावि-
 त्युत्तरपरस्परसादृश्यात् । बाल्यात्प्रभृति सुखिघटयाम्
 च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १०—११ ॥ अनन्यदे-
 वत्वं आश्रयणीया देवतान्यास्ति सा रक्षिष्यतीति
 बुद्धिर्मे नास्ति । “नारायणमुपागमत्” इत्यत्राप्य-

प्राधान्येन सह पश्येति श्रुत्वा । नारायणमाराधयतो
 रामस्यपरिचारिकास्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावण-
 परुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि रामसधु-
 रालापश्रवणकुतूहलेन ग्राहं क्षान्तवती । भूमौ च
 शय्या । तवाङ्के समुपाविशमित्येवंविधभोगः कदाचि-
 दपि किं सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं
 क्रियते । नियमश्च धर्मे । रक्षकत्वधर्मोपि तस्मिन्नेवेति
 मनीषया हि मया स्थितं । “न त्वां कुर्मि दशग्रीव
 मस्य भस्माह तेजसा” इत्युक्तिरपि तं दृष्ट्वैव ।
 पतिव्रतात्वं एतद्व्रतं ममेत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चि-
 द्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रतमेव व्रतं यस्यास्ता पतिव्रता
 तस्या भावः पतिव्रतात्वं । विफलं ममेदं अमोघमपि
 मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह—कृतं कृतप्रेष्विव
 मानुषाणां । “आत्मानं मानुषं मन्ये” इत्युक्तीत्या
 मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति । अतस्तवितरमानुषाणां मन्ये
 कृतप्रेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत्

कीत्याह—तस्मिन्निति । अनायच्छत्येवबधप्रसक्तिर्नान्ययेति भावः । अनायगमनपक्षे प्राप्तिविशसनेदृष्टान्तः गर्भस्येति ॥ ६ ॥ ति०
 चिरायभर्तृविभोगदुःखितायामेदंविशसनावधिभूतौ कतिपयदिनावधि कावप्यभिग-
 मिष्यतः शीघ्रगमिष्यतः किल । तत्रबधप्राप्तौदृष्टान्तः बद्धस्येति । तत्करस्येवबधेतिशेषः । स० दुःखितायामम । द्वौ मासौ यद्यपि
 चिरायबहुव्यवधानरूपौ । तथापि ममदुर्दैववशात्तावधिगमिष्यतः शीघ्रगमिष्यतः ॥ ७ ॥ स० मूढाऽहंविस्तारं जैनन्याः ।
 प्रकापकाललाकिद्वन्द्वमवति ‘सुतोऽहंकिलविललाप’ ‘बहुजगदपुरस्तात्तस्यमस्तकिलाऽहं’ इत्यादिब्रतं ति० अहंविस्तारं जैनन्याः
 पिप्पित्तविक्षेपादिनापारोक्ष्यमारोप्यलिङ्गं ॥ १० ॥ ति० हारामेत्यादी हाराममांहा अहंशोचेदित्यर्थः । हाजीवममप्राप्तयेव । हितो
 हितकरः प्रियबेलस्य लभितिशेषः ॥ ११ ॥ ति० धर्मोरक्षतीति सर्वाविकादसिद्धमपिमां प्रतिनिष्फलमित्याह—अनन्यदेवत्व-
 मिति । पत्येकदेवत्वमित्यर्थः । इयंक्षमा शापेनसंहारशक्त्यप्येवंपीडासहनरूपा । पत्यतिरिक्तकामासक्तिराहित्यं पतिव्रतात्वं । कृतं

मोघो हि धर्मश्चरितो मयाऽयं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ॥
 या त्वां न पश्यामि कृष्णा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३ ॥
 पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनाभिषृत्तश्चरितव्रतश्च ॥
 स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्वसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥
 अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥
 मोघं चरित्वाऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्या ॥ १५ ॥
 सां जीवितं सिप्रमहं त्यजेयं विप्रेण श्रद्धेण शितेन वाऽपि ॥
 विषस्य दाता न हि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेष्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥
 इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुसरन्ती ॥
 प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७ ॥
 शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताऽथ वेणुद्वयनं गृहीत्वा ॥
 उद्ध्व्य वेणुद्वयनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥
 उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाऽथ नगस्य तस्य ॥ १९ ॥
 तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्गाः ॥
 शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ॥
 प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुराऽपि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

समेदं तस्मिन् काचिन्नयूनता । समैव दुष्कृतमत्र हेतुः
 ॥ १२—१३ ॥ पितुर्निदेशं आज्ञां नियमेन अवि-
 श्लेष्टेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्वृत्तिव्रतः वना-
 भिवृत्तश्च सन् । स्त्रीभिस्तु मत्तोपि विलक्षणाभिः
 स्त्रीभिः त्वं रंस्वसे । वीतभयः गतवनवासभयः ।
 कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्दिनाशेन पुनर्बह्वीरुत्वा
 रंस्वस इति भावः ॥ १४ ॥ त्वयि जातकामा अत-
 एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय
 त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनं ।
 व्रतं नियमं । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता ।
 इदानीमनुष्ठितानां तपोव्रतादीनां जन्मान्तरफल-
 तुलेन मोघत्वोक्तिः । अतएवाल्पभाग्येत्युक्तं ॥ १५ ॥
 वेष्मनि राक्षसस्य । एवं सम्यङ्कारणकारी क्रूरस्यास्य
 गृहे कथं लभ्येतेति भावः ॥ १६ ॥ वेणुद्वयनं

वेणीबन्धनं । यमस्य मूलं यमस्य समीपं । अत्रेति-
 रणं बोध्यं । इति विचिन्त्य नगोत्तमां शिंशुपामास-
 साद । शिंशुपां तानुपागमदिति पूर्वमुक्तं । तस्य
 सामीप्येन गमनमद्योच्यते । पुष्पितं शुभसूचनं ।
 यद्वा पुष्पितमाससाद अग्निप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः
 ॥ १७—१८ ॥ उपस्थितेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ नगस्य
 शाखां गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥ स्वं च कुलं
 विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणाद्वीतत्वं व्यज्यते ।
 शोकानिमित्तानि शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि
 अर्जितधैर्याणि । धैर्यकराणीत्यर्थः । लोके प्रवराणि
 लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति ।
 प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि
 पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विव-
 रिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

उपकृतं ॥ १२ ॥ ति० वेष्मनिराक्षससेलितदनन्तरं इतीव देवीत्यादिरेकः श्लोकः प्रसिद्धः ॥ १६ ॥ वि० शोकाभितप्तेत्यादिस्तार्ध-
 श्लोकमेकं वाक्यं । शोकाभितप्तासीताबहुधाविचिन्त्यवेणुद्वयनं गृहीत्वा वेणुद्वयनेन उद्ध्व्य उद्ध्वनेकलायमस्य मूलं समीपं गमिष्यामी-
 तिनगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता अवस्थितेति संबन्धः ॥ १८ ॥ ति० विशोकानि विशोककराणि ॥ २० ॥ अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पृष्ठ] १. क. ग.—ट. मोघं हि. २. ग. घ. ड. झ. ट. निरर्थकं. ३. क. ड.—ट. स्वरं स्वसे. ४. ड. झ. ट.
 मल्पभावा. ५. क. झ. ट. संजीवितं. ६. क. ख. ग. सीता. ७. झ. ट. वेणीमयनं. ८. क. ख. ग. ड.—ट. सर्वगात्री.
 ९. ड. घ. ङ. ट. परिचिन्तयिता. १०. ड. झ. तस्याविशोकानितदा. क. ग. शोकापनोदानितदा.

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शुभशकुनां पुरोपलब्धफलकसकुनसाजा-
त्याम्बुनफलावर्द्धनावभिर्जारेणैव हर्षाधिगमः ॥ २ ॥

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १ ॥
तस्याः शुभं वामभरालपक्ष्मरौजीवृतं कृष्णविशालशुक्रम् ॥
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्मभिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥
भुजश्च चार्वाक्षितपीनैवृत्तः परार्ध्वकालागरुचन्दनार्हः ॥
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ॥
प्रास्पन्दमानः पुनरुद्धरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥
शुभं पुनर्द्वैमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवांमलाक्ष्याः ॥
वासस्स्थितायाः शिखराप्रदत्ताः किञ्चित्परिसंसृत चारुगात्राः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे शृङ्गारतिलकाल्याने सुन्दरका-
ण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथागतां रहस्यं च प्रकाशं चेत्युक्तेरीत्या सर्वं यथा-
वत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्यमिति
परिच्छिद्य वक्तुमशक्यदुःखां । तां धर्मिस्वरूपातिरि-
क्तैर्यत्किञ्चिदतिशयरहितां । व्यथितां । “आशांसायां
मृतवत्” इति निष्ठा । तथाच पूर्वोक्तं सर्वं धर्मि-
स्वरूपमात्रं । इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति
मन्यमानां । “समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवे-
क्षणे । भुञ्जानाभानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ”
इत्युक्तं भोगजातं सर्वमकिञ्चित्करमासीत् । दुःखमेव
निरूपकमासीत् । अनिन्दितां रामविरहे यथास्वातन्त्र्यं
तथा स्थितां । एवमनवस्थाने निन्वितैव भवति ।
व्यपेतहर्षा हर्षः पूर्वमस्यां वसित्वा गत इति न
ज्ञातामित्यर्थः । न्यपाभ्यामुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते ।
परिदीनमानसा हर्षे समागतेष्वशयरहितां । परीत्य-
नेनतथाऽवगम्यते । शुभां गुणाधिकविषयविरहकृत-

विकृतिवत्त्वेन तद्वशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं-
स्थितां । निमित्तानि शुभानि भेजिरे । निमित्तानि
तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिर । नरं
श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः । अर्थिनो हि लक्ष्मीकटा-
क्षवद्विषये किञ्चित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभन्ते । इमानि
तु साक्षात्कृतीविषये किञ्चित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं
लेभिर इत्यर्थः ॥ १ ॥ शुभनिमित्तान्येवाह—तस्या
इत्यादिना ॥ अरालं वक्रं । कृष्णविशालशुक्रं मध्ये
कनीनिकायां कृष्णं सर्वतो विशालं शुभं च । अर्ध-
मात्रं अभितस्ताम्रं । प्रान्तरकमित्यर्थः । “प्रान्तरके
च नेत्रे” इति पश्चिनीलक्षणात् ॥ २—३ ॥ तयोः
सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः ऊरुः वाम इत्युच्यते ।
सुजातः सुन्दरः ॥ ४ ॥ शिखराप्रदत्ताः कृताप्रदन्त-
युक्तायाः । “शिखरं निस्तुलं वृत्तं” इत्युक्तं लमाळा ।
शिखरं दाडिमफलबीजमित्यन्ये नैघण्टुकः । यद्वत्
शिखराकाराप्रदन्तायाः “अग्रान्तशुद्धशुभं पुष्वरादे-
भ्यश्च” इति दन्तस्य दत्तावेशः । वासा वक्रा ।
परिसंसृत पर्यसंसृत । अडभाव आर्षः । अडकम्पा-

सू० उपसेविनः योगविभागादादन्तादिनिः । उपसेवितुशीलमेधामित्यर्थः “सुप्यजातौ” इतिमिनेः ॥ १ ॥ सू० संहतयोः
सांख्यत्वेनकिष्टयोः । तयोर्बोध्योः ऊरुःप्रास्पन्दमानः रामपुरस्तित्यतमाचचक्षे । शकुनप्रस्थायाहामदस्यतुकावप्येकवचनेनैकइति
प्रतीयते । एवमनान्तरेणवामएवेत्यवसेधं ॥ ४ ॥ शि० शिखरं दाडिमबीजं तदप्रतुल्यदन्ताः । “शिखरंशैलवृक्षप्र-
[पा०] १ व. पुरापिच्छिद्वानि. २ क. श. ट. जुष्टमिवोपसेविनः. ३ क. श. ट. राज्यावृतं. ४ ग. दृग्मात्राः. ५ क. संहतयोः
सुसपीनः. ६ च. छ. ज. न. संहतयोः. श. संहतयोः. ७ क. श. शिवातुलाक्ष्याः. ८ क. परिस्पन्दत.

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ॥

वातातपकान्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥

तस्याः पुनर्विम्बफेलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ॥

वर्कं वभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्ध्वसाचन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥

सा वीतशोका व्यपनीततन्त्री शान्तज्वरा हर्षविह्वलसम्भा ॥

अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

शिशुपामावस्थानेनैवलिखितसीतावृत्तान्तमद्यतवताहनुमता सीतायाश्चास्त्रजानाश्चासनपक्षयोरुणक्षेत्रविमर्शानपूर्वकं समुचितसमयेसमाप्तासनतिर्भारणम् ॥ १ ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं श्रुत्वा तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च रक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥

अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ॥ ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥

यां कपीनां सहस्राणि सुबह्व्यधुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गान्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥

चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥

इति भावः । स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वक्षस्संनानु-
गुणावस्थोक्तिः । यद्वा वासस्त्वंसनं कान्तागमनसूच-
कमिति भावः । शिखरदन्तले सासुद्रिकम्—

“क्षिग्धास्समानुरूपास्तुपङ्कयः शिखरिणः शृङ्गाः ।

धन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वं” इति ॥

“यासां शिखरिणो धन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः क्षियः”

इति च ॥ ५ ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । संबोधिता

सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता ।

वातातपकान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितं । प्रनष्टं भूमा-

वदर्शनं गत्वा । यद्वा प्रनष्टं प्रकर्षेण कुशीभूतं । बीजं-

वर्षेणैव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादि-

भावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥ ६ ॥ स्वक्षिभ्रु

क्षोभनाक्षिभ्रुयुक्तं । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तं ।

एपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रं अत्यन्त-

शुक्लदन्तं । एकार्ये शब्दद्वयप्रयोगोतिशयज्ञापनाय ।

यथा मुग्धमनोश्च इति । नीरन्त्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्र-

मिति वार्थः । “षिक् बन्धने” इत्यस्याद्यातोर्नि-

ष्ठा ॥ ७ ॥ व्यपनीततन्त्री निरस्तजाड्या । हर्षवि-

ह्वलसत्वा हर्षविकसितचित्ता । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोन-

त्रिंशस्सर्गः ॥ २९ ॥

विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च

सर्वं सर्ववृत्तान्तः । तर्जनं तर्जनवचनं ॥ १ ॥ चिन्तां

चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥ २ ॥ यामिति

सर्ववानरामिलषितोर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मित-

वान् ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणं । तावत् कात्स्न्येन

शुक्लदंष्ट्रं । पक्षेदाक्षिभ्रुजैव ” इति विश्वः ॥ ५ ॥ ति० सितशुक्लदंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवच्छुक्लादंष्ट्राप्रत्ययः । सी० सित-
शुक्लदंष्ट्रं पक्षिबद्धधनलदन्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

सी० विश्रान्तः विगतव्यापारः ॥ स० सीतायागजितं विलापरूपं । त्रिजटायास्त्रिजटाप्रकरणरूपं । रक्षसीनांसीतातर्जनरूपमि-
ति विवेकः ॥ १ ॥ स० चिन्तां चिन्तनीयं । चिन्तयामास । देवींता चिन्तां तदीयचिन्तांचावेक्षमाणश्चिन्तयामासेत्यन्वयेना

[पा०] १ क.—उ. संबोदिता. २ क. ड.—उ. फलोपमोष्ठं. ३ क. शुक्लदन्तं. ४ ड.—उ. तन्त्रा. ५ क. ख. ग. ड.
झ. भ. ट. विह्वलसत्वा. ६ क. घ. ड. झ. न. ट. विक्रान्तः. ७ क. झ. राक्षसीनां. ८ च. छ. ज. ट. तर्जितं. क. झ. गर्जितं.

सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥
 ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जौनमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥
 सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाग्रहरणो घोरः समेधादन्तकोपमः ॥ २२ ॥
 ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३ ॥
 गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धाश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दैट्टा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥
 मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ॥ राक्षसो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥
 ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षसो रक्षसामपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥
 ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविधाधुधपाणयः ॥ आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्नेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥
 संरुद्धैस्तैः सुपरितो विधमर्त्रक्षसां बलम् ॥ शक्रुयां न तु संप्राप्तं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥
 मां वा गृहीयुरौष्ठुल्य बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥
 हिंसाभिरुचयो हिंस्पुरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥
 उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन्नाक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥
 विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्भयं संयुगे ॥ नान्यं पश्यामि रामस्य सौहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥
 विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत् महोदधिम् ॥ ३३ ॥
 कामं हन्तुं समर्थोऽसि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ न तु शीक्ष्यामि संप्राप्तं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कथं निरसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः संसंशयम् ॥ ३५ ॥
 प्राणत्यागश्च वैदेहा भवेदनभिभाषणे ॥ एष दोषो महान्नि स्थान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥

अभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति—अवश्यमिति ॥
 अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवार्तिमानुष्यसं-
 न्वित्वं विवक्षितं । तादृगवाक्यस्यैव देवीपरिचितत्वात् ॥ १९ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य
 संप्रति सत्यापि भाषयानेन वानररूपेण पुरः स्थित्वा-
 भिभाषणे दोषोऽस्तीति विचारयति—सेयमिति ॥ २० ॥ जानमाना जानाना । सुभागम आर्षः
 ॥ २१—२३ ॥ प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं
 मामिति शेषः ॥ २४—२६ ॥ उद्विग्नकारिणः
 उद्देशकारिणः ॥ २७ ॥ तैः परितः संरुद्धः । अतएव
 रक्षसां बलं विधमन् प्रहरन् । अहं महोदधेः परं पारं
 प्राप्तुं न शक्नुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ अगृहीतार्था

अविदितरामसंदेशार्था ॥ २९—३० ॥ उद्देशे प्रवेशे ।
 नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसतीत्य-
 न्वयः ॥ ३१ ॥ सहाय एव साहाय्यः तं । कार्यसाधने
 सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ यो
 लङ्घयेत् तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३—३४ ॥ अस-
 त्यानि अनिश्चितजथापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति
 भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह—संशय इति ।
 संशयः संशयितार्थः । स च सद्भ्रामः अथापि
 तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं
 चेत्साशयेनाह—कथ्येति । प्राज्ञः कः संसंशयं कार्यं
 निःसंशयं निर्विचारं कुर्यात् ॥ ३५ ॥ अनभिभाषणे
 रामसंदेशानिवेदने । एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंप्राप्ता-

वितति तेन सीतिभवनंयुक्तमितिभावः ॥ १८ ॥ ति० ननुशक्ष्यामि युद्धभ्रान्त्येतिभावः ॥ शि० नक्षक्ष्यामि सीताभरणशङ्काक्षी-
 णापरिर्भेदिव्याप्तीतितात्पर्यं ॥ ३४ ॥ ति० किंचयुद्देजयोपिंसंविग्रहस्याह—असत्यानीति ॥ स० असत्यानि अनिश्चितजयकानि ।

[पा०] १ क. श. ट. आसमुपैष्यति. २ क. शकुमाना. क.—ट. जानानामा. ३ क. श. ट. महाबलाः. ४ ख. क. श.
 च. ट. तंमांशाः. ५ क.—ट. दृष्टाव. क. दृष्टामां. ६ क. श. ट. भवेयुःपरिशङ्किताः. क. भवेयुर्भयशङ्किताः. च. भवेच्छ-
 ङ्किताः. ७ क.—ट. विकृतस्वराः. ८ क.—ट. शूलधार. क. ग. घ. शूलधनि. ९ ख. अ. ट. वेगेनोद्विग्नकारिणात्.
 १० क.—ट. संरुद्धैस्तैः. ११ क. च.—ट. आक्षसं. १२ क.—ट. राहल. १३ ख. घ. सहायं. १४ क. च. ज.—ट.
 शक्ष्याम्यहंसायुः.

भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिश्चिताऽपि न शोभते ॥ [यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥]

घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठं न कथं भवेत् ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥

कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयाद्भोजिते वा ॥ इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ ४० ॥

राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् ॥ नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतमानसाम् ॥ ४१ ॥

इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥

श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रभुवन्गिरम् ॥ श्रद्धास्यति यथा ह्रीयं तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥

इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ॥

मधुरमवितथं जगाद वाक्यं ह्रस्वविटपान्तरमास्थितो हनुमान् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

शिंशुपादयेवहनुमता मानुषभाषाश्रयणेन रामजननप्रभृतिस्त्रीयसीतावर्चोनावधिसककृतान्तप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञेनहर्षविक्षयापञ्चयासीतया सवैतत्त्वशुभालनेनशिंशुपाद्याक्षायां हनुमतोऽवकोकनम् ॥ २ ॥

प्रवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा मेहाकपिः ॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ॥ १ ॥

क्रौञ्चतमिसितराक्षसागमनादिः । सीताभिभाषणे

वानररूपेण पुरःस्थित्वाभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्थाः

निष्पन्नार्थाः । विह्वलं अविवेकिनं । दूतमासाद्य देश-

कालविरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति

तथा विनश्यन्तीति संबन्धः ॥ ३७ ॥ अत्र विह्वलं दूत-

मासाद्येत्यनुषङ्गते । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये ।

निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि ।

बुद्धिः विह्वलं दूतमासाद्य न शोभते । अकिञ्चित्क-

रामिभवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—घातयन्तीति

॥ ३८ ॥ प्रागुक्ता दूतदोषास्त्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा

कर्तव्यमित्याह—न विनश्येदिति ॥ कार्यं स्वामिकार्यं

कथं केन प्रकारेण । न विनश्येत् । वैकुण्ठं बुद्धिही-

नसा । मम कथं न भवेत् । समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा

भवेत् । तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ कथमिति

अथ सीतेत्यव्याहार्यं । हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं

केन प्रकारेण । शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मति-

मान् प्रशस्तमतिः । मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयां ।

चकार निष्पादयामास ॥ ४० ॥ स्वबन्धुं राममनु-

कीर्तयन् “ लक्षणहरेः—” इति हेतुवर्थं शङ्खप्रत्ययः ।

नैनामुद्वेजयिष्यामि एतां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य

कीर्तनेनैवानुद्दिष्टांकरिष्यामीत्यर्थः । तद्वन्धुगतमानसां

स चासौ बन्धुश्च तद्वन्धुः रामः तद्वतमानसां ॥ ४१

—४३ ॥ जगतिपतेरिति दीर्घाभाव आर्षः । जगो-

देति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-

काव्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा । कर्तव्यमर्थं

यथा राक्षसानामाधिकत्वान्मायामयानि ॥ ३५ ॥ शि० भूताः सिद्धप्रायाः ॥ ३७ ॥ स० सुबन्धुं कदाप्यनियोगिवान्धवं ।

तद्वन्धुः सः तद्वन्धुः । रामः वदतचेतनां तत्स्वरामस्वबन्धुरासः कोवाऽऽगच्छेदिति तद्वतमानसोवा ॥ ४१ ॥ स० जगतिपतेः

भूतेः । “ व्यापोः संहास्यन्दोः ” इति संहात्वात् “ जाह्नविसूर्यकन्ययोः ” इत्यादिवज्रस्यः । अजगतिपतेरिति वाक्यदः । अजस्य

शृङ्खलस्य मतिः उदरतो निस्सरणं सद्रतिर्वाययासा अजगतिः रमा तस्याः पतितस्येति वा ॥ ४४ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

स० चिन्ताचिन्तयित्वेति पूर्ववत् । संश्रवे संश्रयतेत्यन्वयत्रयसंश्रवः अन्यानाकलनेन सीताऽऽकलनं यस्मिन् समीपप्रवेशे

[पा०] १ ग. अ. भूतार्थाद्विषयशब्दे. क—घ. ट. भूताश्चार्थाविरुद्ध्यन्ति. २ इदमर्थं ख. पाठेदश्यते. क. ख. घ.

ग. घ. अ. विनश्येदित्कार्यं. ४ ख. क.—ट. कथंमम. ५ क. मतिमुत्तमां. ६ क. ख. ट. सुबन्धुमनु. क. ख. ट.

वदतचेतनां. ८ क. ख. म. ट. यथासीतातथा. ९ क. ख. ट. महामतिः.

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरबाजिमान् ॥ पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशः ॥ २ ॥
 राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३ ॥
 अहिसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥ मुख्यश्रेष्ठाकुवंशस्य लक्ष्मीवाङ्महिमवर्धनः ॥ ४ ॥
 पार्थिववैष्णवैर्नैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥
 तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥
 रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ७ ॥
 तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥ ८ ॥
 तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥
 जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥
 वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १० ॥
 स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥
 ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय मेहाबलः ॥ १२ ॥
 सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥
 अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ अस्मा हेतोर्विशालाक्ष्याः सौगरं वेगवान्भुतः ॥ १४ ॥
 यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् ॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ १५ ॥
 विरामैर्वैभुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः ॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥
 ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥

निश्चिन्त्येत्यर्थः । संश्रवे सम्यक् श्रूयतेस्मिन्निति संश्रवः । समीपं समीपे व्याजहार । यद्वा पाठ्ये गेये च मधुरमिति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्तृत्य विषयान्गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः । मधुरं ज्ञानमपि तद्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकं वैदेह्याः वैदेहीनिमित्तं । कुलानुरोधेन वैदेहिस्सुहृदाः वैदमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते ॥ १ ॥ वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसो-

भेदेवगन्तव्यः ॥ २—४ ॥ पार्थिववैष्णवैः राज-लक्षणैः ॥ ५—७ ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः । स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ मृगयां परिधावता मृगयासुहृदय परिधावता । अनेन लीलया खरादि-वधः सूच्यते ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं जनस्थानरक्षोवधं । अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता । मृगरूपेण मृगसौन्द-र्येण प्रशस्तमृगेण वा । “ प्रशंसायां रूपम् ” ॥ १०—१४ ॥ यथारूपां यादृशशरीरां । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिं । राघवस्य राघवात् ॥ १५—१६ ॥ सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी ।

॥ १ ॥ ति० माययामृगरूपेण मारीचेनकरणेन । रामवञ्चयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० तस्माद्देतोः तदन्वेषणहेतोः ॥ १४ ॥ ति० केशसंभृतं अवस्कारतः प्रकीर्णत्वात् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क.—ट. महाकीर्तिरिष्ठाकृणांमहायशः । क. ग. महाकीर्तिःप्रादुरासीन्महायशः । २ क. गुणैःश्रेष्ठः । ३ क. वञ्चनोपेतः । ४ क. ग. क.—ट. वृत्तस्य । ५ ख. स्वजनस्याभि । क. क.—ज. न. ट. स्वजनस्याभि । ६ क.—ट. निहती । ७ घ. वलपराक्रमः । ८ क. च. क्ष. न. ट. आयच्छत्कपिराज्यंतुसुग्रीवाय । ९ क.—झ. ट. महात्मने । १० क. झ. ट. विचिन्वन्तः । ११ क. वृत्तस्ततः । १२ घ.—ट. तस्माद्देतोः । १३ क.—ट. समुद्रः । १४ क. झ. ट. यथालक्ष्मवर्तीचतां । च. ज. न. यथालक्ष्मीविनिश्चितां । क. यथालक्ष्मीचतारमपि । १५ क. घ. क. झ. ट. मुक्त्वाय । ग. च. छ. ज. न. मुक्त्वायु । १६ क. न.—ट. शिशुपामन्ववैक्षत ।

निश्चम्य सीता वचनं कपेश दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥

स्वयं ग्रहर्ष परमं जगाम सर्वात्मना राममनुसरन्ती ॥ १८ ॥

सा तिर्यगूर्ध्वं च तेषाप्यघस्ताग्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ॥

ददर्श पिङ्गाधिपतेरमाल्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्यम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशस्सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सीतायाः शिंशुपांश्च दृष्ट्वा हनुमतः स्वात्मवेषुष्या स्मरेवानरदर्शनस्यानर्थहेतुतया दैवंप्रति रामादिकुलकथाधेनः ॥ १ ॥
पुनःकारणमावास्तवायमावनिर्धारणेन मङ्गादीन्वति हनुमदुक्तस्याथावर्षेसिद्धिप्रार्थना ॥ २ ॥

ततः आखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १ ॥

सा ददर्श कपिं तत्र अश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥

[सौंध्य दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवस्थितम् ॥] मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥

अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥

विललाप भृशं सीता कर्णं मयमोहिता ॥ रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च मामिनी ॥ ५ ॥

रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ६ ॥

वकिम्प्यः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७—१८ ॥ पार्श्वे
आकाशं भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन तथा
भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथान्य-
त्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिंशुपावृक्षस्याधस्ता-
तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्वपु-
र-
अप्येकान्तपूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिन्नमिति स्म । इह
लङ्कायां प्रविश्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतर-
मतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमालं स्वर-
विशेषेणायं वानरः । तत्रापि न स्वतन्त्रः । किन्तु
स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमालोच्यं । तद्राज्यका-
र्यमेतद्वस्तुगतमिति निश्चितवती । वातात्मजं रामप्रा-
णहेतुभूतमप्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणतहेतुत्वेन
वायुपुत्रोयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्यं रामवि-
वाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थमरुणमिव स्थितं ।

सूरः सूर्यः । “सूरसूर्यार्यमावित्यद्वादशाक्षविवाकरः”
इत्यमरः । “सूरसूतोरुणोनूरुः” इत्युक्तेस्सूरस्य संबन्धी
सूर्यः । दिगादित्वाद्यत् । भवतापि संबन्धः विशेष
एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्ध्यरुणो लक्ष्यते ।
“सूर्यरुणे च सूर्ये च” इति निघण्टुरस्तीत्याहुः ।
औचित्याद्वा सूर्योरुणः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाक्षलितमानसा सती
निश्वसती ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टितवस्त्रवत् ।
तं पूर्वोक्तं ॥ १—५ ॥ रुरोदेत्यर्थः ॥ मन्दं राज्ञस्यः
श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भावेनेति भावः

सू० पिङ्गाधिपतेः पिङ्गाक्षस्वामिनः ॥ १९ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ति० लीनं दृष्ट्वा स्फुरन्तं दृष्ट्वा । चलितमानसा दृष्ट्वा लोड्यमपिमायाद्युगोवेतिचलितचित्ता ॥ सू० शिंशुपांश्च दृष्ट्वा । स-
वपिङ्गलम् ॥ १ ॥ सू० विनीतवत् स्वार्यवतिः । विनीताः घञलस्येति विनीतवान् । सवासाववस्थितश्च तंवा । अथवा विनीतं
विनीतिः तद्वशासाववस्थितवत् । यद्वा विनीतं विशिष्टनीतवदतीति सविनीतवदः विनीतवाग्भी । सवासाववस्थितवत् ॥ ३ ॥
ति० वानरस्य निर्धारणेपक्षे । जातावेकवचनं । वानराणांमध्ये इदं वस्त्रं जीवः । भीमं प्राकृतप्राणिभयावहं । अतः अतैर्दुरासदं

[पा०] १ ख. निरीक्षमाणातथाप्यघस्तात्मचिन्त्य. २ क. ग. क.—ट. पाठेऽपि दमर्षेद्व्यते. ३ क.—ड. सर्व-
४ स. ट. मन्दमला. ५ क. क. च. छ. झ. म. ट. सहसासीता.

सा तं दृष्ट्वा हरिश्छेष्टं विनीतवदुपस्थितम् ॥ मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ७ ॥
 सा वीक्षमाणा पृथुभ्रुवक्रं शास्त्रामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥
 ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ८ ॥
 सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ९ ॥
 स्वप्ने मयाऽयं विकृतोऽद्य दृष्टः शास्त्रामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥
 स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मै जनकस्य राज्ञः ॥ १० ॥
 स्वप्नोपि नायं न हि मेस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥
 सुखं हि मे नास्ति यतोऽसि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ ११ ॥
 रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥
 तस्यानुरूपां च कथां तैर्मर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥
 अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ॥
 विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १३ ॥
 मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथाऽपि बुद्ध्या च वितर्कयामि ॥
 किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १४ ॥

॥ ६—७ ॥ वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनर-
 नुकूलोऽयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भ्रुवक्रं वक्रमुखं ।
 यथोक्तकारं आह्वयकरं ॥ ८ ॥ विसंज्ञा मूर्च्छिता ।
 गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ।
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धव-
 तीत्यर्थः । विकृतवानरवेषदर्शनेन मूर्च्छिता पुनः
 कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने
 वानरवर्णनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ १० ॥
 एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह—
 स्वप्नोपीति ॥ स्वप्नाभावे हेतुमाह—नहि मेस्ति
 निद्रेति । निद्राभावे हेतुः—शोकेनेत्यादिः । एवं प्रतिब-
 न्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न
 निद्रेत्याह—सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दु-

प्रतिमाननेन ॥ ११ ॥ सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव
 राममेव । वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्या-
 भिवदनस्यानुरूपां । कथां तथा शृणोमि । तमर्थं
 कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवं उक्तप्रकारेण जानामी-
 त्यन्वयः । तदर्थमिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां
 रामकीर्तनस्यानुरूपां । तदर्थं स रामोर्थोभिधेयो
 यस्याः तां ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति
 ॥ १३ ॥ प्रथमं इदं रामनामकथयितुदर्शनं मनोरथः
 अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा
 चिन्तयां सत्यामपि । बुद्ध्या वितर्कयामि मनोरथो
 न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य
 मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च
 मां वदति च । तस्यान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः

दुर्निरीक्ष्यं चेति मत्वा पुनरपि मायैवेयमिति भयान्मुनोह ॥ ४ ॥ ति० यथोक्तकारं कामाह्वयकरं । यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्रावा-
 कारं । छान्दसोहसः ॥ ४० ॥ यथोक्तकारं वेष्टितार्जुनवस्त्राकारं वा । उपसर्गाणां वधातुलीनार्थबोधकत्वेनाङ्गिकलोपिकारशब्दएवा-
 कारवाची ॥ ८ ॥ शि० तं हनुमन्तं । समीक्ष्य रावणत्वेन वितर्क्य । गतासुकल्पा विपन्नाचेष्टारहिताय भूव । चिरेण किंचिद्विलंबतः
 संज्ञाप्रतिलभ्य चिन्तयामास ॥ ९ ॥ ति० इत्यमानोऽयं स्वप्ने मया विकृत एव दृष्टः । कृतस्वप्नाह—शास्त्रामृगइत्यादि । एवं बु-

[पा०] १ क. झ. ट. हरिवर. २ च. छ. झ. च. ट. दुपागत. ३ ग. घ. च.—ट. पिङ्गप्रवरं महाह. क. कीशप्रवरं महाह.
 ४ क. ट. विपन्ना. ५ क. ग. च.—ट. वैध. ख. चित्तेसाचिन्तयामास. ६ क. ख. ग. ड.—ट. स्वप्नो. ७ ख. स्वप्नो न वामं.
 ८ ग.—छ. झ. ज. ट. यतोऽसि हीना. ९ ख. विचिन्त्य बुद्ध्या सदैव. १० ड. झ. ट. तस्यानुरूपं च कथां तदर्थं. ११ ख.
 तदर्शतमेव पश्यामि.

नमोस्तु वाचस्पतये सवज्जिणे खयंभुवे चैव हुताशनाय च ॥

अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथाऽस्तु नान्यथा ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

आगतापि हनुमता तन्मुखाच्छृण्वणेच्छया सीताप्रति सुरक्षीत्यादिनानासिकल्पैः प्रथमपूर्वकमनेकहेतुभिः सीतात्वनिर्धारणो-
क्तिः ॥ १ ॥ सीतया हनुमन्तं प्रति रावणकर्तृकस्वापहरणान्तर्निहितकृतान्तकथनपूर्वकं रावणसंकेतितस्वजीवनकालेमास-
द्वयस्यावधिद्वयोक्त्या तदन्तरंस्वेनैव स्वजीवितत्यागप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

सोवतीर्य दुमात्तसाद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेष्टः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्त्रज्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥

कां नु पद्मपलाशाक्षि क्षिप्रकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्य शास्त्रामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥

सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥

किं नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥

कां त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८ ॥

कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ९ ॥

को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥

॥ १४ ॥ अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति देवताः प्रार्थयते—
नम इति ॥ हुताशनाय च अग्नये च ॥ १५ ॥ इति
श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः
सर्गः ॥ ३२ ॥

सः राक्षसीषु सुग्रासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः
सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानमपि वैदेह्यैव वाच-
यितुमब्रवीत् ॥ १—३ ॥ तव नेत्राभ्यां आनन्दाश्रु-
योगार्हाभ्यां । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं

स्वप्रमत्ता स्वस्तिप्रार्थयते । जनकस्य तद्वत्सस्य ॥ १० ॥ ति० एवं हनुमद्रूपसोऽवास्तवत्वं निर्णयानामुपपत्तिरिति त्वेन विधायार्थकत्वं
स्वपि संभवात्तदावृत्तये देवान् प्रणमति—नमोस्त्विति । वाचस्पतिलेन वाचस्पत्यलसंपादनयोग्यता । वज्जिणोपि वृद्धेपतितः सत्य-
वायुपदपादायणमन्थरूपमन्त्रालभात्तदुपासकत्वेन वाचःसत्यसंपादनयोग्यता । खयंभुवे सत्यादिरूपवद्भागे । वागविष्ठातुवेमता-
त्वात्प्रत्ययेनतिः ॥ १५ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ती० कृपणः दीनः । सीतादौस्थ्यदर्शनेन कृपण इत्यर्थः । अत्र राक्षसीनां निद्राणां व्यातृजटास्त्रप्रवणचन्यभयानन्तरमात्मप्रा-
णायसीतैकरणत्वेनोपेक्षणाच्चैवानुग्रहाच्च सीता हनुमतोऽयमग्रत्यूहः संज्ञापयितुमर्हति ॥ अस्यार्थस्याष्टपञ्चाशत्सर्गेषु अत्रादौ मे-
नुमतैव “ ततस्तदाः सहिताः सर्वाः ” इत्यादिनावक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ति० अत्यूर्ध्वशाखातः सीतासंमुखशाखायामवतीर्य । द्रुम-

[पा०] १ ग. पद्मपत्रजिह्वाक्षि. घ. कालं पद्म. ज. कासिपद्म. २ क. स. क.—ट. मसुराणां च. ३ क. स. ट. गुणाधिकी.

रोदनादिति निश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥
 व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्याऽसि मे मता ॥ १२ ॥
 रावणेन जनस्थानाद्देहादपहृता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥
 यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् ॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हर्षमन्तं हुमाश्रितम् ॥ १५ ॥
 पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ॥ स्तुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीता च नाम नाम्नाऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥
 समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान्भोगान्तर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥
 तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेष्वाकुनन्दनम् ॥ अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
 तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥
 यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसचम ॥ तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥

लमनुशोचसि । तस्यास्ते को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ देवी देवस्त्रियं । संज्ञावधारणात् संज्ञायते
 अनयेति संज्ञा लक्षणं । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि । “व्यञ्जनं तेमने
 चिह्ने इमश्चुष्यवयवेषु च” इति विश्वः । लक्षणानि
 शुभावर्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणानि ॥ १२—१३ ॥
 यथा यादृशं ॥ १४ ॥ हुमाश्रितं हुममूलाश्रितं ।
 सोढतीर्येति हुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा
 पूर्वमप्रादवतरणमुक्तमिति श्रेयं ॥ १५ ॥ शत्रुसैन्यप्र-
 तापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे शत्रुरो जीवितवान् ।
 स चेदिदानीं वर्तेत कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुया-
 मिति भावः ॥ १६ ॥ सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः
 प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ अहं एतादृशावस्था अहं । तत्र
 मम शत्रुरगृहे । द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् ।

अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभो-
 कृत्वमुच्यते । मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं
 स्वाभाविकमिति सूच्यते । भोगान् मुख्यानां अनुभ-
 वन्ती । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि स्तू-
 चन्दनादीनि । तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा ।
 तदस्यास्तीति सर्वकामसमृद्धिनी । “अत इनिठनौ”
 इति इतिप्रत्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८—१९ ॥
 संभ्रियमाणे संभारान् संपादयति सति राघवस्याभि-
 षेचने रामाभिषेकनिमित्तं । देवी महिषी ॥ २० ॥
 मुच्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषि-
 च्यते तदा मम संबन्धित्यत् भोजनं तत्र पिबेयं न
 खादेयं । एषः अयमभिषेकः । जीवितस्यान्तश्च
 ॥ २१ ॥ तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं वाक्यं तत्र वितथं

शब्दस्तदवयवपरः । अतएवामेदमाश्रितइतिवक्ष्यति ॥ १ ॥ ति० रोदनादिति । अश्रुसंयन्धोभूत्पक्षोदेवानांनस्तीतिश्रुतं । तद्वत्वा-
 र्थानमन्ये । किंचराज्ञोरामस्यसंज्ञावधारणात् नामग्रहणात् ॥ ११ ॥ ती० व्यञ्जनानि संस्थानविशेषविशिष्टयोस्तमलीलव्यञ्ज-
 कानिस्तनजघनादीनि ॥ १२ ॥ अनुकेपिलस्तरूपनिश्चयोमभास्तीतिप्रौढ्याह—यथाहीति ॥ १४ ॥ स० हुमाश्रितं हुमशब्देन
 लच्छायाप्राप्ता । अथवा यःपूर्वहुममाश्रितस्तं प्रत्युवाचेति ॥ १५ ॥ स० अमानुषान् देवभोगसमाम् ॥ १८ ॥ स० सोपा-
 ध्यायः सपुरोहितः ॥ १९ ॥ स० अभिषेचनं अभिषेकसाधनं तस्मिन् ॥ २० ॥ स० अहं प्रत्यहं निरन्तरं । ममभोजनंभो-
 ग्यचर्तते तत्रपिबेयं नखादेयं । कुतएतदित्यतआह—एषइति । एषइतिशुद्धाविवेकेनाभिषेकेऽन्वेति । अथवा एषमेजीवित-
 स्यान्तः एतन्ममभोजनं पालनं । तद्विकमित्युक्ते यदिरामोऽभिषिच्यते तर्ह्येव अभिषेकः मेजीवितस्यान्तः । यदिनाभिषि-
 च्यते तर्हि एतत् ममभोजनं पालनमिति । यदि नाभिषिच्यत इतिपदानामाहृत्याऽन्वयः । “शुजपात्तनाभ्यवहारयोः” इति
 [पा०] १ ख. व्यञ्जनानीह. क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. व्यञ्जनानिहि. २ क. ड. च. ज. —ट. दृढात्प्रमथिता. ३ क.
 रामसत्कथयाश्रितं. ४ घ. राजसिंहस्य. ५ क. झ. ट. प्रणाशिना. क. ख. घ. प्रमाथिनः. ६ क. झ. ट. सीतेतिनाम्नाओकाहं.
 ७ क. —ट. तत्तत्त्रयोदशे. ८ क. रामं. ९ क. झ. ट. भर्तारमिदं.

स राज्ञा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुसरन् ॥ शुभोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमग्रियम् ॥ २३ ॥
 ततस्तु स्वविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥ ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुद्रनाज्यमयाचत ॥ २४ ॥
 स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥
 दद्यान्न प्रतिगृहीयाच्च श्रृणोति किंचिदप्रियम् ॥ अपि जीवितहेतौर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥
 स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २७ ॥
 साऽहं तस्मात्प्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २८ ॥
 प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ॥ २९ ॥
 ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ॥ प्रविष्टाः स पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥
 वसतो दण्डकारण्ये तस्याहमभितौजसः ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१ ॥

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ॥

ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ देव्यास्तं-
 वन्धि स्वकृतं वरदानं स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा
 शुभोह ॥ २३—२४ ॥ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्व-
 चनं विवासवाचनारूपं पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गी-
 कृत्य । अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मनःपूर्वकमङ्गी-
 कृतवानित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ उत्तरीयाणि वासांसि ।
 जनन्यै कौसल्यायै । मां समादिशत् तन्निकटे त्वया
 स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ अप्रतः प्रस्थाने
 हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥ प्रागेव यद्यपि रामान-
 न्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुमचीरादिस्त्रीकारः तथापि तस्य
 त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः अहं
 सर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैर्कुर्यकर-
 णोचितताभिषेकविघ्नेषु भाग्यसंपन्नः । सौमित्रिः शृष्ट-

स्त्वं वनवासायेत्युक्तवत्याः गर्भे संजातः । मित्रनन्दनः
 स लक्ष्मणः सर्वविधकैर्कुर्यकर्तेत्यनुकूलैरभिनन्दनीयः
 पूर्वजस्येत्यादि । रामकैर्कुर्यात्पुत्ररूपत्वेन द्रुमचीरादीना-
 मलंकरणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ पुरादृष्टं पूर्वमदृष्टं ।
 अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वं । दर्शनशब्देन
 स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३०—३१ ॥ द्वौ मासौ द्विमास-
 रूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुमाहकः
 जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि स्वयमेवेति
 भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे शृङ्गारसिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-
 व्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

पाठव्याख्यानात् ॥ २१ ॥ स० अभिषेकात्परं प्रियं रावणादिदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनरूपवतारफलकारणत्वात् ॥ २५ ॥ ति०
 सौतारामसौति—दद्यादिति ॥ २६ ॥ स० उत्तरीयाणि । उपलक्षणमेतत् । परिधानवस्त्राण्यपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ स० भर्तुः
 दधारवस्य । पुरा अयोध्यानिर्गमात्प्राक् । अदृष्टं ॥ ३० ॥ स० द्वौ मासौ तत्परिमितकालः । जीवितानुग्रहः जीवनार्थमनुग्रह-
 रूपः । ततः रावणात् ॥ ३२ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. स. ट. ततस्तं. २ क. ग. अ. च. छ. झ. ट. सत्यधर्मे. ख. घ. सत्यधर्मव्यवस्थिता. ३ क. ग. क.—उ.
 गृहीयात्तस्यैवमयाचनान्तं. ४ क.—ट. हेतोर्हि. ५ घ.—ट. कुञ्चचीरैः. ६ घ. दुराधर्मे.

अहो धिग्दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ॥ रूपान्तरमुपागम्य स एवार्थं हि रावणः ॥ १० ॥
तामशोकस्य शोखां सा विमुक्त्वा शोककथिता ॥ तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥
हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ॥ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२ ॥

तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता अश्रिनिमानना ॥ अत्रवीदीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ १५ ॥
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥
गुणात्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८ ॥

चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकुलं यथा रयः ॥ १९ ॥

अहो स्वप्नस्य सुखता याऽहमेवं चिराहता ॥ प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्रीतिश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥
किन्तु स्वाचित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥ उन्मादजो विकारो वा स्वादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥

संजातरावणमायास्मरणा पुनः स्मृतिवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
मे मया । अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतं अनुचितं
कृतं । इदं अनालोच्य कथने । धिक् । अहो इति
स्नेहे । स्नेहेतुमाह—रूपान्तरमिति । वर्तत इति
शेषः ॥ १० ॥ यद्यपि पूर्वं क्षिप्रपाशास्त्रावलम्बनमुक्तं
तथापि क्षिप्रपाशास्त्रा अशोकसंवलितेति कचिच्छि-
ष्टपेत्युच्यते कचिदशोक इति । अतो न कश्चिदोषः
॥ ११ ॥ भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२—
१३ ॥ मायावी स्वतएव मायावान् । “ अस्माया-
मेवास्त्रजो विनिः ” इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां
प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमु-
त्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्सन्तापोत्पादनं
ते न शोभनं । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १४—१६ ॥ हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य
तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—

अथवेति ॥ मया यत्परिशङ्कितं एतन्नैवं हि नैवमेव ।
कुत इत्यत आह—मनस इति ॥ १७—१९ ॥ इह
रामदूतागमनमत्यन्तासंभावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा
शङ्कते—अहो इत्यादिना ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं
वीरं । राक्षसीमध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोपि निवर्त-
यितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः । राघवं सहल-
क्ष्मणं । विस्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेषुभ-
योर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विस्लेषात्तौ किं
परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते—पश्येयं नावसीदेयं ।
एवमुभयोस्स्वप्ने दर्शनेपि महद्दुःखं निवर्तते । कथञ्चि-
जीवितं धारयेयं । स्वप्नोपि मम मत्सरी । महर्शां
विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति
॥ २१—२२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नप्रपञ्चौ निरस्य पुनश्च-
तुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते—किन्तु स्वादिति ॥ चित्त-
मोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचि-

चनं कल्याणीत्यादिसीतावचनं ॥ ८ ॥ ति० चित्तमोहः निरन्तररामध्यानजनितस्तत्प्रेषितदूतदर्शनसंभाषणादिविवयोभ्रमः ।
वातगतिः भूतावेशादिजनितोभ्रमः । उन्मादोविरहिणापितोद्रेकरूपावस्थाविशेषोभ्रमः । मृगतृष्णिका तद्वत्प्रसक्तोभ्रमः ॥ स्व०
चित्तमोहः सर्वद्वारामध्यानात्तद्वृत्तेनसहसंभाषणादिरूपोमनोविकारः । वातगतिः पिशाचव्यापारः । ऊषरभूमौजलवत्प्रतीतंमृग-

[पा०] १ क. ज. झ. ट. धिग्दुष्कृतमिदं. २ क. झ. ट. शाखां. ३ ल. ग. दुःखार्तसां. ४ च.—ट.
मयसेनसा. ५ क. क. छ.—ट. नैनमुदैक्षत. ६ ग. क.—ट. रूपान्. ७ क. झ. ट. एवहि. ८ ल. घ. क. झ. ट. संतापत-
शोभनं. ९ घ. श्रीरामकथाहिमे. १० ख. जातवा. क. ग. घ. प्रियसा.

अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ॥ संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥
इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥
सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्या हनुमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रेहर्षयत् ॥ २७ ॥
आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥
विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायन्त्राः ॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा ॥ २९ ॥
रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥
बाहुच्छायाभवद्वन्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१ ॥

अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि धैर्यफलम् ॥ ३२ ॥
नेचिराद्रावणं संरूपे यो बधिष्यति वीर्यवान् ॥ रोषप्रसक्तैरिषुभिर्ज्वलन्निरिव पावकैः ॥ ३३ ॥
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमायता ॥ ३७ ॥

न्तासंततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसंकल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकाररूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा लरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषोऽध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिद्वस्थाविशेषः । तज्जो विकारो भ्रमः । मृगवृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगवृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥ २३ ॥ अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति—अथवेत्यादिना ॥ अथवा अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः । उन्मादो न । मोहोऽप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तयोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्यो-

पलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति । अहं आत्मानमिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सन्त्यजानामि ॥ २४ ॥ बलाबलं मोहत्वादीनामवलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५—२६ ॥ संप्रेहर्षयत् संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ राजेति । कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तं । “ राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे ” इति ॥ २८ ॥ सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पति-त्वादेव ॥ २९ ॥ रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् । स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोधविषये प्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिनोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इतियोग्यं ॥ ३० ॥ लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायां अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना । आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य

तृष्णा । तद्वदयमपि किं भ्रमविशेष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ स० उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य तस्य तस्य एतेन । मधुरवर्णिर्नवा-
तगतेरसंप्रेह्य । मोहोनेति उन्मादलक्षणोपिनेतितत्रावृत्तिः । संबुध्ये परीक्षयाजानामि ॥ २४ ॥ टी० बलाबलं बलं रक्षसां
कामरूपधारणं बलं । अवलं रामदूतस्यापि वानरस्यात्रागमनासामर्थ्यं अवलं संप्रधार्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ टी० निश्चितं रावणलक्षित्वं ।
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः । विश्वासार्थं ‘ गुणानामस्य कथय ’ इति सीतोक्तेरिति भावः । संप्रेहर्षयत् बहुमाणं वचनकथना-
भावेति शेषः ॥ २७ ॥ टी० स्थानक्रोधे उचितक्रोधविवेके । क्रोधोचिते प्रहर्तृति यावत् ॥ स० स्थानक्रोधी उचितस्थले कोपी ।
प्रहर्ता वैरिहन्ता । स्थानक्रोधप्रहर्तृतिपाठे कोपयोग्यस्थाने शिक्षाकर्तृ इत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ग. ह.—ट. सीतायानिश्चितं. २ ग. समहर्षयत् क. झ. ट. संप्रेहर्षयत्. ३ झ. स्थानक्रोधे. ठ. स्थानक्रोधी.
४ क. झ. ट. तत्कलं. ५.—ट. अनिरात्. ६ क. झ. ग. सोपि. ७ ह.—ट. तेरासः.

नचिराद्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ ३८ ॥
 अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः ॥ प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥
 कृत्वा मूर्ध्नि पदन्वासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥
 नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धा त्वं वदतो मम ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सीतया रामसुग्रीवसत्यप्रकारं रामलक्ष्मणलक्ष्मणचपूटेन हनुमता तदङ्गलक्षणनिरूपणेन सह सचिवरं रामसुग्रीवसत्यप्रभृ-
 तिसुखीयसीतादर्शनान्तस्तु सवृत्तान्तकथनपूर्वकं प्रमत्तनाट्यजनायां स्वजनभादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सौन्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥
 कं ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥
 यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि श्रूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥
 कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ॥ कथमूख कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥
 यवमुक्तस्तु वैदेहा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 जानन्ती भूत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ मर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥
 यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥
 रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥

यत्कलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना । यद्वा
 बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महाजनः असावा-
 वित्य इव तेजस्वीत्येवं योजना ॥ ३१—४० ॥ वच्-
 नार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथावगच्छसि तथा
 नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ संस्थानं अवयवसंनि-
 वेशः । रूपं आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४—५ ॥ वत्स्या-
 मन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः
 ॥ ६ ॥ लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ७ ॥

रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिप्रवाहे
 आवर्त इव अत्यन्तसार्कवर्कनयनशोभः । तादृशनय-
 नसौन्दर्यसीमाभूमिमाह—सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्य-
 ग्जातितया विटपाद्विदपं पृथ्वतो ममापि चित्तापहारकः
 अविशेषस्तस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः
 रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणं दाक्षिण्यमित्यात्मगु-
 णानामुपलक्षणं देहगुणैरात्मगुणैश्चान्धून इत्यर्थः ।
 संपन्नः प्रसूतः । इदं सर्वं नागन्तुकं किंतु औत्पत्ति-
 कमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोपरोप्यसि
 न वेत्यपेक्षायामाह—जनकात्मजे इति । भवती च
 तादृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥ संप्रहेणोक्तान्गुणान्विवृणोति

तमि० गुल्फलवासायोगवानराणां वसिष्ठशिष्याणां च वैदशसमागमः कथं जातः । शास्त्रवद्वयामाभेवगुल्फलवासयोग्यत्वात् ।
 रामयसीतिरमन्तेयोरित्येति च रामः । रामत्वमेवाह—कमलपत्राक्ष इति । सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानरजातीयमधि-
 स्तापकपैणमेव प्रमाणमिति च न्यते । तर्ह्येवंविधः पुमान्विद्यते किमिति चेन्नेत्याह—जनकात्मज इति । “गुल्यशील” इत्यादिना
 [पा०] १ क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. महारथं. २ ग. च. छ. ज. ञ. सुग्रीवममितौजसं. ३ च. मातर्यामा.
 ४ घ. सौम्यमिदं. ५ क. ख. घ. क. झ. ट. चिह्नानि. ६ ग. घ. क.—ज. भूयस्त्वमाचक्ष्व. ७ क.—ट. तस्य च. ८ ख.
 यदिदिष्ट्या. ९ क.—ट. पूर्णचन्द्रनिभाजनः. ख. ग. घ. सर्वभूतमनोहरः. क. सर्वभूतहितैरतः.

रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥
 रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥
 अर्विष्मानेर्वितोत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥ साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥
 राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता ॥ श्रुतवाञ्छीलसंपन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥
 यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ॥ धनुर्वेदे च वेदेषु वेदज्ञेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥
 विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ॥ गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैश्श्रुतः ॥ १५ ॥
 दुन्दुभिखननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ संमः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
 त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥
 त्रिवलीमांड्यवनतश्चतुर्वर्जस्त्रिशीर्षवान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लेशश्चतुष्किष्कश्चतुस्समः ॥ १८ ॥

—तेजसेत्यादिनां ॥ ९—११ ॥ ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम अतोऽन्यत्र स्त्रीसङ्गम-
 त्यागः । तदाह मनुः—“षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्नुग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येण पर्व्यायाश्चतस्रश्च दिवर्जयेत् ” ॥ प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः । ऐहिकामुष्मि-
 कानां कर्मणां । प्रचारं गतिं हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थं इत्यप्याहुः ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च चतस्रो राजविद्याः । “आम्बीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्ड-
 नीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थिति-
 हेतवः ” इत्युक्ताः । तासु विनीतः शिक्षितः । श्रुतवान् अवधृतवान् । शीलसंपन्नः सदाचारसंपन्नः । पूर्व-
 यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति नपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितं ॥ १४ ॥ एवमालगुणानभिधाय विग्रहगुणा-
 नाशास्ते—विपुलांस इत्यादिना ॥ गूढजत्रुः अस्पष्ट-
 भुजसन्ध्यस्थिः ॥ १५ ॥ समः अन्यूनातिरिक्तवेद-
 प्रमाणः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर इति त्रिषु स्थानेषु स्थिरः ।
 तथोक्तं सामुद्रिके—“उरश्च मणिवन्धश्च सुष्ठिश्च नृपतेः स्थिराः ” इति । त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः ।
 “दीर्घभ्रूवाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नरः ” इति

वचनात् । अन्यत्र तु । “त्रयस्य यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढूबाहवः ” इति । त्रिसमः त्रिषु समः ।
 “केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिः ” इति वचनात् । त्रिषु चोन्नतः । तदाह वराहमिहिरः—
 “उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं न श्रेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनां ” इति ॥ त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । “क्रिष्णा-
 कुलीरुचिरताम्रनखौ सुपाण्यां पादौ करावपि सुरक्त-
 नखालरेखौ ” इति वचनात् । “नेत्रान्तनखपाण्य-
 ष्मिदलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्तुखी ” इति च । त्रिषु स्निग्धः । “स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनि-
 र्दिशेत् ” इति सामुद्रिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः ।
 अत्र वररुचिः—“स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यते बुधैः ” इति । ब्राह्मे तु—“स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ” इति । नित्यश इति सर्वत्र विशेषणीयं । तेन रोगाद्युपाधिकृतरगादिनि-
 वृत्तिः ॥ १७ ॥ त्रिवलीमान् उदरे बलित्रयवान् । कण्ठबलित्रयवान्वा । अत्र गर्गः—“स्थिरा त्रिवेष्टा भुमगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न

भवत्येवप्रसिद्धा नपुमान्कथिदितिभावः ॥ ती० प्रसूतइत्यनेन गुणानामुत्पत्तिविशिष्टत्वमवगम्यते ॥ ८ ॥ ति० लोकस्य सर्वस्य-
 कर्ता इतीमर्ताचेतिशेषः । अनेनसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वकर्मण्यङ्गलक्षणंरामस्योक्तंगूढं । एवंज्ञानंतत्त्वार्थभगवत्तत्त्वसमायातिरस्करिणी-
 निरासादितिचोप्यं । लोकस्यमर्यादानां वर्णाश्रममर्यादानांकर्ता । भगवदवतारत्वात् । कारयिता कालात्मना अवतीर्णरूपेणानातुर्व-
 र्यरक्षिताच ॥ स्त० चातुर्वर्ण्यस्य स्वायेंव्यञ्ज ॥ ११ ॥ ति० अर्विष्मान् आदित्यरूपःसन्नचितः । त्रैवर्णिकैरितिशेषः । ब्रह्मच-
 र्यव्रते गृहस्थोचितपर्व्यादिवर्जनपूर्वकपट्टगमनलक्षणेस्थितः । बहुतस्तु गार्हस्थ्येप्यस्त्वस्तिरेताः । मनस्संश्लेषेनैवदेव्यारतिप्रीतेःसं-
 तानस्यनसंपादनमितिभावः ॥ स्त० यद्वा स्वरतलाद्रोगार्थमनपेक्षितस्त्रीसङ्गादिरितिब्रह्मचर्यव्रतंवा ॥ १२ ॥ स्त० विशिष्ययजु-
 [पा०] १ क. घ.—ट. खजनस्यवरक्षिता. २ क. धर्मसञ्ज्ञास्यच. ३ क. लोकैऽस्त्रिधातुर्वर्ण्यस्य. ४ क. घ. नर्चितो नित्यं. ५ क.—ट. राजनीत्योविनीतश्च. ६ क. ज. झ. ट. सुपासकः. ७ क. च. छ. ज. झ. ट. हानवाञ्छीलसंपन्नः. ८ क. ज. वेदविद्भिश्च. ९ क.—ट. रामोनाम. ख. देविरामो. १० घ. छ. झ. ट. समस्यसुविभक्ताङ्गः.

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दशतुर्गतिः ॥ महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्त्रिंशोष्ठवंशवान् ॥ १९ ॥

दशपद्मो दशवृद्धत्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ॥ पञ्चभतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥

चातिदीर्घा चतुरङ्गला च प्रीवा सुदीर्घा भवतीह धन्या ” इति ॥ ज्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ ज्यवनतः । तानि स्तनचूचुक्पादरेखाः । अत्र मिहिरः—“ पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तव्यत्ययेन निम्नानां ” इति ॥ चत्वारि व्यङ्ग्यानि हस्तानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्ग्यः । अत्र वररुचिः—“ प्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते ” इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्ग्याः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्ग्यः । ते च सिराविकलः पादः रोमान्तरविकलो रोमकूपः दैर्घ्यविकलो मेढः मांसविकलो वस्तिः । अत्र नारदः—“ पादैः प्रसेदरहितैः सिराहीनश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्वाजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् ॥ त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्वाग्यविवाजितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् ॥ यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मासः संहतो वस्तिर्येषां ते सुखमागिनः ” इति । त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्ष्मणैर्युक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । “ आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभूतानेता ” इति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तलत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—“ समवृत्तशिराश्चैव लत्राकारशिरास्तथा । एकलत्रां महीं मुञ्जे दीर्घमायुश्च विन्दति ” ॥ चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्तसूचकरेखापरः । अत्र नन्दी—“ मूलेक्षुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तस्मै एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनां ” इति ॥ चतुर्लेशः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य स चतुर्लेशः । “ ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिंशद्वेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विशतिस्तथा ” इति कात्यायनः । “ यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खकुशोपमाः । रेखास्तस्य कप्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ” इति नारदः । “ पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिस्रस्त्यभङ्गुराः ” इति प्रह्लादः । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः । चतुर्विंश-

त्यङ्गलासको हस्तः किष्कुः । वण्णवत्यङ्गलोत्सेध इत्यर्थः । “ वण्णवत्यङ्गलोत्सेधो यः पुमान्स दिवौकसः ” इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुस्समः चत्वारः समा यस्य स चतुस्समः । ते च बाहुजानू-रुगण्डाः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—“ बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च ” इति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसंख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः । तथात्र सामुद्रिकं । “ भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिवन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ” इति । चत्वारो वंशङ्कारा इन्ता यस्य स चतुर्वंशः । तदाह मिहिरः—“ स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णवंशः समाश्च शुभाः ” इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः । “ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ” इति बालकाण्डोक्तेः । महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महस्त्वं बन्धुजीवविम्बफलारुणमांसलत्वं हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वं नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वं । तथाच संहिता । “ बन्धुजीवकुसुमोपमोपधरो मांसलो रुचिरविम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहतस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा ” इति ॥ तुण्डशब्देन नासिकोच्यते । पञ्चस्त्रिंशः पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः । ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्व-कृपादतलानि वा । अत्र वररुचिः—“ चक्षुस्त्रेहेन सौभाग्यं दन्तस्त्रेहेन मोक्षनम् । त्वचःस्त्रेहेन शयनं पादस्त्रेहेन वाहनं ” इति ॥ “ स्निग्धनीलमृदुकुम्बितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ” इति मिहिरः । पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः अत्र पञ्चस्त्रिंश इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तं । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः आयताष्टावयव इत्यर्थः । अत्र सामुद्रिकं । “ पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनौ यस्य चायताः ” इति ॥ प्रजनस्यायतलमार्जवं ॥ १९ ॥ दशपद्मः दशपद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । “ मुखने-

र्वेदप्रहणेन रामोभालुपइति सूचयति ॥ १४ ॥ ती० द्विशुक्लवान् द्वौशुक्लौ शुक्लौ मातृपितृवंशौ यस्य सः । तदुक्तं “ द्वौशुक्लौ द्विशुक्लौ द्वौवंशौ मातृपितृव्याम् ” इति । मनुत्रिसमक्षिप्रोपमतः । “ त्रिषुस्त्रिंशद्विभिर्न्याप्तः ” इत्युक्तं प्राक् । इदञ्चतुस्समः पञ्चभतोः पञ्च

सत्यधर्मपरः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागश्चः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥

आता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥

[स सुवर्णच्छविः श्रीमान्नामः श्यामो महायशः] ॥ २२ ॥

तान्त्रिभौ नरशार्दूलौ त्वदर्शनसमुत्सुकौ ॥ विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामसाभिरभिसंगतौ ॥ २३ ॥

त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ॥ ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥

ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले ॥ आतुर्मयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५ ॥

वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ परिचर्यासहे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥

ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७ ॥

स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ अवपुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८ ॥

ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥

तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३० ॥

आस्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दशप-
द्यानि पद्माकाराणि यस्य च" इति । दश बृहत् दशबृ-
हद्वयवा यस्य सः । ते च — " उरः शिरो ललाटं
च मीवा बाह्वसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्वेति विशा-
लास्ते शुभप्रदाः " इति सामुद्रिकं । बाह्वे तु
" शिरोललाटे श्रवणे मीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं
पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च " इति । त्रिभि-
र्व्याप्तः " त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा
श्रिया " इति बाह्योक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान्
द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षड्भ्रतः
षट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च — " कक्षः
कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धौ ललाटिका । सर्वभूतेषु
निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः " इति वररुचिः ।

अत्र मतभेदेनोक्तेन पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च
रामस्य सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वस्योत्-
नाय । नव तनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च —
केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेषोबुद्धिदर्शनानि ।
" सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेषश्च
येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः " इति वर-
रुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाहमप्याह्वापराह्वैः
कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं
बाह्ये " धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्तितिः " इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रहः अर्जनं ।
अनुग्रहः फलदानं ॥ २१ ॥ द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ २२-
२३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवं । पूर्वजेन वालिनम् । अवरो-
पितं राज्यादिति शेषः ॥ २४—२६ ॥ पाणिनाविधि

मित्रः त्रिभिर्व्याप्नोतीत्युच्यते । सत्यं मतभेदमात्रिलोकलाज्जदोषः । अन्येषामप्येवंविधानांसकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणानामेक-
सकलगुणारामोरामएवलक्ष्यमिति सूचनाय ॥ ति० नवतनुः नवसुसूक्ष्मः । तानि च — " सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणिकेशरोमनखत्वचः ।
शेषश्चयेषांसूक्ष्माणितेनरादीर्घजीविनः " इति प्रोक्तं । मृदुस्मश्रुलंसूक्ष्मदृष्टिलंसूक्ष्मबुद्धिलंचेति नवसूक्ष्मलं । दृष्टेः सौक्ष्म्यं रजप-
रीक्षान्तसूक्ष्मदर्शनचातुर्यं । बुद्धेः सूक्ष्मलं तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थलं । त्रिभिर्व्याप्नोति धर्मार्थकामैः कालैर्योचितव्याप्नोति । त्रिवर्गवे-
शील्यर्थः ॥ २० ॥ ति० संग्रहानुग्रहे संग्रहः धनवलादीनां । अनुग्रहः तान्यांग्रजारक्षणं । तदुभयनिष्ठः ॥ २१ ॥ रामानु०
द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यपुमान्द्वैमात्रः । " मातृवत्संस्थानसंभद्रपूर्वायाः " इत्यण्यल्यः । उकारामावार्चः । सुमित्रापत्यस्यलक्षण-
स्यद्वैमातुरलंसंस्थानप्रवृत्तिरामवत्कौसल्ययासंभर्तितलात् । ति० द्वैमात्रः राममात्रपेक्षयाद्वितीयामाता । तस्यापत्यमित्यर्थः । मित्रो-
दरप्रातेत्यर्थः । वैमात्रइतिपाठान्तरं ॥ २२ ॥ रामानु० परिचर्यं परिचर्याकुला । आसहे तिष्ठामइत्यर्थः ॥ ति० परिचर्या-
महे । तद्व्ययनाभावौ । परिचरामइत्यर्थः ॥ स्त्र० परिचर्यामहे सुग्रीवमुद्दिश्यवापरिचर्यासेवातद्रूपमहेउत्सवइत्यर्थः । स्थिताइ-
तिशेषः । द्वितीयावच्छयैवा ॥ २६ ॥ स्त्र० धनुःप्रवरपाणिनौ पणोव्यवहारएवपाणः । धनुःप्रवरान्यापाणोऽनयोरस्तीतितथा ।
धनुःप्रवरपाणिनां नौ नायकावित्यर्थइतिवा । " नेतानव्यसमाख्यातः " इतिनानार्थपदमजयौ । नान्तोवायंशब्दः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ज. — ट. सत्यधर्मरतः. २ क. झ. ट. रमितप्रभः. ३ च. छ. ज. अनुकारेण. ४ ख. गुणैरपि. क. झ. ट. गुणैवापि. ५ इदमर्थं क. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ६ ग. उन्नौतौ. ७ घ. — ट. मखाभिःसहसंगतौ. ८ झ. ट. मूलेषु ९ ख. घ. प्रियवाजिनं. १० क. झ. ट. वयंच. ११ क. — ट. परिचर्यामहे. १२ ग. घ. प्रवरधारिणौ. १३ क. ग. — ट. अभिहृतौ.

तौ परित्राततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषवर्षभौ ॥ ३१ ॥
 निवेदितौ च तप्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२ ॥
 ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३ ॥
 ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ स्त्रीहेतोर्वाल्लिना भ्रात्रा निरस्तमुत्तेजसा ॥ ३४ ॥
 ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥
 स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥
 ततस्त्वद्वात्रशोभीनि रक्षसा द्वियमाणया ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७ ॥
 तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥
 तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ खनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्निगतचेतसि ॥ ३९ ॥
 तान्यङ्गे दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥
 पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ॥ आदीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥
 शयितं च चिरं तेन दुःस्वार्तेन महात्मना ॥ मयाऽपि विविधैर्वाक्यैः कुच्छादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥
 तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥ ४३ ॥
 स त्वाददर्शनादार्यं राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥
 त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकधिन्ता च राघवम् ॥ तापयन्ति महात्मानं मम्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥
 त्वाददर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते ॥ महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥
 काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च ॥ चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥
 स त्वां मनुजशार्दूलः श्विप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबान्धवं हत्वा राघवं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥
 सहितौ रामसुग्रीवाबुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४९ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमारभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥
 ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वक्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥
 रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२ ॥

नान्तत्वमार्थ ॥ ३७—३५ ॥ अत्यर्थं निष्प्रभ इति
 आलवद्रामस्यापि दुःस्वहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा
 रामापेक्षया अत्यन्तनिष्प्रभः । रामः सीतादिरहेण
 निष्प्रभोभूत् सुग्रीवस्तु तयोस्साहित्यादर्शनाद्रामङ्गे-
 शदर्शनाच्चात्यर्थं निष्प्रभोभूत् ॥ ३६—३७ ॥ आ-
 नीय हरियूथपा इति पूर्व सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरि-
 यूथपद्मेरेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानं ॥ ३८ ॥
 दत्तानि सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि पूर्वं पतन-

काल इतिशेषः । इदानीं हरियूथपैरानीतलोके ।
 खनवन्ति आकाशात्पतनकाले ॥ ३९—४१ ॥
 शयितं मूर्च्छितं ॥ ४२ ॥ सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्री-
 वहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अग्निपर्वतो नाम
 मेरुशिखरवर्ती कश्चिद्विरः । उक्तं च भारते । “अत्र
 मात्स्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाद् सदा । नास्मा
 संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ” इति ॥ ४४—५१ ॥
 ननु वानराणां नराणां च कथमासीत्समागम इति

स० लक्षाशजं त्वदनुपलम्बजं । “नाशो निधनानुपलम्बयोः ” इतिविश्वः ॥ ३५ ॥ स० ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ।
 छविन्यायेनेत्युक्तिः ॥ हरीश्वरः वाली ॥ ५० ॥ स० ऐक्यं मलैक्यं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. संभाषात्. २ ख. घ. क. झ. ट. तत्रतौ. ३ क. ग.—ट. कीर्तिसंपन्नौ. ४ क. ज. झ.
 निरस्तपुद्. ५ क. ग. य. लक्षाशजितं. ६ क. ग.—ज. तच्छ्रुत्वा. ७ क.—घ. घ.—ट. महार्हाणिदर्शयित्वा. ८ क.
 ग.—झ. संन्यवेदयत्. ९ क. घ. क. झ. ञ. ट. परिचाल्यते. ज. प्रतिचाल्यते. १० ख. हत्वा. ११ क. च. छ. झ. ञ. ट.
 प्रति. १२ क.—घ. च. छ. झ. ञ. युधि. १३ क.—ट. मुपागतं.

स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् ॥ त्वदर्थं प्रेषयाभास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥
 ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ॥ चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥
 अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान्वालिस्तनुर्महाबलः ॥ ग्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥
 तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसप्तमे ॥ शृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥
 ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्वैकुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 विचित्र्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्वैकुं समुद्यताः ॥ ५९ ॥
 दृष्ट्वा प्रायोपविष्टाश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ शृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६० ॥
 सव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ६१ ॥
 तेषां नः स्वामिसंदेशाभिराशानां मुमूर्षताम् ॥ कार्यहेतोर्विवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ ६२ ॥
 गृधराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृधराद् ॥ श्रुत्वा आतृबधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥
 यवीयान्केन मे भ्राता हतः के च निपातितः ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्विर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥
 अङ्गदो कथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥
 जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोरुणात्मजः ॥ त्वां शृशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥
 विन्ध्यादुत्थाय संपाताः सागरस्यान्तमुत्तरम् ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहा दृष्टास्तुष्टाः पुवङ्गमाः ॥ ६८ ॥
 अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः ॥ चिन्तां जग्मुः पुनर्भातास्त्वदर्शनसमृत्सुकाः ॥ ६९ ॥

वामदक्षिणद्वस्तवैक्यमप्यविजानानां शास्त्रायाश्चा-
 स्वामागुल्य जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरति-
 क्षयाचारसंपन्नयोश्चकर्तुमुपप्रयोश्च कथं समागमो
 जात इति पृष्ठं तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यब्रह्—रामसु-
 ग्रीवयोरिति ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत ।
 एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । स्वानुजे विद्यमानेपि यथाहं-
 सुग्रीववृत्तान्तःपुरकार्यसमाधानायागतः । तथा तयोरै-
 क्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं
 दृष्टवान् । न योग्यतासवगच्छामीत्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥
 सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । सुग्रीववच-

नानुगा इति च पाठः ॥ ५५ ॥ त्रिभागबलसंवृतः
 तृतीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये
 पूरणार्थत्वं संख्याशब्दस्येव्यते ॥ ५६ ॥ विप्रनष्टानां
 बिले अदर्शनं गतानां ॥ ५७ ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पि-
 तमासस्य । कपिराजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८—५९ ॥
 दृष्ट्वेत्यादिस्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ परिदेवनकर्माह—
 तवेति ॥ ६०—६१ ॥ स्वामिसंदेशात् मासादूर्ध्व-
 मनागतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः
 ॥ ६२—६३ ॥ दृष्ट्वाः उत्साहवन्तः । तुष्टाः आनन्द-
 वन्तः ॥ ६४ ॥ वेलोपान्तं वेलोपान्तं सिन्धुपुरः तस्यो-

ति० त्रिभागबलसंवृतः सेनायास्त्रिष्वंशेषुएकांशसेनावृत्तइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ति० कार्यहेतोः कार्यसिद्ध्यर्थमिवायातः । दैव-
 वृत्तिशेषः । स्त० कार्यहेतोः अस्मद्दक्षणाख्यकार्येण । इहायातः अस्मत्समीपं प्रापः ॥ ६२ ॥ ति० आहयात्तुमित्यसमानकर्तृके-
 पितुमुपायः ॥ स्त० आख्यातुं आख्यापयितुं । तेनसमानकर्तृकलोपपत्तिः ॥ ६४ ॥ स्त० महद्वधं महतो जटायुवोधः महद्वधः
 तं । परोपकारेप्राणसागान्महत्त्वं ॥ ६५ ॥ स्त० वरारोहाभ्यां सहिता सधरारोहा । तस्यास्त्वङ्गुलिः । अतो न स इत्यस्याधिक्यं ॥ ६६ ॥

[पार०] १ स. ट. स्वराज्यं. २ क. श. य. ट. स्वानीयमहाकपीन्. ३ क. ग. च. छ. ज. य. हरयश्चमहौजसाः. ख.
 य. सुग्रीवेणवनीकसाः. ड. स. ट. सुग्रीवेणमहौजसाः. ४ क. स. ट. शकुसुपस्थिताः. ५ क. ख. घ. च.—ट. शकुसुपस्थिताः.
 ६ क.—ट. तथावधं. ७ क. ख. च. छ. ज. य. ट. रिहायातः. ८ ग. सचविनाशितः. ९ स. य. ट. यथावतः. १० स.
 ड. ठ. त्वामाहसवरारोहे. ११ क.—च. ज. य. प्रमुखास्तूर्ण. १२ स. ट. प्रस्थापितावयं. १३ घ.—ट. सुपागताः.
 १४ ग. जग्मुर्महत्मानः. ख. ड. छ. स. ट. अगमुःपुनर्भाता.
 वा. रा. १६५

तथाऽहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः ॥ व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं मृतः ॥ ७० ॥
 लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुलो ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकैपरिमुता ॥ ७१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ॥ अभिभावस्य मां देवि दूतो दाक्षरथेरहम् ॥ ७२ ॥
 तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥
 कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥
 तस्य वीर्यवतो देवि भर्तृत्वं हिते रतः ॥ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५ ॥
 भयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥
 दिष्ट्याऽहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ अपनेष्यामि संतापं तैवाभिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥
 दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यज्ञः ॥ ७८ ॥
 राघवंश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ समिन्त्रैवान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९ ॥
 मौल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८० ॥
 स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शंखसादनमुद्धरत् ॥ ८१ ॥
 तैस्साहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥
 विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तृत्वा मया गुणाः ॥ अचिराद्वाघवो देवि त्वामितो नयिताऽनघे ॥ ८३ ॥
 एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ८४ ॥
 अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी ॥ नेत्राभ्यां वक्रपद्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥
 शोकं तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोदुराद् ॥ ८६ ॥
 हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ॥ अथोवाच हनुमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥

पान्तं । = वेलांनुधेस्तीरपृच्छोः कालमर्यादयोरपि ।
 इति वर्षः ॥ ६९—७२ ॥ रामकृतोद्योगं रामकृतो-
 त्साहं ॥ ७३ ॥ गुरोः उषेष्टस्य । आराधने शुश्रूषणे ।
 रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४—७५ ॥ विचयैषिणा
 अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ तवाभिगमशंसनात् त्वत्स-
 मीपप्राप्तिकथनात् ॥ ७७—७९ ॥ बुध्यस्व पवना-
 त्मजमिति पवनात्मजत्वमुक्तं तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षा-
 यामाह—मास्यवानिति ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥

सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः तत्रलैः । विष्टः नियु-
 क्तः । शंखसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरं शंखसाद-
 नाख्यं । उद्धरत् उवहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदि-
 त्यर्थः ॥ ८१ ॥ हरिणः हरेः केसरिणः । क्षेत्रे पद्भ्यां
 अश्रुनाथ्यां । जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः ।
 अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का पराकृता
 ॥ ८२ ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवा-

ति० कामरूपिणा । अनेनरावणान्तःपुरावन्वेषणसामर्थ्यं सूचितं ॥ ७६ ॥ ति० सर्वमुत्तरं सर्वप्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्वयः ॥
 किंकरोमीति । वर्तमानसामीप्येऽदौ । प्रतियामि प्रतियास्ये रामसमीपं । किंकरोमि किंकरिष्ये । कथंवारोचते चिकीर्षितमि-
 ति शेषः ॥ ८८ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. अथाहं. २ क. च. ज. न. हरिसैन्यानां. ३ क. च. छ. ज. न. सीदतां. ४ ग. व्यवधू-
 यवचसर्वास्ताम्. ५ ग. च. छ. ट. शोकनिपीडिता. ६ क.—ट. लक्ष्मणःशुभलक्षणः. ७ क. झ. तवाभिगमशंसनात्. ८ क.
 न. ज. झ. ट. नममन्वर्थं. ९ घ. सागरस्यवलङ्घनं. क.—ट. सागरस्येहलङ्घनं. १० क. झ. ट. देवि. ११ ड. झ. सुपुत्रकान्तवर्ध-
 १२ ख. छ. ज. कौरवोनाम. क. कुशरोनाम. १३ ग. देवर्षिनिर्दिष्टः. १४ क.—च. ज. झ. ट. मुद्धरन्. १५ क. झ. ट.
 वस्त्राहं. १६ क. झ. ट. अचिराद्वामितोदेविराधवोनयिताधुवं. १७ ग. क. न. ट. तमधिगच्छति. १८ ग. पयः. १९ न.
 छ. ज. न. सातस्यवचनंशुक्लायतेक्षणं. अशोभतविशालाक्षी. क. चादुतवाननन्देन्याःपुण्डरीकायतेक्षणं.

हतेऽसुरे संघति श्रवसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ॥

ततोऽसि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

हनुमता स्वमिताश्रासदाख्याय सीतायै श्रीरामाङ्गुलीयकदानम् ॥ १ ॥ तल्लामहृष्टयासीतया हनुमच्छ्रावणपूर्वकं राम-
लक्ष्मणकुत्सालदिप्रभः ॥ २ ॥ हनुमता सीताप्रत्येतावत्पर्यन्तरामस्यानागमनात्स्वस्मिन्नप्रीतिशङ्काजातकोपापनोदनाच्च
रामानागमनस्य सीतावस्थानस्थानापरिज्ञानहेतुकत्वाभिधानम् ॥ ३ ॥ तथातस्तं रामस्य तद्विषयकमीत्यतिशयनिश्चयजन-
नाय लक्षपथं रामशोकावस्थानप्रतिपादनपूर्वकं तत्प्राप्तये रामप्रयत्नातिशयानिधानेन तत्प्रसादात्प्राप्तम् ॥ ४ ॥

भूय एव महातेजा हनुमान्मास्ततात्मजः ॥ अत्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥

प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥

[इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सीतायै वानरोत्तमः] ॥ ३ ॥

गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ॥ भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥

चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लयतेश्वणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोदुराद् ॥ ५ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुसंदेशद्वर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रैशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥

गच्छत् ॥ ८४—८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य
शक्तिरस्तीति द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह—इत इति ॥
ततः असुरवधोपकारात् ॥ ८९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इत्थं संदेशकथनादिना देवीं विश्वास्यामिश्रानाङ्गु-
लीयकदानेन दृढं विश्वासयति—वानरोहमित्यादिना
॥ २—३ ॥ गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वैव
स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा वर्तमानार्थेन शानचा
दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते सा पूर्वं रावणत्वेन
शङ्कितवती । भर्तुः करविभूषणं पाणिग्रहणकाले
हस्तस्पृष्टमाभरणं । करविभूषणमित्यनेन भोगातिश-

यात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादिविर-
द्दशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते
रामोङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन
च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयामिहिते प्रणयकोपशैथि-
ल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोप्यभूत् । एवं घटकभूतं
करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य
कान्तस्य करं स्मृतवती । तत्समृत्त्या बाहुं तत्स्मरणेन
तद्विग्रहं । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरस्मितमिव
मत्वा तमालिङ्गितवती । जननीबुद्ध्या मुनिस्संप्राप्ते-
वेत्याह । जननीकृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी
शोकहर्षाभ्यां छेष्टुमनर्हे कुले जाता । मुदिताऽभवत्
इयमिदानीं मुदिता उदके किं भविष्यतीति न जान
इत्याहर्षिः ॥ ४—५ ॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा

ति० नहिरावणआत्मानंकयमपिकपिपुत्रइतिप्रसादितिकपिलनिश्चयायपुनःस्वजन्मानुवादः । ततः श्रवसादनासुरवधप्रीतमहर्षेः
प्रसादतद्व्यर्थः । स० ततः मणितुल्यद्वन्द्वनार्थेगमनानन्तरं । वायुप्रभवोऽसि तदवकाशे वायुनाश्रतोऽसि ॥ ८९ ॥ इति
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ति० असि क्षीप्रमेव भविष्यसि ॥ स० दुःखं तमआदित्यं फलंयेषांते दुःखफलाः राक्षसाः । क्षीणाः दुःखफलावयानिभित्तेन
सातथा । दुःखरूपयत्फलं तत्क्षीणं सत्यांसावा । एष्यन्निश्चयेनेदंवचनं ॥ ३ ॥ ति० होमती अङ्गुलीयसानिधयेभर्तुःसंनिध्यादिवर्कि-
विहज्जावती । स० होमती पत्न्यौघप्रसूतलोकपिरपिममापश्यदितिलज्जावती । प्रियंकृत्वा रावणादिविकल्पं विधूयप्रेमास्पदमेवकृत्वा
[पा०] १ क. पाठेदमर्थेदश्यते. २ घ. क. झ. ज. ट. बभूवहर्षोदमं. च. ख. बभूवहर्षितोदमं. ३ छ. राहुमुक्तोदमफलं.
४ क. छ. झ. श्रीमती. ५ क.—ट. भर्तुसंदेश. ६ क. भुत्वा. ७ क. ग. च. ज. झ. प्राशंसत.

विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रदर्शितम् ॥ ७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेन कमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ॥ यस्तु ते नास्ति संश्रान्तो रावणात्रापि संभ्रमः ॥ ९ ॥
 अहंसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 प्रेषयिष्यति दुर्धरो रामो न ह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकारं विशेषतः ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सैत्यसत्वरः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥
 कुशली यदि काकुत्स्थः किन्तु सागरमेखलाम् ॥ महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥
 अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ॥ ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥
 कश्चिन्न व्यथितो रामः कश्चिन्न परितप्यते ॥ उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥
 कश्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुञ्चति ॥ कश्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्कश्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ विक्रान्तइत्यादिपदत्रयेण तत्कृत्तमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यन्ते । इदं राक्षसपदमिति शब्दोक्तः । स्वयैकेनेति सामर्थ्यं । प्रदर्शितमिति विक्रमः ॥ ७—८ ॥ प्राकृतं क्षुद्रं । संभ्रमः व्यग्रता ॥ ९ ॥ यद्यपीति निपातसमुदायो यस्यादित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०—१२ ॥ अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गृह्यते—कुशलीति ॥ काकुत्स्थः परपरिभवास्तद्वृत्तेजतः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इति नियमोऽस्ति किं । किन्तु सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किन्तु न दहतीत्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्यैकेन वाणेन भवितव्यं किं । सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थो न किमित्यर्थः ।

यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानाङ्करोतीति भावः । अनादिकृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह—युगान्तेति । महीमर्यादा तज्जयनरागपर्यन्तैवेति भावः । किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशली यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेदहत्येव । न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पश्चान्तरमाह—अथवेति ॥ १४ ॥ न व्यथितः न कुशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कश्चित्कुरुते ॥ १५ ॥ न दीनः कश्चित्संभ्रान्तः सन् कार्येषु न मुञ्चति कश्चिदित्यन्वयः । पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥ १६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति ॥ परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सम् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि । सेवते कश्चित् । चकारेणामित्रास्तसुधीयन्ते । अमित्रेषु विषये

मलावा ॥ ६ ॥ ति० विक्रान्तः शूरः । समर्थः देवकालोचितकृतचतुरः । प्राज्ञः धर्मार्थविषयकसर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः । पदं स्थानं ॥ ७ ॥ ति० संश्रान्तः समुद्रादिति शेषः । स० प्राकृतं साधारणं । यतः मेदृतिशेषः । यतः मे संभ्रमः भयं । तस्माद्रावणादपिन संश्रान्तः ॥ ९ ॥ ति० यदि यस्मात् ॥ ती० यद्यपीत्यवधारणे । मया समभिभाषितुं अहंसेत्यपि अहंसेत्येवत्यर्थः । कृतः विदिताः श्वनारामेण प्रेषित इति संबन्धः ॥ यद्वा अप्यवधारणे । यदि यस्मात् । विदितात्मनारामेण प्रेषितः । तस्मान्मया समभिभाषितुं अहंसेवेति संबन्धः ॥ १० ॥ शि० कोपेन रावणापराधज्ञानजनितकोपेन । महीं लङ्काभूमिं । किन्तु दहति ॥ १३ ॥ ति० ननु केवलं महीमेवेति किमुच्यते इत्याशयेन पश्चान्तरं—अथवेति । तथा शक्तिमन्तौ यदि तर्हि किमिति तूष्णीं तिष्ठतः तत्राह—ममैवेति । दुःखानां दुःखहेतुपापानां । विपर्ययः नाशः । नाशपि संवृत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० मम दुःखस्यः ईषत्करः अपि तु तस्य सुखावस्थानमेव नृपस्य मित्याशयेनाह—कश्चिदिति । उत्तराणि कार्याणि मद्विमोचनफलानि ॥ १५ ॥ ति० द्विविधं सौमश्रान्तौम्यरूपप्रकारः स्तूयवत् । त्रिविधोपायं धर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानां प्राप्त्युपायभूतमुपायं सामाश्रयणमपि सेवते कश्चित् । तथा मित्रेषु च विजिगीषुषु हृत्कश्चित् । विजिगीषुषु हृदिति बहुव्रीहिस्तपुरुषधेतिकतकः । सुहृत्परंतपो रामो विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपमुपायं दण्डोपायं च । मित्रेषु च चादमित्रेषु च द्विविधं यथाभवति तथा सेवते कश्चित् । मित्रेषु सामदाने । अमित्रेषु भेददण्डौ चेत्सेवते विमज्जप्रयुक्ते कश्चिदित्यर्थ इति तीर्थः ॥ स० त्रिविधोपायं धर्मार्थकामसाधनरूपं । तज्ज्ञानरूपासाधारणकारणकसमोक्षससाधारणम् ।

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. रावणादपि. २ क. ड. झ. ट. यशसि. च. छ. ज. न. यदसि. ३ क. ग. च. ज. झ. न.

दिष्पास. ४ क. धर्मवत्सलः. ख. ग. न. सत्यवत्सलः. ५ क.—ट. व्यथते. ६ झ. विजिगीषुषु हृत्कश्चित्. ७ झ. परंतप.

कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कश्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥
 कश्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कश्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 कश्चिन्न विगतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः ॥ कश्चिन्मां व्यसनादसान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ २० ॥
 सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कश्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥
 कौसल्यायास्तथा कश्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कश्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥
 मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कश्चिल्लोकेन राघवः ॥ कश्चिन्नान्यमना रामः कश्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥
 कश्चिदधौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥
 वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कश्चिदेष्यति ॥ मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥
 कश्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥
 रौद्रेण कश्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे ॥ द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥

कश्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तत्स्थाननं पञ्चसमानगन्धि ॥

मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पञ्चमिवातपेन ॥ २८ ॥

धर्मोपदेशार्थेयजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ॥

नासीद्वयथा यस्य न भीर्न शोकः कश्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥

न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोस्ति मया समो वा ॥

तावत्स्वहं दत्त जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥

विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् । सेवते प्रयुक्ते कश्चित् । सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ । शत्रुषु नसामेति भावः । योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं मृग्यं ॥ १७ ॥ अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कंचित्पुकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कश्चिदित्यर्थः । कस्याणमित्रः पुरस्कृत-मित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आशास्ति आशास्ते । पुरुष-कारं स्वबलं । एकैकस्थानार्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९—२० ॥ अनूचित इति वीर्यं आर्षः । उत्तरं उत्कृष्टं ॥ २१—२२ ॥ मन्त्रिमित्तेन मया हेतुना । अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः ॥ २३ ॥ ध्वजिनीं सेनां ॥ २४—२७ ॥ हेमशब्देन तद्धर्णं उच्यते । अभेदेन हेमवत्सुहृणीयमित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानं । शोकदीनमित्यातपस्थानं ॥ २८ ॥ धर्मोपदेशात्

धर्मोपदेशार्थं । धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा धर्मव्याजाद्धे-तोः । राज्यत्यागाद्व्याथा नासीत् । अरण्यसञ्चाराद्धी-र्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः तादृशधैर्ययुक्तो रामो मद्विशेषेपि हृदये धैर्यं करोति कश्चित् ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति ॥ प्रवृत्तिं मदानयनवार्ता । प्रणयरोषपक्षे किमेष पितृव-चनपरिपालनाय वनं प्राप्तः न । किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः । रामस्यैव दोषः न भवेति सीतयोक्ते वय-मेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविक्षेपानन्तरक्षणे ॥ तनुस्सक्ता ह्रीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वाह—नचा-स्येति ॥ रामस्य मात्रादयः अन्योवन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृज्यो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोपि मन्त्र्येकभार्याः कृतः । यावत्प्रि-

साधनसाध्यकोटौनिवेशोनसमकसइतित्रयाणांप्रहृणं । सुहृदितिमित्रपक्षे । इतरत्रविजिगीषुरिति ॥ १७ ॥ ॥ ८० ॥ लभते स्वयं प्राप्नोति । कस्याणमित्रः कस्याणंगृह्णेश्वरहितमित्रयस्यसतथा । मित्रैः स्त्रोपद्रवपरिहाराय चापीति धातुष्कचूडामणिरितिपुरस्कृतः ॥ १८ ॥ रामानु० अनुचितएवानूचितः । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इतिस्वार्थेऽप्रत्ययः । उत्तरं उत्कृष्टं ॥ २० ॥ अनुचितः अनुचितः । यद्वा अनुदीनं उचितं उचितत्वं । भावप्रधानोनिर्देशः । यत्येति । 'अनुदीने' इतिविश्वः ॥ २१ ॥ २० ॥ कुशलं हेमवार्ता । कैकेयाभरतसा-निध्याप्रश्नः ॥ २२ ॥ २० ॥ अन्यमनाःकृन्तरविवादासक्तचित्तः ॥ २३ ॥ २० ॥ प्रवृत्तिं पुनर्वार्ता ॥ ३० ॥

[पा०] १ क.—ट. विद्यासाधनमि. २ ग. क.—ट. राघवः. ३ च. छ. मनूचितः. ४ क. ख. ग. क.—ट. रामेण. ५ क. झ. ट. शयजतस्वरारज्यं. ६ छ. झ. न. ट. पदातिः. ७ क. ग. क. च. छ. झ. न. ट. नचान्यः. ८ तावत्स्वहं.

इतीष देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ॥

श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने ॥ तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेव्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्षक्षगणसंकुलाम् ॥ ३४ ॥
विष्टम्भयित्वा बाणौघैरशोभ्यं वरुणालयम् ॥ करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥
तत्र यद्यन्तरा भृत्सुर्यदि देवाः सहासुराः ॥ स्यास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥
तवादर्शनजेनार्ये शोकेन सँ परिप्लुतः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥ दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥
यथा सुनयनं बल्लु विन्धोष्ठं चारुकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रसवणे गिरौ ॥ शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥

यस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि । तावज्जिजीविष्येयं जीवेयं । इच्छाया इष्ट्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं जीवन्तमिहामिधीयते । रामः “ न मांसं राघवो भुङ्क्ते ” इत्युक्तरीत्या भोजनं, “ जनिद्रः सततं रामः ” इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्धा समागच्छन् तापातं प्रपां गते तस्यां मित्रपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मया जीवित्वं परतज्जरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि यदि जीविष्यामि तदेतत्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह—रामक्षिप्रप्रणय-रोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेपि—न चास्येति ॥ अस्य माता चास्मिन्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाहमस्मिन् स्निग्धा तथानान्यइत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थयति—रावदिति ॥ ३० ॥ इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान्विचि-क्योक्तवान् । संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममृषीणामपदं हि तत इतीवेत्याह—देवी । बल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि । वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानां देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः । महार्थमि-त्युक्तेः । तं वानरेन्द्रं । सुग्रीवस्य शेषत्वेभिषिक्तत्वेपि पारतक्ये हनुमानभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं माधुर्येण

मध्ये हनुमान वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स तदीयाश्च तयाभिर्वर्धन्ते तथोक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुं । रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तं रामरूपाभिधेययुक्तं वा । विरराम स्वयं विरभाषणत्त्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्ये-नोक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत् । रामा पारंपर्यं विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खियति ॥ ३१—३२ ॥ रामः न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेश्शृणामित्यध्यवसायी । कथं नागच्छेत् । कमललोचने स्वभ्रमनसौन्दर्यं दर्पण-तलेपि किं न दृष्टवती भवती । एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् । तेन जनेन हेतुना । आशु त्वां नानयति । शचीं पुरन्दर इव । अनुद्वाहस्तगतां शचीमिन्द्रः कंचित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमति-क्रमिष्यतीत्यत्राह—विष्टम्भयित्वेति ॥ विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्यास्यन्ति प्रतिबन्धकत-येति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ गिरिणां स्वजीवनस्थान-त्वात्तैः शपति—मलयेनेति ॥ दर्दुरो नाम मलयपरि-सरवती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥ ३८ ॥ यथेति तथा शप इति पूर्वगान्वयः ॥ ३९ ॥ नाकपृष्ठो नाम

ती० नागराजस्य ऐरावतस्य । नाकपृष्ठेतिपाठे स्वर्गोपरीत्यर्थः ॥ ति० प्रसवणेगिरौविद्यमानमपि । इहद्रक्ष्यतीत्यर्थः । नागपृष्ठस्यमूर्धनि ऐरावतोपरिस्थितमिन्द्रमिवमत्पृष्ठंरामंद्रक्ष्यतीत्यर्थः । शि० नागाः गजाः पृष्ठे पार्थिव्येत्यर्थः । यस्तस्य ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. हनुमान्वाक्यमब्रवीत्. २ क. त्वामिहस्थानजानीते. ३ ग. क.—ट. कमललोचनः. ४ क. मा. ट. परिप्लुतः. ५ ग.—ट. मन्दरेणचतेदेमिषपेमूलफलेनच । मलयेनचविन्ध्येनमेरुणादर्दुरेणच. ६ ख. च. छ. नागराजस्य. मा. म. ट. नागपृष्ठस्य.

न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥
 नैव दंशाग्र मशकाग्र कीटाग्र सरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्वात्राश्वद्वतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥
 नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥
 अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वार्णीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वाऽन्यत्सुमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥
 स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥
 दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥
 सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥
 शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांस-
 मिति “दृक्मनःसङ्गसङ्कल्पजगराः कृशताऽरतिः ।
 ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इति
 दशावस्थास्वरतिरस्तेनोच्यते । मांसाद्यभोजनं अरत्ना
 ततः पूर्वं तस्मिन्नोक्तं । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकं ।
 सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितं । भक्तं अन्नं ।
 पञ्चमं प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु
 पञ्चमकालिकं शरीरधारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः
 ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति ॥
 दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् । मशकांश्चैत्यनेन दंशम-
 शकापरिज्ञानमुक्तं । कीटसरीसृपोक्त्या उपरिशरीरं
 चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः स्वद्वतेनान्तरा-
 त्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानं ।
 तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः
 ॥ ४२—४३ ॥ तथास्य जागरावस्थामाह—अनिद्र
 इति ॥ अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षे-
 पाहोपि सततमनिद्रोभूत् । सुप्तोपिचैत्यनेन परगता-

र्थानुसंधानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे
 तथावस्थानमेव हि पुरुषोत्तमत्वस्य लक्षणमिति
 भावः । सीतेति अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वास-
 नावशाद्विलपति । मधुरां वार्णीं । वासनावशाद्विल-
 पत्यपिशब्दस्वभावाद्भ्रसनाजलस्यन्दिनी भवतीत्यर्थः ।
 प्रतिबुध्यते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोदीप-
 नसंदर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥
 रामसद्भावातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामवि-
 रहेण कश्चिच्छोकः । तत्राद्यो हनुमदुक्त्या निवृत्तः
 द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह—रामस्य शोकेन समानशोका
 तद्विरहकृतत्वेन तत्तुल्यशोका । अधिकशोकस्तु निवृत्त
 इति भावः । यद्वा रामसंकीर्तनेन वीतशोकापि नैव
 दंशाग्र मशकानित्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रका-
 शाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति
 श्रीमद्वीरवन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
 रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३६ ॥

ती० भक्तं अन्नं पञ्चमं पञ्चानामन्नानांपूरणं । वानप्रस्थादिमूलफलादिकंपञ्चधाकृत्वादेवमिदं प्रविभूतं त्रयस्तद्भागान्दत्त्वा पञ्चमं
 स्वयंभुङ्क्ते । यद्वा षोडशारण्यवासिनस्त्युक्तवानप्रस्थभोज्यस्यपञ्चमांशंभुङ्क्ते । अनेनरामस्यात्पाहारतोका ॥ ति० पञ्चमं कालं
 प्राप्येतिशेषः । यद्वा प्रातस्सायंसायंप्रातरितिकालचतुष्टयंयत्नत्वा पञ्चमेप्रातःकालइत्यर्थः । दिनद्वयमतीत्यमुक्तइत्यर्थः । शि०
 मांसं सुप्रीवसंसर्गेणवनेपि प्राप्तराज्यभोगं । नभुङ्क्ते नकरोति । वन्यं फलादिरूपंअन्नं पञ्चमं पूर्वमोज्यापिज्ञायापञ्चमं ॥ ४१ ॥
 ति० श्रीमनोहरं श्रीसंनिधानेमनोहरं । श्रीणामनोहरैवा । श्वसन् दीर्घोच्छ्वासंयजन् ॥ ४५ ॥ ती० नमांसंराघवोभुङ्क्तेइत्युक्तशो-
 केनहेतुना समानशोका ॥ ति० नमांसंराघवोभुङ्क्तेइत्युक्तेनरामशोकेन समानशोका । शरत् लक्षपक्षीकं । शरदोनिशेव प्रकाशा-
 प्रकाशयुक्तशरद्विशेषवर्षशोकवतीवभूव ॥ ४७ ॥ इतिषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क. ज. झ. ट. नचैव. २ ख. देविसु. ३ क. रात्रौ. ४ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. दक्षान्यत्स्त्रीमनोहरं.
 न. छ. ज. यद्वाऽन्यत्स्त्रीमनोहरं. ५ क. शोचंस्तो. ट. स्मरंस्तो. ६ क. ट. झ. ट. घृतप्रगो. ७ छ. झ. शरन्मुखेनांबुद.
 न. छ. न. शरन्मुखेनांबुदचन्द्रशोऽ.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स्ववियोगहेतुकरामशोकातिरेकश्रवणस्निग्धवासीतया सत्वररामसमानयनचोदितेन हनुमता सीताशोकासहनेन तं प्रति
सत्याः स्वपृष्ठारोपणेन रामसमीपप्रापणोक्तिः ॥ १ ॥ सीतया हनुमतोऽङ्गुरूपतया स्वप्रापणासंभावनाशङ्कयोपहासे हनुमता
सत्याः प्रत्ययजननाय मेस्तुल्यपरिमाणकपुष्टतरवारीव्यतिरिक्तहन् ॥ २ ॥ सीतया तं प्रति बहुहेतुपन्थासेन तेन सह मनस्यानी-
धिलप्रतिपादनपूर्वकं सत्वररामस्यैव समानयनचोदना ॥ ३ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥
अमृतं विषे संसृष्टं त्वया वानर भाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्धा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां पुत्रगोत्तम ॥ सौमित्रि मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥
शोकैस्त्यास्य कैदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति ॥ पुत्रमानः पैरिथान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥
राक्षसानां वैधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ॥ लङ्काभूमौ लितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥
स वाच्यः संत्वरखेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पुत्रकम् ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥
त्रिभीषणेन च आत्रा मम निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ॥ रावणं मार्गते सङ्गृहे मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥
ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे ॥ तथा मेमेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥
[अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्राक्षसपुङ्गवः । द्युतिमाञ्जलीवान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥
रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ॥ न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥]
असंशयं हरिश्चेष्ट सिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिन् बहवो गुणाः ॥ १४ ॥
उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानुशंसं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५ ॥
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना आत्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥
न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तर्क्ष्यं प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥
शरजालांशुभाञ्छरः कपे रामदिवाकरः ॥ शशुरसोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥

यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्छोकपरायणः । प्रत्यर्पणं ॥ ९—१४ ॥ लोकोत्तरेषु कार्येषु स्वेयम्
इति विषयसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धि-
कृत इत्याह—ऐश्वर्य इति ॥ कृतान्तः दैवं ॥ ३ ॥
विधिः दैवं । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४—७ ॥
दशमो मासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ निर्यातनं ॥ १५—१६ ॥ तुलयितुं चालयितुं ॥ १७—

शि० ऐश्वर्ये व्यसने वा विधयमानं पुष्टं रज्ज्वावद्धेयकृतान्तःकालः परिकर्षति । एतेन रावणविघ्नसोऽवश्यं भवितेति सूचितं ॥ ३ ॥
ति० कन्या अज्ञातपुरुषसंबन्धा । एतत् विभीषणानुनयनं । इदमेवाग्रे रामभूतं विभीषणस्य निश्चङ्कपतिप्रहाभिवेकयोर्बाजं ॥ ११ ॥
ति० व्यसनैः व्यसनदातृभीराक्षरैः । तुलयितुं उपयितुं । तस्य तल्लब्धममप्रत्यक्षमेवेत्याह—अहं तर्क्ष्येति । तद्रूपस्यादिति गूढं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सीतावचनं. घ. सीतावचनं. २ ड. च. छ. झ. अ. ट. विषयसंसृष्टं. ख.
घ. विषयसंसृष्टं. ३ च. छ. अ. शोकस्यच. ४ ड. झ. ट. कथं. ५ ड. च. छ. झ. अ. ट. परिक्रान्तो. ६ क—घ. क्षयं.
७ ड. झ. ट. पुन्यमयिता. ८ घ. मनः. ९ ड. झ. अ. कन्याकला. १० झ. समैतदाख्यातं. ११ च. छ. ट. मात्राऽभिहितया
१२ इदं लोकोद्वयं ड—ट. पाठेषु दृश्यते. १३ क.—घ. झ. ट. आशंसेयं. १४ ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. तस्यानुभावज्ञा.

इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककशिताम् ॥ अश्रुसंपूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १९ ॥
 कैत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेव्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥
 अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वैरानने ॥ अस्मादुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ २१ ॥
 त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥
 अहं प्रस्रवणस्याय राघवायाद्य मैथिलि ॥ प्रापयिष्यामि शक्राय ह्येव्यं हुतमिवानलः ॥ २३ ॥
 द्रैक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४ ॥
 त्वदर्शनकुतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ॥ पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥
 पृष्ठमारोह मे देवि मा विकङ्कस्व शोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥
 कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा ॥ मत्पृष्ठमधिकृष्ट त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २७ ॥
 न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोङ्गने ॥ अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८ ॥
 यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयः ॥ यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विह्वलयस्म ॥ २९ ॥
 मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 हनुमन्द्रमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि ॥ तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरिगुथप ॥ ३१ ॥
 कथं वाऽल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे पुनर्गर्भ ॥ ३२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तयामास लक्ष्मीवाक्त्रवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥
 न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा पुनर्गर्भमः ॥ दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५ ॥
 स तस्मात्पादपाद्वीमानाफुल्य पुनर्गर्भमः ॥ ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥
 मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतसे च सीताया वानरोचमः ॥ ३७ ॥

२४ ॥ नाकराजस्य मूर्धनि । नाकपृष्ठसंज्ञस्य मूर्धनि । नगराजस्येति पाठे मेरोरित्यर्थः ॥ २५ ॥ मा विकङ्कस्व मोपेक्षिष्ठाः ॥ २६ ॥ चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण माघमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २७—२९ ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ३०—३३ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥

इति पाठः । अन्यथा पाठे वक्ष्यमाणेन विरोधः स्यात् ॥ ३४ ॥ स्वरूपं स्वस्य शरीरं ॥ ३५ ॥ एतदेवाह— स तस्मादिति ॥ अयं श्लोको वर्धनार्थं वृक्षावरोहणं दर्शयति स्म । अनेन सोवतीर्य दुमाविति पूर्वं दुमा- प्रात्सीतासमीपस्थशालायासवतरणमुक्तं । अत्र भूमा- विति बोध्यं ॥ ३६ ॥ अग्रतोव्यवतसे । संभाषणाच्च

ति० नगराजस्य श्रेष्ठस्यप्रस्रवणमिरेतित्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० कथयन्तीव संगतव्योरामहतिवचनं कथयन्तीव । क्षतिनारोहिणीवसंग- मिष्यसीत्यन्वयः । एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः । यथातद्वचने न प्रयासः । एवमनायासेन लानयामीत्यर्थो वा । स० लक्ष्मणरोहणे किं फलमित्यत आह— कथयन्तीति । लंमत्पृष्ठारोहिणीति रोहिणी अतिमुत्साहकलाच्छरीरामः । यद्वा शशी- रामः 'नक्षत्राणामहंशशी' इति श्रीमगवदुक्तेः । कथयन्तीवसंगमिष्यसि । रामेण संगतव्यमित्यालापनसमयएवसंगमिष्यसि । अनेना- तिष्ठराशोल्लेखे ॥ २७ ॥ ती० पादपात् । पादपमूलात् । आमुल्य शरीरवर्धनवेगकृतशालाभङ्गध्वनिनाराक्षस्योद्भास्यन्तीतिमला

[पा०] १ ग. —ट. संपूर्णवदना. २ क. झ. ट. ध्रुवैवच. क. घ. च. छ. ज. झ. ध्रुवैवतु. ३ क. च. छ. झ. न. ट. सरावणात्. ४ क. झ. हिराक्षसात्. ५ घ. सरावणात्. ६ घ. हुतह्वयं. ७ क. क्षिप्रंक्षयति. ८ क. ग. क. घ. छ. झ. न. ट. नगराजस्य. ९ क. ग. घ. च. छ. ज. झ. ट. पीलोमीवमहेन्द्रेणसूर्येणैवमुवर्चला. १० झ. कथयन्तीवशशिनासंगमिष्यसिरो- हिणी. ११ क.—ट. मधिरौहत्वं. १२ ग. घ. क. झ. ट. तराकाशमहार्णवं. १३ ग. क.—ट. मसंशयं. १४ ख. घ. विहायसा. १५ घ. सासीतासितपूर्वदि. १६ क. झ. ट. मानेनुं. १७ घ. क. झ. ट. सीतामाधुवचः. १८ क. काहुतः.

हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 सपर्वतवनोद्देशां साहस्राकारतोरणाम् ॥ लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥
 तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशमुवाच जनकात्मजा ॥ पञ्चपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥
 तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ॥ वायोरिव गतिं चापि तेजश्याग्रेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥
 प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ॥ उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ४३ ॥
 जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ॥ अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः ॥ ४४ ॥
 अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वेयाऽनघ ॥ वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४५ ॥
 अहमाकाशमपि क्षाप्तुं पर्युपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्द्रवेगेन गरुडतः ॥ ४६ ॥
 पतिता सागरे चाहं तिमिनःकक्षपाकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामगमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥ ४८ ॥
 ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥
 तैस्त्वं परिभूतः शूरैः शूलगुद्गरपाणिभिः ॥ भवेत्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ५० ॥
 सायुधा बहवो ध्योमि राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शक्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥
 युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५२ ॥
 अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ॥ कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३ ॥
 अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥
 मां ॥ हरियुस्त्वद्वस्तादिशसेयुरथापि वा ॥ अन्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥
 अहं वाऽपि विषयेयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६ ॥
 कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हीयेच्चया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥
 अथवाऽऽदाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि रीघवौ ॥
 औरम्मस्तु मदर्थोऽयं तत्तत्तव निरर्थकः ॥ ५८ ॥

शूलगुद्गतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥ अवस्थाप्यतां निम्नलीक्रियतां । विकाङ्क्षया उपेक्षया ॥ ४०—४३ ॥ संप्रधार्या विचारणीया ॥ ४४ ॥ स्वप्रापणे प्रधानं बोधं हरि कृत्वा आपातसो दोषमाह—अयुक्तमिति ॥ ४५ ॥ उपर्युपरि सागरमिति । " उपर्यध्यधस-
 स्सामीप्ये " इति द्विवचनं । 'विशुपर्यादिषु' इति द्वितीया ॥ ४६ ॥ यादसां जलजन्तूनां ॥ ४७ ॥
 कलत्रवति रक्षयति त्वयि संदेहः स्यात् । मयि रक्षयां त्वयि विपत्तिसंदेहः स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥
 एतदेव प्रपञ्चयति—ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४९ ॥
 तं तैः परिभूतो भवेः । कलत्रवान् रक्षयवान् । त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥ ५० ॥ संयातुं सम्यग्योद्धुं ॥ ५१ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति—
 युध्यमानस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ सांपराये युद्धे ॥ ५३ ॥
 विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५४—५७ ॥ संवृते शू-
 रः ॥ ५८ ॥

ऽन्वित्रापवृत्तवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति० कलत्रवति क्षियासहगन्तरि । संदेहः राक्षसानामितिशेषः । स्त० कलत्रवति मद्रूपकल-

[पा०] १ क.—ट. दृष्टानलसंकाशः. २ क.—स. ट. गतिशक्तिः. ३ क. झ. सिद्धिरिवात्मनः. क. व. छ. न. सिद्धि-
 रिहात्मनः. ४ ग. क.—ट. मयागन्तुं. ५ ग. क.—ट. त्वयासह. ६ क. ग. क.—ट. मासक्ता. ७ क.—ट. दूयोवेगेन.
 ८ व. छ. न. नाहंशक्ये. ९ क. संयोद्धुं. १० क. ग. क. च. छ. झ. न. ट. रक्षोभिस्ततैः. ११ क. रक्षोभिस्तमस्तैः. १२ ग.
 व. छ. नयेयुः. १३ क. ख. ग. क.—ट. राघवः. १४ क. प्रयजन्तुमदर्थाय.

त्वया हि सह रामस्य महानाभमने गुणः ॥ ५९ ॥

मधि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः ॥ आतृणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥

तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसंतापकश्चितौ ॥ सह सर्वर्क्षहरिर्मित्यक्षयतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥

भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ॥ न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६२ ॥

यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बैलाद्रता ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥

यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सैधान्धवम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥

श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥

न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥

समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥

सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥

सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥

सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शराचिपम् ॥ ६७ ॥

स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ॥

चिराय रामं प्रति शोककश्चितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

प्रदक्षे ॥ ५८—५९ ॥ तवराजकुलस्य सुग्रीवराजकुल-

स्य ॥ ६०—६२ ॥ अनीशा स्वयं किंचित्कर्तुमसमर्था ।

विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥ ६३—

६४ ॥ प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्स-

मत्वप्रसिद्धौ ॥ ६५—६७ ॥ हर्षितां हर्षमासादितां ।

वत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया भक्तिकया उपा-

यान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय इति

वर्शितः ॥ ६८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-

व्याख्याने सप्तत्रिंशस्सर्गः ॥ ३७ ॥

प्रवतिरामे । लयि लक्ष्मणे । असेधययवातया संदेहः परपुरुषेणसहैकाऽऽशतेतिसंदेहः ॥ ५८ ॥ ती० नजुरावणाजसंस्पर्शः

कथंस्यादित्यतआह—भर्तुरिति । यस्मात्कारणात्भर्तुर्भक्तिपुरस्कृत्य भर्तुर्भक्त्यालक्ष्मणःप्रस्थापितः । तस्माद्रावणस्यगात्रसंस्पर्श-

बलाद्रतेतिसंभवः । हासीतेलक्ष्मणेतिमाटीचवाक्यंश्रुत्वा रामानर्थेयशङ्कयाभर्तुभक्त्यालक्ष्मणप्रस्थापनारप्राप्तोऽयमनर्थोकाभकृतइति-

भावः । अनीशा स्वयंकिंचित्कर्तुमशक्नुवती । विवशा विचेष्टा । विनाथा विगतस्वामिका असेनिहितनायेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥

ति० तत्तस्यसदृशं स्वमहिम्नासगणशत्रुहलाममयन् । सगणरावणवधार्थमेवावतारात् तस्यचमद्रमनेऽसंभवात् । एवंचलकार्या-

निष्पत्त्यागतायामपिकुत्रेदितिगूढं ॥ ६४ ॥ ति० तादृशबलंचतस्रमयाशुमिदितमित्याह—श्रुताश्चेति । विश्वामित्रयज्ञादौकृताः

वालिवधादयश्चभुताः । अन्येदृष्टाः ॥ सू० रणावमर्दिनः रणेवैधैवमर्दो । रणेअवन्तिरक्षयन्तिआगच्छन्तिस्त्वानितिवा रणावाः ।

तान्मर्दतिवा ॥ ६५ ॥ सू० वासवतुल्यविक्रमं वासवोपितुल्यविक्रमः योग्यताश्रुसारिपराकमोयेनसतथा । इतरोर्षःस्फुटः

॥ ६६ ॥ सू० सयूथपं सधुग्रीवं । कपिश्रेष्ठ वानरवीरेति प्रलापकालस्त्वामिहकृत्तिः । यद्वा रामप्रतिशोककश्चितां नरवीरेणरामेणह-

र्षितां कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क.—उ. राघवस्यामितौजसः. २ क.—घ. ज.—ट. भर्तुर्भक्ति. ३ क. झ. ट. नाहंस्पृष्टुंस्वतोगात्रमिच्छेयं

वानरोत्तम. च. छ. ज. क. मयापुनःपुमानन्योनयुक्तःस्पृष्टुमात्मना. ४ ग.—ट. गताबलात्. ५ क. ख. घ.—ट. सद्यस्वसं.

६ झ. ञ. ट. प्रियं. ७ क.—ज. ट. वानरवीर.

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

हनुमता रामप्रत्यायनायाभिज्ञानयाचितयासीतया तं प्रति काकासुरवृक्षान्तस्याभिज्ञानत्वेन निवेदनचोदना ॥ १ ॥ तथा हनुमन्तं प्रति रामलक्ष्मणयोः क्रमेणाभिवादनकुशलप्रभनिवेदनचोदनापूर्वकं मासद्वयस्य संकेतसमयावशिष्टत्वेऽप्येकमासपर्यन्तमेव स्वेनमाणधारणप्रतिज्ञानेन सह्यभिज्ञानान्तरत्वेन तस्मिन्स्वपूर्वाभणिधानम् ॥ २ ॥

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥
 युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥
 स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥
 द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नाहामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४ ॥
 एतच्चे देवि सदृशं पश्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वागृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥
 ओष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६ ॥
 कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कम्भमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥
 लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥
 इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुवन्धुना ॥ गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥
 यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥ १० ॥
 एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥
 इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥
 युक्तरूपं युक्तरतमित्यर्थः । प्रशंसायां रूपम् । प्राश-
 स्यंवाच प्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यं । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः ।
 साध्वीनां पतिव्रतानां । विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥
 विस्तीर्णं मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं
 व्यतिवर्तितुं तर्तु । स्त्रीत्वं न समर्थं हि । स्त्री न
 समर्थेत्यर्थः । यद्वा सागरस्य शतयोजनं आयतं
 विस्तीर्णं च मामधिष्ठायपि स्त्रीत्वं व्यतिवर्तितुं अप-
 शन्तुं । न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावत्ता-
 वदायतं तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या अपि तव
 स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३—५ ॥ त्वया
 चेष्टितं बहुवन्धनादिकं । भाषितं रावणं वृणीकृत्य
 फणितं । मम प्रत्युत्तरत्वेन कथितं च ॥ ६ ॥ बहुभिः
 कारणैः बहुभिरुपायैः । स्नेहप्रस्कम्भमनसा स्नेहशिथि-
 लमनसा ॥ ७ ॥ लङ्काया इति दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे
 दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेव-
 मुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ रघुवन्धुना रघुवंश्येन ।
 “सगोत्रबान्धवव्यातिवन्धुस्त्वस्वजनास्समाः” इत्य-
 मरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसंपादकेनेत्यर्थः ।
 समानेतुं संगमयितुं । इच्छामि ऐच्छं ॥ ९—१० ॥
 बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विप्रिताक्षरं । एकान्तदृ-
 चान्तस्मरणाद्बाष्पः ॥ ११ ॥ इव मित्यादिश्लोकद्वय-
 मेकान्वयः ॥ चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटप्रत्यन्तपर्वते ।
 मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते प्राज्यमूलफलोदके

ती० यद्वा श्रीलमिलत्र ओदितिच्छेदः । समर्थमिति लिङ्गव्यत्ययभार्षः । श्रीभूता त्वं सागरं व्यतिवर्तितुं न समर्थासीत्यर्थः ।
 श्रीणाभीरुत्वभावात्तत्तुभूषणमेवेतिभावः । सागरस्य निवर्तितुमिति पाठे सागरस्य बाह्वलतयोजनतावदायतं विस्तीर्णं पि मामधि-
 ष्ठाया निवर्तयितुं उपगन्तुं स्त्री त्वं न समर्थं न समर्थेत्येति योजना ॥ ३ ॥ ति० ईदृशं वचनं त्वया सहनयास्यामीत्येतद्वचनं त्वन्निर्वाह-
 ण्यामापदिह्यावचनं काब्रूयात् ॥ ५ ॥ ति० चेष्टितं व्यापारः विलापादिरूपः । कारणैर्बहुभिरुपपन्नं यत्त्वयाममाप्रतोभाषितं तत्
 रामप्रेक्षणानुगुणकेन मया ईरितं । काकुत्स्थो निरवशेषतः ओष्यत इत्यन्वय इति कृतकः ॥ ६—७ ॥ स्व० श्रेष्ठं इदितिरामस्य सं-
 वेदनित्वं कलात् ॥ १२ ॥

[पद०] १ क.—उ. तोषितः. २ घ. स्त्रीस्वभावानां. ३ क. झ. ट. श्रीलाभलंसमर्थासि. ४ क.—ट. संसर्गमिति.
 ५ क.—ट. भाषितं च ममाग्रतः. ६ क. झ. ट. रघुवन्धुना. ७ च. छ. ज. न. साकं. ८ क. ग. घ. न. छ. तदा. क.
 ज.—ट. पदे.

तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ॥ तस्मिन्निर्द्धाश्रमे देशे मन्दैकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥
 तस्योपवनपण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ॥ विहृत्य सलिलं किञ्चा तवाङ्गे समुपाविशम् ॥ १४ ॥
 ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥
 दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥
 उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि ॥ सैख्यमामे च वसने ततो दृष्ट्वा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥
 त्वयापहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ॥ भक्षगृध्रेण काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥
 आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् ॥ क्रुध्यन्ती च ग्रहृणेन त्वयाऽहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥
 बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
 परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्गेऽप्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्गे भरताग्रजः ॥
 स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१ ॥

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्गात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसाऽऽगम्य विद्वेदार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥
 पुनः पुनरधोत्पत्य विद्वेदार स मां भृशम् ॥ ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितविन्दुभिः ॥ २३ ॥
 वायसेन ततस्तेन बलवत्किञ्चनमानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥ २४ ॥

तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्या
 मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं श्रूयादिति
 योजना ॥ १२—१३ ॥ रामाय सीतया वक्ष्यं
 वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते—तस्येत्यादि ॥ १४ ॥
 मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः । “आयुक्तकुशलाभ्यां
 च—” इत्यत्र आयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्याख्या-
 नात् । लोष्टं मृत्पिण्डं । पर्यतुण्डयत् पर्यस्पर्शयत् ।
 स्तनान्तर इति शेषः । “तुडि तोडने” इत्ययं
 धातुश्चौरादिकः ॥ १५ ॥ परिलीयते अन्तर्हितो
 भवति स्म । बलिभोजनः काकः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां
 च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ भक्षगृ-
 ध्रेण भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता

पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्गादु-
 त्थानमनुपावनं च कृतं देव्येत्यङ्गमर्थे ॥ १८—१९ ॥
 बाष्पेति रामाङ्गे केवलं स्थितास्मि । तदा काको मां
 किञ्चिद्वारयत् । तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं
 कुर्वन्ती तदक्षकृत्या रुदन्ती मां रामः परिहासपूर्वकं
 सान्त्वितवानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चे-
 दीश्वर उपेक्षते स्वयमप्रवृत्तौ स रक्षतीति शोणितम्
 ॥ २०—२३ ॥ सः निखिललोकविदितनिरतिशयसौ-
 न्द्र्यप्रसिद्धः । मया बोधितः । मयैवाहं हता स्वापका-
 लिकश्रीविशेषाननुभवात् । लोके कश्चित्संचारदृशायां
 सुन्दर इव भासि शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषाद्व्यन्यते
 न तथायं । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुख-

ती० तवाङ्गेसमुपाविशमिति । ननुहनुमन्तमुद्दिश्याभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्तादेवीरामं संबोध्य किमर्थं कथयतीति चेत् सत्यं । मयाम-
 भिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्तात्तामेवाभिमुखीकृत्य एवमुत्तरं प्रादादिति हनुमता रामाववाचयितुमिति न दोषः ॥ १४ ॥ ति० सः तदनुभव-
 सिद्धः । समायुक्तः विकाराभिमुखः सन् पर्यतुण्डयत् । स्तनान्तर इति शेषः । यद्वा मांससमायुक्तः मांसेच्छयुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 ति० तत्रैव परिलीयते वार्यमाणोपि न देशान्तरं गच्छति स्म । न च मांसात् मांसविदारणात् । भक्षार्थी उपारमत् । यथयं वस्तुतो-
 ममांसार्थात्युच्यते तदेतद्योज्यं । सवायसः मांसात् भक्षार्थी । इवाप्याहारः । त्यज्योपेक्षणी । मांसमुपगृह्य भक्षार्थी । यद्वा
 मांसभोजने भक्षार्थी वपुनः पुनर्विलेखनाच्च विरराम ॥ १६ ॥ ति० लयिष्यति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्गेऽप्यहं
 ततः प्रबुद्धा । अतएव राघवाङ्गादुत्थिता । वायसः पुनरागम्य स्तनान्तरे विरराद व्यलिखत् ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. क. झ. ट. सिद्धाश्रिते. २ क. झ. ट. मन्दैकिन्याविद्वेदारः. क. च. छ. न. मन्दैकिन्याविद्वेदारः. ३ स.
 खण्डेषु. ४ क. ग. क. झ. सलिलं किञ्चिन्नोममाङ्गेसमुपाविशः. ५ स. क. च. ज.—ट. पक्षिणे. ६ क. झ. ग. ट. संसमाने.
 ७ क. ग.—ट. त्वयाविहसिता. ८ क. ज. झ. ट. ततः श्रान्ताऽऽमुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशः. ९ क. झ. परिश्रान्ताच्च सुप्ताहं.
 १० क. ग. क.—ट. राघवाङ्गेऽस्महं. ११ ग. च. छ. ग. समुपागम्य. १२ क. विररादस्तनौष्ठः. झ. विररादस्तनान्तरे.
 १३ क. च. छ. मयाप्रबोधितः.

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुर्नां स्तनयोस्तदा ॥ आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५ ॥
 केन ते नागनासोरु विधत्तं वै स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६ ॥
 वीक्षमाणस्ततस्तं वै बाधसं समुदैक्षत ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्माभेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २७ ॥
 पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २८ ॥
 ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्ष्णः ॥ वायसे कृतवान्कूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९ ॥
 स दर्भे संस्तराद्गृह्य ब्रह्मेणास्त्रेण योजयत् ॥ स दीप्त इव कालाभिर्ज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ ३० ॥
 स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भे तं वायसं प्रति ॥ ततस्तं वायसं दर्भः सोम्वरेऽनुजगाम ह ॥ ३१ ॥
 अनुसृतस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ॥ लोकेकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च सैमहर्षिभिः ॥ श्रील्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥

सुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुस्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनाविदशायां रूपवानिवलक्ष्यतेकश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतयाजुगुप्सितोभवति । अयं तु शयनावस्थायामेवनीराजनार्तकृत्या दृष्टिदोषपरिहारयेत्येवंस्थितः ॥ २४ ॥ वितुर्नां दारितां ॥ २५ ॥ पञ्चवक्त्रेण व्याप्तमुखेन । “ पचि विस्तारे ” इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्योतिशयद्योतनार्थं वा पञ्चसङ्ख्याकवक्त्रलोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चवक्त्रक्रीडासमं तवस्तनविदारणमितिभावः ॥ २६—२७ ॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमसं मुक्तमित्याह—पुत्रः किलेति ॥ इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयं । किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः । वायसरूपोन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८—२९ ॥ संस्तरात् आस्तरणान् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमस्त्रेण । योजयत् अयोजयत् । अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकं ॥ ३०—३१ ॥ अनुसृतः अनुसृतः । विविधां गतिं विविधं स्थानं । लोककामः लोकयितृकामः । रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवत्यतिरिक्ता बान्धवाभासा न रक्षका इत्याह—स पित्रेति । सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः । सः आर्द्रापराधः । पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभी-

ततया प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना ॥ त्यक्तः । “ इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायकोवा ” इति तस्यासमर्थत्वात् । परित्यक्तः त्यागोपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः । “ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ” इति न्यायात् । यद्वापरित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः । चकारेण माता समुचीयते । न केवलं हितपरेण पित्रा प्रियपरयामात्रा च परित्यक्तः । “ सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यति ” इति स्वरक्षकभूतायामपि सापराधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स ततः पितरं । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागेपि बान्धवा न त्यज्यन्ति । किं पितरौ सर्वथा त्यक्ष्यत इति तैरपि त्यक्त इत्याह—सुरैश्च । “ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरौषस्य संयुगे ” इति रामनयने रक्ते तेषां बिभ्यति हि । एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्त्वेषां परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह—चकारेण । “ पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनं ” इति पक्षिणामपि शरण्यत्वात् । स्वनायकगरुडस्वासित्वाच्च पक्षिणिरपि परित्यक्तः । स महर्षिभिः । पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेपि अनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः । तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः ।

ति० तदा स्तनयोर्वितुर्नामांद्वाक्रुद्धः । अनेन पूर्वपर्यायेकैवलं रामः काकचेष्टाजुगुप्सापरिहासमेवकृतवानितिसूचितं ॥ २५ ॥

ति० काकपुत्रः जयन्तः । सनुवायसः । वायसरूपधारीत्यर्थः । धरान्तरगतः भूमिभिलं प्राप्तः । शीघ्रगतौ पवनस्यसमः । धरान्तरचारिलं पवनादस्यविशेषः । नहिवायुस्तत्संचारीतिकतकः । ननुसावधानजनशरीरस्यकाककर्तृकविदारणलोकेनदृष्टमिति कोऽयमिदृशःकाकइतिइदमतःशङ्कांदूरीकृवेत्तीत्याह—पुत्रइति । शक्रस्यपुत्रः । एतेन रामपराक्रमपरीक्षार्थंशक्रप्रेरणयैवायमगतः

[पा०] १ क.—ड. समपेक्षत. २ श. दर्भसंस्तरात्. ३ ग. ड. झ. ट. ब्रह्मेणास्त्रेण. ४ क. ड.—ट. ज्ञाणकामः. ५ ड. झ. ट. सर्वथ. ६ क. झ. ट. परमर्षिभिः.

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥
 न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥
 परिधूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् ॥ मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्रौह्ममखं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥
 हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीत् ॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स स दक्षिणम् ॥
 दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥
 स रामाय नमस्कृत्वा राक्षे दशरथाय च ॥ विमृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥
 मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्माखं समुदीरितम् ॥ कसाद्यो मां हरत्त्वतः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥
 स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ ॥ त्वया नाथवती नाथ अनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥

आनुशंस्यविषयव्यवस्थास्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्मा-
 भिस्त्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्वा म घनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः महर्षिभिः “ यो विष्णुं सततं द्वेष्टि स विद्यावन्त्यरेतसं ” इति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् ।
 “ चण्डालः पक्षिणां काकः ” इत्युक्तेऽत्र । चण्डालो नास्मद्वादमागच्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्श-
 नात् “ नष्टराजो घटमप्यन्वेष्टे ” इति न्यायेन स्वैरविचृतद्वारान्सर्वान्गृहान्गत इत्याह—ग्रीष्मोका-
 न्संपरिक्रम्य परिक्रम्य एतदेव नवकुल्यो गतः । संप-
 रिक्रम्य गृहस्यैरविज्ञाततया कवाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः ।
 अपि कदाचित्कुपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनःपुनर्गत इत्यर्थः । अमुं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमि-
 त्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह—तमेव शरणं गतः ।
 रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः । अतस्तमेव शरणं गतः ।
 “ यदिवारावणस्त्वयं ” इत्येवं स्थितो हि रामः तमेव सर्वलोकशरण्यमेव । तमेव दोषो यद्यपि न त्यजे-
 यमिति स्थितं । शरणं गतः निवासं गतः । न तूपा-
 यतया गतः । “ निवासवृक्षः साधूनां ” इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥ स तमिति ॥ सः रक्षकैकत्वभावः । तं

प्रातिकूल्यैकनिरतं भूमौ निपतितं देवजातितया भूमिमस्त्युशान्तमपि भूमौ पतितं । भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति तथापतत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवरणार्हः । शरणगतं अनन्यगतिकतया स्वमुपागतं । वधार्हमपि रामसि-
 द्धान्तेनापि वधार्हः । काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाद्या-
 रब्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते । तथा तेनार-
 ब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥ ३४—३५ ॥
 परिधूनं परितप्तं । तदुच्यतामित्यनन्तरं । “ हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीत् ” इत्यर्थमनुस-
 न्धेयम् ॥ ३६—३७ ॥ दशरथाय स्वलोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३८ ॥ समुदीरितं प्रमुक्तं । हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वं । प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम एवंनकरोषिचेत्तव नरोत्तमत्वस्यहानिरेवस्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठान-
 पर्यन्तंकृत्वा मां जीवयित्वा तवनरोत्तमत्वं परिपाल-
 येतिभावः । अनाथाइव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः । आनुशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं वेतनाभ्य-

इतिष्वनितं । वायसः तदन्तर्गतः ॥ २० ॥ ति० दर्भसंस्तरात् । एकमितिशेषः ॥ ३० ॥ स० ब्रह्ममखं दर्भान्तर्गमितं । तदुच्यतां एतेनवच्यमुच्यतां भार्गववदितिभावः । रामानु० तदुच्यतामितिप्रश्नानन्तरं हिनस्ति ससदक्षिणमितिबचनादख-
 लक्ष्यत्वेनदक्षिणाक्षिप्रदानपरंप्रतिवचनंकाकेनकृतमित्यवगम्यते ॥ ३६ ॥ ति० सः दक्षिणाक्षि अस्यसंहार्यमवस्थित्युक्तः । परिरक्षितः परिरक्षितवान् । आत्मानमितिशेषः । स० प्राणेभ्यः प्राणार्थं दत्त्वास्थितः । परिरक्षितः रामेनेतिशेषः ॥ ३७ ॥ ती० एवंहनुमतेरामैकसंवेद्यमभिज्ञानमभिधायदुःखावेशादाममेवदुःखित्वसंवेद्यसोपालभं प्रार्थयते—मत्कृतइत्यादिनासाधै-
 चतुष्टयेन । ति० कसाद्योक्षमसेइत्यवान्तरवाक्यान्तेइत्युक्तवतीतिब्रूहीतिवाक्यशेषोद्वेष्टव्यइतिकतकः ॥ ३९ ॥ शि० अनाया-
 [पा०] १ क. ग. ड.—ट. विवर्णन. २ झ. ट. पतमानंतमब्रवीत्. ३ घ. च.—ज. मोघमखं. ४ घ. च.—ज. ब्रह्ममखं. ५ झ. काकमात्रेद्ब्रह्माखं. झ. ट. काकमात्रेऽपि. ६ ड. झ. घ. माऽहरत्त्वतः. ७ क. त्वंकुरुष्व. ८ ग. ड. झ. न. ट. महोत्साहा. ९ ख. घ. च. अनाथेवहिं.

आनुशंस्य परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ४१ ॥

जीनामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ अपारपारमशोभ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् ॥

मतीरं संसृष्टाया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२ ॥

एवमस्रविदां श्रेष्ठः सैत्यवान्बलवानपि ॥ किमर्थमस्मै रक्षस्तु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥

न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४ ॥

तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यस्ति मयि संश्रमः ॥ किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥

आतुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६ ॥

यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ चत्स्वभिसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं माश्रुपेक्षतः ॥ ४७ ॥

ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८ ॥

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा कुरुषु माषितम् ॥ अथाजवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥

त्वच्छोकविश्रुतो रामो देवि संत्येन मे शपे ॥ रामे दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५० ॥

यन्वत्संश्लेषदशायां तवात्यन्तामिमतोधर्मः क इति मया पृष्टे परदुःखं चेत्तदसहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममामितं तथैवमत्स्वभाव इति स्वचारहस्योद्भेदनं कृतं । त्वत्तएव ननु दूतमुखेन मया श्रुतः । इदं श्रवणमात्रपर्यवसायिजातं न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामपृच्छेति भावः । एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं विशतोरामस्य च कोमिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्टवती । सोऽपि भद्विरहक्षेपेन कान्यन्ती त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोऽप्यरण्यकाण्डे अप्यहं जीवितं जह्यामिति श्लोकप्रवट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४०—४१ ॥ अपारपारं दुरधिगमपारं असीममित्यर्थः । दुरधिगमगुणसीममित्यर्थो वा ॥ ४२—४३ ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिषद्धुं ॥ ४४ ॥ संश्रमः आवृत्तिः ॥ ४५—४६ ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ संगताविति शेषः ॥ ४७ ॥ समर्थौ विरोधिवर्गमुन्मूल्य भद्रक्षणा नुगुणशक्तिमन्तौ । पर-

न्तपौ इतः पूर्वप्रतिपक्षनिर्द्देशनं कुर्वन्तौ । एवंभूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्तवर्हदशां प्राप्तां मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किञ्चिद्भवितुमर्हति । तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्तिर्नास्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापं अस्य निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव “ द्विषन्तः पापकृत्या ” इत्युक्तरीत्या अन्यतो न गतमित्यर्थः । किञ्चित् नहि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किञ्चिद्भवितुमर्हति । महत् प्रारब्धफलतयाऽनुभवं विना दुष्परिहरं । अस्ति न संशयः । कार्ये सति कारणे किमस्ति संदेहः । यद्वा किञ्चिदनिर्वचनीयं । महदुष्कृतमस्तीत्यनेन “ किं त्वामन्यत वैदेहः ” इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः । उक्तं हि “ कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतं ” इति । वैदेहान्तरे बालशरीरे ॥ ४८ ॥ साश्रु यथा तथा भाषितं उक्तं ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकविश्रुतः त्वच्छोकेन विश्रुतः विषयान्तरपराङ्मुखः ।

इदं श्रुत्वा ममतनुरिति शेषः ॥ ४० ॥ शि० ननु तवरक्षणे समन किञ्चिद्वयोजनमित्यत आह—आनुशंस्यमिति । आनुशंस्यं निर्द्देशकं परोधर्मः इति त्वत्त एव मया श्रुतं । एतेन प्रयोजनाभावेऽपि स्वकृपयापालयेति सूचितं ॥ ४१ ॥ रामानु० अपारपारं “ पार कर्म समाप्तौ ” इति भातोर्निष्पन्नत्वात् तदपारशब्देन कर्म समाप्तिरुच्यते । अपाराः पाराः कर्म समाप्तयोदयसतथोक्तः । विरचयिष्यामि इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० प्रतिसमीहितुं प्रतिभटतवास्थितानिरोद्धमित्यर्थः । प्रतिसमाधितुमिति पाठान्तरं । तत्रापूर्वशरणं ॥ ४४ ॥ ति० मम संश्रम इति पाठे मम प्राप्तये संश्रम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. श्रुतं. २ घ. सागरान्तायाः. ३ क. झ. ट. बलवान्स्त्ववानपि. ख. ग. घ. ख. छ. ज. झ. सत्त्वान्. ४ ट. मोक्षयति. ५ क. झ. ट. प्रतिसमीहितुं. ६ क. च. ज. झ. ट. काश्चिद्. ७ ग. मन्येमहदस्ति. ८ क. जन्माश्रुपेक्षतां. ९ ग. यन्मानवेक्षतां. १० ख. तदाऽजवीत. ११ क. ख. घ. क. च. ज. —ट. सत्येनते. १२ क. झ. झ. अ. ट. दुःखाभिपन्ने. ग. घ. दुःखाभिपन्नेच.

कथंचिद्वती दृष्टा न कालः परिशोचितम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते ॥ ५१ ॥
 तापुभौ पुरुषव्याधौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहौ लेङ्गां भस्मीकरिष्यतः ॥ ५२ ॥
 इत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि नैष्यति स्त्रां पुरीं प्रति ॥ ५३ ॥
 ब्रूहि यद्वाघं वो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सुग्रीवो वाऽपि तेजस्वी हरयोपि समागताः ॥ ५४ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिन् सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं पुत्रप्रभम् ॥ ५५ ॥
 कौसल्या लोकभर्तारं सुपुत्रे यं मनस्विनी ॥ तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६ ॥
 सैन्यं सर्वरत्नानि प्रिया थाश्च वराङ्गनाः ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ५७ ॥
 पितरं मातरं चैव संभान्याभिप्रसाद्य च ॥ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८ ॥
 आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥ ५९ ॥
 सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥
 हियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छको न बहु भाषिता ॥ ६१ ॥

प्रत्युत त्वय्येव दशचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इमं मुहूर्तं
 अस्मिन्मुहूर्ते । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५१—५५ ॥
 मनस्विनी लोकभर्तारं सुपुत्रे । लोके स्त्रियः इहलोक-
 परलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मेधशूः ।
 मनस्विनी विपुलमनस्का । सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे
 भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती ।
 एवंभूतः कौसल्यासंकल्पः कथं मोघस्यात् । अहमत्र
 लोके किमन्तर्भूता । तं ममार्थं सुखं पृच्छ ।
 अस्मद्वक्षणं न मया प्रार्थ्यं तस्मिन्ता तस्यैव । अस्मत्स्व-
 रातु विलम्बासहिष्णुतया । तस्मात्तत्सत्ता चेन्मद्वक्ष-
 णस्य न कापि हानिः । अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशा-
 स्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्ठमिति
 वद । एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत्
 लोकैर्यत्कार्यं तत्कार्यं मयापि कार्यमित्याह—शिरसा

चाभिवादय । अहं तं शिरसा प्रणतप्रत्यस्मीति तम-
 भिवादय । प्रणिपातकुर्वित्यर्थः । कथं नायिका नाथ-
 कं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलन-
 न्दिन्यैवमनुष्ठितमिति किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यं । प्रणय-
 रोषेणैवमाहेति चेन्न । हनुमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात् ।
 ननु ममार्थं मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः कि-
 नस्यादिति चेत्, ममार्थं इत्यस्योभयप्राप्तिव्यात् । पूर्व-
 मत्र मया पृष्ठमिति पृच्छेत्तस्यैवकारणत्वाद्वापि
 मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ५६ ॥
 सज्जयेति ॥ सन्तीति शेषः । सजादयः सन्ति पृथिव्यां
 दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति । तथा पितरं मातरं चैव
 संभान्या सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्रजितः
 ॥ ५७—५८ ॥ आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥ संभान-

शिरः यस्मात्कथंचिद्वतीदृष्टा मयेतिशेषः । अतः इमंमुहूर्तं आरभ्येतिशेषः । दुःखानामन्तर्द्रक्ष्यसि । किंच दुःखानामन्त-
 र्द्रक्ष्यं इमं आगामिनंमुहूर्तंद्रक्ष्यसि अतःपरिशोचितुंकालः समयोन ॥ ५१ ॥ तनि० लोकेस्त्रियःस्वजीवनदशायापोषकंपर-
 श्रोतारंक्रवपुत्रमल्लयन्ति । कौसल्यातु विपुलमनस्कतयासर्वलोकरक्षकंपुत्रंप्रार्थयन्ताररणेनलब्धवती तत्प्रार्थनाविकलाकि ।
 अहं लोकशब्दान्तर्भूतानमयामि किं । जलसमीपस्थितस्यस्यल्लुप्ततावत्सर्ववस्थास्वाप्त्यनुसूतायाममरक्षणेत्तत्प्रार्थनासंकुचिता किं ।
 तंममार्थंसुखंपृच्छ । ममरक्षणंनप्रार्थनीयं तस्यमनसितिष्ठत्येव । किंतु ज्ञातस्यसुखजनकेनभावं । तस्यावस्थाने अस्मद्वक्षणं
 मविष्यतीति तदेवावास्याते । शिरसाचाभिवादय । अभिसाक्षिकंपृथीतपाणिनाचरक्षणंकार्यं तत्रक्रियते । इतरसाधारण्येनवारक्षणं
 क्रियतां । तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनंक्रियतेइत्यस्मदर्थमभिवादनंकुरु ॥ ति० ममार्थं मत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 ति० लक्ष्मणः पूर्वमारीववधायागतेरामेतत्पृष्ठगमनायसम्पत्कृतपारुष्यइतिज्ञात्वातस्यविमोचनप्रवृत्तुपेक्षामाभूदितिनिश्चिन्नुक्तालप्रशं
 णीत्याह—सज्जयेति । दुर्लभमित्यत्र लक्ष्यत्वेत्युक्त्यर्थः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. दुःखानामन्तर्द्रक्ष्यसिशोभने. २ क. झ. ट. लोकान्मसी. ३ क.—ट. सापुरीप्रतिनेष्यति. ४ घ.
 इत्युक्तासाहजुमता. ५ ख.—ट. सीतापुनरयावधीत्. ६ इदमर्थं ख.—ट. पाठेषुनदृश्यते. ७ क. ग. च. छ. विसृज्य. ८ घ.
 संभान्याभिप्रणम्यच. ग. परित्यज्यप्रसाद्यच. ९ क. घ. च. छ. ज. झ. भाषितं.

राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सहस्रः श्वशुरस्य मे ॥ मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६२ ॥
 नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्रहति वीर्यवान् ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्थमनुसरेत् ॥ ६३ ॥
 स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ भृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥
 यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥
 राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ इदं ब्रूयाथ मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥ ६६ ॥
 जीवितं धारयिष्यामि मांसं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं मासात् जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ ६७ ॥
 रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्वा पापकर्मणा ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६८ ॥
 ततो वक्ष्ये गतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥ प्रदेयो राघवायेति सीता इनुमते ददौ ॥ ६९ ॥
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अङ्कुर्या योजयामास नद्यस्य प्राभवज्जुजः ॥ ७० ॥
 मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्णाभिवाद्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विधितः ॥ ७२ ॥

चरन् परिचरन् ॥ ६०—६२ ॥ यस्यां धुरि यस्मिन्-
 न्कार्यनिर्वाहइत्यर्थः । आर्यः श्वशुरं दशरथं नानुस-
 रेत् । पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वादिति भावः ॥ ६३—६४ ॥
 रामः यथा दुःखक्षयकरो भवेत्तथा वक्तव्यमित्यर्थः ।
 कार्यनियोगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः
 ॥ ६५ ॥ त्वत्समारम्भात् त्वदुत्साहात् ॥ ६६ ॥
 ऊर्ध्वं मासात् । रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य
 इति भावः ॥ ६७ ॥ निकृत्वा वञ्चनेन । पाताला-
 दिव कौशिकीं । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । इदं च ब्रूया
 इति पूर्वोक्तान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्संबन्धिनी
 श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते । पुरा
 वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निष्क्रीकमिन्द्रं भगवान्भारा-
 यणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्रमेधेन निष्कलमयं कृत्वा
 त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरावर्ती पौरंदरीं श्रियमुपा-
 ह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्वाक्षतीर्थवर्तिनीं तामु-
 पश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान्
 दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टुमशक्नु-

वन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षण-
 संपन्नतां प्रतिनेतुमर्हसीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं
 प्रार्थयामासुः । स तत्र प्रविश्य पातालात्तां समुद्धृत्य
 तैस्सह शक्राय प्रादादिति ॥ महाभारते तु उत्तम्यस्य
 भार्या यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हत्वा पातालमनयत् ।
 तामुत्तम्यो नारदेन थाचिता तामलब्ध्वा कुपितः
 पातालद्वदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशि-
 कीति केचित्कथयन्ति ॥ ६८—६९ ॥ मणिरत्नं मणि-
 श्रेष्ठं । अङ्कुर्या योजयामास । चूडामणेरधिष्ठानस्य
 पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः ।
 एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह—नहीति । अस्य
 इनुमतः भुजः न प्राभवत् न स्थूलोभवत् । न तदानीं
 स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्त-
 नीयसीत्यर्थः । एतेन देवैर्प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय
 पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते
 ॥ ७० ॥ प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१—७२ ॥

ति० रावणदत्तावप्यवशिष्टं किंचिदधिकं मासद्वयमपिनसहिष्यइति भावः । तत्समाप्तौ त्वदनागमनेऽनार्योऽनार्यसेवाचरेत् ।
 अतोऽर्वागेवमरणं ज्यायइति श्रीग्रमागमनायैवमुक्तिरिति बोध्यं । निकृत्वा राक्षसीकर्तृकनिग्रहेण । उपरुद्धां पातालादिव कौशिकीं
 पातालमन्त्रोर्ध्वमगवानिवत्रातुमर्हसि । गायत्र्याऽसां ह्यायनगोत्रलघुद्व्यङ्ग्यकौशिकीति कतकः ॥ ६८ ॥ ति० ननु तदा सूक्ष्म-
 रूपत्वात् तत्र भुजासंज्ञनमेवोचितमत आह—नहीति । अस्य भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवत् । तदन्त्रे न प्राविशदित्यर्थः । निषेधस्य प्रसक्ति-
 भूलकत्वात् प्रसक्तस्य सूक्ष्मरूपत्वसंभवात् । पूर्वदेवैर्प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय सूक्ष्मरूपेणैव स्थित इति गम्यत इति तीर्थः । कतकस्तु—
 अङ्कुर्या योजयामास सूक्ष्मवासोऽवदं अङ्गुल्यां दृढं बन्धेत्यर्थः । अस्य बन्धने भुजेन प्राभवत् व्यक्तया सर्वानुभवप्रसङ्गादोपणीयत्वा-
 न्भुजोन्मोचितोऽभूदित्यर्थ इत्याह ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. मत्तः. २ क. म. ट. मनुसरत्. ३ क. म. ट. निर्वाह. ४ क. मासमार्श्वतृपात्मज. ५ क.
 मासादूर्ध्वतः. ६ क. ज. अङ्गुल्यां. ७ क. म. ट. रामलक्ष्मणचलक्षणं.

मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ॥

गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

सीतया चूडामणिग्रहणेनप्रयाणोन्मुखं हनुमन्तमिति रामलक्ष्मणादिषुस्वकुशलप्रभनित्वेनचोदयन्पूर्वकं सख्यंस्नानयनाय राममोत्साहयचोदया ॥ १ ॥ हनुमता रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवादीनाञ्च तुल्यसागरतरणेशङ्कमानासीतामिति वानरप्रभाव-
वर्धनेन कैमुत्येनतैर्वातरणसमर्थमपूर्वकं राघवयोः स्वपृष्ठारोपणेनसागरतारणप्रतिज्ञानादिना समाभासनम् ॥ २ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥

मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥

स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन्कार्यसंभारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥

त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ हनुमन्वत्तमास्त्राय दुःखक्षयकरो भव ॥

तस्य चिन्तयतो यज्ञो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिभीमविक्रमः ॥ शिरसाऽऽवन्ध वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् ॥ बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

कुशलं हनुमन्भूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥

सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान्सर्वाश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥

यथा स च महाबाहुर्मी तारायति राघवः ॥ अस्मादुःखाम्बुसरोधात्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥

पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं । प्रपेदे प्राप्नुमुद्युक्तः ॥ ७३ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अभिज्ञातं सन्यग्ज्ञातं ॥ १ ॥ त्रयाणामिति “अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि” इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृत्वादिप्रतीतिवृत्त्याच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं

शिरोभूषणतया एव दत्तः । अतः श्रीनस्मान् युगप-
त्स्मरिष्यतीत्यर्थ इत्याह कश्चित् । तदनुचितं “मणि-
रत्नमिव दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा
बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते” इत्युपरि वक्ष्यमाणस्या-
द्विवाहकाले रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २—३ ॥
कार्यनियोगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ।
चिन्तयतस्तस्य । तथेति शेषः ॥ ४ ॥ आवन्धेति
पवच्छेदः ॥ ५—६ ॥ धर्मसंहितं धर्मसंहितं धर्म-
पुरस्सरं कुशलंभूया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ दुःखाम्बुसरोधात्
अम्बूनि संवृध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसरोधः जलधिः ।

सू० प्रभावात् सर्वशसभीपनर्तनोपिपदार्थस्येतराद्व्यत्यवप्रापकसामर्थ्यविशेषात् ॥ ति० प्रभावात् सामर्थ्यविशेषात् ।
राक्षसीनिर्घयान्नायते तथाधृतं । गिरिवरपवनावधूतमुक्तः पर्वतश्रेष्ठोर्ध्वभागीयपवनकंपितः पश्चात्तेनकंपेनमुक्तः । सङ्क-
खितमनाः । अयमपि पूर्वसीतायाश्चदर्शनेनदुःखवशात्कंपितः । ततस्त्वदर्शनेनततःकंपान्मुक्तः । अतःसुखितमनाः । प्रतिसंक्रमं
लङ्कादुर्गप्राकारं प्राप्तुं प्रपेदे यत्नमारभतेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

सी० त्रयाणांसंस्मरिष्यतीति । पाणिग्रहणकालेसमजननी इमंमणिदशरथसंनिधौ जनकहस्तादावायशिरोभूषणतयामर्त्यदत्तवती ।
अतोममजननी दशरथं जनकं मां च स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सू० वानरात्मजं केसरिपुत्रं वानरं । ब्रह्मजातलेपिजांभवानिव कश्यपा-

[पा०] १ ग. क. —ट. गिरिवरपवना. २ च. अ. —ट. मणिदृष्ट्वा. ख. ग. मणितुरामोवैदृष्ट्वा. ३ क. तस्मिन्.
४ क. श. ट. समुत्साहे. ५ क. ज. —ट. चिन्तययोग्याः. ६ ट. वानरात्मजं. ७ क. श. ट. हनुमन्कुशलंभूयाः. ८ क. ख.
ग. क. घ. ट. यथाचक्ष.

जीवन्तीं मां यथा रामः संभाषयति कीर्तिमान् ॥ तत्तथा हनुमन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥
 नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वैरिताः ॥ वर्धयन्ते दाशुरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥
 मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ॥ पराक्रमविधिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्रञ्जलिमाधाय वाक्यञ्चरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 क्षिप्रमेध्याति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्वारीकशोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥
 न हि पश्यामि मर्त्येषु नैसुरेषु सुरेषु वा ॥ यस्तस्य क्षिपतो बाणान्स्यातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥
 स हि सागरपर्यन्तां महीं शांसितुमीहते ॥ त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् ॥ जानकी बहुमेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनःपुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥
 यदि वा मन्थसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संभृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥
 मम चेदल्पभाग्यायाः साभिध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षार्थं भवेत् ॥ २१ ॥
 गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय ह्य ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नैरवरात्मजौ ॥ २५ ॥
 त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥

सभाषातुं राममनुकूलयितुं ॥ ९ ॥ जीवन्तीं संभा-
 यति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अन्यथमेतत् ।
 वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचैति । वाचाधर्म-
 काधिकधर्मः ॥ १० ॥ तमेवधर्ममुपपादयति
 उक्तं—नित्यमित्यादि ॥ ११—१५ ॥ पर्जन्यं
 इन्द्रं । “पर्जन्यौ रसदब्देन्द्री” इत्यमरः ॥ १६ ॥
 अयः भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ सम्यक् सोपपत्तिकं ।
 सत्यं परमार्थं । सुभाषितं श्रुतिमधुरं ॥ १८ ॥ वचनं
 चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति—ततस्तमिति ॥ भर्तृ-
 स्नेहान्वितं आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितं ।
 स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत् । अनुमानयत्
 अनुमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं संमानवचनमब्रवी-
 दित्यर्थः ॥ १९—२२ ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां पूर्वदुः-
 खादधिकेन दुःखेन स्पृष्टां । दीपयन्निव वर्धयन्निवेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ अयं वक्ष्यमाणः । तिष्ठतीव भूतीभूतइत्यर्थः

समजत्वेपि सर्पादिवद्वा नेति सूचयितुं पदद्वयं । यद्वा नरेष्वारमावैर्यस्य नरात्मा दशरथः । तस्माज्जायत इति ततश्च । तं रामं प्रतिग-
 न्तुमुपपन्नमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ति० वमतः बाणान्विष्टप्रतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० महींसाधितुमर्हति जेतुमुद्युक्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥
 स० अल्पभाग्यायामम तवसानिध्यादस्य महतः शोकस्य मोक्षार्थं त्यागः ॥ २१ ॥ स० पुनरागमनाय संदेहे सति मम प्राणानां संदेहः
 स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ती० दुःखदुःखपरामृष्टा इति पाठे दुःखमां दीपयन् ज्वलयन्निव परितापयेदिति संबन्धः ॥ २३ ॥ ति०
 त्वत्सहायेष्विति । साक्षात्साधकस्य तव सहायभूतेषु मिलितेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः सुग्रीवः । कथमुदधितरिष्यति । सैन्यानि कथं तरिष्यन्ति ।
 तौ वा कथं तरिष्यतइत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

[पा०] १ क. राघवः. २ क. स. ग. क. च. अ. झ. ट. तत्त्वया. ३ क. श. ट. युक्तस्य. ४ क. स. ग. क.—ट.
 भवैरिताः. ५ क. झ. य. ट. पराक्रमेगति. क. पराक्रमेगति. ६ स. क. झ. ट. सीतायास्तद्वचः. ७ क. स. च. छ. ज. न.
 नासुरेष्वमरेषु वा. ग. घ. नामरेष्वमरेषु वा. ८ क. झ. ट. वमतो. ९ क. ग. सतु. १० ग. शांसितुमर्हति. क. झ. ट.
 साधितुमर्हति. ११ क. ग. घ. छ. भर्तृस्नेहान्वितं. १२ झ. झ. ट. वैवाल्पभाग्यायाः. च. छ. ज. न. काल्पभाग्यायाः.
 १३ क. झ. ट. ततोहि. छ. ततस्तु. १४ ग. पुनश्चागमनाय तु. १५ झ. हरीश्वरः. १६ क. स. ग. छ. स. अ. तरिष्यति.
 १७ क. दशरथात्मजौ. १८ क.—ट. सागरसोह.

तदसिन्कार्थनिर्योगे वीरैव दुरितक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥
 काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥
 बलैः संप्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरीं यायात्तु मे स्वाद्यशस्करम् ॥ २९ ॥
 शैरेस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमान्शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 देवि हृद्यससैन्यानामीश्वरः पुवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥
 स बानरसहस्राणां कोटीभिरमिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेप्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥
 तस्य विक्रमसंपन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तात् तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीदन्ति महत्समिततेजसः ॥ ३६ ॥
 असकृच्चैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥
 मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥
 तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥
 तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लङ्कां साधकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥
 सगणं रावणं हत्वा राक्षसो रघुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥
 तदाश्वासिहि मद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ नचिराद्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रेऽसिन्सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
 "क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि ॥ रावणं चैव रामेण निर्हृतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६ ॥

॥ २४—२६ ॥ समाधानं परिहारः ॥ २७ ॥ अहमेव
 साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ हे परवीरघ्न
 त्वं अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य ।
 परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः
 शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । ननु ममेति
 भावः ॥ २८ ॥ तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षया-
 माह—बलैरिति ॥ जित्य जित्वा । मां गृहीत्वेति शेषः ।
 यायात् राम इति च शेषः ॥ २९ ॥ एतन्नकेवलंमम
 रामस्यापीत्याह—शैरैरिति ॥ ३० ॥ तस्य अनुरूपं
 विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥
 अर्थोपहितं अर्थयुक्तं । सहितं परस्परसंगतं । हेतु-

संहितं युक्तियुक्तं । शेषं पूर्वमनुक्तं । उत्तरं वाक्यमब्र-
 वीत् ॥ ३२—३४ ॥ मनःसंकल्पसंपाताः मनोव्यापार-
 तुल्यगमनाः ॥ ३५ ॥ न सज्जते न विलम्बेत्
 ॥ ३६—३७ ॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं कृतुर्नामिनात्र
 गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तं । अत्र तु परमार्थः ।
 यद्यपि बले हनुमानविकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्नि-
 हिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः
 ॥ ३८—३९ ॥ एकोत्पातेन एक्यत्वेन ॥ ४०—४१ ॥
 विधमिष्यतः वह्मिष्यतः ॥ ४२—४३ ॥ कालकाङ्क्षिणी
 भव दिवसगणनायां तत्परा भवेत्यर्थः । नचिरात्
 अचिरात् ॥ ४४—४६ ॥ पुनरब्रवीदिति । दाढ्याय

ननुभवत्वेवंहरिणामागमनं । राघवयोःकथं तत्राह—ममेति । महासंधौ महासमुदाययुक्तौ ॥ ४१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
 [पा०] १ ख. घ. त्वमसिन्. क. एतसिन्. २ क. झ. ग. ट. संप्रैर्युधि. ३ घ. क. झ. ट. स्वपुरं. क. स्वापुरी.
 ग. स्वपुरं. ४ घ. क. झ. ट. तत्तस्यसदृशं भवेत्. ५ क. ख. ग. ड. झ. ट. बलैस्तु. ६ क.—ट. प्रथिते. ७ ख. हनुमान्शेषं.
 ८ क. संपन्नाः. ९ क. छ.—ग. स्वपुरी. घ. ज. ट. स्वापुरी. ख. स्वपुरं. १० क.—ट. राक्षसेन्द्रेवसंपुत्रा. ११ च. छ. ज.
 ग. क्षिप्रमेप्यसिशोकस्यपरंपारं च मैथिलि. १२ क. झ. ट. द्रक्ष्यसिमैथिलि. १३ क. झ. ट. द्रक्ष्यसेनिहतं वलात्. ख. विहृतं.

एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमानमारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 तमरिप्तं कृतात्मानं शिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥
 [सुग्रीवसहितं शूरं वानरैः परिवारितम्] ॥ ४८ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहसार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेन्द्राभान्निप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुखायानामार्यं यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥
 स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ॥ न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ५१ ॥
 मां रुदो देवि शोकेन मा भूचे मैनसोप्रियम् ॥ शैबीव पत्या शक्रेण भर्ता नाथवती ह्यसि ॥ ५२ ॥
 रामाद्विश्रितः कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ॥ अग्निमारुतकल्पौ तौ आतरौ तैव संभ्रवौ ॥ ५३ ॥
 नासिश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरभ्युपितेतिरौद्रे ॥
 न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सीतयाहनुमन्तमति श्रीरामे तेनस्वस्वमविशलयतिलकरचनायाः प्रत्यभिज्ञानधेननिवेदनचोदनम् ॥ १ ॥ तथा स्व-
 चरनप्रणामपूर्वकप्रवानोद्यतहनुमन्तमति श्रीरामे स्वीयदुरवस्थानिवेदनचोदनपूर्वकमाशीर्षचनेन गमनाम्युत्थानम् ॥ २ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं नाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥
 त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अर्धसंजातसखेव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥
 यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्षितैः ॥ संस्पृश्यं सकामाऽहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥
 अभिज्ञानं च रामस्य दद्याद् हरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशतनीम् ॥ ४ ॥
 मनश्शिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तत्किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

पुनरुक्तिः ॥ ४७—४९ ॥ शैलाम्बुदेति द्रक्ष्यसीति
 शेषः ॥ ५०—५१ ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥ ५२—
 ५३ ॥ मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रं
 ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ अर्धसंजातसखां अर्धोत्पन्न-

ति० अर्धसंजातानिअर्धवयःप्राप्तानि । ततःपरंजलभावादासन्नशोषाणिसस्यानियस्यास्ता । यथादैवात्संपन्नवृक्षात्संपन्नसस्या
 भवति तथाऽहमपि प्राप्तजीवितनाशा मृतोपमा त्वद्दशेनाकृतजीवितेतिभावः ॥ २ ॥ ति० स्मर्तुमर्हसीति मयोक्तमितिमूढीतिशेषः
 [पा०] १ क. ख. च. छ. ज. न. मैथिली. २ क. झ. ट. मुगलतं. ३ इदमर्थं ग. पाठेदृश्यते. ४ क. च. छ. ज.
 न्मानरेन्द्रेणशिप्रं. ५ च. छ. ज. न. मुख्यानामचिराच्छ्लेष्यसिध्वाति. ख. घ. मुख्यानांनचिराच्छ्लेष्यसिखनं. ग. मुख्यानामभ्ये
 यूथा. ६ क. छ. झ. ट. रुदमादेविशोकेन. क. ज. न. अलंतेदेविशोकेन. ७ क. झ. ट. मनसोभयं. ८ क. घ. क. च.
 ज.—ट. शवीवभर्ता. ९ च. ज. न. शक्रेणपत्या. क. झ. ट. शक्रेणसङ्गमेध्यसिशोभने. १० क. च. छ. ज. न. रणसंभ्रवौ.
 ११ ग. घ. छ. ज. न. रभ्युपितेति. १२ घ. पीडितैः. १३ च. छ. ज. समासका. १४ ख. घ. वत्. १५ झ. तत्किल.

सखा ॥ २—३ ॥ काकस्यैकाक्षिशतनीं क्षिप्तां
 इषीकां इषीकटुणरूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः ।
 अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः । तदेवाह—मन इति ॥
 तिलके पूर्वतिलके प्रनष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले
 गण्डशैलपार्श्वे वा । मनश्शिलायास्तिलकः मनश्शिला-
 कृततिलकः । तत् मनश्शिलातिलकनिर्माणं । स्मर्तुम-
 र्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४—

स वीर्यवान्कथं सीतां हतां समनुमन्यसे ॥ वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवर्णोपमः ॥ ६ ॥
 एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥
 एष निर्घातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ अतः परं न क्षयामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥
 असह्यानि च दुःखानि वाचक्ष हृदयच्छिदः ॥ रौक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥
 धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया दीना नृपात्मज ॥ १० ॥
 घोरो राक्षसराजोयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ॥ त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम् ॥ ११ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधु भाषितम् ॥ तथाऽब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते श्ये ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥
 कथंचिद्भवती दृष्ट्वा न कालः पेरिशोचितम् ॥ इमं सुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि मामिति ॥ १४ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावरेन्द्रौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥
 ह्रत्वा तु समरे क्रूरं रावणं संह्वान्यवम् ॥ रौघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुत्रीं प्रीययिष्यतः ॥ १६ ॥
 यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 साजवीदत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥ एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केनभूषणम् ॥
 भद्रेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८ ॥
 स तं मणिवरं शृष्ट्वा श्रीमान्पुत्रवगसत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
 तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुङ्गवम् ॥ वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥
 अश्रुपूर्णमुखी दीना नैष्पगद्गदया गिरा ॥ २० ॥
 हनुमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्भूया क्षणमयम् ॥ २१ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राक्षसः ॥ अस्मादुःखांबुसरोधात्वं समाधातुमर्हसि ॥ २२ ॥
 इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥
 भूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवेश्वरं तेऽध्वाऽस्तु हरिप्रवीर ॥ २३ ॥

६ ॥ प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो मालितत्वेन त्वत्स्मरकत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ वारि-
 संभवः । रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं २२ ॥ शिवः अन्याहत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

॥ ५ ॥ ति० दिव्यएषचूडामणिः एतावत्कारुण्यपरिरक्षितः । एतन्वसनेलामिवदृष्ट्वाप्रहृष्यामि । एतत्संनिधानेरक्षोऽभिभवार्थं भ-
 दादितिभावः ॥ ७ ॥ ती० लङ्कते लङ्कास्याशया ॥ ९ ॥ स० मासादूर्ध्वमित्युक्त्वालेधिकेसत्यपितीव्रागमनाभिप्रायेण वा
 दिनेषुसत्स्वप्यात्मघाताभिप्रायेणवेतिज्ञातव्यं ॥ १० ॥ ति० यतोऽयंघोरस्तस्यदृष्टिश्च । चादुष्टिः ननुसा । अवधिकालादूर्ध्वकृतविना-
 शनिश्चया । अतस्तत्पूर्वमेवमरणौचिलादवधिकालस्याधिकेपिमासादूर्ध्वमेव न जीविष्यामि । किंचत्वां विषज्जन्तं विलम्बं कुर्वन्तं ।
 यदिभ्रूयां तदा तथाभूत्वामासादवर्गवैक्षणमपिन जीवेयमित्युक्त्वातिश्रीतिशेषः ॥ स० विषज्जन्तं असक्तमिवविद्यमानं ॥ ११ ॥
 ति० त्वच्छोकविमुखः त्वदिस्थित्यपरिज्ञानजशोकेनत्वद्द्वारप्रवृत्तिविमुखः । ननुह्लादेति सत्येनतेषां ॥ १३ ॥ ति० त्वंसमाधातु-
 मित्यस्य तथेत्यादिः । समाधानं संविधानं । अथापिसमहानाहुतिपिण्डे श्वेत्यपिपूर्णोयमेव । यद्यपिध्रुतवृत्तान्तःसममेवयतिष्ठ-

[पा०] १ क. ल. घ. च.—ट. वरुणोपमः. २ क. क. ट. संपरि. ३ क. झ. ट. राक्षसेस्तद्वत्संवास. ४ घ. विपन्नं.
 ५ क. झ. ट. सपिषुणं. ६ क. ल. ग. क.—ट. अध्यामवीट. घ. सतोऽमवीट. ७ क. ग.—न. ज. झ. ट. शोकविभूते.
 ८ क. ग. क.—ट. दृष्टकथंचिद्भवती. ९ क. झ. ट. परिदेवितुं. १० घ.—ट. वनिन्दितौ. ११ घ. छिन्वातु. १२ क. घ.
 घ. च. छ. ज. न. घोरं. क. झ. ट. रक्षो. १३ क. क.—ट. दान्यवैः. १४ क. घ. च. छ. ज. न. राक्षसत्वां. १५ क. झ.
 ट. प्रतिनेष्यतः. क. च. छ. ज. न. प्रतिनेष्यति. ग. प्राययिष्यति. १६ क. झ. ट. सत्येनभूषणं. १७ क. ग. च. ज. न.
 वाचक्षद्विगद्या. १८ क. ग. न. शोर्धमतीववेगं. १९ घ. शिवश्चएव्यास्तु.

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिदृष्टचेताः ॥
 अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

हनुमता रावणेन सह साक्षात्संभाषणादिनात्दीपबलाध्यवसायादिपरिज्ञानस्यावश्यकत्वमिदं परिपूर्णं कथनमननस्य तत्पूर्वा-
 घोषाय त्वमिदं रणेनाशोकवनभक्षणम् ॥ १ ॥

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तैरा ॥ तस्मादेशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥

अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थं लक्ष्यते ॥ २ ॥

न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥

न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्तेष्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥

न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिदोषपक्षे ॥

हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥

कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥

न श्लोकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥

अल्पावशेषं अल्पावशिष्टं । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वारि-
 ंशः सर्गः ॥ ४० ॥

“अभिगम्य तु वैदेही निलयं रावणस्य च” इ-
 त्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं जातं । इदं कार्यं
 रावणनिलयपरिज्ञानरूपं । अल्पशेषं अल्पावशिष्टं ।
 सान्तःपुरलङ्कायाः सन्त्यक्परिज्ञातत्वेपि राक्षसबला-
 बलरावणहृदयाद्यपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः ।
 इह राक्षसबलबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्यं ।
 त्रीनुपायानतिक्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य । चतुर्थो

लक्ष्यते साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥
 उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न सामेति ॥
 “अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संमामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत्” इति युद्ध-
 स्वात्म्यवस्थितफलकत्वेपि “सर्वं बलवतः पथ्य”
 इति न्यायेन सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराज-
 यप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह—पराक्रम इति ।
 मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः
 ॥ ३—४ ॥ “अभिगम्य तु वैदेही निलयं रावणस्य
 च” इत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य
 परिहरति—कार्यं इति ॥ कार्यं विहिते कर्तव्ये ।
 बहूनि कार्याणि ॥ ५ ॥ अल्पस्यापि कर्मणः एको

ति तथापि त्वमपि यथामांसीध्रं तारयसि तथासंविधानं कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ ति० तत्कार्यं लङ्कागमनप्रयोजनं । अल्पशेषं । देवीदर्श-
 नरूपसमहृतः प्रधानकृतस्य निष्पत्त्यात्परबलार्दनरूपस्यानुषङ्गिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः ॥ २५ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ति० अस्य कार्यस्य परबलाद्यपरिज्ञानरूपस्य । सर्वातिशायिपराक्रमवतरेममपराजय एव नास्तीत्याशयेनाह—पराक्रमादृते
 इति । विनिश्चयः निश्चितोपायः । स्वबलप्रकाशनेप्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह—इतेति । अथ हताः प्रवीराः श्रेष्ठयोधातिराक्षसाः
 यत् यस्मात् इह भाविनिरणे । मार्दवं एकेनैवैवंपराक्रमः कृतः तादृशैरेकैः कथमस्याकंजयाशेरितरणप्रवृत्तिराहित्यं प्राप्नुयुः । अतः
 पराक्रमात्परबलसमनोमङ्गरूपकार्यसिद्धयतीत्याशयः । शि० इह अस्मिन् समये । राक्षसाः कथंचित् । केनाप्युपायेन यदि हतप्रवीराः
 तर्हि मार्दवं किञ्चिज्जनता । ईयुः । एतेन नम्रीभूयदिसीतारामायसमर्पयेत् तर्हि राक्षसकुलविध्वंसो न भवेदिति सूचितं । तेन हनुमतो
 द्वाञ्छल्यन्वक्तं ॥ ४ ॥ ति० एकमेव विवृणोति—न हीति । अस्तु स्वल्पस्यापि कर्मणोति शयितयत्नेन सिद्धिहेतुर्भवति असावेकोमुक्त्यः

[पा०] १ घ. ट. प्रतिपादितार्थः. २ क.—ट. तदल्पशेषं. ३ च. खदा. ४ क. ग. घ. च. छ. ज. वर्तते. ५ ख.
 ग. छ. झ. ङ. त्वेव. ६ क. च. छ. झ. न. ट. निर्हते. क. संवृते.

इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि ब्रजेयं पुत्रगेश्वरालयम् ॥

परात्मसमर्पदविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥

कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसङ्गं युद्धं मम राक्षसैः सह ॥

तथैव खलवात्मबलं च सारवत्समानधेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८ ॥

ततः समासाद्य रणे दशाननं समञ्चिवर्गं सबलप्रयायिनम् ॥

हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन भत्वाऽहमितः पुनर्ब्रजे ॥ ९ ॥

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ॥ असिन्मग्रे ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥

ततो महत्साध्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ॥

त्रिशूलकालायसपट्टसाधुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥

अहं ॥ तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिर्रसक्षविक्रमः ॥

निहत्य तद्रावणचोदितं बलं मुखे गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३ ॥

ततो मारुतवत्कुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमधारभत् ॥ १४ ॥

तैस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमाधुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥

हेतुसाधकोन किमुत महतः कर्मण इति भावः । बहुधा बहुभिर्हेतुभिः ॥ ६ ॥ पूर्वोक्तसमर्थनायाह—
इहैवेति ॥ अहमिहैव परात्मसमर्पदविशेषतत्त्ववित्
परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । कृतनिश्चयः कृत-
बलावलनिश्चयः सन् यदि पुत्रगेश्वरालयं ब्रजेयं ततः
भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञान-
विषयं शासनं । तावत्साकल्येन कृतं स्यात् । अन्य-
था राक्षसबलावलं कीदृशमिति भर्त्रापृष्टे निरुत्तरः
स्यामिति भावः ॥ ७ ॥ युद्धं कथं सुखागतं सुखेन
प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । युद्धस्य फलमाह—
सथैवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ तथैव खलु युद्धकरणे

खलु । स दशाननः । रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं सा-
च । सारवत् मानयेत्परिच्छिन्ध्यात् ॥ ८-१ । सबलप्रया-
यिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तं । तस्य
हृदिस्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च भत्वा ।
सुखेन इवः अस्यात्क्षानात् । पुनः ब्रजे ब्रजिष्यामि
॥ ९ ॥ नेत्रमनःकान्तं वर्तत इति शेषः ॥ १०—
१२ ॥ समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति । इदं अव्यवहि-
तोत्तरकालिकं ॥ १२ ॥ कपीश्वरालयमित्यनन्तरमि-
तिकरणं द्रष्टव्यं । इति चिन्तयाभासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥
ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ प्रमदावनं
अन्तःपुरवनं । “प्रमदावनमन्तःपुरोचितं” इत्यमरः

साधकोहेतुर्नभवति । अपितु योद्धार्यं प्रयोजनं । अल्पेनयमेन बहुधाकर्तुर्वेद स एवार्थसाधने समर्थः ॥ ६ ॥ ति० एवंनिश्चिताधो
युद्धप्रवृत्तिप्रकारेचिन्तयति—कथंनिश्चिति । अथखलु ममेहागतं आगमनं । सुखागतं सुखफलकमागमनं कथंभवति । तथा राक्षसैः
सहप्रसङ्गस्यमेवबलात्कृत्युद्धं कथंममभवेत् । तथा तथैवकरणेसति । सारवत् ऊर्जितंस्वबलंमात्रं सदशाननः कथंमानयेत्
क्षापयेत् । यद्वा तथैवयुद्धकरणेखलु दशाननः आत्मबलंमात्रसारवत्समानयेत् सम्यक्परिच्छिन्ध्यादित्यर्थेनयुद्धफलमुक्तं ॥ ८ ॥
ति० ततोमहत्त्वसाधवैवमारणेसमासाद्यवर्तमानं सबलं सशस्त्रिनं ससारथिं । अन्तर्भावितव्यर्थाशातोर्हिनीं यापयितायासी
सारथिः । तेनसहितंरावणंज्ञाला हृदिस्थितंतस्यमतं अभीष्टंबलं । सुखेन अहंसेतोमत्सा ज्ञाला । पुनरितोवजे ब्रजिष्ये । सबल-
प्रयायिनमित्याधुनिककल्पितः पाठः ॥ ९ ॥ ति० इदंवनं अस्य रावणस्य । मनःकान्तं मनःप्रियं । अस्तीतिशेषः ॥ १० ॥
ति० इदंवनं शुष्कंवनमनलहवविध्वंसयिष्यामि । यदितु एतच्छ्लोकपठकस्य इदमित्यस्य स्वप्रवेशिनोअनस्योद्दीपनद्वारा इहमंददा-
तीतितयाइत्यर्थः तदापूर्वस्यापिहैवान्वयः । एवंच पूर्वप्राप्तेरप्याहारस्य च प्रयोजनं ॥ ११ ॥

[पाठ०] १ ग. घ. सुखावहं. २ क. च. झ. ट. सबलंसयायिनं. घ. सबलंसवान्वयं. ३ क. क.—ट. सगानेष्यति.
४ क. झ. न. ट. रसक्षविक्रमः. घ. रसक्षविक्रमैः. ५ ग. क. झ. ट. ततस्तद्रुमानम्.

तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्मिन्नैश्च सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥
नानाशकुन्तविस्तैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः ॥ ताम्रैः किसलयैः कान्तैः कान्तद्रुमलतायुतम् ॥
न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥

व्याकुलावरणा रेजुर्विहला इव ता लताः ॥ १८ ॥

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नैशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ॥

शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥

सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥

जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥

सौ तस्य कृत्वाऽर्थपतेर्महाकपिर्महद्वलीकं मनसो महात्मनः ॥

युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमास्थितः कपिः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वाऽध्वजने संभ्रान्तपक्षिकुलकोलाहलैर्दृष्टमङ्गरैश्च प्रहृष्टाभीराक्षसीभिःसीतमिति इत्युक्त्वादिप्रसङ्गः ॥ १ ॥
सीतया केतवेनस्वस्यतदपरिज्ञानोक्तौ राक्षसीभीरावण्यायतक्षिवेदनम् ॥ २ ॥ रावणचोदितैरक्षीतिसंख्याकैःकिङ्करनामकैः
राक्षसैस्तोरणस्थं हनुमन्तं प्रति युद्धायामिधानम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा रामादिजयोद्घोषणेन सह स्वनामनिर्देशेन स्वस्वरात्मवृत्तव्यो-
क्तौषणपूर्वकं सकलकिङ्करराक्षससंहरणम् ॥ ४ ॥

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्घानिवासिनः ॥ १ ॥

॥ १५ ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६—१७ ॥

व्याकुलावरणाः आवरणादुपग्राह्याकुलाः । विह्वलाः

स्त्रिय इव ॥ १८ ॥ व्यालमृगैः श्वापदादिहिंस्रमृगैः ।

निर्धुतैः पीडितैः । गृहैः केवलगृहैः ॥ १९ ॥ शो-

ध्यत इति शोकः । प्रतानं विततिः । अशोकं

अशोच्यं लताप्रतानं यस्यास्सा अशोकलताप्रताना ।

दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनिताक्ष-

कस्य । प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य । सा वनस्थली

वृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः । कपेर्बलाद्धि विह्वला

लुलिता शोकलताप्रताना च जाता । यद्वा शोकल-

तादशोकरताः । रलयोरभेदः । अप्रतानाः अप्सु

प्रतानाः कमलकङ्कारादयोऽस्यां सा शोकलताप्र-

ताना । म्लानजलजेति यावत् । दशास्यप्रमदावनस्य

रावणप्रमदावनस्य । “अथपोस्तंश्चाच्छन्सोर्बहुलम्”

इति बहुलवचनान्द्रस्वभावः । दशास्यप्रमदावनस्य

वनस्थलीयत्र शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारा-

त्पत्नी । प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य । वन-

स्थली कपेर्बलाद्धिह्वला शोकलताप्रताना च जाता ।

अशोकलतेत्युपलक्षणं ॥ २० ॥ अर्थपतेः रामो राव-

णस्य । मनसः व्यलीकं अप्रियं पीडनं वा । “अलीकं

त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडने” इति निघण्टुः । युयुत्सुः

योद्धुमिच्छुः । तोरणं उद्यानबहिर्द्वारं । “तोरणोक्ती

बहिर्द्वारं” इत्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डख्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

उतशब्दो वार्ये । “उताप्यर्थविकल्पयोः”

ति० पर्वताग्रैः उपलक्षितमितिशेषः ॥ १६ ॥ शि० विह्वलाः अशोकलताप्रतानाः विस्तृताशोकलताः यस्यांसा वनस्थली ।

प्रमदस्य ऋद्धमदस्य अवर्नरक्षणयस्मिन्नस्य । निर्वन्मदविशिष्टसेल्यर्थः । दशास्यप्रमदावनस्य रावणक्रीतमूहस्य । कपेर्बलाद्धि

शोकरूपलताप्रतानः लताविस्तारोयस्यांसा जाता ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पाठः] १ ख. घ. बभूवाद्भुतदर्शनं. २ ड. च. ट. बहुधाप्रियदर्शनं. ३ झ. ञ. ट. लतायुतैः.

४ ड.—ट. राक्षितैर्वृक्षैर्मृगैरावर्तैश्चपक्षिभिः. ५ क. व्याघ्रमृगैश्च. ६ ड. झ. ट. ततस्सकृत्वाजगतीपतेर्महान्कपिः. ७ ग.

बहुभिर्निशाचरैः. ८ क. ग.—च. झ. ञ. ट. माथितः.

विहृताश्च भयप्रस्ता विनेर्दुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
 ततो गतायां निद्रायां राक्षसो विकृताननाः ॥ तद्वनं ददृशुर्ममं तं च धीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥
 स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्वपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥
 ततस्तं गिरिसंकाशमतिकार्यं महौबलम् ॥ राक्षसो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छूर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
 कोयं कस्य कुतो वाऽयं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥
 आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूते सुभगे मयम् ॥ संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
 अथान्नवीचदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मेम का गतिः ॥ ८ ॥
 यूयमेवाभिजानीत योऽयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
 अहमप्यस्य भीताऽस्मि नैनं जानामि कोन्वयम् ॥ वेधि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥
 वैदेक्षा वचनं श्रुत्वा राक्षसो विहृता दिशः ॥ स्थिताः काश्चिद्भताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥
 रावणस्य समीपे तु राक्षसो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥
 अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादसिद्धत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥
 न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्वहुधा पृष्ट्वा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥
 वासवस्य भवेद्भूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वाऽपि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥
 तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तच्च मनोहरम् ॥ नानासूत्रगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदाबुधम् ॥ १६ ॥
 न तत्र कश्चिदुद्देशो यत्नेन न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी सीता तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥
 जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोर्षलभ्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥
 चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ॥ प्रबृद्धः शिशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥
 तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीता संभाषिता येन तैद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥

इत्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वण संबन्धः । कः किंनामकः । कस्य कस्य संबन्धी पुरुषः । कुतः कस्माद्देशादागतः । किंनिमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरिति पूर्वणान्वयः ॥ ६-८ ॥ अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति यद्युयमेवाभिजानीतेति संबन्धः ॥ ९ ॥ नैनं जानामीति ।

“ विवाहकाले रतिसंग्रयोगे प्राणालये सर्वधनापहारे । मित्रस्य चार्थेऽप्यनृतं वेद्युः पञ्चानृतान्यहुरपातकानि ” इति स्वरणादसत्योक्तिः ॥ १० ॥ विशः दिक्षु । वनस्यपार्श्वेऽप्यित्यर्थः । विहृताः विलीनाः । निवेदितुं निवेदयितुं ॥ ११-१५ ॥ प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः ॥ १६-१९ ॥ हे उग्र त्वं आज्ञातुं आज्ञापयितुं ॥ २० ॥

ति० पप्रच्छुः तस्यानिर्दिष्टयाऽवस्थानंमलेतिभावः ॥ ५ ॥ ति० खयाऽनेनकथंसंवादःकृतइतिचपप्रच्छुः । यद्यपितानिद्रिताः । वनमङ्गल्यनिनाजागरिताइतिसंवादज्ञानसैवाभावात्कथप्रश्नोत्तरवसरः । तथापि निद्रामध्येकिञ्चिज्जागरेणेषत्संवादश्रवणेपि देवमाययापुनर्निर्दिष्टतत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तद्दर्शनेपिनिर्भयप्रसन्नमुखतयाऽवस्थानादर्शनादयंकश्चिदेतत्पतिभित्तवत्तद्वतान्तज्ञानार्थमेवप्रायेणागतइतिसंभाव्यानयासंवादकरणचर्चभाव्य तत्प्रश्ननिर्वाहइतिकतकः ॥ ६ ॥ ति० कागतिः कडपावः ॥ ८ ॥ ति० ननिवेदयितुमिच्छति । प्रायेणैवंतंजानातीतितासामाशयः ॥ ९ ॥ ति० उद्देशः प्रवेशः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. विद्राविताश्चसंज्ञाः. २ क. श. ट. निवेदुः. ३ घ. दृष्टुमिह. ४ च. भीमं. ५ च. ज. न. महामति. ६ च. छ. ज. न. त्वयानेनपुनः. ७ क.—ट. सर्वाङ्गसोभना. ८ क.—ट. कामरूपाणां. ९ क. श. ट. कागतिर्देव. १० घ. क. श. ट. यूयमेवास्यजानीतः. १ क. ग. यूयमेवाथ. च. छ. ज. न. यूयमेवहि. ११ क. श. ट. अहमप्यति. १२ क. श. ट. नैवजानामिकोदृह. १३ क. श. हर्ष. क. श. ट. हृतं. ग. भयात्. १४ क. श. ट. भीमंरावणायन्यवेदिषुः. क. भीमंमाख्यातुमुप. १५ क. श. ट. तेनैवाद्भुत. १६ क. ज. वीर्येण. १७ क. श. ट. देवी. १८ क. ड. ज.—ट. लक्ष्यते. १९ क. घ. क. श. ट. पत्राढ्यं. च. छ. ज. न. शोभाढ्यं. २० क. छ. श. ज. रूपसोमं. २१ ग. ड.—ट. वनंतेन.

मनःपरिशुद्धीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ॥ कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतश्चास्त्रविन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः ॥ २३ ॥
 आत्मनः सदृशाङ्गरान्किंकरानाम राक्षसान् ॥ व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥
 निर्ययुर्मवनात्सात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ महोदस महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥
 युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥
 ते कैपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥
 ते गदाभिर्विचित्राभिः परिवैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघुर्वानरश्रेष्ठं शैरैश्चादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥
 मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः श्रसतोर्मरशक्तिभिः ॥ परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥
 हनुमानपि तेजसी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥
 स श्रुत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ घृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥
 तस्मास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना ॥ पेतुर्विहङ्गा गगनार्दुबैश्वेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो रणवेणामिपालितः ॥ ३३ ॥
 दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु ग्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥
 अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिधाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो नमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
 तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः ॥ ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेधमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥

—२१॥ संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२—२३॥ नाम प्रसिद्धौ । किंकर इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ किंकराणां संख्यां निर्दिशति—तेषामिति ॥ २५ ॥ सर्व इति विशेष्यं । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥ २६ ॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ परिवैः परिचपातनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपटैः ॥ २८ ॥ पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपमआयुधविशेषः । अत्रेत्यभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः आयुधविशेषः ॥ २९ ॥ श्रीमानिति तात्कालिकदुर्बलकृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ घृष्टमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३१ ॥ सानुनादिना संप्रतिध्वनिना । यद्वा अनुनादिनः पर्वतगुहादयः तत्सहितेन । यद्वा सानुषु प्रतिध्वनिकुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषण-वचनमाह—जयतीत्यादि ॥ अभिपालितः वालिवधेन ॥ ३३ ॥ अक्षिष्टकर्मण इत्यनेन स्ववासं न कर्मकृतं किंतु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते ॥ ३४ ॥ प्रतिबलं समानबलं । ग्रहरतः राक्षसानिति शेषः । ग्रहारमात्रेणवा हनुमद्विशेषणं ॥ ३५ ॥ मिषतां पश्यतां । अनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥ संध्यामेधमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥

टी० सीतासहसंभाषणसापराधलंसापद्यन्ति—मनःपरिशुद्धीतामिति । राजपरिमहसंभाषणं पुंसोपराध इति भावः । ति० त्यक्तजीवितः त्यक्तजीविताशः ॥ २१ ॥ स० आत्मनःसदृशान् सदृशत्वयोग्यान् ॥ २४ ॥ तेषांसंख्या अशीतिसाहस्रमित्यन्वयः । शि० तेषामिति । किंकराणामप्येवशीतिसाहस्रं किंकरास्त्रसाङ्गवनानिर्ययुः ॥ २५ ॥ ति० क्षितावाविध्यलाङ्गूलमिति स्वभावोक्तिरुद्धारः ॥ ३० ॥

[पा०] १ प. क. झ. ट. सदृशान्श्रीराम. २ क.—क. झ. च. ट. कर्पित. ३ झ. ग. क. झ. ट. शैरैश्चादित्य. च. छ. अ. म. शैरैरशनि. ४ क. ख. ग. क. च. ज.—ट. तोमरपाणयः. ५ क. झ. ट. पुच्छमास्फोट. ६ क. ख. च. छ. अ. य. उच्चैर्वैषमघोषयत्. ७ क. राघवेणानु. ८ ट. ददृशुस्ते.

स्वामिसंदेशनिःशङ्कास्तवस्ते राक्षसाः कपिम् ॥ चित्रैः प्रहरणैर्ममैरभिपेतुस्तवस्ततः ॥ ३८ ॥

स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥ आससादायसं भीमं परिधं तोरणाश्रितम् ॥

स तं परिधमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥

स पञ्चगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च भारुतिः ॥

[सुदयामास वज्रेण दैत्यानिब सहस्रहक्] ॥ ४० ॥

■ इत्वा राक्षसान्वीरान्किंकरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं संश्रुपाश्रितः ॥ ४१ ॥

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ॥ निहतान्किंकरान्सर्वात्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥

स राक्षसानां निहतं महद्वलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ॥

समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

किङ्करहननानन्तरं तोरणाश्रित्यप्रासादमाश्रितेनहनुमता तत्प्रासादभक्षणम् ॥ १ ॥ तत्रक्षिभीराक्षलैर्युद्धाय तदभियानम् ॥ २ ॥ हनुमता प्रासादखण्डभोत्पादनेनतस्मादमणे तदुद्धताग्निना प्रासाददहनम् ॥ ३ ॥ हनुमता प्रासादरक्षकराक्षसहननपूर्वकसन्तरिक्षस्थित्वा सप्तानरवलेनसुग्रीवेण लङ्कानक्षत्रभविष्यद्विषयोद्वेषणम् ॥ ४ ॥

ततः स किंकरान्इत्वा हनुमान्स्थानमास्थितः ॥ १ ॥

वनं भयं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ तस्मात्प्रासाददर्शयेव भीमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ २ ॥

इति संचिन्त्य मनसा हनुमान्दर्शयन्बलम् ॥ चैत्यप्रासादमापुत्य मेरुशङ्खमिवोन्नतम् ॥

आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥

आरुह्य भिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः ॥ बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य ईवोदितः ॥ ४ ॥

ततस्तत इति । अनेनास्य समीपसहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८-३९ ॥ सपन्नगमिति सपरिचलमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य परिधमिति शेषः । स्फुरन्तं पञ्चगमादाय विनतासुतइव स वीरो भारुतिः परिधं परिगृह्याम्बरे विचचारेति संबन्धः ॥ ४०-४१ ॥ तस्माद्भयान्मुक्ताः दूरस्था इत्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ध्वंसनफलमाह—दर्शयन् बलमिति । प्रलुब्धता-र्थमित्यर्थः । ध्वंसनप्रकारमाह—चैत्येति । चैत्यं देवायतनं तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तं । आश्रित्य तोरणाश्रित्य । हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ३ ॥ हरियूथपत्वेऽप्यह-रिर्भविष्यतीति तत्रावृत्त्यर्थे हरिश्रेष्ठ इत्युक्तं । प्रति-सूर्यः द्वितीयसूर्यइत्यर्थः । अनेनसूर्योदयस्तुचितः

ति० स्वामिनोरामस्यसंदेशेननामग्रहणेन कस्यार्थमटइतिसंदेहरहिताः । किंच स्वामिसंदेशेनरावणशय्याऽतिथोरेणाप्यनेनयोद्ध-म्यमेवेतिनिश्चयात्तत्तन्तरशङ्कारहिताः । प्रहरणैः आयुधैः । अभिपेतुः आहरणित्यर्थः ॥ ३८ द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

ति० ध्यानं विचारः ॥ १ ॥ ति० चैत्यप्रासादः रक्षकुलदेवताप्रासादः । एवं प्रमदावनवत् ॥ २ ॥

[पा०] १ इदमर्थे क. श. म. ट. पाठेपुदयते. २ ख. घ.—च. श. म. ट. न्वीरःकिंकरान्. ३ ड. च. छ.

श. म. ट. युद्धकाङ्क्षी. ४ क. घ. श. ट. महावीरः. ५ क. क. श. ट. समवस्थितः. ड. च. छ. ज. म. समुपस्थितः.

६ ग. क.—ट. महाबलं. ७ क. ख. ग. क. च. छ. श. म. ट. हनुमान्ध्यानं. ज. हनुमान्द्वारं. ८ ग. क. श. ट. मयैवमिमं.

क. ग. घ. च. छ. मयैवमिमं. ९ म. इवोदितः.

संप्रवृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ हनुमान्प्रज्वल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥
 स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लक्षां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ॥ पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥
 अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥
 दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमान्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥
 अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाध च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मित्रतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा विमानस्थस्थैत्यस्थान्हरियुधपः ॥ ननाद भीमनिर्द्वादो रक्षसां जनयन्भयम् ॥ १२ ॥
 तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्त्वङ्गान्परश्वधान् ॥
 विष्टजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥
 ते गदाभिर्विचित्राभिः परिवैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्रुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसभिभैः ॥ १४ ॥
 आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य त्रिपुलो महान् ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥
 ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समौस्थितः ॥ १६ ॥
 प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पादयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मजः ॥
 ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥
 तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदहत् ॥ १८ ॥
 दहमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियुधपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥
 अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 मादृशानां सहस्राणि विष्टष्टानि महात्मनाम् ॥ बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥
 अटन्ति वसुधां कृत्वा वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥
 दक्षनागबलाः केचित्केचिदश्वगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥
 सन्ति चौबबलाः केचित्केचिद्वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियुधपाः ॥ २३ ॥
 ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कीदृभिर्बलैरपि ॥
 आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥

॥ ४ ॥ संप्रवृष्य आक्रम्य । पारियात्रोनाम कुल-
 पर्वतः ॥ ५—११ ॥ चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥ १२—
 १६ ॥ पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं
 धारा कोटिः । वज्रवत्स्थितमित्यर्थः । यद्वा शतधा
 अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रं ॥ १७ ॥ अग्निः सम-
 भवत् । भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसंघट्टनाविति भावः
 ॥ १८—१९ ॥ राक्षसान्मुस्ताहभङ्गं कारयितु-
 माह—मादृशानामित्यादि ॥ २०—२२ ॥ ओषबलाः

स० शतं बहवः ॥ १३ ॥ ति० परिक्षिप्येत्येवं तोयस्यावर्तइवेतिदृष्टान्तः ॥ १५ ॥ रामानु० महान्तस्य महाप्रस्य ।
 अत्युन्नतशिखरस्थेत्यर्थः । महाहंसेतिवापाठः ॥ १७ ॥ स० अग्निःप्रासादस्तम्भान्तरसंघर्षाद्वा वायुसूनुकरपरिभ्रमणरूपमयनतो
 वाग्निःसमभनद्वितीयाधः । समदहत् समप्रभामदाहस्यभाविद्वयंनान्दीतिभावः ॥ १८ ॥ ती० ओषबलाः ओषसंख्यासंख्या-
 तगजबलाः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. वर्षयित्वा. २ ग. झ.—ट. महाकायचैत्यस्थोहरिपुङ्गवः. ३ क. झ. ट. नावेन. ४ क.
 पालाश्वते. ५ च. ज. य. समाश्रितः. ६ ग. घ. झ. झ. ट. केचित्तन्तिवायुबलोपमाः. क. केचिच्छतगुणोत्तराः. वैनतेय-
 बलाःकेचित्केचिद्वायुबलोपमाः. ७ क. झ. य. ज.—उ. बलाःकेचित्त्रासन. ८ ग. घ. कोटिभिर्बहुभिर्वृतः. क. झ. य. ट.
 कोटिभिश्चायुतैरपि.

नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ॥ यस्मादिश्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

हनुमता रावणचोदयत्समागतयत्तः प्रहस्तात्मजसञ्जं तु मालिनीवधः ॥ १ ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ॥ महान्विभूतनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥
[दग्धेऽत्रिकूटप्रतिमो महाजलदसंनिभः ॥ महाह्रजशिरस्स्कन्धो महादंष्ट्रो महाननः ॥ ३ ॥
महाजघ्नी महोत्साहो महासत्वोरुविक्रमः ॥ आजगामातिवेगेन वज्राशनिसमखनः ॥ ४ ॥]
धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महदुचिरसायकम् ॥ विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमखनम् ॥ ५ ॥
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ॥ प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ६ ॥
[वैद्रच्छम्भिव चादित्यः प्रभामिरिव लोहितः ॥ लोहितान्नैन महता कवचेनाभिसंभृतः ॥
तिष्ठतिष्ठेति सहसा हनूमन्तमथाम्रवीत् ॥ ७ ॥]
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ॥ हनुमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ८ ॥
तं तोरणविटङ्कस्य हनुमन्तं महाकपिम् ॥ जम्बुमाली महाबाहुर्विन्वाध निशितैः शरैः ॥ ९ ॥
अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ॥ बाह्वोर्विन्वाध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ १० ॥
तस्य तच्छुश्रुभे तांशं शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ११ ॥
तच्चस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुश्रुभे मुखम् ॥ यथाऽऽकाशे महापद्मं सितं चन्दनविन्दुभिः ॥ १२ ॥

ओघाख्यसंख्याकषलाः ॥ २३—२५ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-
तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४३ ॥

विभूतनयनः मण्डलीकृतनयनः ॥ २—४ ॥
रुचिरसायकं रुचिरसायकम् । विस्फारयानः वि-
स्फारयमाणः । व्याकर्षणं कुर्वन्मित्यर्थः । वज्राशन-
समखनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणं ॥ ५ ॥ नभ-

समपूर्यत दिशः प्रदिशश्च समपूर्यन्तेति विपरिणामे-
नानुपपन्नः ॥ ६—८ ॥ तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपो-
तपालिका । “कपोतपालिकायां तु विटङ्कः पुष्पपुं-
सकं” इत्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यक्त्रिद्विधावित्यर्थः
॥ ९ ॥ एकेनेत्येतदर्थचन्द्रस्यापि विशेषणं । अर्धच-
न्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः । कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ १० ॥
अम्बुजं रक्तपद्मं । भास्कररश्मिना विद्धं अतएव
फुल्लमित्यर्थः ॥ ११ ॥ रक्तं स्वतएव रक्तं । रक्तेन
शोषितेन । महापद्मं रक्तोत्पलं । चन्दनविन्दुभिः

दिशः ॥ १२ ॥ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

स० स्रग्वी सुवर्णमालः । “प्रहस्तपुत्रस्त्विहजं बुमाली प्रामञ्जनिप्रपञ्चसुवर्णमाली” इति संवद्रामायणोक्तेः ॥ २ ॥ ति०
समपूर्यत । दिग्वादिसमुदायपेक्षनेकवचनं ॥ स० नमः आकाशं । दिशःप्रदिशश्चदादिनाकास्तत्समपूर्यत । “साक्षिसिद्धयेव
गगनंतद्गागाएवदिशोनद्व्यान्तरं” इतिमुद्रोक्तेः ॥ ६ ॥ ति० कर्णी अङ्गुष्ठाकाराग्रशरविशेषः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. रु.—ट. यस्मादिश्वाकुवीरेण. २ इदंलोकप्रत्ययं क. पाठेदृश्यते. ३ इदमर्धजत्रयं क. ग. पाठयोर्दृश्यते.
४ क. श. ट. महातेजान्विन्वाध. ५ प. दशभिस्तुखनान्तरे. ६ क. श. ग. ट. काञ्चनविन्दुभिः.

चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १३ ॥
 ततः पार्श्वेतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ तरसा तां समुत्पाद्य विश्लेष बलवद्बली ॥
 तां शरैर्दशभिः कुदस्ताडयामास राक्षसः ॥ १४ ॥
 विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाद्य आमयामास वीर्यवान् ॥ १५ ॥
 आमयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ विश्लेष सुबहुन्बाणास्त्रम्बुमाली महाबलः ॥ १६ ॥
 सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १७ ॥
 स शरैः परितितनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिधं गृह्य आमयामास वेगैतः ॥ १८ ॥
 अतिवेगोतिवेगेन आमयित्वा बलोत्कटः ॥ परिधं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १९ ॥
 तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ २० ॥
 स इतस्तस्मात् तेन जम्बुमाली महाबलः ॥ पेषांत निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ २१ ॥
 जम्बुमालिं च निहतं किकराञ्च महाबलान् ॥ चुकोप रावणः श्रुत्वा कीपसंरक्तलोचनः ॥ २२ ॥
 स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥
 अभात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हनुमता रावणप्रेषितमग्निपुत्रसप्तकहननम् ॥ १ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिर्वर्चसः ॥ १ ॥
 महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥

रक्तमन्दनबिन्दुभिः ॥ १२ ॥ चुकोपेत्यर्धं ॥ राक्षसस्य
 राक्षसविषये ॥ १३—१६ ॥ पञ्चभिर्भुज इत्यादौ
 विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १७—१९ ॥ नाश्या इति
 अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । रथेन खरयुक्तेनेति
 पूर्वमुक्तत्वात् ॥ २०—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

भवनात्तस्मात् रावणभवनात् । सप्तार्चिर्वर्चस इत्यत्र
 सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्थः ॥ १ ॥ कृतास्त्राः शिक्षि-

ति० काञ्चनबिन्दुभिः रक्षाशोकपुष्परसबिन्दुभिः । सिक्कमहापदं महतरक्तपद्ममिवेत्यभूतोपमेयं ॥ “अशोकः काञ्चनाह्वयः”
 स० काञ्चनबिन्दुभिः सुवर्णरसबिन्दुभिः । अभूतोपमेयं ॥ १२ ॥ स० राक्षसस्य बाणाभिहतः । एकदेशान्वयः ससंबन्धिकत्वा-
 शुक्तः । यद्वा बाणाभिहतो राक्षसस्य चुकोपेत्यन्वयः । हनुमत्कोपसहनादुशकत्वाद्यप्रतीत्यप्रवृत्तेः पृष्ठी । साचैषिणिकीतिकर्मणि ॥ १३ ॥
 ति० ताडयामास विभेदः ॥ १४ ॥ ति० विपन्नं व्यर्थीकृतं ॥ १५ ॥ स० जम्बुमालेः रुढः । इकारान्तो नकारान्तश्चेति जम्बुमालेरेति
 साधु ॥ १६ ॥ स० नाश्याः अश्वभिन्नाः अश्वसदृशास्त्राः । ते नादृश्यन्त । न भवत्यस्य शब्दस्य तद्विप्रतत्सदृशार्थकता स्वप्न-
 साधारण्येन दृष्टा । अथवा विभाषातुष्टेर्नलोपाभावाभावाद्वा इतिसंभवति । तेन खरयुक्तयानलमुक्तमुपपन्नं ॥ २० ॥ स० चूर्णिताङ्गः
 चूर्णीकृतशालः चूर्णीकृतावयवो राक्षसोपि ॥ २१ ॥ स० कीपसंरक्तलोचनः पूर्वैकिकरनाशात् । पुनर्जम्बुमालिर्न निहतं धृत्वा पूर्वैष-
 याङ्गुकोपकृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ स० वीर्यं वैरिपराक्रमः । तदतिक्रम्यपराक्रमोयेषां तान् ॥ २३ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
 स० सप्तार्चाः प्रतिमारूपाः काळीकराली इत्याद्याः अस्त्रमन्त्रादिसप्तार्चाः षड्विः । तद्बहुर्चोयेषां तेषां । यद्वा इकारान्तोर्विष-
 ष्ढोर्विश्वरूपयोः । सप्तवर्चयोर्चांषि शिक्षापुष्पसोमिः । “अभिर्मयूरशिखयोः” इति विश्वः । “इकारान्तोप्यस्ति”
 “अमेर्भाजन्ते अर्चयः” इतीति भानुदीक्षितलेखात् ॥ १ ॥ स० परस्परजयैषिणः परस्परमुक्त्यपेक्षाः ॥ २ ॥

[पाठ] १ ग. झ. जवद्बली, २ क. ग. निरस्येकेन, ३ ख. मारुतिः, क. ड. झ. ज. ट. वेगितः, ४ क. ग. ड.—ट.
 महारयः, ५ ग. निपपातहतो, ६ क.—ड. चूर्णिताङ्गवद्वयः, ७ ख. महारयान्, क. महाजवान्, ८ झ. ड. क्रोधसंरक्त.

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥
 जैनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान् ॥ बभूवुः शोकसंभ्रान्ताः सचान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥
 ते परस्परसंघर्षाचक्षकाञ्चनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनुमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥
 सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ॥ वृष्टिमन्त इवाम्बोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥
 अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्चरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संघृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 स शरान्मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः ॥ रथवेगं च वीराणां विचरन्विमलेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्व्या मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥
 स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयन्तां महाचमूम् ॥ चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षस्तु वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 तलेनाभ्यहनत्काञ्चित्पादैः काञ्चित्परन्तपः ॥ मुष्टिनाभ्यहनत्काञ्चित्मुखैः काञ्चित्प्रदारयत् ॥ १२ ॥
 प्रमथामथोरसा काञ्चिद्रुभ्यामपरान्कपिः ॥ केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥
 ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ॥ तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥
 विनेदुर्विस्तरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ मपनीडध्वजच्छत्रैर्भुक्ष कीर्णाऽभवद्रथैः ॥ १५ ॥
 स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥
 स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान्महाबलशृङ्खण्डपराक्रमः कपिः ॥
 युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्समेव वीरोभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ताक्षाः ॥ आर्षः सन्धिः । कृतास्त्राणामस्त्रविदां च
 श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानशिक्षे लभे अप्येषां स इति
 भावः । परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण
 इत्यर्थः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनि-
 र्मितैः । स्वासाधारणविह्वयुक्तं ध्वजं । केवलचित्रव-
 क्षालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतु-
 ल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ ३—८ ॥ स शरान् मोघयामास ।
 यथा शराः स्वस्मिन् पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः ।
 रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्त्वप्र-

हाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९—१० ॥
 वेगं संहारोद्योगं ॥ ११ ॥ पादैः काञ्चिदिति बहुव-
 चनं वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च महणान्
 ॥ १२—१४ ॥ नीढं ध्वजावयवविशेषः ॥ १५ ॥
 स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा ननाद प्रतिध्वा-
 नवती बभूव ॥ १६—१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 निरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

सं० एकजिह्वाः ध्वजाः । द्विजिह्वाः पताकाः ॥ ३ ॥ शि० सिंहावलोकनन्यायेन निहतकिङ्करगृहस्तान्तमाह—अनन्य इति
 ॥ ५ ॥ ति० तोरणस्थमवस्थितं तत्रस्थितं तिष्ठलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सं० राक्षसानां शरघर्षेण काण्डेन च मेघसमतः । पूर्वमशृङ्खलः
 शरसारगमनादेकवचनं वृष्टिमिति प्रत्येकं दृश्यं दृश्यगवनाद्वृष्टिभिरिति बहुवचनं च संभवतः ॥ ८ ॥ ति० संघृताकारः अरश्य इति
 यावत् ॥ ८ ॥ ति० नीढं रथस्वरभ्यविघ्नानस्थानं ॥ १५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ ग. धनुष्मन्तः । २ स. घ.—ट. जनन्यस्तास्ततस्तेषां । ३ क. ख. झ. ङ. परस्परसंघर्षास्तसु । ४ क.
 झ. ट. प्रादुर्गालइवाम्बोदाः । ५ क.—ट. रथवेगाश्च । ६ क. झ. ट. तलेनाभिहनत् । ७ ग. घ. पञ्चाकाञ्चित् । ८ ग. क.
 ङ.—ट. मुष्टिभिश्चाहनत् । ९ क. झ. ट. मपरानपि । १० क. ग. विस्तराः । ११ क. ख. क.—ट. स्वदेव.
 पा. रा. १६९

षट्पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हनुमन् रात्र्यग्निरसेनापतिपञ्चकस्य पञ्चताम्रपणस्य ७ १ ॥

इतान्मन्त्रिसुतान्बुद्धा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मत्तिसुतमाम् ॥ १ ॥
 ॥ विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥
 संदिदेश दशग्रीवो वीराश्रयविशारदान् ॥ हर्षुसद्गृहणव्यग्रात्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥
 यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥
 अथैव खलु भाव्यं स्यात्तन्मासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालविरोधिनम् ॥ ५ ॥
 [वानरोयमिति ज्ञात्वा न हि शुष्यति मे मनः ॥ नैवाहं तं कपिं मन्येयथेयं प्रस्तुता कथा ॥ ६ ॥]
 न हर्षं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥
 भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमसदर्थं तपोबलात् ॥ ७ ॥
 सनागयशगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः ॥ युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ८ ॥
 तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसन्न परिगृह्यताम् ॥ ९ ॥
 नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धरिपराक्रमः ॥ दृष्टा हि द्वयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ १० ॥
 वाली च सहस्रग्रीवो जाम्बवाश्च महाबलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ ११ ॥
 नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ १२ ॥
 महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ अथत्वं महदास्याय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १३ ॥
 कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १४ ॥
 तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १५ ॥
 ते स्वाभिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १६ ॥

संवृताकारः अन्तर्मनाः । मत्तिं चिन्तां ॥ १-३ ॥
 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ४ ॥ तमेवाह—यत्तैरित्या-
 दिना ॥ यत्तैः यतमानैः । अग्रमत्तैरिति यावत् ।
 यतेः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यं । देशकालवि-
 रोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ महद्भूतं
 मन्य इत्यनुषज्यते । इन्द्रेण वा अन्यैर्वेति शेषः ।
 अक्षयस्य विकल्पार्थस्य प्रयोगात् ॥ ७—८ ॥

व्यलीकं अप्रियं ॥ ९ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरि-
 धरिपराक्रम इति ॥ अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोका गताः ।
 अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः । धीति गायत्र्याश्चतुर्दशा-
 श्रं ॥ १०—११ ॥ गतिः वेगः । रूपपरिकल्पनं
 यथेष्टरूपग्रहणं ॥ १२ ॥ महदिति ॥ इत्थं महत्सत्त्वं
 किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः

ली० संवृताकारः गुहाकारः । अन्तस्संजातशङ्कित्यर्थः । उत्तममति धैर्यं ॥ १ ॥ ली० किञ्चात्र देशकालाविहृदकर्मकार्यमि-
 लाह—कर्मचेति । देशकालविरोधिर्देशकालविरोधीत्यर्थः । आर्षोल्लिखविमक्तिव्यत्ययः । कर्म समाधेयं परिहर्तव्यं । देशका-
 लविरोधितमिति पाठे समाधेयं कर्तव्यं । अत्रहेतुमाह—नहीति ॥ ५ ॥ ली० असदर्थं असन्निग्रहार्थं ॥ स० असदर्थं
 अस्मद्वर्गनिवृत्तिसुहिष्य ॥ ७ ॥ स० वालीति । जांबवानपि कपिमध्ये बहुस्य लेगणितइति नानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ ली० नैवंते-
 षामित्यादौ सर्वत्र हेतुवत्त्वोऽप्याहर्तव्यः । तथाचेत्ययोजना तेषां वाल्यादिना । हनुमतोभीमागतिस्तेजोवादिर्कचयथा तया ईदृश-
 स्तीतिसंभवः । रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपपरिग्रहणं ॥ १२ ॥ ति० प्रयत्नमित्यादिर्द्विवलं ॥ १३ ॥ ति० कामं यद्यपीत्यर्थः
 [पा०] १ क. झ. ट. दुर्वर्ष. २ क.—ट. हनुमद्गणे. ३ क.—ट. कालाविरोधितं. ४ अयंश्लोकः क. झ. पाठेऽनुपपत्त्यते.
 ५ ख. ग. क. च. छ. झ. ट. गन्धर्वदेवासुर. ६ क. युधि. ७ ख. नावमान्यकयुष्माभिः.

रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिमिश्र महाजवैः ॥ शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १७ ॥
 ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १८ ॥
 तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् ॥ महामतिं महावेगं महाकार्यं महाबलम् ॥ १९ ॥
 तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्त्रवस्थिताः ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ २० ॥
 तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २१ ॥
 स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उत्पपात नदन्योऽस्मि दिशो दश विनादयन् ॥ २२ ॥
 ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः ॥ किरञ्चरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २३ ॥
 ■ कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २४ ॥
 अर्धमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकार कैदनं भूयो व्यबर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥
 स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २६ ॥
 ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्राशकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २७ ॥
 तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २८ ॥
 स ताभ्यां सहस्रोत्पत्य विष्टितो विमलेऽम्बरे ॥ मुद्रराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २९ ॥
 तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ ३० ॥
 स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पात्य च वानरः ॥ तावुमौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३१ ॥
 ततस्तांस्त्रीन्हताश्चात्वा वाजरेण तरस्विना ॥ अभिपेदे महावेगः प्रसक्तं प्रघसो हरिम् ॥ ३२ ॥
 भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३३ ॥
 पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३४ ॥
 स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्दानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३५ ॥
 समुत्पात्य गिरिः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्बीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥
 [गिरिर्गङ्गाविनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः] ॥ ३६ ॥

॥ १३—१७ ॥ स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यं । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा । अत्र रूपकमिति भिदा ॥ १८ ॥ उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान्प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायं । “द्रव्यासुव्यवस्थेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु” इत्यमरः । द्वितीयबलशब्दश्चक्रवर्त्तनः । “बलं रूपेस्थनि स्थौल्ये शक्तिरेतद्विषयं च” इति वैजयन्ती ॥ १९—२० ॥ तीक्ष्णाः

कूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनान्यसनिर्मितलेन पीतरेखामाः । उत्पलपत्राभाः उत्पलपत्राणि यथा निपालयन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कदनं युद्धं ॥ २५ ॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥ २६ ॥ कूबरः युगन्धरः ॥ २७—२९ ॥ वेगं विनिहत्य परिहृत्य

॥ १४ ॥ स० रश्मिमन्तं रश्मिवन्तं । यथादिरथं । स्वतेजोरश्मिमालिनं सु अत्यन्तं अतेजसोरश्मिमालिनयेन भवन्ति स तथा ॥ १८ ॥ ति० दिक्षु सर्वास्त्रवस्थिताः । अतस्तस्मात्पमान्तुं चकिता इति भावः ॥ २० ॥ ती० पीतमुखाः शत्रुशोणितरजिता इत्यर्थः । उत्पलपत्राभाः तद्गुणाः ॥ ती० पीतमुखाः फलभागेस्पर्णरूपिताः । उत्पलपत्राभा एव ननु तत्पीडा इत्यर्थः ॥ स० पीतमुखाः पायितपानीयमुखाः ॥ २१ ॥ ति० ताभ्यां कर्तृभ्यां । मुद्रराभ्यां करणाभ्यां हतः ॥ २९ ॥ इति पदचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क. ज. रथैश्च मत्तनागैश्च. क. च. झ. भ. ट. रथैर्मत्तैश्च नागैश्च. २ क. ड.—ग. निशितैः. ३ क. पेतुस्सहस्रशः. ४ क. ग. क. झ. ट. शतैर्नैकैः. ५ घ. हन्यमानस्ततः. ६ क. य. क. च. झ. भ. ट. निनर्द. ७ क. ख. ततस्तं. ८ क.—ट. तौ जातरोषौ. ९ क. क.—ट. निहृत्य सममहाबलः. १० क.—ट. सुपर्णहववेगितः. ११ क. च. छ. झ. ट. अभिगम्य. १२ क.—ग. बली. १३ ग. क.—ट. मवस्थितौ. १४ इदमर्थं क.—ट. पाट्टे दृश्यते.

ततस्तेष्वनस्येषु सेनापतिषु पञ्चसु ॥ बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३७ ॥
 अभैरक्षान्गजैर्नागान्घोषैर्योधात्रयै रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३८ ॥
 हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नैश्च महारथैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्भूमौ रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३९ ॥
 ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीत्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सबाहनान् ॥
 समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाप्तये ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

हनुमता रावणमुत्तस्याक्षकुमारस्त्वक्षयणम् ॥ १ ॥

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सबाहनान् ॥
 समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १ ॥
 स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकामुकः ॥
 सैमुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥
 ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ॥
 रथं समास्थाय यथौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतवर्षभः ॥ ३ ॥
 ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ॥
 पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥
 सुरासुराष्ट्रध्वमसङ्गचारिणं रविप्रभं न्योमचरं समाहितम् ॥
 सतृणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमान्वेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥

॥३०—३९॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः
 दस्तावसरः । अभूदिति शेषः ॥ ४० ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डन्याख्याने षट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥

समीक्ष्य विज्ञाय ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा
 पवीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २—३ ॥
 ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपस्संग्रहेत्या-

दिना ॥ तपस्संग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसं-
 पादितं ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतं । अष्टासिनिबद्धब-
 न्धुरं अष्टासिभिर्निबद्धं अतएव बन्धुरं सुन्दरं ।
 “ बन्धुरं सुन्दरे नम्रे ” इति विश्वः । यद्वा अष्टासि-
 मिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासं-
 घाट इत्याहुः । अन्ये षण्ढा इत्यप्याहुः । तदानीं
 अष्टासिञ्चासौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक-
 मावेशितशक्तितोमरं पङ्कितया स्यापितशक्तितोमरं

ति० प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौसमरायोन्मुखश्चतः । आक्षं समक्षमवस्थितं । अक्षायं कुमारं
 निशाम्य दृष्ट्वा । प्रसमैक्षत दृष्ट्वायुद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ ३० ॥ समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धताः वैरिणः तनुन्मुखः तदभिमुखः
 सं । आक्षं अक्षायं नेत्राणामिन्द्रियाणामयं विषयआक्षः तं नेत्रविषयमितियावत् ॥ १ ॥ ति० सदसि यद्वाशाल्यायां ॥ २ ॥
 ति० महान्तदस्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० अष्टमुदितु असिभिःसहनिबद्धबन्धुरारथफलकायस्मितं ॥ शि० असङ्गचारिणं निरालम्ब-

[पा०] १ घ. हतैर्नागैश्चमत्तैश्च. २ क.—उ. तथैववीरः. क.—घ. तथैववीरः. ३ क.—उ. निशाम्य. ४ झ. प्रसमैक्षताक्षं.
 ५ क. सैमुत्पपाताहुः. ६ ग. क.—उ. महान्बाल. ७ क.—उ. जालचित्रितं. ८ क.—उ. तक्षिप्रभं.

विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहमदास्त्रा शशिसूर्यवर्चसा ॥
 दिवाकरामं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥
 स पूरयन्त्वं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्त्रनैः ॥
 बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥
 स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्रिमिव प्रजाक्षये ॥
 अवस्थितं विस्मितजैतसंभ्रमः समैक्ष्यताश्चो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥
 स तस्य वेगं च कपेर्भद्रात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ॥
 विचारयन्त्वं च बलं मेहाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९ ॥
 स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयतिं दुर्निवारणम् ॥
 समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥ १० ॥
 ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं क्षत्रपराजयोजितम् ॥
 अवैक्ष्यताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥
 स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससार्दाशुपराक्रमः कपिम् ॥
 तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२ ॥
 ररास भूमिर्न तताप भानुमान्वबौ न वायुः प्रचंचाल चाचलः ॥
 कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च जुक्षुमे ॥ १३ ॥
 ततः स वीरः सुयुस्मान्पतत्रिणः सुवर्णपुष्कान्सविषानिवोरगान् ॥
 समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ प्रीन्कपिर्मुग्धपातयत् ॥ १४ ॥
 स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरकसृग्दिग्धविर्वृत्तलोचनः ॥
 नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥ प्रतिपूर्णवस्तुना समप्रोपकरणेन । शरधनुः-
 कवचादीन्युपकरणानि । प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे
 अस्तिना धनेनेत्यर्थः । हेमदास्त्रा हेममयाश्वादिवन्धन-
 रज्जुना । शशिसूर्यवर्चसा । दामसु किञ्चित्सितवर्ण
 किञ्चित्सूर्यवर्णवर्णमित्यर्थः । प्रतिपूर्णवस्तुना
 शशिसूर्यवर्चसा हेमदास्त्रा च विराजमानमित्यन्वयः ।
 यद्वा कचिच्छशिवर्चसा कचित्सूर्यवर्चसा च विराज-
 मानमित्यन्वयः । वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयर-
 थाङ्गेषु सूर्यवर्चसा । दिवाकराभमित्याकाशचारित्वे
 दृष्टान्तः । अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः ।

तच्छब्दद्वयं च पूर्वानुस्मरणार्थं ॥ ६ ॥ सः अक्षुः ।
 हिः प्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः । प्रजा-
 क्षये अवस्थितं प्राणिनां प्रवृत्तं । विस्मितश्चासौ
 जातसंभ्रमश्च विस्मितजातसंभ्रमः ॥ ८ ॥ विचारयन्
 निर्धारयन् । विचारयन्निति च पाठः ॥ ९—१२ ॥
 न तताप भानुमान् । सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न
 ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्व-
 वित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसंघानं
 विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥
 रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तो नवोदितेति । शराचितत्वे

गमनशीलं । अतएव व्योमचरं । समाहितं सम्यक्संस्थापितं ॥ ५ ॥ ति० विस्मितं चतर्जातसंभ्रमं च । बालोऽयमायोदुमिच्छती-
 तिविस्त्रयः । रावणपुत्रलाञ्छनप्रजातादिरलं ॥ ८ ॥ ति० निष्कं उरोभूषणं । आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुषवृत्तियान् । समागमः
 युद्धं । संभ्रमप्रदः भयप्रदः ॥ १२ ॥ ती० अक्षयुद्धसमयेसूर्योदयाभावाद्देवान्तरस्थोपिसूर्यः एतज्ज्वालानततापेतिभावः ॥ ति०
 भूमिः भूमिस्थप्राणिजातं । ररास । वीर्यप्रवृत्तिसंयुगंवीक्ष्येतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० अताडयत् अपातयत् ॥ १४ ॥ ति० अस्तदिग्धधा-
 [पाठ] १ क. ख. परिपूर्णवस्तुना, २ क. क.—ट. जातसंभ्रमं, ३ क. च. झ. ञ. ट. रावणात्मजः, ४ क. ख. क.—
 ट. विचारयन्, ५ ग. बलोत्कटो, ६ ख. क.—ट. युगक्षये, ७ ग.—ट. पराजयोचितं, क. पराजयोचतं, ८ दाशुनिष्काचरः,
 ९ क. झ. ञ. ट. सूर्योदयवित्, १० झ. निपातैः, ११ झ. विवृतनेत्रः.

ततः स पिङ्गाधिपमग्निसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥
 उदग्रचित्राण्युधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥
 स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ॥
 कुमारमर्षं सवलं सबाहूने ददाह नेत्राग्निमरीचिमिस्तदा ॥ १७ ॥
 ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो धुधि राक्षसांबुदः ॥
 शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमित्राचलोत्तमः ॥ १८ ॥
 ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ॥
 कुमारमर्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्नर्तुल्यविक्रमः ॥ १९ ॥
 स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥
 समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तणैः ॥ २० ॥
 स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्स्वनः ॥
 समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्धुजोरविशेषणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥
 समुत्पतन्तं सममिद्रवद्गली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥
 रथी रथिश्रेष्ठतमः किरणशरैः पयोधरः शैलमिवाग्रमवृष्टिभिः ॥ २२ ॥
 स ताञ्शरास्तैश्च हरिचिमौल्यश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ॥
 शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३ ॥
 तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विशिखैः शैरोत्तमैः ॥
 जवैक्षताश्वं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च ॥ मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
 ततः शरैर्भिन्नधुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् ॥
 महाभुजः कर्मविशेषतस्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥
 अवालवद्गालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥
 न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥

दृष्टान्तः आदित्यइवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥
 आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो
 नाम भूस्वर्गपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौ-
 ष्योक्तिः ॥ १७ ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः
 अस्यन्ते क्षिप्यन्तेनेनेति बाणासनः बाणविमोक्षक-

चित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ विमोक्षयन्
 शरीरे असंयोजयन् । लाघवातिशयेनेति भावः
 ॥ २३ ॥ आस्तृणन्तं आच्छादयन्तं । विशिखैः
 विविधशिखैः । चिन्तां जगाम कथमेवाहशमेन
 वधिष्यामीत्येवं ॥ २४ ॥ इदमेवोपपादयति ततश्शरै-

सौविद्धनेत्रम् । विवृद्धलोचनइतिपाठे अत्रसरोजितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यसंनिभः रक्तवर्णइत्यर्थः । शरांशुमान् स्वमस्तक-
 स्वरूपंशुमान् । अंशुमालाभूतसूर्यइव व्याजत ॥ १५ ॥ रामानु० मन्दराग्रस्थः मन्दरोनामसाक्ष्यामपवर्तौत्तरभागेभारः
 तस्त्वग्रभ्येवर्तमानःकश्चनपर्वतः । तदग्रस्थः । अनेनोत्तरायणेमध्याह्नगतलमुक्तंभवति ॥ १७ ॥ रामानु० बाणासनचित्रका-
 र्मुकः बाणानामसनं बाणान्निक्षपत् चित्रचकार्मुकंयस्यसतथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुकइतिपाठे बाणान्निक्षपत् चक्रकार्मुकं
 योक्तव्यं ॥ ति० बाणासनमेवशक्रकार्मुकंयस्यसतः ॥ १८ ॥ ति० चिन्ताप्रकारः अवालवदिति० । सर्वाहवकर्मशालिन-
 [पा०] १ क.—ट. संयुतः. २ क. मरीचिमिम्बः. ३ ख.—ट. शक्रकार्मुकः. ४ ख. ज.—ट. प्रवृद्ध. ५ क.—ट.
 सायकः. ६ क.—ट. तुल्यनिस्स्वनः. ७ क. छ. झ. ट. समुत्सहेताशुनभस्तमारुजन्. ८ ख. घ. तस्यविमोचयन्कविश्चचार.
 ९ ख. क.—ट. भीमविक्रमः क. घ. चन्द्रविक्रमः. १० क.—ट. निविधैः. ११ क. ख. घ. शरोत्तमैः. १२ क. ख. ग.
 क.—ट. कुमारवर्षेण. १३ क.—ट. कर्मशालिनः.

सौविद्धनेत्रम् । विवृद्धलोचनइतिपाठे अत्रसरोजितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यसंनिभः रक्तवर्णइत्यर्थः । शरांशुमान् स्वमस्तक-
 स्वरूपंशुमान् । अंशुमालाभूतसूर्यइव व्याजत ॥ १५ ॥ रामानु० मन्दराग्रस्थः मन्दरोनामसाक्ष्यामपवर्तौत्तरभागेभारः
 तस्त्वग्रभ्येवर्तमानःकश्चनपर्वतः । तदग्रस्थः । अनेनोत्तरायणेमध्याह्नगतलमुक्तंभवति ॥ १७ ॥ रामानु० बाणासनचित्रका-
 र्मुकः बाणानामसनं बाणान्निक्षपत् चित्रचकार्मुकंयस्यसतथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुकइतिपाठे बाणान्निक्षपत् चक्रकार्मुकं
 योक्तव्यं ॥ ति० बाणासनमेवशक्रकार्मुकंयस्यसतः ॥ १८ ॥ ति० चिन्ताप्रकारः अवालवदिति० । सर्वाहवकर्मशालिन-

अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहस्र संयुगे ॥
 असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥
 पराक्रमोत्साहविबुद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ॥
 पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रैर्गामिनः ॥ २८ ॥
 न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥
 प्रैमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं समः ॥ २९ ॥
 इति श्रवेणं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥
 चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वैधे महाकपिः ॥ ३० ॥
 स तस्य तौनष्ट्व्यान्महाजवान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ॥
 जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥
 तत्तस्तेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिकमश्विनिर्जितः ॥
 प्रैममनीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२ ॥
 स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुकः खड्गधरः समुत्पतन् ॥
 तपोभियोगादपिबुधवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥
 ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ॥
 समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥
 स तं समाविध्य सहस्रशः कृपिर्महोरगं गृह्य हवाण्डजेश्वरः ॥
 दृष्टोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोचमः ॥ ३५ ॥
 स भगवाद्भरुकटीशिरोधरः क्षरभसृङ्गिर्मथितास्थिलोचनः ॥
 सै भग्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥
 महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥
 महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥
 सुरैश्च सेन्द्रैर्भृञ्जजातविस्मयैर्हते कुमारैः स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥

रित्यादिना ॥ २५—२६ ॥ अतिसहः अतिसोढा ।
 कर्मगुणोदयात् शुद्धकर्मोत्कर्षाभिपूजे ॥ २७—२९ ॥
 परस्य शत्रोः । प्रवेगंतर्कयन् आलोचयन् । स्वकर्म-
 योगं विधाय युद्धकर्मं च सङ्कल्प्य । पूर्वमश्वान्
 हत्वा ततो रथं भङ्ग्यामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ३० ॥
 विवर्धने सव्यापसव्यभ्रमणेपि । भारसहान् रथभा-
 रसहान् ॥ ३१ ॥ तलेनाभिहतः अतएव पिङ्गाधिप-

मश्विनिर्जितः हनुमता निर्जित इत्यर्थः । प्रैममनीडः
 प्रभभ्रमरयाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इका-
 रान्तत्वमार्थः ॥ ३२ ॥ मरुतामालयमुत्पतन् कपिरिव
 अभवदितिशेषः ॥ ३३—३४ ॥ गृह्य हवेत्यत्र गुण-
 भावार्थः ॥ ३५ ॥ प्रविकीर्णबन्धनः प्रविकीर्णक-
 द्यादिबन्धनः । प्रमिन्नसंधिरितिसंधिबन्धभङ्गस्योक्त-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः । नभश्चक्र-

धर्षप्रकाराहवकर्मशालिनः । अत्र अस्मिन्काले । अस्यप्रमाणेमेमतिर्न जायते । प्रमाणेमादितरत्र जायते इति पाठे अयं जनद्विषत्स-
 सैव हनुमतो मादितरिति निर्देशः ॥ ३६ ॥ ति० स्वकर्मयोगं स्वसकर्मणियों ज्ञानबलविशेषावस्थानलक्षणमुपात्तं ॥ ३० ॥
 शि० विवर्तने अनेकविधमण्डलगमने । समाहितान् प्राप्तशिक्षानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. म. ट. प्रमुखागतः. २ ख. — ट. शीघ्रैर्गामिनः. ३ क. — झ. ट. प्रमापणं ह्यस्य ममास्य. ४ ख. क. झ.
 र्थ. क. झ. ट. ममेतदानीं. क. च. छ. ज. वधेदुरात्मनः. ५ क. छ. झ. झ. ट. तौनष्ट्व्यान्महाजवान्. ६ ख. क. च. ट.
 संभ्रमनीडः. ७ क. — ट. संभ्रमसन्धिः क. ग. प्रभ्रमसन्धिः. ८ क. झ. ट. चक्रचरैः समागतैः. घ. चक्रचरैर्महाव्रतैः.

निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥

तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणीः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इन्द्रजिता हितोपदेशपूर्वकरावणप्रेरणया रणावहनुमन्तप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ इधुमता छाधवातिशयेनेन्द्रजिताया-
दीनामोषीकरणे इन्द्रजिताग्रहाख्येण तद्वन्धनम् ॥ २ ॥ अस्त्रमोचनसकृत्स्यापि रावणदुर्शनंदिमशोचनायास्त्रमनुवर्तमान-
सहदुमतोराक्षसैरामणसमीपमापणम् ॥ ३ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताऽक्षे निहते कुमारे ॥

मनः समाधाय तैदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं संरोषम् ॥ १ ॥

त्वमस्त्रविच्छेदविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ॥

सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २ ॥

तवास्त्रबलमासाद्य नौसुरा न मरुद्गणाः ॥ न शोकः समरे स्यातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥

न कश्चिन्निषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः ॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥

दैवकालनिभामञ्जस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥

न तेऽस्त्यश्वक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमञ्चणे ॥

न सोस्ति कश्चिन्निषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५ ॥

ममादुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ॥

न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥

वरैर्वा ॥ ३७—३८ ॥ इति श्रीमतेविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
ण्डन्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

मनः समाधाय धैर्यं कृतेत्यर्थः ॥ १ ॥ अस्त्रवित्

अस्त्रास्त्रवित् । संचितास्त्रः संचितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥

तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न नश्यन्तीत्यर्थः

॥ ३ ॥ निषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः

कश्चिन् । “सुप्सुपा” इति समासः । सर्वेप्राप्तश्र-
माइत्यर्थः । इरिह्याद्योपि श्रमंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ४ ॥ समरेषु कर्मणा

पुरुषकारेण । ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपू-

र्वमञ्चणे विवेकपूर्वविचारे । अकार्यं अज्ञातकार्यं ।

ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । संग्रहेषु संगृह्यन्ते

भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः ।

तेषु त्रिण्वपि यस्तवास्त्रबलं क्षारीरं बलं च न वेद स

नास्ति । सर्वलोकप्रख्यातशस्त्रास्त्रबलसंपन्नस्त्वमित्यर्थः

॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसंकटे । निश्चितार्थं निश्चितज-

यहृपार्थं । त्वां आसाद्य विचिन्त्य । मे मनः श्रमं न

स० समाधाय पुत्रशोकोपहतमनःपुनः कार्ययौरवाद्द्वैर्येणैकाग्रविधाय । इन्द्रकल्पं इन्द्रोपमं कर्पिप्रति इन्द्रजितं समादिदेश ।
अवेनानायासेन हनुमन्मन्त्रेण समर्थ इति प्रमेण समादिदेशेति भावः सूचितो भवति । इन्द्रकल्पं इन्द्रसमसमरेकलो दक्ष इतीन्द्रजितो विशेष-
र्थात् । एतत्तद्वत्कल्पशब्दः । प्राक्पक्षे प्रलय इति विवेकः ॥ ति० मनः समाधाय पुत्रनाशविधमपि चेतोधीरतयाऽप्रकाशितमर्थ-
प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥ स० सुरेश्वरसमाश्रिताः केप्यन्ये न शक्नुवन्ति । ॥ ३ ॥

[पाठः] १ क. म. म. ड. सुतोपमंरणे. २ क. ख. ग. ड.—ड. तदेव. ३ ख. म. म. ड. सदैवकल्पं. ४ क. क.
ड. सरोमः. ५ क. ख. घ. ड. ज.—ड. च्छेदयता. ६ ड. च. छ. झ. म. ड. त्वदस्त्र. ७ क. म. ड. ससुरास्त्रमस्त्राणां.
८ क.—ड. दैवकालप्रपन्नव.

निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रययिनः ॥ ७ ॥
बलानि सुसहृद्धानि साधनागरयानि च ॥ सहोदरस्ते दयितः कुमारोऽप्यसुदितः ॥ ८ ॥
न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वप्यरिनिषूदन ॥ ९ ॥

इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥

त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥

बलावमर्दस्त्वयि सन्निकुष्टे यथागते शान्त्यति शान्तशत्रौ ॥

तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वात्मविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥

न वीर सेनागणशोच्यन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ॥

न मूर्खतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाभिकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥

सच्छति विषादनगच्छतीत्यर्थः ॥ ६—८ ॥ त्वयि मे
अस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः । सः तेषु नास्त्येवहीति
योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराध्यक्षकुमारान्तमारकं
मविमत् प्रशस्तमतिर्युक्तं । बलं शरीरं । प्रभावं
श्रुतः शक्तिः । पराक्रमं पौरुषं ॥ १० ॥ शान्तशत्रौ
शमिवशत्रौ । शत्रुशमनस्वभाव इति यावत् । वा
दान्तशान्त—”इत्यादिना निपातनाणिलोप इवभा-
वंश्च । त्वयि संनिकुष्टे कपेरासभे सति । यथा
बलावमर्दः सेवाक्षयः । शान्त्यति । तथा आत्मबलं
परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व । बलनाशात्पूर्व-
शेष शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ हे वीर गणशोचि
गणानां शोचयितरि । शोचतेर्ष्यन्तात्किम् । एकदा

ऽनेकग्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमसि निमित्ते सेनाः
नावन्ति न रक्षन्ति । युगमदनेकविनाशके सेना अग्रयो-
जिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मा मच्छेत्यर्थः ।
उपायान्तरं प्रतिषेधति—न वज्रमिति । अलसह
हनुमद्विषये जीर्णसारं । वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषं ।
आदाय न विश । उत्समीपमिति शेषः । सत्र हेतुसाह-
—न माकृतस्येति । अस्य गतिप्रमाणं माकृतस्य
नास्ति । माकृतादप्यतिशयितगतप्रमाण इत्यर्थः ।
अतस्तरसा यथा कयापि विशा संमागम्य प्रहर्तुमि-
न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः । यदि समीपमाग-
मिष्यति तदा मुष्टयाविमिरेव निहन्म्य इत्याशङ्क्यह-
—न चेति । अभिकल्पो हनुमान् करणेन मुष्टया-

शि० ननुतर्हि यमापिबधः स्यादित्यत आह—नेति । मे ममसंबन्धीयस्सारोबलं त्वय्यस्ति सः तेषु निहतेषु नैव । एतेनास्ति-
प्रबलत्वात्समवधो नमविष्यतीति ध्वनितं ॥ ति० यद्वा मेसारः सर्वजगज्जयसामर्थ्यं स त्वय्येव त्वत्साहाय्यनिमित्त एव । ननु तेषु
यत्तत्साहाय्यनिमित्तक इत्यर्थः ॥ सु० सारोबलं यस्त्वयि । स तेषु पूर्वविनाशितेषु नेति मे ममरोचन इति वा भाटीति वा
कमाचतुर्थीषष्ठीकाऽऽश्रयणीयेति शेषोच्येयः ॥ ९ ॥ सु० बलावमर्दः अलसदीयैस्सह त्वयिसंनिकुष्टे हनुमत्समीपं प्राप्तेऽस्ति ।
शान्तशत्रुः नाशिताक्षादिः शान्त्यति शान्तोभवति सुतोभवतीति यावत् । तथा आत्मबलं परबलं च समीक्ष्यारभस्व ॥ ११ ॥
सु० हनुमद्बलाकर्णनदीसदृशः सेनादिवत्प्रभमत्तो न साहसं कुर्वितिसुतं प्रति शंसति—नेति । हे वीर आरम्भान्तगमिन् ।
गणशः सङ्कीर्णताः सेनाः न नोपयुक्ताः । तत्र हेतुव्यवन्तीति । स्वाभिर्नगमयित्वा पलायन्ते । उत्तमार्थः । विशालसारं वज्रमा-
दायपिनप्रयोजनं । माकृतस्य हनुमतः । गतेः प्रमाणं इयता । न नास्ति । करणेन सेनादिरूपेण । अभिकल्पोऽयं न च
न्याय्य इति शेषः । यद्वा नवीर न विनश्येतीत्येवमादौ न्याय इति नवीरः तत्संबुद्धिः । सेनाः गणशः अच्यवन्ति नच्यवन्ति
स्वस्वलाभेनाङ्गप्रतिनोपसर्पन्ति । “अमरानोनाः प्रतिषेधे” इत्यनुशिष्टं अ इत्यव्ययं । ततश्च अच्यवन्तीति पदद्वयं । अथवा
नसेना इत्यनेनाक्षेपोऽस्ति । अतः समासोपपत्तिः । विशालसारं वज्रं तन्नामकायुधमादायपिन न गच्छतस्वकृत्यं । अतस्तेन इति
भावः । यद्वा हेनवीरगणश स्वसंधसुखद सेनाउच्यवन्ति परिसर्पन्ति । नच्यवन्ति उच्यवन्तीत्यत्र एकचकारद्विचकारपदयो-
रुच्चारणवैलक्षण्यावश्यभावात्कथमेवंपदमिति वाच्यं । “असिद्धवद्वाभावा” इति सूत्रमहाभाष्ये “नच्यवन्ति परस्यैकस्यवानेक-
स्यवोच्चारणश्रेयवर्णप्रतिविशेषोक्ति” इत्युक्तेः । इदं प्रकारस्तु भाष्यदीपिकायुक्तायां विनाशायामस्मृतायां विस्तरतश्च दक्षितस्ततोऽनुसंधेयः ।
कृतः सेनाप्रयोजननास्तीत्यत आह—नेति । विशालसारं वज्रमादाय न नायाति । एकवचनेन एकवज्रमादाय नायाति किंतु बहुवज्रा-

[पा०] १ ग. ज. न. सेनाप्रनायकाः. क. ह. ट. सेनाप्रगमिनः. २ ग. मेघनसस्सारो. ३ क—ट. निरीक्ष्य. ४ क.
च. छ. झ. न. बलावमर्दः. ५ क. च. छ. झ. न. शान्तशत्रुः. ६ क. ग. क.—न. माकृतस्यास्ति गतिप्रमाणं.

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ॥

स्मरंश्च दिव्यं धनुषोत्सवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारमस ॥ १३ ॥

न खल्विदं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥

इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १४ ॥

नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ॥ अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५ ॥

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ॥

चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतियक्षबुद्धिः ॥ १६ ॥

विना । हन्तुं न शक्यः । अग्नितुल्ये मुष्ट्याविप्रहारा-
प्रवृत्तेरितिभावः ॥ १२ ॥ तर्हि कथं कर्तव्यं तत्राह
—तमिति ॥ तं पूर्वोक्तमर्थं एवं । सम्यक् । प्रसमीक्ष्य
विचार्य । स्वकर्मसाम्यात् स्वकार्यसिद्ध्यर्थं । फलस्यापि
हेतुत्वात्पञ्चमी । साम्यं समत्वं । अन्यूनान्तरिकत्वं ।
समाहितात्मा एकाग्रचित्तः । दिव्यं धनुस्संबन्धि
अस्त्रवीर्यं अक्षयलं । स्मरन् व्रज । अक्षयलं विना स
मिगृहीतुमशक्यः । तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेत्तिभावः
॥ १३ ॥ अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न

श्रेष्ठा खलु । नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः स्वत्प्रेषणवि-
षया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणां ।
क्षत्रस्य तदनुष्ठानः क्षत्रियस्य च मता उचिता ।
यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्त्रीयेषु सत्सु
प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति
भावः ॥ १४ ॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं ग्रहरणसामर्थ्यं ।
अवश्यं बोद्धव्यं स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च
काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वान्पक्षानपि स्मर्त-
व्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता

नांदायायातो वासवापेक्षयायमतिशयितबलवत्केपोनकार्यइतिभावः । यथोक्तसंग्रहे—“ नन्वेकमग्नौपुमेतिषज्जीदशास्यपो-
रोनखनामवज्रः ” इति । योमादतः अग्निकल्पः अग्निसदृशः । आध्वन्येनन । “ अग्निर्वैदेवानामवमः ” इतिश्रुतेः । अतः
करणेन कस्य आरमनः । रणेन युद्धेन अस्त्रमातियुद्धेन । मायामयेनेतियावत् । यद्वा कथान्दःकृतिसत्तवाची । कपटेल्यत्रका-
पवत्कृतिसत्तपदवत्त्वंचविषयतइतिकेषकविसंप्रदायात् । केनकृतितेनरणेनहन्तुं नहन्तुयोग्यइत्यर्थः । केनापिकरणेनहन्तुंनश-
क्यइति । अलसत्वं पर्याप्तबलं । वज्रमिव वज्रवत्हन्तुमन्तं । आदायविधा लक्ष्मामितिशेषः । हेधालस न्यायमार्गेणयुद्धंकरुमश-
क्यं । धरं अलं अत्यन्तं । रत्नधोरभेदात् । दर्शनात् वैरिवर्जनाद्गोहृष्टः तद्वाच्यं । अर्थोभाष्यत् । तंहुमन्तमाशयेतिपूर्ववत् ।
यत्तुनायोभिभेदेनतत्रापेक्षयायतिसमानार्थत्वेनपञ्चमीप्रसौप्तसप्तमीत्वात् । अलसेवार्तोःपर्याप्त्यर्थत्वेनपर्याप्तसारमितिब्याख्यातुंयोग्यं ।
कुण्डलेत्यर्थस्ततोऽलामादितितीर्थोपरिसाहसंस्कृतं तसु प्रथमपक्षेतदुक्त्यैव द्वितीयपक्षे कुण्डभारमित्युक्त्यैवतनुक्तं । तथाहि । शब्दे-
न्युक्तेनरे “ तत्त्वसंबन्धसामान्येषामैवसमासः । भीमार्थानामिति हेतुलप्रकारकयोधेत्वीयावाघनार्थविभक्तिप्रकरणे नकृतं ।
कारकलप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिभावः । किंचहेतुलाविषयार्थासंबन्धित्वेनविषयवापष्टीमुभारंमेपिकोप्या । अभ्युचयेनाहेत्यादि” ।
कृतिचेत्यादाविषयगणशोचीतिनिमित्तसप्तम्युपपत्तेः । मारुतलोति । किंचिद्रूतमित्युक्तिस्तु तद्वलासहिष्णुतयेतिशेषः ॥ १२ ॥ ति०
स्वकर्मसाम्यात् क्षेत्रैवकर्मणःप्रकृतकार्यस्यसाम्यात्सिद्धेःसंपादनीयत्वात्त्वं समाहितात्मा समाहितचित्तोभूत्वा अस्यविषये दिव्यं
धनुषोवीर्यं दिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यस्मरन् निधिनन्दनञ्च गच्छ ॥ स० एवं एवंविधं तंहुमन्तं अर्थं लक्षप्रयोजनंचप्रसमीक्ष्य स्वकर्म-
साम्यात् स्वव्यापारानुगुण्यात् । समाहितारमा अस्त्रहन्तुमतः अस्त्रधनुषोवीर्यंचस्मरन् व्रज । तेकर्म व्यापारः अस्त्रतं फलपर्यवसा-
यिण्यास्तात्तयासमारमस ॥ १३ ॥ स० मतिश्रेष्ठ बुद्ध्यावरिष्ठः । यदिल्लव्ययत्तुवीर्यं । ययामत्या लक्षप्रयिष्ठामिदंयमतिर्न-
खर्यः । अथवासंप्रेषयामीतिवत् इयंप्रेरणा न नोचितेत्यर्थः । इयंप्रेरणविषयामतिः राजधर्माः राजधर्माः एषांसन्तीतिराज-
धर्माः तेषामस्माकं । क्षत्रियस्वचमता उचिता नान्येषामितिभावः । अतो नानिच्छसक्तिः । एतेन स्वस्वक्षत्रियताभावेपिक्षत्रध-
मोनुष्ठानात्सुप्रप्रेषणंयुक्तमिति सूचयति ॥ १४ ॥ अथराज्ञःक्षत्रियस्यचक्रुस्पमाह—नानेति । नानाशास्त्रेषु धर्मोपवीत्यादिशास्त्रेषु
संग्रामेच वैशारद्यं संपाद्यमितिशेषः । यस्मरणेविषयःकाम्योभवति तेनोक्तं नानाशास्त्रंअवश्यंबोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यद्वा परस्मान्ना-
शास्त्रेषुवैशारद्यमस्ति तथोद्भावश्चमेवबोद्धव्यं । बुद्ध्यापिरेणस्वस्वविजयःप्रार्थ्यएव । अहंजेष्वाभ्येदेतिबुद्ध्यायुद्धमारभ्यमेव । ननुता-
दृशंक्षत्रोरपिनिर्वातितव्यमित्यर्थः । केनितु नानाशास्त्रैरित्योद्धव्यमितिचपठित्वा नानाशास्त्रकरणकंसंग्रामेवैशारद्यसामर्थ्यतवास्ति अ-
तस्त्वयाऽवश्यंबोद्धव्यमेव रणेजयश्चप्रार्थनीयएवेतिब्याचक्षते ॥ १५ ॥ स० दक्षःसुतोयेषांप्रचेतसाम्राज्ञइतिवा तत्प्रभावः तत्स-
[पा०] १ ख. सामर्थ्यसमीहितात्मा. २ ख. घ. ड. च. ज. —ट. धनुषोत्सवीर्यं. ३ ख. —ठ. मतिश्रेष्ठ. ४ क. ख.
न. ट. नानाशास्त्रेषु. ५ ख. च. छ. मोद्धव्यं. ६ क. ख. ट. मतिक्षरेण.

ततस्तैः स्वर्णैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिकृजितः ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥

श्रीमान्पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८ ॥

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः सिंहातीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥

रथं समायुक्तमैसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १९ ॥

स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः ॥ रथेनाभिययौ सिंघं हनूमान्यत्र सोमवत् ॥ २० ॥

स तस्य रथनिर्घोषं व्याखनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हरिवीरोसौ संग्रहदृष्टरोऽभवत् ॥ २१ ॥

सुमहद्वापमादाय शितशल्याश्च सायकान् ॥ हनुमन्तर्मभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२ ॥

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ॥

दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बंधुधा विनेदुः ॥ २३ ॥

समागतास्तत्रं तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥

नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमग्रहृष्टाः ॥ २४ ॥

आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः ॥ विर्ननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥

इन्द्रजितु रथं दिव्यमैस्थितश्चित्रकार्मुकः ॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिस्स्वनम् ॥ २६ ॥

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ॥

कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥

शरप्रवेगं व्यहनत्प्रबुद्धश्चचार मार्गे पितुरग्रमेये ॥ २८ ॥

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्गवान् ॥

धूमोच वीरः परवीरहन्ता सुसज्जतान्वैर्अनिपातवेगान् ॥ २९ ॥

तैस्तस्तु तत्स्यन्दननिस्स्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ॥

विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥

देवाः । तथोक्तं विष्णुपुराणे— “मनसा त्वेव भूतानि पूर्व दक्षोऽसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वांश्चानुरागान्पक्षि-
णस्तथा ” इति ॥ १६ ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७-१८ ॥ पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रप-
शुभिः । सिंहैरिति यावत् । सिद्धाश्च रक्षसां बाह-
नानि भवन्ति । “सर्पहिंस्रपशू व्यालौ ” इत्यमरः ॥ १९-२० ॥ व्याखननमित्यत्र व्या इति लुप्तषष्ठी-

विभक्तिकं पृथक्पदं । कार्मुकस्येत्यत्र स्वनमिति वा
अध्याहारः ॥ २१-२२ ॥ संयति युद्धे । जातहर्षे
जातोत्साहे ॥ २३ ॥ चक्रचराः सङ्घचारिणः
॥ २४-२५ ॥ तडिदूर्जितनिस्स्वनं । अत्र तडिच्छ-
ब्देन तत्सङ्घातोऽनिहृच्यते । विद्युत्सङ्घातनिस्स्वनमिति
पूर्वमुक्तत्वात् । अशनिबहुदन्तिस्स्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥
सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ शरप्रवेगं
व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८-३० ॥

मानपराक्रमः । दक्षशुतानां नारदेन नाशितत्वादेव मेवाथो बोध्यः ॥ १६ ॥ स० इन्द्रकल्पः इन्द्रादपिसमर्थः ॥ १९ ॥ त्रि०
तडिदूर्जितनिस्स्वनं तडिभिर्ममूर्जितस्वनं च ॥ २६ ॥ रामानु० सुपत्रिणः पत्रिणः प्रकाशपत्राः । शोभनाश्वतेपत्रिणश्चेति विग्रहः

[पर०] १ क. झ. ट. विष्णुलाक्षो. २ घ. क. झ. ट. पर्वणि. ३ क. ख. पक्षिराजानिहृष्टस्य. ४ क. झ. ट. सतुतीक्ष्ण-
५ क. च. झ. ट. मत्स्यवेगः. ६ क. विष्णुदः. ७ क. झ. ट. इन्द्रजिष्वापमादाय. ८ ग. घ. छ. ज. झ. ट. मभिप्रेक्ष्य-
९ क. विविधाः. १० क. घ. सत्रस. ११ क. झ. ट. ननादच. घ. ननादसुमहावेगं. १२ क. झ. ट. माश्रितः. १३ ग. क.
झ. ट. रप्रमेयः. १४ ग. ज. घ. तीक्ष्णवेगान्. १५ क.—च. ज.—ट. सुसज्जतान्. १६ क.—ट. वज्रसमानवेगान्. १७ क.
ख. घ. च. छ. ज. झ. खतस्य. १८ क. सङ्घभेरी.

शराणामन्तरेष्वाशु ध्वेर्वर्तत महाकपिः ॥ हरिस्तस्यामिलक्ष्यस्य मोघयैल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२ ॥

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्बुद्धयुत्तमम् ॥ ३३ ॥

हनुमतो वेद न राक्षसोन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोन्तरम् ॥

परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४ ॥

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वभोगेषु च संपतत्सु ॥

जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३५ ॥

ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये ॥

अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥

ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७ ॥

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुमस्तितात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥

तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ॥ अमवभिविचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥

ततोऽथ बुद्ध्या स तदस्त्रबन्धं ग्रभोः प्रभावाद्भिन्नात्मवेगः ॥

पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥

ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिभक्षितम् ॥ हनुमोश्चिन्तयामास वरदामं पितामहात् ॥ ४१ ॥

न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥

इत्येव मत्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मेयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥

स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥

विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाह्वामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥

अमिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणं लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥ ३१ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ मनोग्राहि मनआकर्षकं ॥ ३३ ॥ अन्तरं छिद्रं ॥ ३४ ॥ अभोगेषु शरेषु संपतत्सुपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति । विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गीत्यर्थात्कर्मकर्तरि लट्प्रशान्तजिवेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसंधाने समाहितात्मा अग्रमत्तचित्तः । स महात्मा इन्द्रजित् ।

महतीं चिन्तां जगाम ॥ ३५ ॥ अवध्यतां तस्य कपेस्समीक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६—३७ ॥ निजग्राह बबन्ध ॥ ३८—४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिभक्षितं । विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः । आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहं ॥ ४३ ॥ स्वस्यादित्यमासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वात्

॥ २९ ॥ शि० शरेषुसंपतत्सुसत्सु अतएव लक्ष्ये हनुमति । विहन्यमाने ताव्यमानेसत्वेन ननुप्राणैर्विमुच्येसतीत्यर्थः । महारमा अतिप्रयत्नवान् । समाधिसंयोगेनअतिविचारकालप्राप्त्यासमाहितःएकाग्रकृतः आत्मानमनोयेनसः । हन्तेस्तादृशार्थकत्वंतु "मोक्षहेतुद्वयः" इत्यादौप्रसिद्धं । तुषाब्दएवार्थः ॥ ३५ ॥ स० पितामहमहेन्द्राभ्यांरक्षितसमभयंनजायते । अत्रयद्यपि

[पाठः] १ क. घ. अ. मन्तरेष्वेव. २ छ.—ग. व्यावर्तत. ३ घ. क. छ. झ. म. ट. मोक्षयन्. ४ घ. मन्तोग्राहं. ५ क. ग. घ. मन्तुतं. ६ झ. विशारदः. ७ क.—घ. नमेजबन्धस्य. ख. घ. नमेजबद्धस्य. ८ ख. घ. क. घ. अ.—ट. इत्येवमेव. ९ ग. घ. अ. समात्मयोगेनः.

ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्शनः ॥ राक्षसेन्द्रेण संवादस्तादृक्कन्तु मां परं ॥ ४५ ॥

स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिश्चयेष्टः ॥

परैः प्रसङ्गाभिगतैर्निगूढ नैनाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४६ ॥

ततैस्तै राक्षसा इष्टा निर्विचेष्टमरिन्दमम् ॥ बबन्धुः क्षणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४७ ॥

स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसङ्ग वीरैरभिनिग्रहं च ॥

कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवसेदिति निश्चितार्थः ॥ ४८ ॥

स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोक्षेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४९ ॥

अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ॥

विमुक्तमक्षेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो क्षनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ५० ॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मगतिर्विमृष्टा ॥

पुनश्च नास्ते विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स सर्वे ॥ ५१ ॥

अक्षेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभितैश्च बन्धैर्नैपीडितः ॥ ५२ ॥

हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥

अथेन्द्रजितं प्रसमीक्ष्य मुक्तमक्षेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ॥

व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५ ॥

कोऽयं कस्य कृतो वीऽत्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीराणां तत्र संजहिर कथाः ॥ ५६ ॥

मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ गुणदर्शनः गुणपर्यवसायी ।

संवादः ॥ ४५—४६ ॥ क्षणवल्कैः क्षणत्वमिमः ।

संहतैः सज्जीकृतैः । द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥

राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं व्यवसेदिति

निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति संबन्धः

॥ ४८—४९ ॥ अन्येतक्षणवल्कलादिनां । बद्धः

अस्त्रं नानुवर्तते । नाक्षेणं बद्ध इव वर्तते इत्यर्थः

॥ ५० ॥ मगतिः अज्ञातमन्यप्रवृत्तिः । न विमृष्टा

नपर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण संहानं वस्थानस्यैव

अज्ञातस्त्वभावमनालौक्य क्षणबन्धादिकं राक्षसैः

कृतमिति भावः । अक्षेविहते अज्ञाते प्रतिहते ।

अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव अज्ञातं

प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह—पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते

प्रयुक्तं अज्ञातं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्व इत्यनन्तरमि-

तिकरणं बोध्यं । इति चिन्ता । जगामेति पूर्व

संबन्धः ॥ ५१ ॥ नावबुध्यत नावधृतवान् ॥ ५२—

इन्द्रजितोभयं इन्द्रक्षितस्यापि भवेत् । तथापि “ इन्द्रो वृत्रं हत्वा मरुतां नास ” इत्युत्पादवृत्रहननलब्धमहत्त्वगुणविशिष्टेनेन्द्रेण रक्षि-

तस्त्ववरदानेन लोकदृष्ट्या संरक्षितस्य भयं नेत्युक्तिर्युक्तेति बोध्यं । आभ्यांसमुच्चिताभ्यामित्यर्थकरणे न चास्त्वानचोत्तरं ॥ ४४ ॥ ति०

इममर्थमिन्द्रजिदपि हातवानित्याह—अथेति । अक्षेणविमुक्तं विचार्य ज्ञात्वा । अन्येन बद्धोपि हनुमानस्त्रमनुवर्तते अक्षेण बद्ध इव

वर्तते इत्यपि विचार्य चिन्तामाजगामेति संबन्धः । नान्येन बन्धोपानुवर्ततेऽस्त्रमिति पाठे चिन्तास्वरूपमिदं । राक्षसैः स्वकृतबन्धनब-

द्धात्सैर्दजगामेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ति० चिन्तामाह—अहो इति । पाठान्तरे चिन्तान्तरमिदं । मया कृतं महत्कर्म निरर्थकं तैराक्षसैः ।

यतस्तैर्मगतिर्न विमृष्टा न विचारिता । अन्यबन्धेन बन्धनोपानुवर्तते इति तावदिति तावदिति । पुनरस्त्रं तदेव प्रयोज्यं तत्राह । अज्ञेनास्त्रोप-

हते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगान्तरं । न प्रवर्तते । अतः सर्वव्यसंशयिताः संशयितजया एव । मुक्तोऽयं संशयविह्वलादिति भावः

॥ ५१ ॥ ति० अवबुध्यते रन्तर्गतित्यर्थं यथा नावबोधयति स्म अज्ञानोक्षणप्रकाशयति स्मित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तौ ० अत्र रावणपुरे ।

[पा०] १ ग. क. च. झ. ञ. ट. महन्ने गुणदर्शनं. २ ग. निशाचरीसौ. ३ क. म. झ. म. ट. ततस्तै. ४ क.—घ.

च. ज. म. बन्धनं. ५ क. झ. अ. ट. रभिगर्हणं च. ६ क. न. छ. झ. ट. अथेन्द्रविर्ता. ७ ख. घ. क. झ. ट. चिन्तामन्येन.

८ क.—झ. ट. निरर्थकं. ९ घ. क. झ. ट. मवबुध्यते. १० क. झ. ट. कालमुष्टिभिः. ११ ग. न. छ. ज. म. द्रुमचीरवल्कैः.

१२ क.—ट. पापि. १३ क. ट. कोभ्युपाश्रयः. १४ क. झ. ट. इष्टा संजहिर.

हन्यतां दहतां वाऽपि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संकुद्धाः परस्परमथाशुषन् ॥ ५७ ॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ॥

ददर्श राक्षः परिचारवृद्धान्मृदं महारक्षविभूषितं च ॥ ५८ ॥

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥

राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ६० ॥

स रोषसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दृशाननस्तं कपिमन्वेक्ष्य ॥

अथोपनिष्ठान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत् प्रति भैक्षिमुख्यान् ॥ ६१ ॥

यथाक्रमं तैः स कैपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ॥

निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽसि ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

हनुमता रावणसमृद्धिमितिशिष्येणात्मन्येवैवमालेपा तल्लब्धवद्वर्त्तमाने सहाकसुररक्षोक्रान्तमौलोक्षणम् ॥ १ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमात्रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥

आजमानं महार्हेण काश्चनेन विराजता ॥ भुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥

वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥

महार्हैर्धौमसंवीतं रक्तचन्दनरूपितम् ॥ खनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधामिश्र भक्तिभिः ॥ ४ ॥

विभूतैर्दर्शनीयैश्च रक्तधैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलंबदशनच्छदैः ॥ ५ ॥

शिरोभिर्दशभिर्विरं आजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥

५७ ॥ परिचारवृद्धान् अमालवृद्धान् ॥ ५८—६१ ॥

कार्यार्थं कर्तव्यार्थं । अर्थस्य कर्तव्यार्थस्य । मूलं निमित्तं प्रेषयितारमित्यर्थः । अन्त्योर्विपृष्ट इत्यनेन संबन्धः । श्लोकान्त इतिकरणबोध्यं । वक्ष्यमाणसंग्रहोऽयं ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-मद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-व्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

कर्मणा तस्य विस्मितः युद्धार्थं रावणेनागन्तव्य-मिति मया यत्नः कृतः स तु नीतिज्ञ आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निबध्यानीतवानित्यानयनकर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १—२ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र आजमानमित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥ भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथातुलिप्त इत्यर्थः ॥ ४—६ ॥

कोव्यपाश्रयः कोवाश्रयः ॥ ५६ ॥ ति० मन्त्रीन् मन्त्रिणइत्यर्थः ॥ स्त० मन्त्रएवामस्तीतिमलर्थे तद्विताइतिबहुवचनहापितेका-इप्रत्ययेतति मुख्यमन्त्रीन् ॥ ५१ ॥ ति० कार्यं कर्तव्यं । अर्थः तत्प्रयोजनं च । समाहारद्वन्द्वः । अर्थस्यमूलं उक्तप्रयोजनप्रव-र्तकं । उत्तराशयस्तु दुर्लभकृत्यं प्रेरकः प्रीतिवदिति ॥ ६२ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

कृतक० तस्य इन्द्रजितः । यत्पुरावणस्येति तत्र । तेन हनुमतिकत्याधिकर्मभोक्तृत्वात् ॥ स्त० तस्य रावणस्य । कर्मणा स्वयंमहाराजइतिसाक्षादसंभाष्य मन्त्रिमुखेनवाचयामासेत्येवंरूपकर्मणेत्यर्थः ॥ १ ॥ ति० भक्तिभिः शैवमिपुण्ड्रवद्वचनाविशेषैः ॥ ४ ॥ ति० विचित्रं आश्चर्यभूतैः । दशनच्छदैः प्रलंबं लंबदशनच्छदं तं ॥ ५ ॥ स्त० शिरोभिर्दशभिरित्यनेन हनुमद्ग्रीवा- [पा०] १ च. छ. ज. न. ज्वलन्तमिव. २ इ.—ट. सुख्यमन्त्रीन्. ३ क. म. ट. कपिद्विपृष्टः. ४ ख. क. भूषितं. ५ क. म. ट. विचित्रदर्शनीयैश्च. ६ क. म. ट. महादंष्ट्रप्रलंबं.

नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचन्द्राभवकेण संबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥
 बाहुभिर्बद्धकेपुरैश्चन्दनोत्तमरूपितैः ॥ आजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैर्विवोरगैः ॥ ८ ॥
 महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगैस्संस्कृते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥
 अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ॥ बालव्यजनहस्ताभिरारात्समृपसेवितम् ॥ १० ॥
 दुर्धरेण प्रहस्तेन महापाश्वेन रक्षसा ॥ मणिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्मिकुम्भेन च मणिना ॥ ११ ॥
 सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः ॥ कुत्सं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥
 सचिवैर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः ॥ अन्वाख्यमानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥
 अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमान्तितेजसम् ॥ विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥
 स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमेविक्रमैः ॥ विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥
 आजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमाज्जाक्षसश्वरम् ॥ मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥
 अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्ता ॥ १७ ॥
 यद्यधर्मो न बलवानस्यादयं राक्षसेश्वरः ॥ स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥
 अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककुरित्तैः ॥ तेन बिभ्यति खल्वसाल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥
 अयं द्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्हरिः ॥
 दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावमभितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

महस्तेन रावणमेरुणवाहनुमन्प्रति तत्स्वरूपमभेदसह वनमञ्जनराक्षसहनमयोव्यमयः ॥ १ ॥ हनुमता महत्स्वा-
 क्कपीकरणेनरावणप्रख्ये वनमञ्जनाक्षराक्षसक्षपणयोः क्रमेणतद्दर्शनात्प्ररक्षणार्थोक्तिः ॥ २ ॥ तथास्तमिति रामकृत-
 त्वादिनिजतत्त्वनिवेदनेनसह स्वस्वमहावरात्तद्व्याप्यत्वनिवेदनपूर्वकं तद्दर्शनार्थमस्मानुवर्तनेनोक्तिः ॥ ३ ॥

रौद्रदीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ कौपेन महताऽऽविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥

पूर्णचन्द्राभवकेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन । वक्त्रं
 नायकरत्नं अभितौल्यमुक्तामणिमण्डलं ॥ ७ ॥ केयूरं
 भुजोपरिधार्यमाणमाभरणं अङ्गवं बाहुमध्यस्थाभरणं
 ॥ ८—१० ॥ मणिभिः प्रशस्तमधैः । अतस्तचि-
 वैरित्यपुनरुक्तिः ॥ ११—१७ ॥ अयं रावणकृतः
 अधर्मः बलवाज्जसाद्यदि । तदायं राक्षसेश्वरः

सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥
 तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १९—२० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनप-
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

बाणः महाबलिसुतः । अनेन तेनापि किञ्चित्

र्युद्धकाल इव रूपविशेषमदृष्टमिति सूचयति ॥ ६ ॥ ती० मञ्जी बुद्धिसहायः ॥ ११ ॥ सचिवः कार्यसहायः ॥ १३ ॥ ति०
 सर्वसंपत्तिमतोप्यधर्ममतोमहान्दोषइत्याह—यदीति । बलवान् एवंविधसमृद्धावप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मोयस्मिन्नस्मात्तदाऽनराक्षसे-
 श्वरः शक्रस्यसुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षितास्यात् । यद्वा अधर्मइत्यर्थोऽप्यजन्तं । अयंबलवाज्जाक्षसेश्वरः यद्यधर्मवाक्यस्यात् तदा
 शक्रस्येत्यादिप्राग्वत् ॥ १८ ॥ ती० क्रूरैः भीषणैः । दृशंसैः परद्रोहाचरणशीलैः । तेन पूर्वोक्तेनाधर्ममेष । ति० केनबिभ्यतीति-
 पाठे केन इतिपदच्छेदः ॥ १९ ॥ इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ख. क. च. ज.—ट. सबलकर्मिवा. २ ख. घ. क. भूषितैः. ३ क.—ह. ट. मानाङ्गदैर्मनैः. ४ क.—ट.
 चित्रितैः. ५ घ.—ट. उपोपविष्टं. ६ क. ह. ट. दर्पितं. ७ क.—ट. शुभबुद्धिभिः. ख. घ. बहुबुद्धिभिः. क. हितबुद्धिभिः.
 ८ क. ह. ट. आभासमानं. ९ घ. घ. तमितौजसं. १० क. ह. ट. सर्वबिभ्यति. ११ क. बहुविधावकारमविमान्. १२ क.
 च. छ. ज. समुद्रदीक्ष्य. १३ क.—ट. रोषेण.

अङ्गाहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसा वृतम् ॥ किमेष भगवान्मन्दी भवेत्साक्षादिहामृतः ॥ २ ॥
 येन शशोसि कैलासे मया संचालिते पुरा ॥ सोयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्त्रिद्वानोपि वाऽसुरः ॥ ३ ॥
 स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं अभिसत्तमम् ॥ कालयुक्तमुवाचेदं वचो विष्णुलभ्यवत् ॥ ४ ॥
 दुरात्मा पुच्छयतामेष कुतः किं वाऽस्य कारणम् ॥ वनभक्ते च कोशार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ५ ॥
 मत्पुत्रीमप्रधृष्या वाऽऽगमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पुच्छयतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्रयति हि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कथं ॥ ७ ॥
 यदि तावत्प्रमिन्द्रेण प्रेषितो स्वणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहि मा भूते भयं वानर मोक्षसे ॥ ८ ॥
 यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ॥ त्रैलोक्यमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमांश् ॥

विष्णुना प्रेषितो वाऽपि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ॥ ९ ॥

न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ॥ १० ॥
 अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥
 एवमुक्तो हरिश्चैष्ठस्तदा रक्षेगणेश्वरम् ॥ अन्नवीक्षासि शुकस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ १२ ॥
 भ्रमेन न मे सख्यं विष्णुना नासि चोदितः ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ॥ १३ ॥
 दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभं तदिदं मया ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ॥ १४ ॥
 ततस्ते राक्षसाः माम्ना बलिनो युज्यकाङ्क्षिणः ॥ रक्षणीयं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ १५ ॥
 अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धं देवासुरैरपि ॥ पितामहादेवं वरो ममाप्येषोभ्युपागतः ॥ १६ ॥
 राजानं ब्रह्मकामेन मयाऽस्मन्नुवर्तितम् ॥ विमुक्तो ब्रह्मक्षणे राक्षसैस्त्वभिपीडितः ॥ १७ ॥

सप्तमिषि गम्यते । अत्रेति कारणं ब्रह्मण्यं ॥ ३—४ ॥

दुरात्मा पुच्छयतामिति । अस्य विवरणं कुत इत्यादि ।
 कुतः कस्मादेशादागतः । किं वास्य कारणं । अस्य
 कः प्रेरकः ॥ ५ ॥ मत्पुत्री मयीति शेषः । आयोधने
 युद्धे । किं कार्यं किं प्रयोजनं ॥ ६—७ ॥ यदि
 वैश्रवणस्येत्यादिः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमा-
 ख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८—९ ॥ यन्निमित्तं

कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः
 ॥ १०—११ ॥ रक्षोगणेश्वरमित्यनेन प्रष्टारं ब्रह्मण्यं
 पुष्टतः कृतवानिति गम्यते ॥ १२ ॥ एषा वानरस्य
 ॥ १३ ॥ राक्षसेन्द्रस्य त्वेति शेषः ॥ १४ ॥ प्रति-
 युद्धाः प्रतिप्रहृताः ॥ १५ ॥ ममापीति बवेवेत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ तर्हि कथं बद्धोसीत्यत्राह—राजान-
 मिति । पीडितः बद्धस्सन् । अक्षणे विमुक्तः ।

ति० मन्दी वानरमुखएवप्रमथगणाविपः । स० यद्यपिमादृशतिरिहन्द्रजितप्रतिरावणेनोक्तलाभेयंशङ्कासंभवति । तथापि
 नन्देवाणाभ्यासस्यपराभूतस्वादयेनतच्छहायुजेतिहेयं ॥ २ ॥ ती० घमः मन्मुखसदृशमुखैस्तवनाशोभविष्यतीतिशतः ॥ ३ ॥
 स० दुर्मतिः दुस्सिद्ध्ययं दुःखवाचि । एवमस्मादीयदुःखे मतिर्यस्यसतथा ॥ ६ ॥ स० भद्रं तदित्युक्तिरपरत्ररक्षःक्षयोनकार्यइतिमुमु-
 क्षुर्वाच ॥ ७ ॥ ति० आरूपं चाराणांप्रच्छन्नवेषत्वाच्छपकृतवानररूपं ॥ ९ ॥ ति० वानरमितीदमर्थेऽणन्तं ॥ १० ॥ ति०
 एषा वानराकृतिः । ममजातिरेव जन्मकृतैव । अतोवानरएवाहमिहागतः । राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शनेदर्शननिमित्तं । इहागत-
 स्यर्थः । तदिदं तवदर्शनं युद्धेन प्रकारान्तरेणाशक्यलाभइतिहालातवदर्शनार्थेवर्तनविनाशितं ॥ १३—१४ ॥ ति० इदानीमुक्त-
 प्रयोजनमाह—रक्षणीयमिति । प्रतियुद्धाः मयाप्रतिभटतयास्थितकृतयुद्धाः । स० प्रति स्वयुद्धं प्रति युद्धं मयाकृतंयेषांतेतथा
 ॥ १५ ॥ ति० नन्वेवं माविबन्धाद्यपर्यालोच्यकथंयुद्धं कृतं तत्राह—अक्षैरिति । अक्षैः ब्रह्मास्त्रान्तैः । पाशैः यमपाशान्तैः ।
 एवंत्रैतरपाशकयापिदुरापाशेत्युक्तं । देवाहुरैः मिळितैरपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ती० अनुतवाज्वरगन्धाभावेमिमितिब्रह्माज्ञेणबद्धोराक्ष-
 सैःपीड्यवदत्यतआह—राजानमिति । अस्मन्मुखोपि कार्यवशाद्बुद्धिपूर्वकमेवाहमेभिःपीड्ये । एतन्ममाकिञ्चिद्विमुक्तिमात्रः

[पा०] १ क. स. म. ट. प्रहसिते. २ क. स. म. ट. राक्षसानां च. ३ च. ज. म. कपिरूपमिदं. ४ क. स. क. स. ट.
 यन्निमित्ततो. ५ घ. क. स. ट. देववरोममापिहिसमागतः. ६ क. स. ट. विमुक्तोऽहमक्षणे. य. छ. ज. म. विमुक्तो-
 र्ब्रह्मक्षणे. ७ घ. राक्षसेरिति. क. स. ट. राक्षसैस्त्वभिपेदितः. क. स. ग. छ. ज. राक्षसैस्तत्पिपीडितः.

केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोऽसि त्वान्तिकम् ॥ दूतोऽहमिति विज्ञेयो रौघवस्यामितौजसः ॥ १८ ॥
श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

इतुमता रावणप्रति रामवनागमनप्रभृतिस्त्रीयसीतादर्शनावधिसकलवृत्ताभ्यन्निवेदनम् ॥ १ ॥ तथा राममहिमालुक्कर्ण-
पूर्वकं तस्मैसीतायाः प्रत्यर्पणार्पणयोर्निजजीवितलाभसदभावकारणरवोक्षीर्तनम् ॥ २ ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्वबान्हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदन्यग्रस्तमुवाच दक्षाननम् ॥ १ ॥
अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्त्वालम्बम् ॥ राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पितेव बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशाभिष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥
तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

हिशब्दोपधारणे । ब्रह्माक्षस्य साधनान्तरासहस्रादिति
भावः ॥ १७ ॥ अस्तु सर्वमेतन्महर्शेनार्थं महर्शेन
वा किमर्थं तत्राह—केनचिदिति ॥ १८—१९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डन्याख्याने पञ्चाशः
सर्गः ॥ ५० ॥

सुग्रीवसंदेशात् सुग्रीवसंदेशाद्धेतोः । संदेशप्रापणार्थ-
मित्यर्थः । “संदेशागवाचिकं स्यात्” इत्यमरः । इह
लङ्कार्या । भ्राता भ्रातृवद्वितकरः । अब्रवीत् अप्रा-
क्षीत् । यद्यपि सुग्रीवेण न संदिष्टं तथापि दूतोक्तं
सर्वं स्वाम्युक्तमेवेत्याशयेनोक्तं ॥ २ ॥ समादेशं
संदेशरूपमिति वाक्यविशेषणं । इह अस्मिन्लोके ।
अमुत्र परलोके । क्षमं अभ्युदयसाधनं ॥ ३—५ ॥
धर्म्यं धर्मावन्पेतं । “धर्मपथ्यन्याचाद्वनपथे”

समीक्षणोक्तिक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ १ ॥ अह-
मिति ॥ अहं रामदूत एव संदेशस्तु सुग्रीवस्येति भावः ।

॥ १७ ॥ स० अमितीजसइत्यनेन अन्यारावणोपातयेदेवेति सूचयति । ति० रामकार्येणेति पाङ्कः पाठः । रामस्य त्ववचकः संबन्ध-
स्तत्राह—दूत इति ॥ १८ ॥ ति० नतुरामदूतेनापि सीतान्वेषणमेव कार्यं एवं प्रयासेन महर्शेने किं कलंतत्राह—श्रूयतामिति । वचनं
संदेशवचनं । पथ्यं तदक्षेपकरं । महर्शेने न पुण्यावाप्तिर्मेम । किंतु भ्रूयंति त्वं वचसि सीतया नायासदिति भावः ॥ १९ ॥ इति प-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

ति० सुग्रीवसंदेशकथनव्याजेन सामदण्डान्यतरविषयलक्षणव्याप्यानुसारीनवेति जिज्ञासति—तमित्यादि ॥ स० अन्यत्रः
निर्भीः ॥ १ ॥ ति० अतस्तिज्ञेयकाशिकालोकोक्तिः । स० हेराक्षसेन राक्षसश्रेष्ठ । काठिरावणयोर्भ्रातृसीतादत्तप्र-
काशिकाभूद्विभ्रंतेति । हरीशः कुशलमब्रवीत् । लङ्कारालमुद्दिश्य पृच्छेति मामब्रवीत् । राक्षसेभ्यो हरीशः नृश्रेष्ठोऽपि तेनोक्तं चे-
त्त्वहननमनायासेन कृत्वा सीतानेष्यतीत्यान्तराजिकोऽर्थः । राक्षसेभ्यः हरीशः महासिंहइत्येकपदायाज्ञेयः । तथाभ्रातृत्वेनैव तत्रा-
ज्यग्रहपथिभ्योन्यतातस्यास्तीति सूचयति ॥ २ ॥ स० कपिभ्योऽद्वुतवरलबलेन वा रामरूपबलिष्ठभयनेन वा समादेशमित्युक्तिः ।
रामानु० रावणहृदयपरिज्ञानार्थं तत्कालोदितप्रतिभया सुग्रीवसंदेशकं पथि लावदति—भ्रातुरिति । समादेशं संदेशं । सुग्री-
वसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितयारामसुग्रीवयोः सहसादिकं राजादशरथइत्यारभ्य अनन्तरमयादृष्टादृष्टेतेजनकात्म-

[पा०] १ क.—३. रामकार्येण. २ क. झ. ट. आगतोऽसि. ३ घ. रावणस्य महात्मनः. ४ क. झ. ट. श्रूयतामेव वचनं.
५ ख. घ. स्वान्तिकं. क. झ. ट. स्वान्तिके. क. स्वदन्तिकं. ६ झ. व. ट. राक्षसेश. ठ. राक्षसेम. ७ क. झ. ट.
धर्मार्थसहितं. ८ झ. ट. प्रियतरः. ९ क. झ. ट. सह. घ. चैव. १० क. झ. ट. जनस्थाने प्रपद्यसीतेति विभ्रुता.

स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ॥ ऋक्षमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥
 तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९ ॥
 ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्षक्षणां गणेश्वरः ॥ १० ॥
 त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ॥ रामेण निहतः सङ्ख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥
 स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ हरीन्संभेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥
 तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥
 वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥ असङ्गतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥
 अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ॥ भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥
 सङ्गवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोक्षं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 न हि धर्मविरुद्धेषु बहपायेषु कर्मसु ॥ मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥
 कथं लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ॥ शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥
 न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवामुयात् ॥ २० ॥
 तत्रिकालहितं वाक्यं धर्ममर्थानुबन्धि च ॥ मन्यस्व नरदेवाय जानकीं प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥

इति यत्प्रत्ययः ॥ ६—७ ॥ सुग्रीवेण मयेतिशेषः ।
 बद्धा लोके वकारः स्वास्तानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्ध-
 त्याविशयात् । यद्वा अत्रानुवादात् पूर्वसुग्रीवेणैवं
 वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान्पठतीति समादेश-
 प्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित्प्राहुः ।
 यद्वा सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयो-
 गितया रामसुग्रीवयोस्सह्यादिकं दर्शयति—राजा
 दशरथ इत्यादिना ॥ ८—११ ॥ सत्यसङ्गरः सत्यप्र-
 तिज्ञः । “ कर्तुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापस्तु सङ्गरः ”
 इत्यमरः ॥ १२ ॥ अधश्चोपरि चाम्बरे पाताले भूमौ
 आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ असङ्गतय इति शीघ्रत्वे हेतुः
 ॥ १४ ॥ औरसस्तुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदं ।
 सीतायास्तु कृते सीतालाभाय । तां दिदृक्षुरिति योज्यं
 ॥ १५—१६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीव-
 संदेशं वदति—तद्भवानिल्यादिना ॥ दृष्टधर्मार्थः
 शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूपइत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः
 तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृत-

परिग्रहः । स्वारसिकतपस्कइति यावत् । हेतुगर्भं
 विशेषणे ॥ १७ ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु ।
 धर्मविरुद्धेष्वपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह—बह-
 पायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथं-
 चित्परिह्रियन्त इत्याशङ्क्याह—मूलघातिष्विति ।
 स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु । न
 सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ रामकोपानुव-
 र्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥
 व्यलीकं अप्रियं । “ व्यलीकं स्वप्रियेऽनृते ” इत्य-
 मरः ॥ २० ॥ तत् तस्मात् अधर्मावहत्वाद्रामापरा-
 धस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्त-
 मानकालहितं । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशक-
 त्वेन तत्परिहारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा
 प्रतिदीयतामिति योज्यं ॥ २१ ॥ जानकीहरणे किं
 मानं तत्राह—दृष्ट्वा हीति ॥ यत्सीतादर्शनं दुर्लभं
 इतरवानरालम्भं । तल्लब्धं । तर्हि सा नीयतामित्यत्राह
 —उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं कर्म

अस्मन्तेनप्रतिपादयन्तद्भवानिल्यादिनाकृत्वासुखमवामुवादिशन्तेनसुग्रीवसंदेशंवदति ॥ ३ ॥ त्रि० तामार्गमाणःसरामः ऋक्षमूकं
 प्राप्तः सुग्रीवेणसंगतश्च । अनेनैवज्ञायते नेदंसुग्रीवसंदेशवाक्यं । तदाहिमयाचैवसुसंगतइतिवदेत् ॥ ८ ॥ टी० लयाविज्ञात-
 पूर्वश्चवालीतिपमोक्तिः सतेननिहतइतिरामोत्कर्षश्चप्रतिपादितइतिहेयं ॥ ११ ॥ असङ्गतयः आलम्बरहितगदिविशिष्टाः ।

लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृह्य यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पञ्चमीम् ॥ २३ ॥
 नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ॥ विषसंसृष्टमत्यर्थं मुक्तमन्मिवौजसा ॥ २४ ॥
 तपस्संतापलब्धस्ते योऽयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥
 अवध्यतां तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥
 सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षसः ॥ न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥ २७ ॥
 [मानुषो राक्षसो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥] तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २८ ॥
 न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २९ ॥

सीतानयनं तत्र राक्षसो निमित्तं । आह्वयस्यैव मया
 कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ दृष्ट्यापिमद्वशंवदया
 सीतया रामः किंकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेय-
 मिति ॥ तथेति वाचामगोचरलोक्तिः । नेयं तव
 वक्ष्या प्रत्युत पञ्चमीव तव प्राणहारिणीति भावः
 ॥ २३ ॥ ओजसा अमरपक्षे प्रतापेन । अत्रपक्षे
 जाठराग्निना ॥ २४ ॥ तपःकुच्छूलब्धमिष्टं महज्जीवनं
 ब्रूयामानाशयेत्याह—तप इति ॥ तपस्संतापः तप-
 श्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः । तेन लब्धः ।
 परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलं ।
 तादृशो योयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च
 परिग्रहः स्वीकारः । जीवनमिति यावत् । स नाश-
 यितुं न न्याय्यं न युक्तं । अव्ययमेतत् । तपःकेशलब्धं
 तत्रातिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तत्र

विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्यमेव योजना
 ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोयमायुर्विनाशक इत्या-
 शङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति ॥ तपोभिराजिज्ञां
 सासुरैर्देवैर्या आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति ।
 तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः ।
 हेतुः भवद्वयहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥
 तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति ॥ न च राक्षस इति
 पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्ति-
 रपि नास्तीत्युच्यते । “तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो
 मानुषावयः” इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरव-
 ध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च
 प्रतिषिध्यतइति भावः ॥ २७ ॥ तस्मात् सुग्रीवात्
 ॥ २८ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि
 तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भविष्यन्तित्याशङ्क्याह—न खिति ॥

आकाशगामिन इत्यर्थः ॥ १४ ॥ पञ्चास्यामित्यनेन आस्यस्यानीयानि रामो लक्ष्मणो राजाऽहं चेति चला विस्तर्यसीतेत्येकं चेति
 पञ्चास्यानियस्यास्सा तां । विस्तृतमुद्धीषा ॥ २३ ॥ शि० जरयितुं गोपयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ स० तपस्संतापेन लब्धो-
 धर्मपरिग्रहः धर्मसंवेयः । यद्वा धर्मचार्येवेति धर्मसाधनीभूतः परिग्रहो मन्दोदरी । सुनार्याणां पुण्यलभ्यत्वात् । नाशयितुं पूर्वैः
 विफलीकर्तुं परत्रविषयीकर्तुं । आत्मप्राणपरिग्रहः बहुकालवर्तिप्राणपरिग्रहणत्वात् । अथवा ज्ञानप्राणपरिग्रहः प्राणविमोजकत्वत्वे-
 ॥ २५ ॥ शि० अयं सुग्रीवो राक्षसदेवादित्ये । किंतु सुग्रीवो हरीश्वरः राक्षसश्च मानुषः । एतेनाभ्यातवाभयदानं नास्तीति सूचितं
 ॥ २७ ॥ टी० ननु महता पूर्वैः संचितेनैव धर्मेण मम प्राणं भविष्यतीत्याशंक्य रोगराज्यादिवद्धमौ धर्मफलयोः संभूता बुभुक्षितेरात्मप्राण-
 सिद्धिः । उता धर्मबाधेन धर्मफलानुभवश्चेति द्वेधा विकल्पाव्याख्यासंभवमाह—न खिति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाशत्वात् धर्म-
 उपसंहृतइति धर्मोपसंहारं धर्मफलसुखतत्त्वं अधर्मफलसंहितं न भवति । अधर्मेण सह भोग्यं न भवतीत्यर्थः । तीव्रतपःपरदाराप-
 हरणमवदीयधर्माधर्मफलयोर्वैषम्यत्वात् तयोः जीवनतद्भावयोः सहजस्थानविरोधात् । रोगराज्यादिवत् संभूतानुभवोन संभवती-
 ति भावः । द्वितीयं वृत्तयति—तदेवेति । तत् धर्मफलमेवान्वेति धर्मफलधर्मफलेन सह तिष्ठतीति यावत् । धर्मो नाधर्मनाशनः अधर्म-
 बाधेन धर्मफलानुभवोन घटतइति भावः । यद्वा ननु येभ्योऽवध्यत्वं प्रार्थितं तेभ्योऽपि पुर्वोपाजितो महासुकृतसंबन्ध एव राक्षिष्यतीत्याश-
 ङ्क्य एवं चेत्पुण्यन्यायतया लंकृतः अधर्मे निश्चयोपि लानाशयिष्यतीत्याह—न खिति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाशत्वात् धर्मोपसं-
 हृतयेतनेनेति धर्मोपसंहारधर्मफलसुखं । तत् अधर्मसंहितं विद्वद्धारणकलादुःखसंहितं न भवतीत्यर्थः । किंतु तदेव फलमन्वेति
 सुखमेव फलत्वेनानुवर्तते । नु धार्यं । तेनाधर्मफलमपि धर्मफलसंहितं न भवति अधर्मफलत्वेनानुवर्ततइति लभ्यते । न खधर्मधर्मो
 नाशयिष्यतीत्याशङ्क्याह—धर्मश्चेति । अत्र ननु वृत्तयति । धर्मः अधर्मनाशनो न भवति । पूर्वैः कृतो धर्मः इदानीं कृता धर्मनाशनो न भव-
 तीत्यर्थः । चकारादेव धर्मोपि धर्मनाशनो न भवतीति लभ्यते । धर्मो धर्मोऽनुभवैकविनाश्यामिति भावः ॥ ति० ननु तपो बलाभ्ये-
 [पा०] १ क. झ. ट. गृहे. २ क. ग. घ. रु. झ. ट. सोयं. ३ ब. छ. ज. झ. तपोवीर्याद्रवान्. ४ क. झ. ट. नयक्षते.
 ५ क.—घ. मानुषः. ६ क.—घ. नराक्षसो. रु. झ. ट. पाठेऽपि धर्मवैरदृश्यते. ७ क.—ट. पाठेऽपि धर्मवैरदृश्यते. ८ ब. घ. संयुतः.

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ३० ॥
 जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा बालिवधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३१ ॥
 कामं स्वत्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैव तु न निश्चयः ॥ ३२ ॥
 रामेण हि प्रतिज्ञार्तं हर्ष्यक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३३ ॥
 अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ॥ न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३४ ॥
 यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वंशे ॥ कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३५ ॥
 तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३६ ॥
 सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रेपीडिताम् ॥ दह्यमानामिमां पश्य पुरीं सादृप्रतोलिकाम् ॥ ३७ ॥
 स्वानि मित्राणि मन्त्रीश्च ज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् ॥ भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपायय ॥ ३८ ॥

तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमात्रं । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कृत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमानेकथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धर्मश्चाधर्मनाशनश्चेति । च उक्तशङ्कानिर्वृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जायते कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः । “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह—धर्मश्चेति । चोवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मः प्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मो धर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मो भवति चेदित्यशङ्क्याह—प्राप्तमिति ॥ तावच्छब्दः कालव्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलं फलमस्येति । तथाच क्षिप्रं धर्ममाधर अन्यथा सद्यस्ते विनाशो भविष्यतीति

भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमत्वावगतमिति मन्तव्यम् ॥ २९—३० ॥ मां भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरेवेत्यतामित्याह—जनस्थानेति ॥ रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३१ ॥ कामं अत्यन्तं । अहं सुग्रीवः । तज्जाशनं । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३२ ॥ कथमित्यत्राह—रामेणेति ॥ हर्ष्यक्षगणसन्निधौ वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२—३४ ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । “ समी च कालरात्रिश्च भेरवी गणनायिका ” इत्यमरशेषः ॥ ३५ ॥ कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयं ॥ ३६ ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३७ ॥ मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्व-

सर्वतोऽयमिष्यतीत्यत आह—नलिति । यः पुमान् अधर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसंबद्धस्तं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंहारवन्तमपि । न त्वन्वेति धर्मफलमिति शेषः । किंतु तदेव फलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति । ननु धर्मफलदधर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह—धर्मश्चेति । उक्तदोऽधर्मोत्तरभावी धर्मोऽधर्मस्य नाशनः । चाहुक्तदोऽधर्मो धर्मनाशकः । एवं चास्याधर्मस्य तत्कृतसफलधर्मापेक्षयोऽकटलादुत्तरकालत्वाभावात् तदा प्राक्संनितस्य सकलधर्मस्य नाशक इति भावः ॥ स० अधर्मफलसंयुतः उक्तदोत्तरभावी दोऽधर्मः परदारधर्षणादिरूपः तत्फलं आसन्ननाशादिकर्तृत्वेन संयुतः पुमान् धर्मोपसंहारं धर्मस्योपसंहारस्तिरोधानं येन कार्यरूपेण । कार्यनिष्पत्त्यनन्तरं कारणनिवृत्तेः सर्वत्र दृष्टत्वात् । तादृशं तदेव फलं धर्मफलं न त्वन्वेति रक्षकत्वेन न प्राप्नोति । उपसंहार इति—धर्म इति । अतो धर्मः अधर्मनाशनो न भवतीत्यर्थः । तव तु सीता धर्षणरूपादुत्तुक्तदोत्तरकालभावि कर्मफलस्य नाशो न केनापीति नात्तरक्षायं स्वयमक्षम इति भावः ॥ २९ ॥ टी० ननु महता पुण्यफलानुभवस्य समाप्त्यनन्तरं अधर्मफलानुभवो भविष्यतीत्यत्राह—प्राप्तमिति । धर्मफलं तावत्सकालेन । प्राप्तं भूत्वं । अस्याधर्मस्य सीताहरणरूपस्य ॥ ३० ॥ टी० एषः हनुमत्कर्तृफलङ्काविनाशश्च । तस्य रामस्य । न निश्चयः न संभवत इत्यर्थः ॥ टी० नन्वेवं कटुवादिनस्तत्र कोरक्षक इति चेत् तत्राह—काममिति । यथेष्टमित्यर्थः । तर्हि कृतशङ्काशनं करोषीत्यत्राह—तस्य । यस्याहं कृतशङ्का रामस्य एषः मत्कर्तृफलङ्कानाशविषयो निश्चयेन । स्वान्यान्ना विना तदा

[पा०] १ क. व. ज. —ट. बालिनक्षवधं. २ य. स्वसैनवृत्तिनिश्चयः. ग. स्वसैनवृत्तिसंशयः. ३ क. क. —ट. हे. ४ ख. ग. क. य. ज. ट. क्षेमः. ५ ग. क. य. ज. ट. प्रदीपितां.

सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३९ ॥
 सर्वाँलोकान्सुसंहृत्य सभूतान्सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महाद्यशः ॥ ४० ॥
 देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च ॥ विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषुरगेषु च ॥
 सिद्धेषु किमरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१ ॥
 सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ यो रामं प्रतिबुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२ ॥
 सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥
 देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥
 रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ॥
 इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामबध्यम् ॥ ४५ ॥

मार्च ॥ ३८ ॥ रामदासस्थेयनेन रामसामर्थ्यपरि-
 ज्ञानमुक्तं । दूतस्थेयनेन हितोपदेशाधिकारः । वान-
 रस्थेति माध्यस्थ्यं ॥ ३९ ॥ लोकान् भूरादीन् ।
 सभूतान् पृथिव्यभौजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयु-
 कान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजन्मयुक्तान् ।
 संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य । पुनः
 कल्पादौ तथैव “घाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति
 श्रुत्युक्तीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह—महा-
 द्यश इति । “न तस्मैशे कञ्चन तस्य नाम महद्यशः”
 इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथाप्रसिद्धइत्यर्थः
 ॥ ४०—४४ ॥ मा भूवन् शक्तास्सामान्यदेवाः
 ईश्वराद्यक्षाः स्युरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति ॥ अत्र
 विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थं

पक्षप्रकर्षलपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयं । इन्द्रः
 परमैश्वर्यवान् । “इदि परमैश्वर्ये” इत्यास्ताद्धातोः
 “ऋज्रेन्द्राम—” इत्यादिना निपातनात्साधुत्वं ।
 त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य
 त्रैलोक्याधिपतित्वेपि परनिरसनसामर्थ्याभावादश-
 क्तत्वेत्यत्राह—महेन्द्रे इति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योपि
 न शक्तः । “योवृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं”
 इति श्रौतनिर्वचनं । स्वयं चतुरोपि सहायसंपत्त्य-
 भावात् शक्त इत्यत्राह—सुरनायक इति । स्वतुल्यत्र-
 यस्त्रिंशत्कोटिसुरगणसहायोपि न शक्त इत्यर्थः ।
 मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः सर्वसंहारकोरुद्रस्तु शक्तस्या-
 तत्राह—रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति
 रुद्रः । “रोदोर्णिलुक् च” इति रप्रत्ययः । कालवि-

शृण्वानमशक्यमिति भावः । स्व० तस्यैवतुविनिश्चयइति पाठे तदाशयांसस्यामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति० विशेषतः निष्कृष्योच्चममसंख्य-
 मित्यर्थः । रामदासस्थेयादिविशेषणत्रयेण राममहिमवेत्तुलं स्वस्वपरोक्षभाष्यानुवादापूर्वहितोपदेशाधिकारः नररक्षोतिरिक्ता-
 लन्तरत्वेनापक्षपाततोन्वयायवक्तृत्वंचमुचितं ॥ ३९ ॥ ती० कृतंशब्देवेदात्मानं ब्रह्मणे कल्पादौ रातीति वा रुद्रः । यद्वा कृता नादेन
 सकलजगदिदं प्रावयति रक्षयतीति नादात्मकत्वाद् रुद्रः । यद्वा कृता नादेन प्रणवरूपेण वेदरूपेण वा दापयति इष्टमर्थं गमयतीति वा
 रुद्रः । यद्वा कृतं संसारकुःखहेतुं प्रावयतीति रुद्रः । तदुक्तं “महुः खेदुः खहेतुं वातप्रावयति यः प्रभुः । रुद्रश्च पुच्यते तस्माच्छिवं परमकारणम्”
 इति । एवं व्युत्पत्तिषु कुरुद्रत्वशब्दमस्मीकरणसमर्थं फललोचनयुक्तत्वं त्रिपुरान्तकत्वादिधर्मविशिष्टो महेश्वरो वा । ति० ब्रह्मा स्वयंभू-
 तस्थेन हिरण्यगर्भः सर्वादिरूपः । चतुराननः ततः प्राप्तसष्टृत्वाधिकारः । त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको ह्यदेवेत्यनेन संहाराधिकारी ।
 सुरनायको महेन्द्रः महैश्वर्यवानिन्द्रः । उपेन्द्रो विष्णुः पालनाधिकारी । एवं त्रिमूर्तिभिरपि रक्षानसिध्यति । रामस्यैव त्रिमूर्तितात् ।
 स्व० ब्रह्मेत्यादिपादत्रयेपि त्रिभारमुक्तिदोष्याय भट्टिकाव्ये “जहिजिह्वीहिजिह्वाहिरामभार्या” इति वत् । यद्वा ब्रह्मा बृहस्पतिः ।
 “ब्रह्मापितृव्याभाति” इति गीताभाष्यप्रमेयदोषिकायां ब्रह्मा बृहस्पतिरिति व्याख्यानात् । स्वयंभूः स्वयंभूभिन्नः । स्वयंभूस्तद-
 शोवायुः । चतुराननो विरिषः । बाहान्दः सर्वत्रान्वेति । रुद्रः क्रूरयमः । त्रिनेत्रोरुद्रः । त्रिपुरान्तेन रुद्रेण कंशिराजस्य दशस्य विना-
 यकस्य वा । इन्द्रः शचीपतिः । अमहेन्द्रः वृत्रहेतरः तत्सदृशः कामः । सुरनायकः सुरसेनानायकः षण्मुखः ॥ ४५ ॥ इलोकप-
 षाष्टः सर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. घ.—ट. नागेषु गन्धर्वेषु रुद्रेषु च । २ घ. सिद्धेषु च रुद्रेषु । क. नागेषु च सर्वेषु किमरेषु पतत्रिषु । ३ क. ल.
 ग. सर्वलोकेषु । ४ क. ग.—ट. लोकेश्वरस्थेह । ५ क. ग. रु.—ट. विप्रियमीदृशं ।

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽग्रियं वचः ॥

दशाननः कोपविबुललोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

इदमत्यरूपभाषणश्रवणरुहेनरावणेन तत्त्ववधाज्ञापनेषिभीषणेनदूतवधस्यशास्त्रनिम्बितत्वोत्थातव्यतिषेधम् ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा चानरस्य महात्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥

वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥ निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥

निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽऽपूज्य शशुजिदग्रजम् ॥ उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

शेषे संहारकोपीदानीमग्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह—

अग्नेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमद-

नोपीत्यर्थः । कांकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह—त्रिपु-

रान्तकइति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोपीत्यर्थः । मा

भूतस्य शक्तिः “ ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय ”

इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात् तत्राह—

ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । “ बृहेरम् नलोपश्च ”

इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रुद्रपिता स्वयं

कर्मवश्यः कथं शक्नुयात्तत्राह—स्वयंभूरिति । कर्म-

वश्यत्वेपीतरसाधारण्येनानुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वे-

पि सहायसंपत्त्यभावात्कथं प्रायेवेत्यत्राह—चतुरान-

नइति । युगपदेवसर्ववैदोच्चारणसंपादिततिशयोपि

नशक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेपि किं संभूयागताशक्तवन्ति

तत्राह—न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते ।

वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो

रामवध्यः । तं प्रातुं न शक्ताः । स्थानविनिग्रहस्य

चेत्युचितवधाईस्य प्राताकः । युधि युद्धे । न शक्ताः

किन्तुशरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र

“ हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे । न सन्नचासीच्छिव एव

केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति

परदेवतात्वेन प्रसक्तात्रिकादधिकत्वमुक्तं । रामइत्य-

नेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां

हिरण्यगर्भशिषेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशे-

षपरत्वं व्यञ्जितं । प्राकृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराक-

रणप्रकरणे विष्णोरमुपादानात्पारिशेष्यादाम एव

विष्णुरिति प्रतिपादितं । अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठ-

वेति श्लोकः । तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरस-

र्गादिः । अत्र स प्रमादाद्विस्मृतः ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकप-

ञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकसर्गस्य प्रथमः ॥ १ ॥

दौत्यं दूतकर्म । आज्ञाणादेराकृतिगणत्वात् व्यञ्ज-

तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने वधमित्यनुवर्त-

नीयं । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरं । मन्यत

इति मतिः कार्यं । निवेदितमतौ निवेदितकार्याशि-

यथार्थवादित्वेनावधे इदुमति दूत्यं दूतसंबन्धितया

रावणादिष्टं वधं । “ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यं ”

इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः अर्थानुगुण्यात्सं-

बन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ तच्च कार्यं दूतवधरू-

पकार्यं । कार्यं अनन्तरानुष्ठेयं । कार्यविधौ कार्यकर-

णे । स्थितः निश्चितार्थः । साम्नासाधुविवेकनिश्चि-

तकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आपूज्येति प्लेदः ॥ ४ ॥

ती० निवेदितमतौ मन्यतइतिमतिःकार्यं । निवेदितस्वागमनकार्येइदुमति । अनेनास्वययादिश्रुवादिदेवतापराधित्वादवध्य-

[पा०] १ च. छ. निवेदितमतौ. २ ल. ग. दौत्ये. ३ क. घ. सरक्षोधिपतिं. ४ क. कार्याकार्यविधौ.

क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मेद्राक्यमिदं शृणुष्व ॥

वधं न कुर्वन्ति परावरणा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥

राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गहितम् ॥ तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावरणो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥

गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोपि विपश्चितः ॥ ततः शास्त्रविपश्चित्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥

तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ॥ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ रोषेणै महताऽऽविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥

न पापानां नभे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥ ११ ॥

अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ॥

उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतावरिष्ठः ॥ १२ ॥

प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व ॥

दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं क्षनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥

न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहुवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥

वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मूर्ख्ये तथा लक्षणसन्निपातः ॥

एतान्हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वयस्तु दूतस्य न नः श्रेतोपि ॥ १५ ॥

कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ॥

भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥

न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ॥

विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥

परावरणाः व्याप्त्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥ ५ ॥ प्रमा-

पणं मारणं ॥ ६ ॥ भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी ।

भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥ शास्त्रविपश्चित्वं विविधं पश्य-

तीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्वं शास्त्रविषये

विविधज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥ ८ ॥ दूतदण्डः दूत-

योग्यदण्डः ॥ ९—१२ ॥ सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु

सर्वजातिविलयार्थः ॥ १३ ॥ न केवलं दूतोयं अक्षा-

दिवधेन शत्रुश्च तथाच हन्तव्य इत्याशङ्क्याह—असं-

शयमिति ॥ दूतवध्यां दूतवधं । स्त्रियां भावे क्यप् ।

हन्तेर्बधादेश आर्षः ॥ १४ ॥ लक्षणसन्निपातः दूतयो-

ग्याङ्कनसंबन्धः । नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ धर्मार्थविनी-

तबुद्धिः धर्मार्थयोश्चिद्विशितबुद्धिः । परावरप्रत्ययनि-

श्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञाननिश्चितार्थः । अस्मि-

न्विषये इदं कार्यं परं इदमवरमिति विवेकनिश्चितका-

र्थवृत्त्यर्थः । नियच्छन्ति निगृह्णन्ति । सत्त्ववन्तः व्यस-

सायवन्तः ॥ १६ ॥ धर्मवादे धर्मशास्त्रे । लोकवृत्ते

समुक्तं ॥ २ ॥ शि० तस्मात् मनुजज्ञेतोः । प्रसीद प्रसादं कुरु ॥ ९ ॥ ति० मौण्ड्यं मुण्डनं । लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्क-

नसंबन्धइति तीर्थः । वैरूप्यादीनामेकैकं । तथा लक्षणानां सन्निपातः सर्वांशुष्टान्वेलायं इत्यन्वे । नोस्माकं भुतोपि नास्ति । दर्शनं तु ।

दुरापास्तमिति भावः ॥ शि० अङ्गेषु वैरूप्यं नासिकाच्छेदादिना विरूपकरणं । कशाभिघातः कशाघातेनैव अभिघातः ताडनं

मौण्ड्यं भ्रुकुल्यादिमुण्डनं । लक्षणसन्निपातः तावन्नखन्दहादिना ललाटादौ चिह्नकरणं । एतान्दण्डान्ते प्रवदन्ति ॥ स० मौण्ड्य-

[पा०] १ क. क. च. झ. म. ट. मेवाक्यं. २ क. झ. ट. विचक्षणाः. ३ च. ज.—ट. कोपेन. ४ झ. ट. तस्मादिधं.

५ क. छ.—ट. पापकारिणं. ६ क. ग. घ. च. छ. झ. म. ट. बहुदोषयुक्तं. ७ ग. च. क. झ. ट. धर्मार्थतत्त्वं. ८ झ. म.

ट. मौण्ड्यं. ९ क. झ. ट. श्रुतोक्तिः. १० ग. प्रत्ययदर्शितार्थः. ११ क. घ. क. झ. ट. न गच्छन्ति. १२ क. घ. च. छ. ज.

धर्मवादेषु च.

[पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥

त्वयाऽप्रमेयेन सुरेन्द्रसंघा जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नेन्द्राः ॥ १८ ॥

इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ॥

कुर्वन्ति वीरा मनसाऽप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता न तु भोः पुरा ते ॥ १९ ॥]

न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां दण्डो धैर्यं प्रेषितः कपिः ॥ २० ॥

साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेव समर्पितः ॥ नुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ २१ ॥

अपि चास्मिन्हते राजभान्यं पश्यामि स्वेचरम् ॥ इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥ २२ ॥

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्चय ॥ भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमाख्यातुमर्हति ॥ २३ ॥

अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ॥

युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीताबुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २४ ॥

[अस्मिन्हते वानरयूथमुखे सर्वापवादं प्रवदन्ति सन्तः ॥

न हि प्रपश्यामि गुणं यशो वा लोकापवादो भवति प्रसिद्धः ॥ २५ ॥

मूढैः प्रगल्भैरपि दुर्विनीतैर्वैर्वानरोऽयं पुरुषैर्विमुष्टः ॥

तेषां वधार्थं कुरु वीर यत्नं शीघ्रं त्रिनाशाय निशाचरेन्द्र ॥ २६ ॥

कुरुष्व तावत्परमप्रयत्नं धर्म समाख्याय सुरेन्द्रशत्रो ॥

देवेषु सर्वेषु सवासवेषु दैत्येषु सर्वेषु सदानवेषु ॥ २७ ॥

कृत्वा प्रयत्नं सुदृढं सुशीघ्रं मद्वाक्यमेवं मनसा प्रगृह्य ॥

तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य वीरौ जयं परं प्राप्स्यसि राक्षसेन्द्र ॥ २८ ॥

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥

त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायनिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २९ ॥

लौकिकाचारः । शास्त्रबुद्धिमद्वेषेण शास्त्रान्धेन शास्त्र-
र्थ उच्यते । शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेभित्त्यर्थः ॥ १७-
१९ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि
न कंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः
पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ २० ॥ साधुर्वेति ।
समर्पितः प्रेषितः ॥ २१ ॥ अस्मिन्हतेसति वृत्तान्त-
निवेदकाभावाद्दामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव
शत्रुक्षयो न स्यात् । विसृजेस्मिन् एतन्निवेदितवृत्ता-

न्तथोक्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदि-
त्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना ॥ इह परं पारं इह
विद्यमानं महोदधेः परं पारं इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः
॥ २२—२३ ॥ दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धग-
मनाच्चित्यर्थः । एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्साहमन-
स्विनांचेति श्लोकः । ततो हिताच्चेति श्लोकः । अथ
तवेकदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गा-
न्तश्लोकः । अयमेव पाठक्रमः समीचीनः । अन्ये

मितिपाठे धुतूरादिभोजनेनसुरवताप्रापणं ॥ १५ ॥ ति० युद्धप्रियेति संबोधनेन रणपराक्रमविजयकीर्त्या तवेष्टेकिल । तेऽनेभ्यो-
पदिनाशे नश्यतइत्याशयः । रावणस्यरजःप्रकृतिलासत्प्रकृत्यनुसारेणयुद्धातिव्यापारेणप्रलम्भनं । तत्प्रीत्यर्थमेवदुर्विनीतावित्याशु-
क्तिः ॥ २४ ॥ ति० हेनैर्ऋतानामनोनन्दन सुरासुराणामपिदुर्जयेनत्वया पराक्रमेयउत्साहस्तत्र प्रशस्तमनोवतानैर्ऋतानामनः
युद्धायप्रवृत्तं निर्नाशयितुंनयुक्तं । नैर्ऋतानामित्यप्रमनइत्यत्रचतुर्थं । यद्वा तादृशानानैर्ऋतानामनोनन्दन तादृशेनत्वया युद्धायतिः
युद्धागमः । नाशयितुंनयुक्तमित्यर्थः ॥ शि० हेनन्दन राक्षसाभिरामवादः । युद्धाय समुत्सुकमितिशेषः । नैर्ऋतानामनः निर्ना-

[पा०] १ इदंश्लोकद्वयं क. ट. पाठयोर्दृश्यते. २ क. च. ज. किंचित्. ३ घ. अस्मिन्हतेमहाराजनान्यं. ४ क. ख.
घ.—ज. भूतमन्यं. ५ इमेचलारःश्लोकः ग. पाठेदृश्यन्ते. ६ ग. कूरेणवीरेणनिशाचरेन्द्रसुरासुराणामपि. ७ ग. क्ष. ट.
युद्धायनिर्नाशयितुंनयुक्तं.

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कृलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥

मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोट्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ ३० ॥

तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोभियान्तु ॥

तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ ३१ ॥

निशाचराणामधिपोनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ॥

जग्राह बुद्ध्या सुरलोकेशजुर्महाबलो राक्षसराजमुत्थः ॥ ३२ ॥

[किं वा परं ब्रह्म परं त्वसह्यं सर्वस्य बीजं जगतोस्य विष्णोः ॥

यदेवदेवस्य परं च तेजस्तदेव तेजः कपिरेव वीरः ॥ ३३ ॥

वधाय मे वैष्णवतेज एव निस्संशयोऽयं कपिरुपधारी ॥

इत्येवमेतद्बुधा विचिन्त्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ ३४ ॥

क्रोधं च जातं हृदये निरुध्य विभीषणोक्तं वचनं सुपूज्य ।

उवाच रक्षोधिपतिर्महात्मा विभीषणं शस्त्रभृतांवरिष्ठम् ॥ ३५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणाज्ञया राक्षसगणैर्हनुमद्बालस्य पटवेष्टनतैलसेचनपूर्वकमग्निज्वालायाः संदीपनेनसवाशधोषलङ्कासंवारणम् ॥ १ ॥
राक्षसीमित्तुत्ताप्तं निवेदितयासीतया सशपथमग्निप्रति हनुमददाहप्रार्थनम् ॥ २ ॥ [हनुमद्बालसंदीपनश्रवणस्त्रिका
सीताप्रति विभीषणनार्यथाःसरमया हनुमत्कृतलङ्कादहननिवेदनेन समाधासनम् ॥ ३ ॥] हनुमता पुरश्चारातोहणेन पृथु-
तरमिजशरीरकृत्वाकिरणाद्वाक्यमध्विस्तुयनपूर्वकं पुनःशरीरपृथूकरणम् ॥ ४ ॥ तथा तत्रत्यपरीक्षेण सद्रक्षिणोरक्षसाक्षिप-
णम् ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः ॥ देशकालहितं वाक्यं आतुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ॥ अवश्यं तु वधादन्यः कियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥

कपीनां किल लाङ्गलमिष्टं भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन देग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥

ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्षितम् ॥ समित्रहातयः सर्वे बान्धवाः समुहज्जनाः ॥ ४ ॥

पुनः सर्गे श्लोकाः कल्पिता दृश्यन्ते ॥ २४—३० ॥

सत् सस्मात्कारणात् । एकदेशेनेति सहयोगे तृतीया ।

बलस्य सैन्यस्य ॥ ३१—३५ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-

जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

देशकालहितं देशकालोचितमिति विभीषणवचन-

विशेषणं ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २—३ ॥

समित्रेति । मित्राणि आप्ताः । सममुखदुःखा वा ।

सहाया वा । हातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः

सम्बन्धिनः । समुहज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥

शयितुंत्वयानयुक्तं ॥ २९ ॥ तृतीया समाहिताः दानमानान्यादशीकृताइत्यर्थः । मुधताः सद्रक्षाः । योवाश्च वर्तन्तेऽस्त्विति-
शेषः ॥ ३० ॥ इतिद्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

[पाठः] १ म. अ. कोपप्रशस्ताःपुत्रताश्च. २. कोआयुतास्तेषुहृदय. ३ म. अ. ट. कृतोपयान्तु. क. ग. च. कृतोपयान्तु.
४ म. अ. ट. राजपुत्रास्तुपुष्टा. ५ अ. पुष्टे. ६ अ. शत्रुर्दशाननो. ७ इदंश्लोकत्रयं ग. पाठेदृश्यते. ८ अ. सतस्यवचनं.
९ अ. —ट. महात्मनः. १० ग. घ. च. ज. अ. दण्डेन. ११ म. ट. पश्यन्त्वयुं. १२ अ. म. ट. समित्रहातयः. अ.
समित्राहातयः. च. अ. मित्राणिहातयः. घ. समित्रहातयः.

ततस्ते संवृताकारं सख्यवन्तं महाकपिम् ॥ परिगृह्य यशुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥
 शङ्कमेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥
 अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ हनुमान्धारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥
 अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥
 वीथींश्च गृहसंवाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ तथा रथोपरध्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥
 गृहांश्च मेघसंकाशान्ददर्श पवनान्तमजः ॥ २१ ॥
 चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ घोषयन्ति कैपि सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ २२ ॥
 स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् ॥ तं प्रदीपितलाङ्गुलं हनुमन्तं दिदृक्षुवः ॥ २३ ॥
 दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गुलाग्रे हनूमतः ॥ राक्षसस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४ ॥
 यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन स एव परिणीयते ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मोपहरणोपमम् ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनैश्चपागमत् ॥ २६ ॥
 मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदाऽऽसीन्महाकपेः ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हन्ववाहनम् ॥ २७ ॥
 यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८ ॥
 यदि किञ्चिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ॥ यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ २९ ॥
 यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥
 यदि मां तारयेदार्थः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ अस्मादुःखान्मुसरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ३१ ॥
 ततस्तीक्ष्णाचिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोनलः ॥ जज्वाल मृगशाबाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२ ॥

त्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ १६ ॥ संवृताकारं
 गृहस्वभावं । महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वं । कपिकु-
 ञ्जरमिति सजातीयश्रेष्ठ्यं ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिः
 आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म तमिति शेषः
 ॥ १८ ॥ धारयामास शोभयामास ॥ १९ ॥ चत्वे-
 रान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्प-
 थानि । रथ्याः महावीथीः । उपरध्याः अवान्तर-
 वीथीः । गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि अन्त-
 राणि प्रच्छन्नद्वाराणि । अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः ।
 “तोरणोऽक्षी बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरं” इति
 वैजयन्ती । अङ्गीबल्लमार्गं ॥ २१ ॥ चत्वरेषु चत-
 सृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तन्ममण्ड-
 पेक्षु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो
 वीर्यः ॥ २२—२३ ॥ शंसुः शंसुः । आर्षो द्विर्वच-

नाभावः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥
 उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥ तस्य हनुमतः ।
 मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा । प्रयता क्षुद्धिमती ।
 “पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः ॥ २७ ॥ पतिशु-
 श्रूषादिपदं तत्फलपरं । शीतो भव तेनेति शेषः ।
 एकपत्नीत्वं पातिप्रत्यं ॥ २८ ॥ किञ्चिदनुक्रोशं इति
 समस्तपदं । तस्य रामस्य । भाग्यशेषः । इदानीं
 निरन्तरदुःखानुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेवनास्तीति मन्य-
 मानाया इदं वचनं ॥ २९ ॥ मम पातिप्रत्यं यद्धि
 हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह—यदि मामि-
 ति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति । मत्तारणे इदमेव
 ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥ ततः सीतोपगमात् ।
 कपेरनलः कपिबालाभिः । मृगशाबाक्ष्याः सीतायाः ।
 शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालैत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

आशुपपादितरहस्येतिदिक् । पुच्छस्योदीपनेन चेत्यस्योत्तरलोकेनाश्रयः ॥ १५ ॥ ति० स्वकर्मभिः राजद्रोहिणोऽपुच्छस्यैवदण्डहस्ये-
 यमादिभिः । घोषयन्तः । पूर्ववृत्तान्तस्य सर्वान्प्रतिप्रकटयतिपादनंघोषणं ॥ १८ ॥ ति० एकपत्नीत्वं पातिप्रत्यं । शीतोभव हुताश-

[पा०] १ क. उ.—उ. रथ्याश्च. २ क. घ. पुरीसर्वे. ३ क. श. उ. चारहस्येव. ४ क. घ. सुपासिता. ५ क. ग. घ.
 च. छ. कश्चिदनुक्रोशः. ६ क. ग. घ. छ. ज. अस्मादुःखान्महाबाहुःशीतो.

हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलद्युतोऽनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥ ३३ ॥
 [तां तदा परमोद्विष्टां सीतां शोकाभिकर्षिताम् ॥ हनूमति गृहीते तु रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥
 उवाच सरसा वाक्यं तामाश्रासयितुं तदा ॥ ३४ ॥
 सा शुभो देवि वैदेहि हनूमन्तं महाकपिम् ॥ ३५ ॥
 हत्वा तु रक्षिणः सर्वात्राक्षसांस्तत एव सः ॥ पुरीं लङ्कां दहति स साक्षादिव हुताशनः ॥
 मवनाद्भवन् गच्छन्सावत्यन्तवीर्यवान् ॥ ३६ ॥
 प्रासादवरसंस्थाश्च गवाक्षस्थाश्च योषितः ॥ वह्निप्रदीप्तनयनास्तथा क्रन्दन्ति दुःखिताः ॥ ३७ ॥
 एता वरविशालाक्ष्यो वह्निज्वालासमावृताः ॥ अपश्यन्त्यः कचित्स्थातुं सर्वतोऽग्निसमावृताः ॥
 बह्नावभ्युत्पतन्त्याशु कर्तव्यं नैव जज्ञिरे ॥ ३८ ॥
 अभिधावन्ति सहसा क्रोशन्त्यः सह बालकैः ॥ अवकुण्ठानि कृत्वा स वासोभिर्विधितास्तदा ॥ ३९ ॥
 स्तंभै राजतसौवर्णैः प्रवालमणिचारुभिः ॥ दृश्यन्तेऽग्निसमासक्ता बह्वौ वह्निरिवोद्यताः ॥
 प्रासादमाला बहुधा अपिदग्धाः पतन्ति हि ॥ ४० ॥
 अर्चिषेव हिरण्यानां प्रभाभिः कृष्णवर्त्मनः ॥ दीप्यमाना इवाभाति लङ्केयं कालपर्वये ॥ ४१ ॥
 कचिदग्धाः प्रदेष्टास्तु कचिदग्धा विनाशिताः ॥ बहुभौमं विभान्ति स गृहाणं भूमयः शुभाः ॥ ४२ ॥
 कान्ताभिः सह विप्रस्ता दृश्यन्ते राक्षसास्तदा ॥ हाहेत्युच्चैर्वदन्ति स त्रातारं नाभिजज्ञिरे ॥ ४३ ॥
 संग्रदीप्तां पुरीं लङ्कां हनुमद्वीर्यधर्षिताम् ॥ अन्तःपुराणि सर्वाणि दृष्ट्वा दुद्रुविरे तदा ॥ ४४ ॥
 कचित्कुङ्कुमवर्णाभाः कचिर्किंशुकसंनिभाः ॥ कचिन्मलिनसंकाशाः शिखा बह्वेवकाशिरे ॥ ४५ ॥
 धूमनं संहृताः केचिद्ब्रह्मदेक्षाः सुशोभनाः ॥ वर्षाकाले तु संग्राप्ते धनैरिव नभस्स्थलम् ॥ ४६ ॥
 देवि व्यपैतु ते वासो हनूमन्तं प्रति प्रिये ॥ दग्ध्वैव लङ्कां सुमहान्धोमि नीरः प्रकाशते ॥
 दीर्घैर्वनाबुसरोधैर्मुक्तचन्द्रह्वामलः ॥ ४७ ॥
 एतच्छ्रुत्वाऽभवत्सीता सीता शशिमिमानना ॥ निर्वृतिं परमां प्राप्ता बाला स्वस्याऽभवत्तदा ॥ ४८ ॥
 दक्षमाने च लाङ्गुले चिन्तयामास वानरः ॥ प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्माच्च मां दहति सर्वतः ॥ ४९ ॥
 दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपातो लाङ्गुलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ५० ॥
 अथवा तदिदं व्यक्तं यदृष्टं प्रवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ५१ ॥
 शदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृकिमग्निर्न करिष्यति ॥ ५२ ॥

अनिलश्च पुच्छानलद्युतोपि प्रालेयानिलशीतलः हिम-
 भारुतधच्छीतलस्सन् । देव्याः सीतायाः । स्वास्थ्य-
 करः सुखकरः । ववौ । अस्मात्परं दृष्टमाने च
 लाङ्गुल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन
 श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शना-
 दर्थोधिक्याभावाच्च ते अनावरणीयाः ॥ ३३—४९ ॥
 रुजं पीडां । शिशिरस्येव संपातः शिशिरस्य चन्द-

नोशीरादेः संपातः संघट्ट इव स्थितः । अत्यन्तशीतल
 इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तं ॥ ५० ॥
 हेतुविशेषान्निश्चिनोति—अथवेत्यादिना ॥ प्रवता
 मया सरितां पतौ । आर्षधिसंज्ञाकार्यं । समुद्रमध्ये ।
 पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यं अद्भुतरूपं वस्तु दृष्टं ।
 तद्वद्विदमग्रेः शैल्यं रामप्रभावात्संजातं व्यक्तं निश्चितं
 ॥ ५१ ॥ एतदेवोपपादयति—यदीति ॥ संभ्रमः

शमेतिशेषः । अस्याः सीताकायात्वेदिदं स्मृत्तदभेददुदितत्वात्तदुत्पत्त्यसंगतिः ॥ २८ ॥ रामानु० हनुमज्जनक इति । अस्या-
 त्परतोदृष्टमावेचलाङ्गुले इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये सरमावाक्यभूताः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्श-
 नादर्थोधिक्याभावाच्च ते अनावरणीयाः ॥ ३३ ॥ ति० ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं युज्यते अग्रेणुलमावैपरीत्यं कुतस्तत्राद-

[पा०] १ तां तदा परमोद्विष्टामिलारभ्य आकाशस्याऽभवत्तदेत्यन्तः श्लोकाः ४, पाठे दृश्यन्ते.

सीतायाश्चानृशंसेन तेजसा राघवस्य च ॥ पितृश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ५३ ॥
 भूयः सं चिन्तयामास सुहृते कपिकुञ्जरः ॥ [कथमसद्विषयेह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥
 प्रतिक्रियाऽस्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ॥ ५४ ॥
 ततश्छित्त्वा च तान्पाशान्वेगवान्वै महाकपिः ॥ उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ ५५ ॥
 पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्छैलशृङ्गमिषोन्नतम् ॥ विभक्तरक्षःसंवाधमाससादानिलात्मजः ॥ ५६ ॥
 स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ह्रस्वां परमां प्राप्तो बन्धनान्ववशातयत् ॥ ५७ ॥
 विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसन्निभः ॥ वीक्षमाणश्च दृष्ट्वा परिषं तोरणाश्रितम् ॥ ५८ ॥
 स तं शुभं महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्सूदयामास मासतिः ॥ ५९ ॥
 स ताभिहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ॥
 प्रदीप्तलङ्कलकृताचिमाली प्रकाशतादित्य इवाचिमाली ॥ ६० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

इत्युक्तं लङ्कादहनस्यकार्यतोषः (विनिर्धारणेन स्ववालानलेनविभीषणभवनार्जं समग्रलङ्कादहनम् ॥ १ ॥ देवगन्धर्वादिभि-
 लङ्कादहकदर्शनेन सविस्मयं हर्षाधिगमः ॥ २ ॥

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ॥ वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
 किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ॥ यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥
 वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ॥ बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥
 दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥

स्वरा । किमग्निरनं करिष्यति संभ्रममिति शेषः ।
 रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्रेस्तादृशसंभ्रमः
 कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आनृशंसेन दयया
 ॥ ५३ ॥ स चिन्तयामास अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः
 ॥ ५४ ॥ चिन्तितमेवाह—उत्पपातेति ॥ ५५ ॥
 विभक्तरक्षसंवाधं निवृत्तरक्षसंचारं ॥ ५६ ॥ अव-
 शातयत् अवाशातयत् अच्यावयदित्यर्थः ॥ ५७—
 ५९ ॥ निहत्वा निहत्य । लब्धभावावार्थः । लङ्काल-
 कृताचिमाली लङ्कालूले कृतज्वालामालः । आचिमाली
 तेजःपुञ्जवानादित्य इव । प्रकाशत प्रकाशत ।

अनिलत्वादहभावः । अर्चीतीकारान्तलमार्थः ॥ ६० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिप-
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १—२ ॥ बलैकदेशः
 सैनैकदेशः । क्षपितः नाशितः । दुर्गविनाशनं पुरवि-
 नाशनं । शेषं अवशिष्टं ॥ ३ ॥ कर्मपूर्वोक्तं वनम-
 ज्जादिकं । समुद्रलङ्घनं दूयं वा । सुखपरिश्रमं सफला-
 यत्नं । शक्यमेतदित्याह—अल्पयत्नेनेति । अस्मिन्कार्ये

यदीति ॥ तावद्विवाक्यालङ्कारे । रामार्थं रामोपकारार्थं । तादृक्संभ्रमो यदि आदरपूर्वकं लभ्यते । तदा तमेव नित्यमुपाशि-
 तोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपिशैलं किन करिष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ति० प्रतिक्रिया लङ्कादहनरूपा । मह्यं मम ॥ ५४ ॥ शि०
 उत्पपात ननादच । क्रियाभेदात्कपिरितिनपौनरुक्त्यं ॥ ५५ ॥ स्त० विभक्तरक्षसंवाधं नामाधिकारानियुक्तरक्षसमिथि ॥ ५६ ॥
 स्त० रक्षिणः तोरणरक्षिणः ॥ ५९ ॥ इति त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

स्त० कर्म समुद्रतरणादिकर्म । सुखपरिश्रमं सुखयतीति स तथा श्रमेयस्यत् । अल्पयत्नेन पावकसेवादानायासरहितयत्नेन ।
 मम स्वामिन इति शेषः । श्रमः मत्प्रेषणरूपः । सफलः कीर्तिरूपफलसहित इत्यर्थः ॥ ति० अस्मिन् सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपे । कार्य-
 [पा०] १ क. ख. ग. ड. ल. ज. ङ. ट. चिन्तयामास. २ इदमर्थप्रयं. क.—ट. पाठे बुद्धयर्थे.

यो ह्ययं मम लाङ्गुले दीप्यते हृष्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥
 ततः प्रदीप्तलाङ्गुलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥
 गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंश्रुतः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥
 अवपुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तेन स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥
 ततोऽन्यरघुपुत्रे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ शुभोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुपुत्रे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥
 तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरिपुत्रपः ॥ १० ॥
 जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥
 रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ इत्यर्कस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥
 युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥
 करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥
 यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥
 वर्जयित्वा मेहतेजा विभीषणगृहं ऋति ॥ क्रममग्निः क्रमेणैव ददाह हरिपुत्रपः ॥ १६ ॥
 तेषुषेषु महाहेषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वग्निमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां समतिक्रम्य रक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥
 ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥
 प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गुलाग्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥
 श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव ज्ज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥
 प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसंचारयत् ॥ अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२ ॥
 तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ २३ ॥
 तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ भवनानीव सिद्धानामंबरात्पुण्यसंशये ॥ २४ ॥

कृते सतीति शेषः ॥ ४ ॥ केनोपायेनेदं सुकरमिला-
 शङ्क्य समाह—योहीति ॥ यः अग्निः । अतिशीतलतया
 मम महोपकारं कृतवान् अस्य संतर्पणं न्याय्यमित्यर्थः
 ॥ ५ ॥ अत्र बन्धविसंस्तनाय पूर्वं तनुसंकोचे कृतेपि
 कार्यार्थमग्निवर्तिः स्थापितेति बोध्यं । सविद्युदिव
 तोयद इति सर्वत्रआवृत्यसंभारे दृष्टान्तः ॥ ६-९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥ जम्बुमालेरि-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी ॥ १२
 —१५ ॥ प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः ॥ १६ ॥ भव-
 नेष्विति गृहविशेषणं समुद्रमिदम् । ऋद्धिं भणि-
 मुक्ताप्रवालादिकां ॥ १७—१८ ॥ सर्वमङ्गलशोभिते
 सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥ १९—२० ॥ श्वसनेनेति ।
 पूर्वं रावणादिभीतावश्यमिति इदानीं राक्षसश्वयं
 देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति

येमयाकृतःश्रमः सत्त्वप्रेनयत्नेन स्वल्पयत्नेनसाध्येतकरिष्यमाणलङ्कादाहेन सकलोभविष्यति ॥ ४ ॥ ति० तोयदः सन्ध्यातो-
 यदः । हनुमतोरक्तवर्णत्वात् ॥ ५ ॥ ति० प्रहस्तस्यप्रवानमश्विनादादीतद्गृहेमिश्रशेषः । प्रथमतस्संभवनस्यौचित्यात् ॥ ८ ॥ स्व०
 कालानलशिखोपमं हनुमन्नाङ्गुलसंसर्गमाहृत्येनजलावशाम्यज्वालन्त्येनैतदुपमता ॥ ९ ॥ स्व० प्रतिगृहंक्रमेणक्रममागइत्यन्वयः ।
 विभीषणगृहवर्जयित्वा । अनेनविभीषणसाधुत्वमिवअन्योन्यसंलग्नतायामपिसंघर्षनादाहृत्यभाषयोर्हनुमदिच्छानुसारिप्रवृत्तिरप्रेक्ष्यो-

[पा०] १ क. ग. घ. सर्वशः. २ क. ■. ३. तत्रविनिक्षिप्य. क.—घ. च. छ. तत्रैव. ३ ग. ड.—ट. विशालस्यं.
 ४ क. ग. ड.—ट. महात्मशुः. ५ ग. महाबाहुः. ६ घ. राक्षसानां. ७ क.—ख. ट. मानामङ्गल. ८ क. संदीप्तःप्रावर्धत.

संज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भक्षोत्साहगतश्रियाम् ॥

नूनमेषोभिरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधराः स्त्रियः ॥ काञ्चिदग्निपरीतिभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥

पतन्त्यो रेजिरेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् ॥ विचित्रान्भवनान्धातुन्स्यन्दमानान्दर्श सः ॥ २८ ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः ॥ नग्निर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥

कचित्किशुकसंकाशाः कचिच्छालमलिसन्निभाः ॥ कचित्कुङ्कुमसंकाशाः शिखा वद्वेशकाशिरे ॥ ३० ॥

हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना ॥ लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्गुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥

ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोभिः ॥

प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥

युगान्तकालानलर्तुस्थवेगः समारुतोभिर्ववृधे दिविस्पृक् ॥

विधुमरश्मिर्भवेनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पिताभिः ॥ ३३ ॥

भावः ॥ २१—२४ ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भक्षो-
त्साहगतश्रियामिति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे
भक्षोत्साहोर्जितश्रियामिति पाठे उत्साहश्च ऊर्जित-
श्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भक्षे उत्साहोर्जितश्रियौ
येवामिति विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे भक्षोत्साहनां
श्रीमतां राक्षसानामिति वार्थः । हा इति “ निपात
एकाजनाङ् ” इति प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥ काञ्चित्
स्त्रियः हर्म्येभ्यः पेतुरिति संबन्धः । सुकेशवंश्यानां
जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यस्वरूपदानेपि तदितरेषु
तदभावात् स्तनन्धयधरत्वं । अन्यजातीयाश्च राक्ष-
सास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ अम्बरात् पतन्त्यः
अग्नेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तद्धित इव
रेजिरे ॥ २७ ॥ भवनानिति पुंलिङ्गत्वमार्थः । धातुन्
सुवर्णादीन् । “ धातुस्तु गैरिके स्वर्णे ” इति दर्पः ।
स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितप्तत्वेन द्रवीभूतस्वर्णा-
दीनित्यर्थः ॥ २८ ॥ काष्ठानां तृणानां चेति संबन्ध-
सामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः । “ पूरणगुण—”

इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैस्तृणैश्च न तृप्यति ।
हरियूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति । अ-
ग्निप्रक्षेपेण न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धराविशस्तानां
राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः । न तृप्यतीति योज्यं ।
अनेन राक्षसशङ्काकीर्णां भूरभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ शिखाः
ज्वालाः ॥ ३० ॥ ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतयास्थि-
तस्य हनूमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह—रुद्रेण
त्रिपुरं ययेति । “ विष्णुरासां भगवतो भवस्यामित-
तेजसः । तस्माद्भुज्यांसस्पर्शं स विषेहे महेन्द्रे ”
इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा
दग्धं तथानेनेति भावः ॥ ३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे
लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वान्तस्यास्त्यजि-
र्वेशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परस्परिपेतो वा ।
चूडावलयं ज्वालाजालमित्यर्थः । तत् प्रसार्य ।
विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः । गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥
दिविस्पृक् अभ्रंलिङ्गः “ हनुभ्यां ऊरुलुगवक्तव्यः ”
इति सप्तम्या अलुक् । रक्षशरीराज्यसमर्पिताभिः

स्यते ॥ १६ ॥ रामानु० नाग्निरिति । “ तृणानां च यथा तथा । हनुमात्राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चित्प्रतृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्ष-
सानां वसुन्धरा ” इति पाठः ॥ २० यथामित्येतत्प्रतृप्यति तथा हनुमान् राक्षसानां वधेनावधेति किञ्चित्प्रतृप्यति स्वल्पं बान्धुप्यति ।
यद्वा एवं बहुवधेन सपिक्किञ्चिदमिति न तृप्यति ॥ २१ यथा काष्ठानां दाहेति शेषः । अग्निः किञ्चित्प्रतृप्यति । तथा राक्षसे-
न्द्राणां वधे हनुमात्प्रतृप्यति । सकलराक्षसवधमिच्छतीत्यर्थः । तेन सीतातुः स्वदर्शनासहिष्णुत्वं व्यजितं । हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां धारणे
इति शेषः । वसुन्धरावधनं प्रतृप्यति । निहतसर्वराक्षसधारणमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । तेन पतिवियोगजनितस्वसुतादुःखहेतुकदुःखान्तात्वं

[पा०] १ क. च. ज.—ट. खेलेपृष्ठपरित्राणे. २ क. च. झ. ञ. ट. ममोत्साहोर्जितश्रियां. ३ क. घ. ङ. झ. ट.
परीताङ्गयो. ४ घ. संनिभान्. ५ घ.—ट. तृणानां च यथा तथा. एतदनन्तरं क.—घ. च. झ. ट. पाठेषु हनूमात्राक्षसेन्द्राणां
वधे किञ्चित्प्रतृप्यति. इत्यर्थमधिकं दृश्यते. ६ च.—ट. न हनूमद्विशस्तानां. ७ छ. झ. ट. वेगवतोऽपसृष्टः. ८ क.—ट. सुत्यल्पः.
९ घ. गंगनेषु.

[स तामत्यर्थतो वदिल्लङ्कां राक्षससंकुलाम् ॥ ज्वालामालापरिक्षेपैरदहन्मास्तात्मजः ॥ ३४ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ता धर्षितास्तेन चाग्निना ॥ अभिपेतुस्तदा घोरा हनूमन्तं निशाचराः ॥ ३५ ॥
 तं प्रदीप्तैश्च शूलगैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ हनूमन्तं महावेगैरक्षिपन्निर्कृतवर्षभाः ॥ ३६ ॥
 ते राक्षसा भीमबला नानाप्रहरणान्विताः ॥ निहत्य च स तांस्तत्र दिवमेवोत्पपात ह ॥ ३७ ॥
 स च विक्रम्य सहसा संक्राम्य गृहाद्गृहम् ॥ लङ्कामादीपयामास वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥
 स लाङ्गूलोपसक्ताभिर्गुप्तो मृत्युगृहादिव ॥ लङ्कां प्रथेदहत्कुत्स्नां स्वे ग्रहः संपतन्निव ॥ ३९ ॥
 तोरणेषु गवाक्षेषु रम्येषु शिखरेषु च ॥ तिष्ठन्ति स प्रपश्यन्ति राक्षसाः पुनर्गोचरम् ॥ ४० ॥

हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा इतसर्वशोभना ॥
 हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव कालोपहतेव लङ्का ॥ ४१ ॥
 ससंभ्रमप्रतविशस्तराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥
 ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुवः कोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥
 गृहाभ्यगृह्णाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥
 प्रदीप्तलाललङ्कताचिमाली न्यराजतादित्य इवाचिमाली ॥ ४३ ॥]
 आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समाम्नां परिवार्य तिष्ठन् ॥
 शब्देनैकैरशनिप्ररुद्धैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रवभौ महामिः ॥ ४४ ॥
 तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रुक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥
 निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽग्राः ॥ ४५ ॥
 वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणानिलो वा ॥
 रुद्रोऽग्निरको धनदश्च सोमो न वानरोयं स्वयमेव कालः ॥ ४६ ॥
 किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य ॥
 इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ४७ ॥

रक्षशरीराण्येवाज्यानि तैस्समर्पितार्थैः उत्थापित-
 ज्वालः ॥ ३३—४३ ॥ समाप्तां निःशेषां । अशनि-
 प्ररुद्धैः अशनिवभिभूतैः । अण्डं ब्रह्माण्डं ॥ ४४ ॥
 अम्बरात् अम्बरपर्यन्तं । किंशुकपुष्पचूडः तत्तुल्य-
 शिखः । निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वेपूर्वेदग्धभवना-
 ग्निनिर्वाणसमयोरित्यतधूमैर्व्याप्तपङ्क्तयः । अतएव नी-
 लोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादितिभावः ।
 अग्राः मेघाः । पुंलिङ्गत्वमार्थः ॥ ४५ ॥ अथ रक्षोवच-

नं—वज्रीत्यादि ॥ महेन्द्रः । वज्रीत्यादिविशेषणं सा-
 मर्थ्यविशेषद्योतनार्थं । उत्तरत्राप्येवमेवगतिः । यमका-
 लयोर्मूर्तिभेदाद्वापुनरुक्तिः । रक्षोपसंहारकरइत्यत्र आ-
 र्षस्सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ॥ ४६ ॥ किं
 वैष्णवमिति । अत्राद्यो वाशब्दोवधारणे । “वा स्याद्विक-
 लोपमयोरेवार्थे चसमुच्चये ” इतिविश्वः । द्वितीयो
 वितर्कः । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितं । अव्यक्तं
 चक्षुराद्यगोचरं । अचिन्त्यं केवलमनसोप्यविषयं ।

तस्यास्सूचितं ॥ ३९ ॥ टी० सतामिति । वद्विः ज्वालामालापरिक्षेपैः ज्वालामल्यमदहदितिसं-
 न्धः ॥ ३४ ॥ टी० सः हनुमान् ॥ ३५ ॥ टी० सचेति । संक्रामन् गच्छन् ॥ ३८ ॥ टी० सदिति । लाङ्गूलोपसक्ताभिः लाङ्गूलो-
 पत्यतोभिः । मृत्युगृहान्मुक्तवतथाऽतिभीकरइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ टी० हुताशनेति । कालोपहतेव प्रलयकालोपहतेव ॥ ४१ ॥
 टी० गृहाभ्यगृह्णाग्रतले गृहाम्याणां गृहप्रेष्ठानां गृहाभ्यतले परप्रासादभूमौ । प्रतिष्ठितः अचिमालीआदित्यइव प्रदीप्तलाल-
 कृताचिमालीवानरराजसिंहः व्यराजत । अतएव निर्देशादचिमालोप्यस्तीतिप्रतीयते ॥ ४३ ॥

[पा०] १ सतामत्यर्थतोवदित्यादयः व्यराजतादित्यइवाचिमालीत्यन्ताः श्लोकाः च. छ. ज. पाठेदृश्यन्ते. २ क. घ.
 क. शं. य. ट. समस्तां. ३ ख. घ. रशनिप्रकाशौ. ४ ह—ट. लोकसधातुः.

किं वैष्णवं वा कपिरूपमेव रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥
 अनन्तसन्धक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ४८ ॥
 इत्येवमुचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ॥
 सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ४९ ॥
 ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ॥
 सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ५० ॥
 हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् ॥
 रक्षोभिरेवं बहुधा भुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ५१ ॥
 हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ॥
 हनुमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ५२ ॥
 स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥
 ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ५३ ॥
 भङ्गत्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ॥
 दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्यौ हनुमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ५४ ॥
 त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥
 प्रदीप्तलालजलकृताचिमाली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥ ५५ ॥
 स राक्षसांस्तान्सुबहूँश्च हत्वा वनं च भङ्गत्वा बहुपादपं तत् ॥
 विवृज्य रक्षोभवनेषु चार्धं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ५६ ॥
 ततो महात्मा हनुमान्मनस्वी निशाचराणां क्षतकृत्कृतार्थः ॥
 रामस्य नाथस्य जगत्रयाणां श्रीपादमूलं मनसा जगाम ॥ ५७ ॥
 ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥
 महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ५८ ॥

भङ्गत्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ॥ दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ५९ ॥

एकं अद्वितीयं । शङ्खैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव
 स्वमायया स्वासाधारणयाश्चर्यशक्त्या । कपिरूपमेव
 सांप्रतमागतं वा इतियोजना । वैष्णवमिति स्वार्थे
 षण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीतिवार्थः ॥ ४७ ॥ विशिष्टाः
 ज्ञानाधिकाः ॥ ४८—५० ॥ युगपदेव शोके दूराङ्काने
 च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्ध्यलोप
 आर्थः । हतमितिशेषइत्यन्ये । “अमितः परितस्तमया-
 निकषाहाप्रतियोगे” इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशो-
 व्यत्वादिशिनिष्टि—भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुस्वाढ्यं

सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अतएव
 सुभीमः भयङ्करः ॥ ५१ ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्त-
 भटा ॥ ५२ ॥ हनुमान्महामना इतिपाठः । हनुमा-
 न्महात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपोपहतां
 प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ रत्नशब्दः
 श्रेष्ठवाची । तस्यौ संकल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वाद्गु-
 परतोद्योगो भूदित्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥ जगाम रामं
 मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्गामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ५६
 —५७ ॥ वरिष्ठमिति । बलवतामिति शेषः

रामासु० रराजसमहाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो “लङ्कांसमस्तांसदीप्य” इत्ययंश्लोकःकेपुष्टिकोशेषुप्रमादाद्विहितः
 ॥ ५९ ॥ इतिचतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ स. सुवृक्षसुशब्दः. २ क. स. जीवितेशाजहत्. ३ स. इवद्भिः. ४ क. स. रोषोपहता. ५ ग. महाद्रि.
 ६ अयंश्लोकः क. च. पाठयोर्द्वयते.

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विसयं परमं गताः ॥ ६० ॥
तं दृष्ट्वा वानरभेष्टं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ६१ ॥

देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥

भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

लङ्कायामिशेषमस्मीभावामलोकनेन संवितापरापिदाहसंभावनवाऽऽत्मभिर्कारपूर्वकंसशोकं बहुधा चिन्तयता हनुमता सिद्ध-
चारणभाषणश्रवणादिना सत्यादाहाभासमिर्धारणेन हर्षाधिगमः ॥ १ ॥

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गुलाग्निं महाबलः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥
संदीप्यमानां विध्वस्तां प्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अचेक्ष्य हनुमौल्लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥
तस्याभूत्सुमहाङ्घ्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ॥ लङ्कां प्रदहता कर्म किंस्वित्कृतमिदं मया ॥ ३ ॥
धैन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या क्रोपमुत्थितम् ॥ निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥
क्रुद्धः पापं न कुर्यात्क्रुद्धो हन्यादुरुनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णो स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥
धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृतमम् ॥ अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वाभिघातकम् ॥ ८ ॥
यदि दग्धा त्विर्यं लङ्का नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हृतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥
ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥
विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥

॥ ५८—६१ ॥ परामित्यस्य विवरणं—अतुल्यरू-
पामिति । अस्मिन्सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो
महालेति श्लोकः स राक्षसानिति श्लोकोत्कर्षकतया
बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः । बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमा-
प्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ६२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डन्याख्याने चतुःप-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

लाङ्गुलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १—२ ॥
कुत्सा निन्दा ॥ ३—८ ॥ जानक्यपि यदि दग्धेत्य-
न्वयः ॥ ९—१० ॥ इदं कार्यं अन्वेषणपूर्वकरावण-
निलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यं ।
ईषत्कार्यं ईषदवशिष्टकार्यं । असमग्रप्रायमेवकृतमा-
सीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः ।
किंत्विदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्धेन । मया तस्य
कार्यस्य । मूलक्षयः कृतः न संशयः । विफलीकृतमि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ सीतानाशे तत्तथैव स एव तु कुत

ति० लफकुत्सितकार्यमूलंकोपएवेतिनिश्चितप्रहितान्तौति—धन्याइति । दुःखातिशयादेवमहात्मपदपौनरुक्त्यनवधानाय ॥ ४ ॥
ति० क्रुद्धःपापंनकुर्याद्वहतिपाठे क्रुद्धोयःकश्चित्पापंकुर्यात् । नभिकाकुः । अपिदुकुर्यादेव । अकरणमन्त्रक्यमेवेत्यर्थः । तदेवदर्शय-
ति—क्रुद्धोहन्यादिति ॥ ५ ॥ शि० सीतामचिन्तयित्वा विस्मृत्य अन्यत्रानीत्वेत्यर्थः । अमिदं अत्रयेददाति अमिददातिव-

[पा०] १ क. झ. भ. ट. कां. २ क. छ.—अ. धन्याःसङ्गमहात्मानो. ३ च. झ. म. ट. लङ्कालियंसर्वा.

यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥
 किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्ब्रह्मामुखे ॥ शरीरमाहो सत्त्वानां दधि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥
 कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुण्यशार्दूलौ कार्यसर्वस्वपातिना ॥ १५ ॥
 मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥
 धिगस्तु राजसंभावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्भागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥
 विनष्टायां ॥ सीतायां ताजुभौ विनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशे सुग्रीवः सचन्द्रुर्विनशिष्यति ॥ १८ ॥
 एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम् ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकुर्वन्धे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ॥ भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ २० ॥
 तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २१ ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ॥ न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ॥ स्वचारित्र्याभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः ॥ २४ ॥
 नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च ॥ यन्मां दहनकर्माज्यं नादहद्व्यवाहनः ॥ २५ ॥
 त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ॥ रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २६ ॥
 यद्वा दहनकर्माज्यं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ॥ न मे दहति लाङ्गूलं कथमर्थी प्रधक्ष्यति ॥ २७ ॥
 पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विस्मितस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८ ॥
 तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ॥ अपि सा निर्दहेदपि न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥
 स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ॥ शुश्राव हनुमान्वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥
 अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनुमता ॥ अग्निं विसृजताऽभीक्ष्णं भीमं राक्षसवेशमग्निं ॥ ३१ ॥

इत्यत्राह—विनष्टेति ॥ १२ ॥ विहतं यदि सीताना-
 शाद्विनिष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः
 ॥ १३—१५ ॥ कपित्वं कापेयं । अनवस्थितं चाप-
 लासकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ राजसंभावं रजोगुणनिब-
 न्धनचेष्टाविशेषं । अनीशं नियामकरहितं । स्वतन्त्र-
 मिति यावत् । अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावं । ईश्वरेणापि
 रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । “ रागोनुरागे

मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भके ” इत्यादयः । यद्वा
 रागात् रजोगुणात् । आग्रहादिति यावत् ॥ १७—२१ ॥
 निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं लोकदृष्ट्याऽनर्थमाशङ्क्य तत्त्व-
 दृष्ट्या समाधत्ते—अभवेत्यादिना । नाग्निरग्नौ
 प्रवर्तते । अग्निरग्निं दहतीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥
 दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । यत्प्रभावादयं मां

सुभात्रेक्षिपतिवासत् ॥ ८ ॥ ति० ब्रह्मामुखेऽभ्याविलम्बयः । दधि ददामि ॥ स० अग्नौ मग्निहितलङ्घनी । ब्रह्मामुखे समु-
 द्रान्तर्गतेषाऽग्नौ । ब्रह्मामुखेऽभ्याविलम्बयेतिरर्थकताऽऽहोक्षितः । यद्विप्राचीनप्राणन्यासेन समुच्चयायतदित्युच्यतेतर्हि किमि-
 त्यस्यपूर्वार्थविकल्पसूचकत्वेनाहोस्विदित्यस्योत्तरार्थेऽन्वयस्यवक्यतयाआहोस्वित्यस्यैवार्थस्यदुर्वारत्वापत्तेः ॥ १३ ॥ स० तदेव
 कपित्वं सीतयापूर्वोक्तं । अनवस्थितं अव्यवस्थितं ॥ १६ ॥ स० त्रयाणां भरतादीनां । भरतस्यराज्येऽधिकृतत्वात्प्रथमतः उक्तिः ।
 तज्जयैश्चपक्षे नानुपपत्तिः । देवता तद्रूपज्ञा ॥ २६ ॥ ती० देवीप्रभावात्सिन्धौमद्विभ्रान्तिनिमित्तगिरेर्दर्शनहेतुनापिदेवीम-
 भिनन्ददतीत्याह—पुनश्चेति ॥ तत्र तस्मिन्प्रभवे । विस्मितोहनुमान् जलमध्ये सागरान्तर्देशे । हिरण्यनाभस्यगिरेःप्रदर्शनं पुनर-
 चिन्तयत् । एतेन पर्वतादीनामपिसर्वेष्वारामाहावशवर्तित्वं सूचितं । तेन सीतायानामेर्भातिरिति सूचितं ॥ २८ ॥ स० सहजु-
 गान् । चारकलाहमभगवान्तराजः । तत्परिग्रहं भार्या । चिन्तयत् देव्याविषयेचारणानां शुश्राव । वचइतिशेषः । धर्मपरिग्रहं रक्ष-
 कधर्मसेवतिवा ॥ ३० ॥

[पार०] १ म. म. शरीरमिह. २ ग. ख. छ. म. म. द. मयंसवः. ३ क. म. य. ट. असौमिनिर्दहेत्. य. अवस्था.
 ४ म. म. ट. हनुमान्नाम.

प्रपलायितरश्मस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाध्याता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२ ॥
 दग्धेयं नगरी सर्वं सादृशाकारतोरेणा ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३३ ॥
 इति शुश्राव हनुमान्वाचं तामसूतोपमां ॥ बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः ॥ ३४ ॥
 स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३५ ॥
 ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥
 प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

हनुमता शिशुपामूलेन सीतोपस्थमिवाद्यनसमाकासनसमापुच्छनपूर्वकं सागरोत्तरवीरगमनाधारिदृगिरिसमारोह-
 नम् ॥ ३ ॥ तथा स्वचरणनिपीडनाच्छिरिवरस्य रसातलप्रवेशनेनततस्समुत्पतनम् ॥ २ ॥

ततस्तु शिशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्यान्वीदिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाश्रिताम् ॥ १ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृलोहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥
 [यदि त्वं मन्यसे सात वसैकाहमिहानव ॥ कचित्सुसंवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥
 मम चैवालपमाग्यायाः सानिध्यात्तव वानर ॥ शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥
 गते हि हरिशर्दूल पुनः संग्रासये त्वयि ॥ प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव ॥ ५ ॥
 अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ॥ दुःखादुःखतरं प्राप्तां दुर्मनश्शोककर्षिताम् ॥ ६ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहत्सु सहायेषु हर्षुषेषु महाबलः ॥ ७ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् ॥ तानि हर्षुषसैन्यानि तौ वा नरवरात्सखौ ॥ ८ ॥
 शृङ्गणामेव श्रुत्वा न सागरस्यातिलङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्देवदेवस्य तव कं मारुतस्य वा ॥ ९ ॥
 क्वत्र कार्यमिर्वन्द्ये समुत्पन्ने दुरासदे ॥ किं वक्ष्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः] ॥ १० ॥
 कामस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरश्च यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

बादहत् स तामेव कथं वृहतीत्यर्थः ॥ २५—३२ ॥
 विस्मयोऽद्भुत एव न इति । अयं विस्मयः अद्भुत एव ।
 अद्भुतमाश्रयः । कल्याणं चेत्युणादिवृत्तिः । यद्वा
 विस्मयः आश्चर्यं अद्भुतः अभूतपूर्वइत्यर्थः । अद्भुतः
 अद्भुतरसः । तस्य स्थायीभावोविस्मयः । तथाच
 अद्भुत एव अद्भुतरसतां प्राप्त एव । महानयं
 विस्मयः । न विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥
 निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसं-
 कायैः । कारणैः सीतापातिप्रत्यारामप्रभावादिभिः ।
 ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ३५ ॥ पूर्व चारणवा-

क्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय
 मतिं चकार । प्रतियास्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डाख्याने
 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तं ॥ २—१० ॥ वनभ-
 ङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ
 रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलराक्षससंहारपूर्वकं मम
 नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति ॥ अस्य

स० प्राप्तमनोरथार्थः प्राप्तसीतादर्शनरूपमनोरथफलः ॥ ३६ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ म. क. झ. न. ट. लङ्गा. २ व. विस्मयोदात्तभाषिणा. ३ अयंश्लोकः क. च. छ. झ. न. ट. पाठेषु द्रष्टव्ये.
 ४ म. कोहान्विता. ५ यदि त्वं मन्यसे इत्यादयः त्वं हि कार्यविशारद इत्यन्ताः श्लोकाः छ. झ. न. ट. पाठेषु द्रष्टव्ये.

शूरैः सुसंकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सहस्रं भवेत् ॥ १२ ॥
तद्यथा तस्य त्रिकान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निश्चयं हेतुमास्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
[देवि हर्षुक्षसैन्यानामीश्वरः पुवतावरः ॥ सुग्रीवः सत्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंघृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः पुवगाधिपः ॥ १६ ॥
तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥
सगणं राक्षसं हत्वा नचिराद्रधुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रतिस्थास्यति ॥ १८ ॥
समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २० ॥
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्षुक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीकृशोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ २२ ॥
[राक्षसान्प्रवरान्दत्त्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ समाश्वस्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् ॥ २३ ॥
नगरीमाकुलां कृत्वा बन्धयित्वा च रावणम् ॥ दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥
प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ॥ २४ ॥]
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनेत्सुकः ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ २५ ॥
तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्वीलाभिर्वनराजिभिः ॥ सोचरीयमिवाभ्युदयैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ २६ ॥
बोध्यमानमिव ग्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव घातुभिः ॥ २७ ॥
तोयौघनिस्स्रवैर्मन्दैः प्राधीतमिव पर्वतम् ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रसन्नवस्त्रनैः ॥ २८ ॥
देवदारुभिर्रित्युच्चैर्ध्वजबाहुमिव स्थितम् ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्रोक्तमिव सर्वतः ॥ २९ ॥

कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य ।
बलोद्भूतः सत्त्वप्रकर्षः । सैन्योत्थापनं वा । ते यशस्यः
यशस्करः । नतु रामस्येति भावः ॥ ११ ॥ तर्हि
रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शूरैरिति । तत्
स्वपराक्रमेण मन्त्रयनं । तस्य काकुत्स्थस्य । सहस्रं ।
एतदेव भवामिलपितं । अन्यथा मे कथं वीरपत्नील-
मिति भावः ॥ १२ ॥ तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह—तद्य-
थेति ॥ त्रिकान्तं विक्रमणं ॥ १३-२४ ॥ अरिष्टं
अरिष्टालं ॥ २५ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशघोत्रेक्षते-
तुङ्गस्यादिना ॥ पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधाना-
लेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यं । सपरिधा-
नमिव स्थितमिति शेषः । उत्तरार्धे सोचरीयलोत्रेक्ष-

णात् ॥ २६ ॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः
इत्येव । बोध्यमानमिव स्थितं । तत्र ज्ञापकमाह—
उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्धूतैः । लोचनैरिव स्थितैः
घातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितं ॥ २७ ॥
तोयौघनिःस्रवैः गिरिर्नदीधौषैः । मन्दैः प्रसन्नैः ।
प्राधीतमिव प्राप्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि
क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रसन्नवस्त्रनैः पर्वतमूला-
द्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रसन्नवर्णानि तेषां स्वनैः ।
प्रगीतमिव गातुं प्रवृत्तमिव गायन्तमिवेत्यर्थः । आवि-
र्कर्मणि कर्तरि क्तः ॥ २८ ॥ ऊर्ध्वबाहुमिवेति तस्मै-
विशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाततः शृगवः ।
“प्रपातस्त्वत्तटो शृगुः” इत्यमरः । तेषां जलज-

क्तिः प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यः शृगुदेशेभ्यः पतजलशब्दैः । प्राकुष्टमिव आरन्ध्राकोशमिव । सर्वत्रादिकर्मणि कर्तरि क्तः

[पा०] १ क. ग. तत्त्वमेवोपपादय. २ झ. अ. ट. हनुमान्वीरौ. ३ देविहर्षुक्षसैन्यानामित्यादयः शशाङ्केनेवरोहिणी-
सन्ताःश्लोकाः झ. अ. ट. पाठेभ्यस्तत्त्वे. ४ च.—उ. प्रवरैर्युतः. ५ ख. ग. घ. झ. ट. विजित्यारीकृशोकं. ६ राक्षसान्प्रवरा-
नित्याद्यर्थपञ्चकं झ. अ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ख. ग. घ. सुखैः. ८ क.—घ. च.—द. सर्वतः. ९ क. ग. च. छ. झ.
अ. ट. विस्पष्टवाना. १० ग. घ. च. झ. अ. ट. रुद्धतैः. ११ ५. प्रवृष्टमिव.

वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः ॥ वेणुभिर्मरुतोद्धतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ ३० ॥
 निःश्वसन्तमिवामर्षाद्वोरैराशीविषोत्तमैः ॥ नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ ३१ ॥
 मेघपादनिमैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभमालिभिः ॥ ३२ ॥
 कुटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः ॥ सालतालाश्रकणैश्च वंशैश्च बहुभिर्धृतम् ॥ ३३ ॥
 लतावितानैर्विततैः पुष्पवज्रिरलंकृतम् ॥ नानामृगगणैर्णाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥ ३४ ॥
 बहुप्रसन्नवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोग्रसेवितम् ॥ ३५ ॥
 लतापादपसंघातं सिंहोध्युषितकन्दरम् ॥ व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ ३६ ॥
 तमारुरोह हनुमान्पर्वतं पवनान्तमजः ॥ रामदर्शनशीघ्रेण ग्रहर्षेणामिचोदितः ॥ ३७ ॥
 तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ सघोषाः समशीर्यन्त शिलाधूर्णाकृतास्ततः ॥ ३८ ॥
 स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्षत महाकपिः ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयँल्लवणाम्भसः ॥ ३९ ॥
 अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनान्तमजः ॥ ददर्श सागरं भीमं भीनोरगनिषेवितम् ॥ ४० ॥
 स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ अप्रदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरं दिशम् ॥ ४१ ॥
 स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ररास संह तैर्भूतैः प्रविशन्वसुधातलम् ॥
 कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ ४२ ॥
 तस्योरुवेगोन्मथिताः पादयाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ ४३ ॥
 कैन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन्स शुश्रुवे ॥ ४४ ॥

तेभ्यः पतन्तो निर्हरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः । प्राकृष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् कः ॥ २९ ॥
 शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्वनाः । शरत्कालपु-
 क्षिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभीभूतैः । जरया
 कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । शरद्वनैरिति पाठे
 बहुधाधिकबुद्धेरित्यर्थः । शरवणैरिति वार्थः । तका-
 रान्तोप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचार्यस्य शारद्वत
 इति नामदर्शनात् । कीचकैः कीचकाल्यैर्वेणुभिः ।
 तदाहामरः—“ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनि-
 लोद्धताः ” इति ॥ ३० ॥ आशीविषोत्तमैः निःश्वस-
 न्तमिव सर्पश्रेष्ठनिःश्वासैर्निःश्वसन्तमिव । अमर्षात्
 हनुमति क्रोधादित्यर्थः । नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः
 गम्भीरैश्च । गह्वरैः गुहाभिः ध्याननिरुद्धेन्द्रियस्या-
 नीयैः । ध्यायन्तमिव स्थितं । निरुद्धेन्द्रियद्वारा
 ध्यानारुद्धमिवस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ मेघपादनिमैः

मेघावरुहनिमैः । पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । प्रक्रान्तमिव
 गन्तुमुद्युक्तमिव । पूर्ववत् कः । जृम्भमाणमिव
 गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभमालिभिः मेघमालावद्भिः
 ॥ ३२ ॥ बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरि-
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥ धातुनिष्यन्दः धातुस्त्रावः
 ॥ ३४—३५ ॥ लतापादपानां संघातो यस्मिन्निति
 व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३६ ॥ रामदर्शनशीघ्रेण
 रामदर्शनत्वरवता ॥ ३७ ॥ चूर्णाकृतास्समशीर्यन्त ।
 यथा चूर्णाकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ दक्षिणात् दक्षिणपारात् । प्रार्थयन् गन्तु-
 मिति शेषः ॥ ३९—४० ॥ स हरिशार्दूल इति
 संबन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति—मारुतस्येति
 ॥ ४१ ॥ तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ ४२ ॥ रुग्णाः
 शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ ४३ ॥
 नभो भिन्दन् भिन्दन्मिव । महत्तायां तात्पर्यं ॥ ४४ ॥

श्लोकाः ॥ २९ ॥ शरद्वनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसंघैः ॥ ३० ॥ ति० धातुनिष्यन्दैः धातुनिर्मैर्भूषितं ॥ ३४ ॥ शिलासंचयेन
 शिलासंग्रहेन संकटं नीरन्त्रं ॥ ३५ ॥

[पा०] १ घ. मेघजालनिमैः. २ झ. सालतालैश्चकणैश्च. ३ झ. ट. गणैःकीर्णै. ४ क. घ. च. ज.—ट. संघातं.
 ५ च.—ट. सिंहविधित. ६ च. छ. झ. न. ट. व्याघ्रादिभिस्तमाकीर्णै. ७ ग. फलोदकं. ८ च.—ट. भीमोरग. ९ छ.—ट.
 विविधैर्भूतैः. ख. विहृतैः. १० क. घ. झ. ट. प्राविशद्भुधातलं. ११ च.—ट. अमराः. १२ घ. न. झ. न. ट. कन्दरोदर.

स्रस्तव्याविद्ववसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४५ ॥
 अतिममाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ४६ ॥
 किन्नरोगगन्धर्ववक्षविद्याधरास्तदा ॥ पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमासिताः ॥ ४७ ॥
 स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४८ ॥
 दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ४९ ॥
 स लिलङ्घयिषुर्भूमिं सलीलं लवणार्णवम् ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

सङ्घातटापुमरुद्रुपनेन मध्येमार्गमैनाकसंस्पर्शनपूर्वकमागच्छताहनुमता महेन्द्राचलवलोकनेन बन्धुकुलहर्षणाद्योर्ध्वार्कणं
 ॥ १ ॥ जांबवता तच्छ्रवणेन सरभससमुत्थितवानरगणाम्प्रति हर्षोद्घोषणहेतुना हनुमतः कृतकार्यबोधिः ॥ २ ॥ ततोम-
 हेन्द्रशिखरमवलीर्णेनहनुमता जांबवदादिबृद्धाभिवादनपूर्वकं सर्वान्प्रति संग्रहेण सीतादर्शननिवेदनं ॥ ३ ॥ अङ्गदेव इव-
 मवशासनपूर्वकं विलसरेण सीतादर्शनवृत्तान्तशुश्रूषया सर्वैःसह महेन्द्राचलविशाखशिलतलेसमुपवेशनम् ॥ ४ ॥

[आर्क्षुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ॥] सचन्द्रकुहूदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ॥

तिष्ठश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुमहाभीनं लोहितान्नमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीर्हसविलोलितम् ॥ २ ॥

वातसंघातजौतोषिं चन्द्रांशुशिशिराम्बुम् ॥ भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥

हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् ॥ अपारमपरिश्रान्तः पुष्टुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥

प्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरश्च सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥

स्रस्तानि व्याविद्वानि च वसनानि यासां ताः स्रस्त-
 व्याविद्ववसनाः ॥ ४५ ॥ निपीडितशिरोग्रीवाः
 शिथिलपतितशिलातलैरिति शेषः ॥ ४६—४७ ॥
 सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः
 ॥ ४८—४९ ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फा-
 ल्यमानतीरोपान्तं ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

उत्पपात नभो हरिरित्युक्तं तलङ्घनं रूपकेण शतु-
 र्भिवर्णयति—सचन्द्रेत्यादिना ॥ कारण्डवः जलकु-

कुटः । कादम्बः कलहंसः “कादम्बः कलहंसस्यात्”
 इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन
 पर्यन्तस्यशाद्वलत्वेन च रूपणं ॥ १ ॥ लोहितान्नः
 अङ्गारकः स एव महामहः महामाहः यस्य तं ।
 ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र सेमवः ।
 विलोलितं अवगाढं ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोमेघ एव
 चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवत् भुजङ्गादीनांकमलोत्प-
 लत्वेनरूपणं तत्तद्वर्णभेदेन ॥ ३ ॥ अत्र गगनस्यार्ण-
 वत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादिलेन च रूपणा-
 त्सावयवरूपकं । तस्य नौरिवेत्युपमया तिलतण्डुल-
 वत्संसृष्टिः ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति—

तिष्ठ व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतशरीराभजायन्त । व्यवेष्टन्तेतिपाठे पीडयाजलकभित्तिः ॥ ४६ ॥ तिष्ठ कुण्डलैरास्फाल्यते
 स्पृश्यते तादृशोवेलान्तःतीरप्रान्तोवस्यतं सागरंलिलङ्घयिषुः नभस्तत्पपातेतिसंबन्धः ॥ ५० ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

स० गगनार्णवमिति नमुंसकलमार्थः । नमुंसकोवार्णवशब्दः । “असृदीयंगुणार्णवं” इत्यनुव्याख्यानसुधायांपूर्वमाचारकिञ्च-
 न्ततामाश्लिखानन्तरपचाद्यविभर्णमिति विहितः साधुरित्युक्तेः । गगनार्णवः प्रसिद्धार्णव इव । नपुनः स एवेति आचारकिञ्चनन्तताधिक-
 मुपपन्नं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. व्यावेष्टन्तमहोरगाः. च. छ. ज. व. व्यवेष्टन्तमहोरगाः. २ ख. ग. च.—ट. स्या. ३ छ. ज. व.
 शिरो. ४ इदमर्थे छ.—ट. पाठेषुहयदे. ५ झ. ट. विलासितं, व. विलोभितं. ६ घ. च.—ट. जालोर्मि.

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्कपिर्व्यामचरो महान् ॥ [अपारमपरिश्रान्तश्राम्बुधिं समगाहत ॥]
 हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाङ्गिष्ठाकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिर ॥ ७ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८ ॥
 विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ॥ दृष्ट्वा दृश्यतनुर्वरिस्तदा चन्द्रायतेम्बरे ॥ ९ ॥
 ताक्ष्यायमाणो गगने वैभासे वायुनन्दनः ॥ दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥
 नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरात्राश्चसान्द्रत्वा नाम विश्राज्य चात्मनः ॥ ११ ॥
 आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ॥ अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥
 आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १२ ॥
 पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महर्बेगोऽभ्युपागतः ॥ १३ ॥
 स किञ्चिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ मेहेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १४ ॥
 स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १५ ॥
 स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १६ ॥
 तस्य नानद्यमानस्य सुंपर्णचरिते पथि ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १७ ॥
 ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः ॥ पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षुवः ॥ १८ ॥
 महतो वायुनुन्नस्य तोवदस्यैव गीजितम् ॥ शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूकवेगं हनूमतः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥
 निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ॥ बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्सहरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामग्न्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सर्वथा कृतकार्योसौ हनुमान्नात्र संशयः ॥ नह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्य बाहुरुवेगं च विनादं च महात्मनः ॥ निशम्य हरयो दृष्टाः संभ्रुत्येतुस्ततस्ततः ॥ २४ ॥

अङ्गमात्रं ज्वेत्यविना ॥ ५—६ ॥ व्यक्तान्वक्तवा-
 पित्वेन अरुणशब्दयोः कथञ्चिदपौरुषतयमुनेयं ।
 यद्वा “अरुणः कृष्णलोहितः” इत्यमरशेषः । महा-
 भ्राणिचकाशिर हनुमत्संपर्कादित्यर्थः । अन्यथा
 वाजपेयशरद्वर्णनवदभ्रवर्णनस्यासंगतत्वापातः । हनु-
 मतस्तेजस्वीत्यनेन मेघानानानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दु-
 संपर्कवत् ॥ ७—८ ॥ विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसंघा-
 तेषु । आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लब्धमार्ग इति
 यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः । दृष्ट्वा दृश्यतनुः
 मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमणाभ्यामितिभावः । चन्द्रायते
 चन्द्रइवाचरति । ताक्ष्यायमाणः ताक्ष्यायमाणः ।

उभयत्र “उपमानादाचरे” “कर्तुः कथञ्च सलो-
 पश्च” इति कथञ्च ॥ ९—१२ ॥ सुनाभं मैनाकं
 ॥ १३ ॥ किञ्चिदनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कञ्चित्प्रदेशं
 प्राप्तः ॥ १४—१५ ॥ लालसः सामिलापः । सं-
 देशं सुहृदावाससमीपप्रदेशं ॥ १६ ॥ नानद्यमानस्य
 पुनःपुनर्दृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव इलतीव
 ॥ १७—१८ ॥ वातनुन्नस्य वातसंघट्टितस्य । घोषं
 ऊरुवेगमिति ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनस इति । अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः
 ॥ २०—२३ ॥ निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा
 चेत्सध्याहार्यं । अन्यथा बाहुरुवेगपदानन्वयात् ॥ २४ ॥

[पा०] १ इदमर्थं स. ट. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. घ. विष्कामंश्च. ३ स. ट. स्तया. ४ स. अ. ट. सभभौ. ५ स. ट. अर्द-
 यित्वापहावीपन्. छ. ज. दर्शयित्वा. ६ च.—ट. वैगोऽभ्युपागमत्. ७ च.—ट. सकिञ्चिदारत्संप्राप्तः. ख. ग. शीघ्रतदनुसंप्राप्तः.
 ८ ग. घ. हनुमान्मेघ. ९ स. ट. ननादनुसम्प्राप्तः. १० च.—ट. सुपर्णचरिते. ११ ख. ग. च.—ट. कृते. १२ च. छ. स. घ. ट.
 निस्वनं. १३ ख. मूकवेगादहनूमतः. १४ क.—घ. दीनवदनाः. १५ क. च. छ. स. म. समुत्प्रेतुयतस्ततः. क. स. घ.
 समुत्प्रेतुसमन्ततः.

ते नगाग्राग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनुमन्तं दिदृक्षुः ॥ २५ ॥
 ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य श्रांक्षाः सुविष्टिताः ॥ वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २६ ॥
 गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २७ ॥
 तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः ब्राह्मलयस्तदा ॥ २८ ॥
 ततस्तु वेगैर्वास्तस्य गिरिर्गिरिनिभः कपिः ॥ निषपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥
 हर्षेणापूर्वमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्क्षरे ॥ छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥
 ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥
 परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तर्मरोगमुपागतम् ॥ ३२ ॥
 उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रैत्यर्चयन्हरिभ्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥
 [विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलिकिलास्तथा ॥ हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः] ॥ ३४ ॥
 हनुमास्तु गुरुन्वृद्धाज्जाम्बवत्प्रमुखास्तदा ॥ कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥
 स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्ट्वा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
 निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्वेगे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥
 हनुमानं ब्रवीद्धृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७ ॥
 अशोकवनिकासंस्था दृष्ट्वा सा जनकात्मजा ॥ रक्षमाणा सुधोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ३८ ॥
 एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९ ॥
 ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ निश्चम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥

समुत्प्रेतुरित्युक्तं विवृणोति—ते नगाग्रादिति ॥
 नगाग्रात् वृक्षाग्रात् समपद्यन्त संघीभूताः ॥ २५ ॥
 प्रीता इति हेतुगर्भे विशेषणं । यथा मनुष्याः दूरस्थ-
 स्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चा-
 न्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः
 प्राग्रशाखाः । समाविध्यन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २६—
 २७ ॥ अभ्रघनसंकाशं अभ्रसमूहतुल्यं ॥ २८ ॥

निषपात निर्मरमाक्रान्तवान् ॥ २९ ॥ पपातेति
 अच्छिन्नपक्षस्य पातासंभवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तं ॥ ३०
 —३१ ॥ प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः । आसन्निति
 शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ उपायनानि
 उपहारान् ॥ ३३—३४ ॥ कुमारमङ्गदं चेति ।
 स्वामित्वादिति भावः ॥ ३५—३९ ॥ भवन् अभवन् ।

ति० कर्त्तुं मेघः । तदुपरियोमेघस्तत्संकाशं । अत्युन्नतमेघसदृशसदृशमित्यर्थमन्ये । खजीवनदातृत्वेन स्वपूज्यत्वात्प्राञ्जलय-
 ॥ २८ ॥ ति० ततो गिरेः अरिष्टादगाद्गिरेः । कृतः कपिः तस्ममहेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निषपात । अनेनाविभ्रममागमनं च निर्व-
 ॥ २९ ॥ ति० पर्वतनिर्क्षरे निर्क्षरप्रवर्तके शिखरे इत्यर्थमेके । भ्रमनिवृत्तये जलएव पतित इत्यन्ये ॥ स्व० छिन्नपक्षः धरणीधरः
 पक्षैश्च पपात । अनेन मान्याभावः सूच्यते । छिदिति भावे संपदादिक्लिबन्तः । छिद छिदा न यमोस्तौ छिदौ । नपद्भो विभे-
 धार्थकः । तस्मच्छिच्छन्दानन्तरं जनइत्यादिवद्भोध्यं । ततश्च अच्छिन्नौ पक्षौ यस्य सः । एवं चेत् हर्षापूर्वमाणता विवक्षितस्य-
 ललाभो विजयेनागमनं चेति बह्वर्थलाभो भवतीति बोध्यं ॥ ३० ॥ स्व० परां पूज्यप्रीतितोयुक्तां । संतोषातिशयेन सर्वैरतिद्विषिताः ।
 सर्वे ह्ये । लुप्तोपमेयं । तेदृहाः त्रिपुरहृत्वा आयाते स्त्रे इति वा । “ सर्वोद्योषदः ” इति श्रुतेः । “ सर्वः सर्वः कालजरः शिवः ”
 इति नाम निघानात् ॥ ३२ ॥ ति० शाखानयनं हनुमत आसन्नार्थं ॥ ३४ ॥ स्व० ताभ्यां जांबवदङ्गदाभ्यां । यद्यपि जांबवत्प्रमु-
 खान् गुरुन्वृद्धानित्युक्त्या तैरिति मुभां । तथापि कार्यनिविष्टताद्द्वयोरेवातिशयेनेति ताभ्यामिदमुपपद्यते । देवीदृष्टेति पौर्वापर्ये देवी-
 [पा०] १ क. च. झ. ग. ट. शाखामवस्थिताः. क. ख. घ. शाखास्त्युपस्थिताः. २ घ. क. झ. घ. ट. वासांसिचम्रका-
 शानि. क. वासांसिचम्रकाशानि दुर्गुर्वानरर्षभाः. च. छ. ज. वासांसिचम्रकाशानि. ३ क. झ. ट. वेगवान्वीरो. ४ क. झ. ट.
 तमागतमुपागमन्. ५ ख. प्रत्ययेन हरिभ्रेष्ठं. ६ अयं श्लोकः क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ग. घ. च.—ट. देवीति. ८ क.
 संग्रहेण. ९ क. झ. ट. नम्रवीत्पृष्ठः. घ. नम्रवीदृष्टस्त्वमेतान्वावरर्षभान्. १० ख. दीना. ११ क. ग. मारुतेर्वर्ष्यं.

ह्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ ४१ ॥
 केचिदुच्छ्रितलाङ्गुलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ अञ्जितायतदीर्घाणि लाङ्गुलानि प्रविष्यधुः ॥ ४२ ॥
 अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् ॥ आमुल्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्र हर्षिताः ॥ ४३ ॥
 उक्तवाक्यं हनूमन्तमद्भुतमथान्वीत् ॥ सर्वेषां हस्तिविराणां मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥
 [जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ त्वत्प्रसादात्समेभ्यामस्मिद्वार्या राघवेण ह] ॥ ४६ ॥
 अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥
 दिष्ट्या त्वह्यसि काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४७ ॥
 ततोद्भूतं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४८ ॥
 [उर्पविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु च ॥] श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४९ ॥
 दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५० ॥
 तस्यौ तत्राद्भुतः श्रीमान्वानरैर्वहुभिर्भुतः ॥ उपासमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५१ ॥

हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाद्भुतनाद्भुतवद्वानुमा ॥

मुदा तदाध्यासितमुभतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

महेन्द्रगिरी सर्ववानरमध्ये जांबवत्पृष्ठेन हनुमता वानरान्भसति लङ्कागमनकाले मैनाकावलोकनादिस्वपुनरागमनाभ्यस्तस-
 कृत्तुत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ॥ हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥

अनित्यत्वादृढभावः ॥ ४० ॥ ह्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नवन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति घृषभनादं कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलि-
 किलाशब्दं ॥ ४१ ॥ अञ्जितायतदीर्घाणि अत्र दीर्घपदसंभिधानादायतपदं स्थूलपरं । प्रविष्यधुः
 लाङ्गुलान्युदुल्य भूमावताडयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 संस्पृशन्ति आलिङ्गन्तीत्यर्थः ॥ ४३—४४ ॥ अव-
 प्लुत्यविस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्य-
 ङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५—५१ ॥ कीर्तिमतेति हनुमद्वि-

शेषणं । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणं । श्रुत्यकीर्त्या
 स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा
 बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तप-
 ञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तं सीतादर्शनविषय-

भिलोकितानवेतिहासात् सा माहिभूदितिच्छेपिपूर्वमुक्तिरितिज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ति० आयताञ्जितदीर्घाणि आयामोविस्तारः । सौ-
 स्थमिलन्ये ॥ ४२ ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

[पाठ] १ क. ह्वन्त्यन्ये. २ च. ज. महाबलाः. ३ च. छ. ज. वानराः. ४ क.—ड. आयताञ्जित. ५ क. झ. ट.
 घीमन्तवानरोत्तमं. च. छ. ज. वानराःप्रशंसतिरे. ६ क. ग.—ड. जावमनुत्तमा. ७ अयंश्लोकः क.—ड. पाठेषुदृश्यते.
 ८ इदमर्थं क.—ड. पाठेषुदृश्यते. ९ स. हनुमद्वचनोन्मुखाः.

प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् ॥

जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदन्तिलात्मजम् ॥ २ ॥

कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं ॥ तत्र वर्तते ॥ तस्यां वा स कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३ ॥

तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ [संमार्गिता कथं देवी किंच सा प्रत्यभाषत ॥]

श्रुतार्थाश्रित्यभिप्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥

यथार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरसाभिरात्मवान् ॥ रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्वयाकरोतु नः ॥ ५ ॥

स निपुक्तस्तस्तेन संग्रह्यतनूरुहः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्स्वभाभुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७ ॥

गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवामवत् ॥ काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥

स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥

उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥ १० ॥

प्रीतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरिः ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११ ॥

व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ पुत्रेति मधुरां वार्णां मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२ ॥

पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ मैनाक इति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥

पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४ ॥

श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ॥ चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५ ॥

अहं तु भोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥

रामस्य च मया साक्षे वर्तितव्यमरिन्दम ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ कार्यमावेद्य तु गिरिरुध्यतं च मनो मम ॥ १८ ॥

तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥

शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ १९ ॥

वृत्तान्तं ॥ २ ॥ कथं केन प्रकारेण । कथं वृत्तः ।

कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—

श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ तत्र रामसन्निधौ । योऽर्थो

वक्तव्यः वक्तुमर्हः । यच्च रक्षितव्यं गोप्यं च तत् ।

आख्यानं बुद्धिमान् । भवान्व्याकरोतु ॥ ५—६ ॥

प्रत्यक्षमेवेति इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आभुतः

आभूतोऽस्मि । पारं गन्तुमिति शेषः । समाहितः

एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति संबन्धः ॥ ७ ॥

विघ्नरूपमिव । वस्तुतो न तथेति भावः । पश्यामी-

त्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवामवत्

तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥ मेने इति लिट्बुच्च-

मपुरुषैकवचनं । परोक्षत्वाच्चभावेऽपि च्छान्दसं ।

अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गमनदशायां मुरसा पातया-

मासेति सूचितं विवृणोति—भेत्तव्योऽयमित्यादिना

॥ १०—१२ ॥ पितृव्यं चेति । पितृव्यत्वे हेतुमाह—

सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः

॥ १३ ॥ छन्दतः यथेच्छं ॥ १४—१५ ॥ मोक्षण-

प्रकारमाह—प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे इति ॥ १६ ॥ साक्षे

साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह—रामो धर्मभृतां

श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ १८ ॥ अनुज्ञातः

ति० सशैलोमानुषेणवपुष्मता प्रशस्तेनशरीरेण । महाशैलोन्तर्हितः । शैलेनशिलारूपेणचमहोदधावन्तर्हितइत्यन्वयः ॥ स्व०

शैलः मैनाकः । मानुषेणशरीरेणान्तर्हितोभूत् । ततश्चमहाशैलः वपुष्मतामानुषदेहान्तर्धानाधिकरणेन । शैलेन पर्यतरूपदेहेन

[पा०] १ इदमर्थं क.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ क. छ. ज. झ. ट. प्रतिसंहृष्टः. ३ क. च. ज.—ट. प्रीतियुक्तं.

४ इदमर्थं क.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. क. च.—ट. नमस्तच्छिरसा. ६ क. झ. ट. प्रहृतस्त. ७ क.—ट. भोक्षितस्तस्मात्.

८ क. झ. ट. प्रक्षिप्तोऽस्मिमाहोदधौ. ९ क. ख. ग. क.—ट. मयातस्य. १० क. झ. ट. रुधिरवै.

उत्तमं जवमास्थाय शैवं पन्थानमास्थितः ॥ ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥
 ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वैचनं मामभाषत ॥ २१ ॥
 मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममर्हद्वरिसत्तम ॥ अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितैस्तं चिरस्य मे ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वार्ष्णेयं वेदद्युदीरयन् ॥ २३ ॥
 रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह आग्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥
 तस्य सीता हता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥
 कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती ॥ २५ ॥
 अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाकृष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २६ ॥
 एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २७ ॥
 एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ २८ ॥
 मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तथा ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरं वपुः ॥ २९ ॥
 तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्वभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ॥ ३० ॥
 अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य मयासुखम् ॥ ३१ ॥
 समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीताऽस्मि तव वानर ॥ ३२ ॥
 ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ततोन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ॥ ३३ ॥
 छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ॥ ३४ ॥
 सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ॥ न किञ्चित्त्र पश्यामि येन मेऽप्यहेता गतिः ॥ ३५ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गमने मम ॥ ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥
 अधोभागे न मे दृष्टिः शीर्षं पातिता मेया ॥ ततोऽद्राक्ष्महं भीमां राक्षसीं सलिलेश्याम् ॥ ३७ ॥
 ग्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तथा ॥ अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥
 कासि गन्तां महाकाय धुधिताया ममेप्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥

अस्मीति शेषः । वपुष्मता पुष्कलवपुषा । मासुषे-
 णशरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरीरेण महोदधौ
 सागरोपरि स्थित इति शेषः । “स वै दत्तवरः
 शैलोवभूवावस्थितस्तथा ” इति प्रथमसर्गोक्तेः ।
 प्रतिप्रयाणे च—“पर्वतेन्द्रं सुनामं च समुपस्पृश्य
 धीर्यवान् ” इत्युक्तं । “हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं
 पश्य मैथिलि ” इति रामेण चोक्तं ॥ १९—२४ ॥
 विषये सती खराज्ये वसन्ती ॥ २५—२७ ॥ अर्धगु-

णविस्तारः । अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किञ्चिदधि-
 कविस्तारोभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः । प्रथमसर्गोक्त-
 शतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः तद्वन्धःकल्पितश्चेत्युक्तं
 ॥ २८ ॥ व्यादितं व्याप्तं ॥ २९ ॥ ह्रस्वं विशेष-
 यति—अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३०—३१ ॥ समानय
 संयोजय ॥ ३२ ॥ साधु साध्वीति दीर्घश्छान्दसः
 ॥ ३३—३६ ॥ सलिलेश्यां सलिले स्थितां ॥ ३७ ॥
 अवस्थितं दृढभूतं । असंभ्रान्तं अच्यग्रं ॥ ३८—३९ ॥

महोदधावन्तर्हितोऽभूत् ॥ १९ ॥ ती० ततोर्धगुणविस्तारः ततोदशयोजनात् अर्धस्यपञ्चयोजनस्यगुणः आदृष्टिः तद्विस्तारोदशयो-
 जनविस्तारः । प्रथमसर्गेदशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातं ॥ २८ ॥ शि० साध्वीति दीर्घार्थ इति भट्टः । विस्मयार्थेकार-

[पा०] १ क. च. ज.—ट. शेषमध्वानं. २ क. झ. ट. वचनं चेदमवधीत्. ३ ग. क.—ट. ततस्त्वा. ४ क. झ. ट.
 स्वर्हिमेधुरैः. ५ ग. घ. च. छ. ज. ञ. विषण्णवदनो. ६ ख. सीतया चापि भार्यया. ७ ग. घ. च. छ. ज. ञ. ततोर्धगुण.
 ८ क.—ट. मत्प्रमाणानधिकृतैव. ९ ख. च.—ट. पुनः. १० क.—ट. संमितः. ११ घ. अथसाव्याहरच्छेष्ट. १२ क. च.
 ज.—ट. मेनिहता. १३ क. झ. ञ. ट. क्षोचतः. १४ च. छ. ज. तदा.

चाढमित्येव तां प्राणीं प्रत्यष्टुहामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४० ॥
 तस्याश्वास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ न च मां साधु बुबुधे मेम वा निकृतं कृतम् ॥ ४१ ॥
 ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥
 सा विस्मृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृच्छहृदया सती ॥ ४३ ॥
 शृणोमि खँगतानां च सिद्धानां चारणैः सह ॥ राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥
 तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्यधिकं सरन् ॥ गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥
 दक्षिणं तीरमुदघेर्लङ्का यत्र च सा पुरी ॥ अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् ॥
 प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ ४६ ॥
 तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तर्धनसन्निभा ॥ अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काऽप्युत्थिता पुरः ॥ ४७ ॥
 जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदभिश्शिरोरुहाम् ॥ सन्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥
 मदोषकाले प्रविशं भीतयाऽहं तयोदितः ॥ ४८ ॥
 अहं लङ्कापुरी वीरं निर्जिता विक्रमेण ते ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ४९ ॥
 तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन्नकात्मजाम् ॥ रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५० ॥
 ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसामरमासाद्य न पारमुपलक्ष्ये ॥ ५१ ॥
 शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् ॥ काञ्चनेन विक्लृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 ॥ प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५३ ॥
 अशोकवनिकामध्ये शिशुपापादपो महान् ॥ तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५४ ॥
 अदूरे शिशुपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५५ ॥
 तदेकवाससंसीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ५६ ॥

तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायं आसदेहं । अपूरयं अवर्धयं । मयि वृद्धे साप्यवधिष्ठेत्यर्थः । अयं कामरूपीति मां । साधु सम्यक् । न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा नबुबुधे ॥ ४०-४१ ॥ निकृतिमेव दर्शयति— ततोहमिति ॥ ४२ ॥ विस्मृष्टभुजा विस्मृष्टसन्धिक- भुजा ॥ ४३ ॥ हृतेत्यनन्तरमितिकरणबोध्यं ॥ ४४ ॥ कृत्यमात्यधिकं सरन् प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तय- नित्यर्थः ॥ ४७ ॥ भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ४८-४९ ॥ सर्वरात्रं सर्वा रात्रि । “अहः सर्व—” इत्यादिना समासा-

न्तोच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तत्र लङ्कायां । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यं ॥ ५०-५१ ॥ विकृष्टेन विप्रकृ- ष्टेन । अतिवीर्येणेति यावत् ॥ ५२ ॥ बहुपादपं अनेकपादपप्रमाणमिति प्राकारविशेषणं ॥ ५३ ॥ शिशुपापादपः अस्तीतिशेषः ॥ ५४ ॥ शिशुपावृक्षात् शिशुपावृक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थां । तदेकवाससं- वीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीतां । यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीतां । वेधान्तरनिस्सृष्टमितिर्थाः । मानसिकत्वकार्यिकत्व-

प्रक्षेपेनानावृत्तपत्रा ॥ स्व० साध्वी अहंभीतास्त्रीत्यन्वयोवा ॥ २३ ॥ ती० तद्विकृतं किमिल्यत आह—ततोहमिति । हृदयमादाय हृदयं- निकृत्य । प्रपतामि प्रापतां ॥ ४२ ॥ ति० आत्यधिकं जातकालविलंबं ॥ स्व० महदध्वानं महताकाशेन गन्धमध्वानं ॥ ४५ ॥ ति० सर्वरात्रं

[पा०] १ ख. वर्धितयास्त्रि सुमहोत्सवाः, २ घ. ममापि विकृतं, क. मयाचविकृतं, ३ ड. झ. ट. खगतानोचवाचः सौम्यामह्वारमतां, ४ क. ख. घ. च.—ट. गत्वाचमहदध्वानं, ५ ड. झ. ट. निलयपुरी, घ. प्राविशपुरं, ६ ड. च. ज. झ. घनसप्रभा, ७ ख. भीमा, ८ ग. तत्राहमर्धरात्रं, क. तत्राहमर्धरात्रं, ९ ग. ड.—ट. प्राकारेणानिसेवृतं, १० घ. च, विवित्रेण, ११ क.—ट. अट्टहासिच्छुपा,

राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ मांसशोणितमक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीभिः ॥ ५७ ॥
 सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५८ ॥
 भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्रिनिवृत्तार्था मर्त्यव्यकृतनिश्चया ॥
 कथंचिन्मृगशाबाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ५९ ॥
 तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रोमपर्णीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६० ॥
 ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेक्षणे ॥ ६१ ॥
 ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् ॥ अहं तु शिशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६२ ॥
 ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ॥ तं दैर्घ्यं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६३ ॥
 तद्दृष्ट्वाऽथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् ॥ संकुच्योरु स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६४ ॥
 विव्रतां परमोद्विगां वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ प्राणं किञ्चिदपश्यन्तीं वेपमानां तैपस्विनीम् ॥ ६५ ॥
 तामुवाच दक्षग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अवाकिञ्चराः प्रपतितो बहुमन्यख मामिति ॥ ६६ ॥
 यदि चेत्त्वं दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते ॥ द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६८ ॥
 राक्षसाधम रामस्य भार्यामभिततेजसः ॥ ईश्वराकुलनाथस्य स्त्रियां दशाग्रस्य च ॥
 अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतित्वा तव ॥ ६९ ॥
 किञ्चिद्दीर्यं तवानार्थं यो मां भर्तुरसंनिधौ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७० ॥
 न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽयस्य न युज्यसे ॥ यङ्गीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७१ ॥
 जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ जज्वाल सहसा कोपाचितास्य इव पावकः ॥ ७२ ॥
 विवर्त्य नयने क्रूरं मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७३ ॥
 स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ वरा मण्डोदरीनाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ७४ ॥

भवेन शोकस्तापयोर्भेदः ॥ ५५—५७ ॥ सामयेति
 आमयः सेदः तेन सह वर्तत इति सामया । मर्त्यये
 मरणे । “ कृत्यस्युटो बहुलं ” इति साधुः
 ॥ ५८—५९ ॥ पश्यन् परामृशन् ॥ ६०—६१ ॥
 गहने पर्णगूढप्रदेशे । पर्णघने निखीन इत्यधस्ताद-
 प्युक्तेः ॥ ६२—६४ ॥ परमोद्विगां अतीवोद्वान्त-
 इत्यां । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणां ।
 प्राणमित्यनुषज्यते ॥ ६५ ॥ अवाकिञ्चराः अवन्ततमू-
 र्था । प्रपतितः भूमावितिशेषः ॥ ६६ ॥ द्वौ मासौ

अन्तरमवधिः । ततः पास्यामीति योज्यं ॥ ६७—
 ६९ ॥ किञ्चिद्दीर्यं कुत इत्यत्राह—यो मामिति ।
 भर्तुरसंनिधौ तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृ-
 त्यागतः तस्य तव किञ्चिद्दीर्यमिति योज्यं ॥ ७०—
 ७१ ॥ घोरत्वसिद्धये चितास्यइत्युक्तं ॥ ७२ ॥
 आरब्धः रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा
 हेत्येतत्कृतं ॥ ७३ ॥ समुत्पत्य रावणसमीपं
 गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । “ मणि
 भूषायाम् ” इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी

सर्वारत्री । अल्पशेषायां रात्रावशोकवनिक्कायादर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५० ॥ रामानु० परिरभ्य वितप्राप्तेतिशेषः ॥ ६४ ॥
 ति० सादृश्यसंभवात्पिद्वयापासेत्याह—दास्येपीति । स० अस्मदासे दासत्वे । नयुज्यसे युक्तो न भवसि । अपिना मूलरूपेपि
 क्लृप्तैर्हरिवस्थानमेधनान्तर्दासेयोर्यदिति सूचयति ॥ ७१ ॥ ति० चितास्यपावकत्वेनास्पृश्यतासूचिता ॥ ७२ ॥ ति० यद्वा

[पा०] १ क. क.—ट. हरिणीयथा. २ क.—घ. च. छ. ज. घ. रामपत्नीमतिन्दिता. ३ ग. च. छ. ज. घ. सहसो-
 द्विमा. ४ ग. घ.—ट. स्वरूपप्रत्यसंहरं. ५ ख. दैर्घ्यमभिसंप्राप्ता. ६ क. ख. घ. क. च. ज.—ट. तदृष्ट्वा. ७ क. ख. घ.
 क. च. ष.—ट. रक्षोणेश्वरं. ८ क. क. श. अ. ट. वीक्षमाणामितस्ततः. ९ ख. मनस्विनी. १० क. ख. ट. द्विमासानन्तरं.
 ११ क. ख. ग. ट. ईश्वराकृषा. १२ घ.—ट. अजैयःसत्यवाक्यो. ग. पार्मिकःसत्यवादीव.

उक्तश्च मधुरां धार्णीं तथा स मदनादितः ॥ सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥

[मया सह रमस्वाद्य मद्रिशिष्टा न जानकी] ॥ ७५ ॥

देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरिव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७६ ॥

ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ७७ ॥

धाते तस्मिन्दक्षग्रीवे राक्षसो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७८ ॥

तृणवज्रापितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ७९ ॥

वृथागर्जितनिश्चेष्टा रौक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुक्ताः सीतां ध्वंसितं महत् ॥ ८० ॥

ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुधमाः ॥ परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८१ ॥

तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८२ ॥

तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥

आत्मानं खांदत क्षिप्रं न सीतां विनशिष्यति ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी क्षुधा दशरथस्य च ॥ ८४ ॥

स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८५ ॥

अलमस्यात्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्वि मम रोचते ॥ ८६ ॥

यस्यां श्वेवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८७ ॥

प्रणिपातप्रसक्ता हि मैथिली जनकात्मजा ॥ [अलमेषा परित्रातुं राक्षसो महतो मयात्] ॥ ८८ ॥

ततः सा श्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तच्चध्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ८९ ॥

तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ चिन्तयामास विक्लान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९० ॥

वा । दृढयोरभेदः । वृम्भो द्वादिभमित्यादिवत् । यद्वा

मन्दत्वं चाल्पत्वं । “मृदाल्पापटुनिर्भारया मन्दा”

इत्यमरः । सूक्ष्मोदरीत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिके-

त्याक्षयते । तस्या इव कुशमस्या वदरमित्यर्थः ।

ननु पूर्व धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तं । संप्रति

मण्डोदर्यास्त्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदं । मैवं । उभाभ्या-

मपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोद-

र्यादिनामपरिहानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात्

॥ ७४—७६ ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन

मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तं ॥ ७७ ॥

क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७८ ॥

मन्दोदर्याएवनामान्तरधान्यमालिनीत्युक्तं ॥ ७४ ॥ स० राक्षसीगणं राघवात्परित्रातुं अलं समर्था । प्रसादितस्तीव्रेति

शेषः । तस्यादभियाचाम प्रार्थयाम ॥ ८६ ॥ शि० ननुस्वप्नसमिध्यात्तात्किं दर्शनेनसीताभर्तृविजयादीत्यत आह—यदीति ।

दुःखितायाएवंविधः स्वप्नोयदिदृश्यते तर्हि सादुःखिता दुःखैर्विमुक्तासतीसुखमाप्नोति । एतेन स्वप्नसमिध्यात्वेपितदर्शनजनितफल-

[पा०] १ इदमर्थं क. न. ज.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ क. क. झ. ट. रमसेति. ३ क. झ. ट. उत्थाप्य. ४ क. झ.

ट. तथा. ५ घ. ट. राक्षसोविकृताननाः. ६ क.—घ. क. झ. ट. सीताव्यवस्थितं. ७ क. च. ज.—ट. परिक्षिप्य. ८ ग.

प्रसूद. घ. प्रशुशोच. ९ क. ख. खादतानायांनसीतांभक्षयिष्यत. १० क. झ. ट. सीतामसितेक्षणां. ११ क. झ. ट. जनक-

स्यात्मजांसाध्वीक्षुधादशरथस्यच. १२ क. राक्षसानांविनाशायराघवसंजयायच. घ. राक्षसानामभावाय. १३ क. अलमे-

षापरित्रातुं. १४ ग. क.—ट. यदिश्वेवंविधः. १५ घ. सुखमाप्नोत्यनुत्तमं. १६ इदमर्थं क.—ट. पाठेषुदृश्यते. १७ क. झ.

ट. विश्रान्तो.

तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाः

वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥ ८० ॥ ततस्वाइति ।

तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य

परिवार्य ॥ ८१ ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच । उत्तरोत्तरं

दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८२—८५ ॥ अलं शक्ता ।

“अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं” इत्यमरः ।

परित्रातुं एवेति शेषः ॥ ८६—८७ ॥ अपराधिजन-

प्राणत्राणे हेतुमाह—प्रणिपातेति ॥ ८८ ॥ ततः

त्रिजटावाक्यानन्तरं । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथि-

तस्वप्रसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्रवा-

क्यं । शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ८९ ॥ नच

संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९१ ॥
श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् ॥ अत्यभाषत मां देवी वाण्यैः पिहितलोचना ॥ ९२ ॥
कस्त्वं केम कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ केा च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्रीमप्यब्रुवन् वचः ॥ ९४ ॥

देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५ ॥

तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् ॥ भर्त्राहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्षिप्तकर्मणा ॥ ९६ ॥

इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ॥ अकुलीयमभिज्ञानमदातुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥

तदिच्छामि त्वयाऽऽज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरं ॥ ९८ ॥

एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ॥ आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयस्त्विति ॥ ९९ ॥

प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ॥ राघवस्य मनोहादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥

अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमं ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०१ ॥

इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् ॥ प्रायच्छत्परमोद्विज्ञा वाचा मां संदिदेश ह ॥ १०२ ॥

ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं पैरिक्तामभिहाभ्युद्वतमानसः ॥ १०३ ॥

उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तेषां ॥ [श्रुत्वा संप्रस्थितं सीता माधुवाच तपस्विनीम्]

हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४ ॥

यथा श्रुत्वैव नचिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥

सैव न्यथा भवेदेतद्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साऽहमनाथवत् ॥ १०६ ॥

तच्छ्रुत्वा कुरुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥

ततोऽवर्षत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धकाङ्क्षी वनं तेष्वे विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥

सैव ज्ञप्तं वनवण्डं तु भ्रान्तव्रतसमृग्द्विजम् ॥ प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षसो विकृताननाः ॥ १०९ ॥

अतः च दृष्ट्वा वने तस्मिन्संभ्राम्य ततस्ततः ॥ तौः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥

मे निर्वृतं किन्तुदुःखितमित्यर्थः ॥ ९० ॥ विधिः

उपायः ॥ ९१—१०१ ॥ वाचा मां संदिदेशेति ।

स्वराजैकवेद्यं प्राशुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्मा-

णादिकं च संदिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ परिक्रामं पर्य-

क्रामं । इहाभ्युद्वतमानसः इहाभ्युद्वते इहाभ्यागमने

मानसं यस्य स तथा ॥ १०३—१०५ ॥ एतत् उपमानं ।

यद्यन्यथा भवेत् यदि नोपेयातामित्यर्थः । तदा द्वौ

मासौ मम जीवितं । ततः परं जीवामीत्यर्थः । न मां

द्रक्ष्यसि मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा

म्रिय इति योज्यं । मासशब्दोत्र पक्षपरः । “ पक्षा

वै मासाः ” इति श्रुतेः ॥ १०६ ॥ उत्तरं अनन्तरं ।

अनन्तरं अनन्तरकर्तव्यं उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७—

स्यसत्त्वलंघनितं । मतान्तरेस्वप्रत्यापितस्यसमित्यन्यदेतत् ॥ ८७ ॥ सवैः पुरस्कृतः प्रधानीकृतः । इक्ष्वाकोर्वत्कुलं संतति-

रूपं गृहं तस्य वंशः गृहाधारस्थं गणवेषु स्थानीयो रामः मम मया श्रुतः ॥ ९१ ॥ स० अभिज्ञानं स्मृतिजनकं ॥ ९७ ॥ रामानु०

तया आहसमिच्छामि लत्कर्तृकमाहापनमिच्छामीत्यर्थः । किशब्दः शेषे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि । उत्तरं किं एवमेव वदे-

[पा०] १ ग.—ट. इक्ष्वाकुलवंशस्तुश्रुतो. २ च. छ. ज. न. कंच. ३ ख. ड.—ट. अहमपि. ४ ड.—ट. संप्रहि-

तस्तुभ्यं. ५. संप्रेषितस्तुभ्यं. ५ छ. झ. ज. ट. सुपाय. ६ क.—ट. मुत्तमं. ७ क. ग. घ. न. छ. ज. परिक्रम्य इहा. क.

परिक्रम्य इहाभ्यागत. ८ ड. छ. झ. ज. ट. उत्तरं पुनरेवाह. ख. उत्कोहं पुनरेवेदं. ९ क. ग.—ट. तदा. १० इदमेव क.

पाठे द्रव्यते ११ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. यदन्यथा. १२ च. ■. ज. न. मनुत्तमं. १३ क. ख. ततो हं वातवेगेन तदा. १४ ड.

झ. युद्धकाङ्क्षी. १५ घ. ड. झ. ट. तस्य. १६ क. ममपादपवण्डं. १७ घ. घनद्विजं. १८ ड. च. झ. ज. ट. प्रतिबुध्य

१९ घ. न्समागम्य. २० क. गलातास्तरिताः.

राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥
 दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रिवकारिणः ॥ वधमाज्ञापय धिग्रं यथाऽसौ विलेपं व्रजेत् ॥ ११२ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशैर्दुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११३ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन्नोद्देशे परिषेण निष्पदितम् ॥ ११४ ॥
 तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः ॥ निहतं च मेहतसैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमार्कमम् ॥ तत्रस्यान्नाश्रयान्दत्त्वा ह्यसं स्त्रग्मेन वै हृतः ॥
 ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥ ११६ ॥
 ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ राक्षसैर्वहुभिः सार्धं घोररूपैर्मैथानकैः ॥ ११७ ॥
 तमहं बेलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ परिषेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु भग्निपुत्रान्महाबलान् ॥ पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ॥ ११९ ॥
 परिषेणैव तान्सर्वाभयामि यमसादनम् ॥ १२० ॥
 भग्निपुत्रान्दत्ताच्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पञ्च सेनाग्रगान्ध्वरान्प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥
 तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ १२२ ॥
 ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥
 तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ सहसा खं संमुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ॥
 चैर्मसिनं क्षतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेक्षयम् ॥ १२४ ॥
 तमक्षमागतं मग्नं निक्षम्य स दशाननः ॥ तैत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥
 न्यादिदेश सुसंकुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ १२५ ॥
 तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६ ॥
 महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटेः ॥ १२७ ॥
 सौविशं हि मां बुद्ध्या खैबलं चावमर्दितम् ॥ ब्राह्मेनास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः ॥ १२८ ॥
 रञ्जुमिश्रामि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् ॥ १२९ ॥
 दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ पृष्ठश्च लङ्कारगमनं राक्षसानां च ॥ १३० ॥
 तत्सर्वं च मैया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१ ॥

११५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्य- सावं नगरमध्यस्थप्रासादं । ललामभूतः अलंकारभूतः
 र्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह—चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रा- ॥ ११६—११८ ॥ पदातिबलसंपन्नान् पदातिप्रभू-

स्वाहापनरूपसुतरकिमिलार्थः ॥ ति० उत्तरं समुद्रोत्तरकूलार्थः ॥ १८ ॥ ति० तस्यदुर्बुद्धितेतिगुणीहेत्यर्थः । नपुनर्भजेत् स्वदेशमि-
 तिषेधः ॥ ११२ ॥ रामानु० शूलमुद्गरपाणिनामिलान् दीर्घाभावकार्षः ॥ ११४ ॥ ति० चैत्यप्रासादं विनाशयितुमितिषेधः
 ॥ ११६ ॥ रामानु० चर्मसिनमिलान् इत्यन्तलमार्थः ॥ ११४ ॥ रामानु० द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षयाद्वितीयं ॥ १२५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. तस्यदुर्बुद्धितारजंस्त्व. ग. तस्यदुर्बुद्धिनोराजंस्त्व. २ क. झ. ट. नपुनर्भजेत्. ३ क. झ. ट.
 बहुदुर्जयाः. ४ क.—ट. हुतशिष्ये. ५ क. ग. क.—ट. मयासैन्यं. ६ ग. क.—ट. मुत्तमं. ७ ग. क.—झ. ट. लङ्काया
 मयाविध्वंसितोत्था. ८ ग. शैयावहै. ९ क. दुर्वासदैः. १० क. ग. क.—ट. संयुगे. ११ क.—ट. समुद्यन्तं.
 १२ क. झ. झ. तमासीत्. १३ क.—ट. तत्क्षेत्रजितं. १४ क. रावणेनैवमहावीर्योमदोत्कटः. १५ क.—ट. मंदोदरैः.
 १६ क. ग.—ट. स्वसैन्यं. १७ ग. रञ्जुमिश्रयन्पुत्रो. १८ क. छ. झ. झ. ट. मामुपागमन्. १९ ग. घ. संभाषितस्तेन.
 २० क.—घ. तदर्थं. २१ क. ग. क.—ट. रणेत्तत्र. २२ क.—ट. सीतार्थमुप. घ. सीतार्थमभि.

अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२ ॥
 रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ सोऽहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३३ ॥
 [कृष्ण चापि समादेशं यदहं प्रजवीमि ते ॥ राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३४ ॥]
 सुग्रीवश्च मेहातेजाः स त्वां कुशलमजवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३५ ॥
 वसतो ऋष्यभूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ॥ राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३६ ॥
 तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हता ॥ तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३७ ॥
 मया च कथितं तस्यै बालिनश्च वर्ध प्रति ॥ तत्र साहाय्यहेतोर्मे समर्थं कर्तुमर्हसि ॥ १३८ ॥
 बालिना हतराज्येन सुग्रीवेण मेहाप्रभुः ॥ चक्रेपिसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३९ ॥
 तेन बालिनमुत्पाद्य श्रेणैकेन संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृतः ॥ पुवतां प्रभुः ॥ १४० ॥
 तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४१ ॥
 क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां रौघवाय च ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४२ ॥
 वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा ॥ देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमग्नितः ॥ १४३ ॥
 इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ॥ मामैषत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४४ ॥
 तेन बभ्योऽहमाज्ञसो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४५ ॥
 ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता मेहामतिः ॥ तेन रौक्षसराजोऽसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४६ ॥
 नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेव निश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४७ ॥
 दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ दूतेन वेदितव्यं च धैर्यार्थं हितवादिना ॥ १४८ ॥
 सुमहत्परामर्शेपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्तीति शास्त्रतः ॥ १४९ ॥
 विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥ राक्षसानेतदेवास्व लाङ्गुलं दक्षतामिति ॥ १५० ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ॥ वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५१ ॥

सिसैन्यसंपन्नान् ॥ ११९—१३१ ॥ अस्याः कियदनुश संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह—
 सीतायाः । विसंधिरार्थः ॥ १३२—१३४ ॥ धर्मार्थ-
 कामसहितमिति तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र
 उपकारकं । अर्थसाहित्यात्पथ्यं । इहोपकारकं चेत्यर्थः
 ॥ १३५—१३८ ॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुमीवोक्तं
 कियदनुश संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह—
 बालिनेति ॥ १३९—१४३ ॥ इदं वचस्सुमीवो-
 क्तमेव मयोक्तमित्याह—इतीति ॥ १४४—१४६ ॥
 नैवमिति । कर्तव्यमिति शेषः । राजशास्त्रं राजधर्म-
 शास्त्रं ॥ १४७ ॥ वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४८—

रामानु० अहं प्राज्ञः अहं हनुमान् इत्यहंशब्दस्य निर्वहः ॥ १३२ ॥ स० समोऽहितेन शत्रुणेति समाहितः । पूर्वबालिमुक्ततः स-
 ख्येपि हदानीं रामसाहाय्येन शत्रुतामिच्छयः ॥ १३४ ॥ रामानु० सुग्रीवेण मयेति शेषः ॥ १३९ ॥ रामानु० वानराणां महाराजः कृतः । अहमिति शेषः ॥ १४० ॥ रामानु० तेन साहाय्यस्यास्माभिः कर्तव्यत्वेन । प्रस्थापितः इति इति शेषः ॥ १४१ ॥ तेन
 मया ॥ १४२ ॥ रामानु० विधमन्ति । “यावत्पुत्राणि पातयोर्लब्धं” इति लङ्घने लट् ॥ १४२ ॥ रामानु० ये हि निमग्नितः
 युद्धसाहाय्यार्थमाहूतः । देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां प्रभावः पुरा केन न विदितः । खयाविहता एवेति भावः ॥ स०
 निमग्नितः आहूतः । अनेन राजाज्ञाभावादेव नैतावत्कालपर्यन्तमग्रायता इति ध्वन्यते ॥ सि० वानराणामिति । राघवाणामिति पाठे

[पा०] १ ड. झ. ट. तस्यास्तु. घ. अस्याः संदर्शनाकाङ्क्षी. २ क. घ.—ट. दौत्येन. ३ क. ख. घ. लक्ष्मणीं समुपागतः.
 ४ अयं श्लोकः ड.—ट. पाठे पुद्गलदे. ५ ड.—ट. महाभागतत्तां कौशलं. ६ क.—ट. राजन्भार्या. ७ ड.—झ. ट. सहप्रभुः.
 घ. समप्रभुः. ८ ग. कृतामिसाक्षिकं. ९ क. तेन वाली निविहती राघवेण महाजिरे. राजयं वसुमहप्राप्तं सुग्रीवेण महात्मना. १० ख.
 ग. घ. सुसाथ. ड. च. ज.—ट. माह्व. ११ क. घ. तत्र. १२ ग.—ट. राघवस्य च. १३ ड. झ. ट. प्रभावोऽर्थः. १४ ख.
 ग. ड.—ट. ततो दृष्टव्यं. घ. स्वाविष्टव्यं. १५ घ. कूर्कर्मणा. १६ घ. महाश्रुतिः. १७ ग. ड. छ. झ. ज. ट.
 राक्षसराज्य. १८ ड. झ. म. ट. संलक्ष्यते. १९ ग. ड. झ. ट. यथाभिहितवादिना. २० ग.—झ. पटैः कार्पासकैस्तथा.

राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ॥ तदाऽदहन्त मे पुच्छं निम्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५२ ॥
 बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यश्चितस्य च राक्षसैः ॥ [ने मे पीडा भवेत्काचिदिहोर्नगरी दिवा] ॥ १५३ ॥
 ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंयुतम् ॥ अधोषयन्नाजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५४ ॥
 सतोऽहं सुमहद्भूषं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ त्रिमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्यः स्थितः पुनः ॥ १५५ ॥
 आयसं परिणं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयन् ॥ ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवाहनम् ॥ १५६ ॥
 पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साह्योपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रान्तो धुगान्ताप्रिरिव प्रजाः ॥ १५७ ॥
 [ततो मे ह्यभवन्नासो लङ्कां दग्धां समीक्ष्य तु ॥] विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रहस्यते ॥
 लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५८ ॥

दहता च मया लङ्कां दग्धां सीता न संशयः ॥ रामस्य हि महत्कार्यं मयेदं विंतीकृतम् ॥ १५९ ॥
 इति श्लोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १६० ॥

अर्थाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाश्वराम् ॥ जानकी न च दग्धेति विसंयोदन्तभाषिताम् ॥ १६१ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥ १६२ ॥
 दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ॥ १६३ ॥
 तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६४ ॥

पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तथा पुनः ॥ १६५ ॥

ततः पर्वतमासाद्य तन्नारिष्टमहं पुनः ॥ अतिशुवनमारेमे युष्मदर्शनकाङ्क्षया ॥ १६६ ॥

ततः पर्वतचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥

राधवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६८ ॥

१५२ ॥ यश्चितस्य आवृतस्य ॥ १५३ ॥ नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अधोषयन्निति योजना ॥ १५४—१५६ ॥ अहं बलभिः ॥ १५७—१६० ॥ विसंयोदन्तभाषितां भाषितविसंयोदन्तां । उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विसंयोदन्तान्वयवहतामिति वा ॥ १६१ ॥ निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनाविभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६२ ॥ हृदयं प्रहृष्टं । आसीदितिशेषः । सुरभिगन्धिनः आसन्नितिशेषः ॥ १६३ ॥ दृष्टार्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः

कलध्यातैः । सिद्धार्थैः अवाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानं ॥ १६४ ॥ पुनरित्यर्थमेकं वाक्यं । विसृष्टः प्रेषितोऽसि ॥ १६५ ॥ तत्र लङ्कासमीपे । सामीप्ये सप्तमी । तत्र वर्तमाने अरिष्टं पर्वतं ॥ १६६ ॥ भवतो दृष्टवानिह । भवतः श्रुत्वा । इह समुद्रतीरे ॥ १६७ ॥ भवतां चैव तेजसा भवदनुमदेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थं स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । कार्यार्थं कार्यवस्तु । स्त्रीबलमार्थं । अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं

मनुष्योत्तमार्थइतिनमन्तव्यमितिभावः ॥ १५३ ॥ ति० उपलक्षितं तददहनमितिशेषः । निमित्तैः शुभसूचकैः ॥ १६२ ॥ स्व० गन्धएवामस्तीतिगन्धिनः । सुरभयवत्तेगन्धिनश्चेतिविग्रहः । सुरभिलङ्गन्धेसप्तषट्कामोजनमित्यत्रेवायान्वेति ॥ १६३ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ग. क. झ. ज. ट. तदाऽदीप्यन्त. २ इदमर्थं क.—ट. पाठेप्रहस्यते. ३ घ. माधिताः. ४ इदमर्थं क. झ. पाठोर्दृष्टते. ५ क. ख. नसीतापरीक्षिता. ६ घ. छ. ज. घ. रामस्येदमयाकार्यंशुशोवा. ७ क. झ. ट. विपरीकृतं. ८ क. झ. ट. सतोहं. ९ घ. गगनेऽश्रौषं. १० क. ग. घ. विसंयोदात्तभाषिणां. ११ क. झ. ट. उपलक्षितं. १२ क. झ. ट. दृष्टार्थैरभवं. १३ क. झ. ट. शसन. १४ च. छ. ज. दृष्टवानहं.

एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ अत्र यत्नं कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥
इत्सर्वं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

इदुमता वानराग्र्यति सीतादुरवस्वामिवेदनपूर्वकं तदसहिष्णुतया जीववदादिपराक्रमप्रशंसनेन तत्साहाय्यात्कैमुल्लेखेन
स्वस्य रावणादिहननसामर्थ्यनिवेदनपूर्वकं सीतापुरस्कारणेन रामदर्शनस्योचित्योक्तिः ॥ १ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥

सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवर्णं मनः ॥

[आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः पुनर्गर्भमाः] ॥ २ ॥

तपसा धारयेल्लोकान्कुट्टो वा निर्दहेदपि ॥ सर्वथाऽतिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥

कैस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥

न तदभिधिसा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ॥ जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्कोपकलुषीकृतम् ॥ ४ ॥

वानराणां प्रवणकुतूहलतिशयप्रकाशने ॥ १६८-१६९

इति श्रीमोघिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टप-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः

■ १ ॥ अयं संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवा-
स्माभिः प्रतियातव्यमिति इदि निधायाम्—सफल
इति । संभ्रमः त्वरा । उत्साह इतियावत् । कुत्संसाफ-
ल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिप्रत्योपलम्भादित्याह—शी-
लमिति । शीलं वृत्तं । पातिप्रत्यमिति यावत् । अहं तु
प्रागेव तदेकशरण इत्याह—मम चेति । प्रवर्णं प्रहं
तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न किंचिदसा-
ध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तर्हि तं दुरात्मानं रावणं

स्पृशन्तमेव किमिति तदेतदित्याशङ्क्य तस्यापि तपः-
संशक्तिसंज्ञावादित्याह—तपसेत्यादिना ॥ यद्वा राव-
णतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिप्रत्यमिति शयमाह—
तपसेत्यादिना ॥ तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः ।
कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽसौ राव-
णस्तत्सर्वथा महातपस्संपन्नः । अतएव सीतास्पर्शेऽप्य-
विनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलम-
स्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—न तदिति ॥
सीताशीलमेव बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोध-
कलुषीकृतोक्तिवचनाद्भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नी-
धर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यादि पारतन्त्र्य-
पालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्वावणो जीवतीति गम्यते ।
एतदेवोक्तं प्राक्—“असंदेशान्तु रामस्य तपसश्चातु-
पालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव मस्य भस्माहं

स० उत्तरं उत्तमं ॥ १ ॥ ति० संभ्रमः आदरः । उत्साह इत्यर्थः । मममनः प्रीयितं तुहं । प्रवणमिति पाठेऽपि प्रवर्णं
संतोषप्रवणमित्यर्थः ॥ स० राघवोद्योगः सीतावृत्तान्तज्ञानोत्साहः । सुग्रीवस्यसंभ्रमः सुग्रीवेण सहसर्ध्वम् । सीतायाः शीलं पातिप्र-
त्यादिसहृदं । आसाद्य प्राप्य । दृष्टासफल इति ज्ञातः । एतादृश्याः क्रियाभ्यस्त्याः क्वाप्यभावेनास्याविषये बहुलायासोपियत्नः कर्तव्य
एवेति भावः । ति० सदृशं प्रतिप्रतानामरन्ध्रत्वादीनां सदृशमित्यर्थः । स० आर्यायाः पार्वत्याः । सदृशं शीलं सीतायाः । अथवा
आर्यायाः सीतायाः । शीलं सीताया एव सदृशमित्यन्वयालङ्कारः ॥ २ ॥ ति० तर्हि रावणं किमिति नादहदित्यत आह—सर्वथेति ।
अतिप्रवृद्धः महातपस्संपन्न इत्यर्थः ॥ स० सर्वथा सर्वप्रकारेण । तपोबलादिनातिप्रवृद्धः अभिवृद्धः । कथमेवंज्ञायत इत्यत आह—
यत्नेति । सर्वथा रावणतपोबलेन सीतायाः कोपातिशयादुदयातस्य जीवनमिति फलितार्थः ॥ ३ ॥ ति० नैतावता सीताशीलं दुर्बल-
मित्याशङ्क्य मित्याह—नेति । वक्तुदासीताकुर्यात् तद स्पृष्टाऽभिधिसापिनकुर्यात् । इयंतु भर्तुः पराक्रमकीर्तये नायापिकुप्यतीति

[पा०] १ ग. ह. झ. ट. तत्र. च. छ. ज. न. अतोयत्कर्म्मक्षेपनः. क. मयायत्प्रकृतं कर्म तत्सर्वं कर्तुं महेश. २ ठ. संगमः.
३ क. झ. ट. प्रीयितं. ४ ह.—ट. पाठेऽपि दमर्षद्वयते. ५ ह. च. झ. ट. न्कुद्वाना. ६ ह. झ. ट. प्रवृद्धोऽसौ. ७ क. ग. घ.
ह. झ. ट. यत्न. च. छ. ज. न. यस्य संस्पृशतो.

जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् ॥ असिधेवंगत्ते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥
 न्याय्यं स सह वैदेहा द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ५ ॥
 अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ६ ॥
 किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः पुङ्गवैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ७ ॥
 अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरस्सरम् ॥ सहपुत्रं चधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ८ ॥
 ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ ९ ॥
 तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ १० ॥
 मयाऽतुला विमृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्ताम्रिशाचरान् ॥
 [भवेतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम्] ॥ ११ ॥
 सागरोप्यतियाद्रेलां मन्दरः प्रचलेदपि ॥ न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १२ ॥
 सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वकाः ॥ अलमेको विनाशाय वीरो बालिसुतः कपिः ॥ १३ ॥
 पर्नसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ॥ मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १४ ॥
 सदेवासुरयज्ञेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ॥ मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १५ ॥
 अश्विपुत्रौ मेहाभागावेतौ पुङ्गवसत्तमौ ॥ एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १६ ॥
 पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १७ ॥
 अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १८ ॥
 वरोत्सेकेन मृक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ पुङ्गवमौ ॥ १९ ॥
 एतावेव हि संकुद्धौ सबाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २० ॥
 मयैव निहता लङ्का दग्धा भसीकृता पुनः ॥ राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २२ ॥
 अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २३ ॥
 अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छिञ्चुपावृष्टे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २४ ॥
 राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकशिता ॥ मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निप्रभा ॥ २५ ॥
 अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २६ ॥

वेजसा ॥ इति ॥ ४ ॥ एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्य-
 विजयोपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावल-
 म्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणैव राघवौ
 द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ न चाशक्ति-
 शङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना
 ॥ ६—९ ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्च-
 म्यास्तसिः । मे विक्रमः सं रावणं रुणद्धि हन्तीत्यर्थः
 ॥ १०—११ ॥ अतियाम् आर्षं द्रुखलं ॥ १२ ॥

पूर्वकाः तेषामितिशेषः ॥ १३—२० ॥ दग्धस्त्वैव-
 ज्ञारावस्था भवति सापि नास्तीत्याह—भसीकृतेति
 ॥ २१ ॥ नामविश्रावणमेवाह—जयतीति ॥ जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा—“जयिर्जया-
 मिभवयोरारोघ्येसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्यर्थो
 द्वितीयर्थे सकर्मकः” इति ॥ २२—२३ ॥ अथ
 सीतादुर्वशाविमर्शेण संप्रत्यसौ समानेतन्येत्याशयेन
 तदशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना ॥ २४—२६ ॥

भावः । अकुदायाअपिस्पर्शमात्रेणप्राप्तोनास्तस्य रावणतपसातिवारितइतिहेयं ॥ ४ ॥ ति० कृतास्त्रैः देवांशलादक्षप्रयोगसमर्थैः
 ॥ ७ ॥ स्त्र० युदेरावणं युदेलेकरावणं ॥ ८ ॥

[५१०] १ क. य. क. च. झ. ङ. ट. सक्तैः. २ क. झ. ट. पाठेभ्विदमर्षेदश्यते. ३ क. तेषांबालिसुतः. ४ झ. ट. लक्ष-
 मस्योरुवेगेन. ५ ग. क. झ. ट. महावेगौ. च. छ. ज. भ. महावीर्ययुतौ. ६ क. भसीच. ग. भसीतौ. ७ क.—ट. पुष्टी.

अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा ॥ अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २७ ॥
 तदेकवाससंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ॥ शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २८ ॥
 सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ २९ ॥
 एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पश्चिनीव हिमागमे ॥ ३० ॥
 रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगश्रावाक्षी निश्वासमुपपादिता ॥ ३१ ॥
 ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ राममुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३२ ॥
 नियतः समुदाचारो भक्तिर्मर्तरि चोत्तमा ॥ यत्र हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम् ॥
 निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३३ ॥
 सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी सद्वियोगाच्च कर्शिता ॥ प्रतिपत्पाठशीलस्य विधेव तनुतां गता ॥ ३४ ॥
 एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अङ्गदेनापि स्वस्तीपराक्रमसमसिनेन रावणसदिरक्षःक्षयपूर्वकं सीतासमानयतस्य कर्तव्यरक्षोऽपि जायवता समुत्पद्यमाना-
 सं तत्प्रतिषेधनं ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसुनुरभाषत ॥ १ ॥

[अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ २ ॥

पौलोमीव पुरन्दर इति । नहुषनिर्बन्ध इतिभावः ॥ २७—२८ ॥ प्रमदावने अशोकवनिकायां ॥ २९
 —३० ॥ विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोजना । रावणप्रलोभ-
 नवाक्यैरवशीकृतैत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सर्वमर्थं रामोद्यो-
 गादिकं । दर्शिता बोधिता ॥ ३२ ॥ नियत इति ॥
 समुदाचारः चारित्र्यमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या
 सीता स्वयमेव रावणं किमिति ॥ हन्तीत्याशङ्क्याह
 —यत्र हन्तीति ॥ दशग्रीवं न हन्तीत्यत्र तत्र
 कारणं स दशाननः महासा महानुभावः । शापनि-
 बन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । अतस्तस्य वधे

रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति । तथा
 तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः ।
 भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तुर्महत्ता-
 घवमिति मनीषया नस्वयं हन्ति नत्वसामर्थ्यादिति
 भावः ॥ ३३—३४ ॥ फलितमुपसंहरति—एवमिति ॥
 उपपद्यतां अनुष्ठीयतां ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्विष्णुसहस्रना-
 मस्तोत्रे श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तस्येत्यादि ॥ १—३ ॥ वानरा इति संबोधनं

ति० रामेण रामप्रीत्या ॥ २७ ॥ दि० प्रमदानामवनं अतिरक्षायस्मिन् । पुरुषाणाम्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ स० दशग्रीवं
 नहन्ति यस्मात्स महात्मा । अनेन सीता रामकीर्त्यैरावणवधमुदास्ये इत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥ इत्येकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

[पा०] १ झ. रामे. २ झ. अनन्यचिन्तारामेण. ३ ग. क. च. ज. — ट. हिमोदये. ४ क. झ. ट. प्रकाशिता. ग.
 च दर्शितं. च. ज. न. प्रदर्शिता. ५ ग. प्रमुदिताधर्ष. ६ क. ख. ज. — ट. मुपकल्प्यतां. ७ ग. ततस्तद्वचनं श्रुत्वा. एतदर्थो नन्तरं
 झ. पाठे. अश्विपुत्रीमहावेगैर्बलवन्तौ हवङ्गमौ । पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ । अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकापितामहः ।
 सर्वावध्यक्षमतुलमनयोर्दत्तवानपुरा । वरोत्सेकेन मतौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् । सुराणामभृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ । एतावैव हि सं-
 क्रुद्धौ सवाशिरयकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शकौ सर्वैरिह ननु वानराः । इति चत्वारः श्लोकाः अधिका इत्यन्ते । एत एव श्लोकाः अस्मदीयपुस्त-
 के एकोनषष्ठितमेऽध्याये ह्यमहावये षोडशश्लोकानन्तरं दृश्यमानत्वात् अत्र नास्माभिर्मुद्रिताः. ८ एतदर्थं षष्ठकं झ. पाठे दृश्यते.

किंपुनः सहितैर्वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः पुत्रैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥
 वायुसुनोर्बलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥]
 अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः ॥ समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् ॥ अयुक्तमिव पदयामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ५ ॥
 न हि नैः पुत्रैः कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ६ ॥
 [जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे ॥ सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था दृष्टमानसाः ॥ ७ ॥]
 तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता ॥ किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ८ ॥
 [रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम् ॥ किं व्यलीकैस्तु तान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् ॥ ९ ॥]
 वयमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ॥ राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १० ॥]
 तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः ॥ उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ११ ॥
 [नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्वीषि महाकपे ॥ विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुचमाम् ॥ १२ ॥]
 नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ॥ कथंचिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नामिरोचयेत् ॥ १३ ॥
 राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् ॥ प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥
 सर्वेषां कपिमुत्थानां कथं मिथ्या करिष्यति ॥ १४ ॥
 विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्भानरपुङ्गवाः ॥ १५ ॥
 तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सहलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १६ ॥]
 न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ॥
 यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

सहेन्द्रपर्वतात्किञ्चिन्नागमनाय गगनमुत्पतितैरङ्गदादिभिः मध्येमार्गदधिमुखरक्षितेसुग्रीवस्यप्रियतमेमधुपुत्रेऽवतरण-
 म् ॥ १ ॥ सर्ववानरैरङ्गदातुल्या यथेच्छं मधुफलोपभोगे वृक्षशोभमधुफलविश्वसनरुहेनदधिमुखेन बलात्पतितेष्वने सैन-
 खदक्षनादिभिरालपरिपीडनं ॥ २ ॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥
 प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरस्तराः ॥ महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुष्पवुः पुत्रगर्षभाः ॥ २ ॥

॥ ४-१६ ॥ अयं जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहु मन्यमान-
 स्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति—नतावदिति ॥ अक्षमा अयुक्ता
 न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपिसम्यगुक्तं समर्थेणापि
 रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यं न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ १७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ति-
 तमः सर्गः ॥ ६० ॥

समाज्यमानं संपूज्यमानं । वहन्त इव दृष्टिभि-
 रिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टिञ्चारोप्य नयन्त

ति० अगृह्णन्त युक्तियुक्तवेतामन्यन्त ॥ १ ॥ सु० प्रीतिमन्तः हर्षयुक्ताः । नागमनकालइवचिन्तायुक्ताइत्यर्थः । पुष्पवुः
 [पा०] १ म. निवेदिषुं. २ म. ख्यातपौहवैः. ३ म. वःपुत्रैः. ४ अयंश्लोकः म. पाठेदृश्यते. ५ म. हतक्षेपेषु.
 ६ इदंश्लोकद्वयं म. पाठेदृश्यते. ७ एतेश्लोकाः म. पाठेदृश्यन्ते. ८ क.—८. महेन्द्राग्रात्समुत्पन्न.

मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥
 सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाचलम् ॥ हनुमन्तं महावेमं बहुन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥
 राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुत्तमाः ॥ ५ ॥
 श्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥
 पुत्रमानाः स्वमाप्नुवन् ततस्ते काननौकसः ॥ नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥
 यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्य सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥
 यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः ॥ मातुलः कपिर्मुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १० ॥
 ततस्ते वानरा दृष्ट्वा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ॥ कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥
 पतः कुमारस्तान्दृष्ट्वा आम्बवत्प्रमुखाङ्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुमक्षणे ॥ १२ ॥
 [ति०] निरुष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना ॥ हरयः समपद्यन्त तुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥
 भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ॥ जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥
 ततश्चानुमताः सर्वे संप्रेहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताः प्रेरिताद्यापि प्रनृत्यन्तोऽध्वंस्ततः ॥ १५ ॥
 गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ॥
 पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्पुवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १६ ॥
 परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते ॥
 परस्परं केचिदुपजुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १७ ॥
 द्रुमाद्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षिती नगाग्राभिपतन्ति केचित् ॥
 महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ॥
 [धावन्ति केचित्सुपतन्ति केचिन्महाबला वानरयूथमुख्याः] ॥ १८ ॥
 गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥
 रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति रुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति ॥ १९ ॥

इत्येत्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ अर्थनिर्वृत्तिं अर्थसिद्धिं । समा-
 धाय निश्चित्य संकल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः ।
 कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः । उत्तमाः इतरेभ्य
 उत्कृष्टाः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुत्र-
 नुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६—९ ॥ परमोत्कटाः परमो-
 त्कृष्टाः ॥ १० ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवतिपङ्गलवर्णाः वान-
 राः ॥ ११ ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं
 विसर्जनं । अनुमतिमिति यावत् ॥ १२—१४ ॥

पूर्वमेव सीतावर्शनात्प्रहृष्टाः ततः मधुवनमङ्गे
 अङ्गदेनानुमत्तास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्य-
 न्तोऽभवन् ॥ १५ ॥ मधुवनमङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं
 वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण—गायन्ति
 केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ।
 पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्पुवन्ति केचित्प्रलपन्ति
 केचित् । इति पाठः । प्रणमन्ति अवाक्किञ्चरसः
 पतन्ति । पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥ १६—१९ ॥

वनप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ ति० रामप्रतीकारे रामकर्तव्येरावणप्रतीकारे । निश्चितार्थाः अभूवभितिशेषः ॥ ६ ॥ ति० हर्षमुदो
 बाह्यान्तरसङ्गतोभेदः ॥ १५ ॥ ति० तत्रावागमनसुचकमाह—गायन्तीति ॥ १६ ॥ स० पदपाणि कूराणि । उवाच ।

[पा०] १ क. घ. प्रियाख्यानपराः. २ ख. ग. घ. खमुत्पल. क. समुत्पल. ३ ग.—ट. द्रुमशतायुतं. ४ ख. ग. ड.
 झ. ट. महावीरः. ५ ज. सौर्य. ६ ड. झ. न. ट. मनःकान्तमहावनं. ग. च. छ. ज. मनःकान्तमहद्वनम्. घ. मनःकान्त-
 तरेमहत्. ७ ख. इत्येतमधुमक्षणे. ८ इदं लोकोक्तं ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ९ च.—ट. सुवहृष्टाः. १० ग. मुदिताक्षतत
 केचित्प्रनृत्यन्ति तत्पारे. क. घ.—छ. झ. न. ट. मुदिताक्षततस्तेचप्रनृत्यन्ति तत्तस्ततः. ११ इदमर्थं क. पाठे दृश्यते.

समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ॥
 न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव वृत्तः ॥ २० ॥
 ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं हुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥
 समीक्ष्य कोपादधिवक्रनामा निवारयामास कपिः कर्पीस्तान् ॥ २१ ॥
 स तैः प्रवृद्धैः परिभत्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ॥
 चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २२ ॥
 उवाच कांश्चित्पुरुषाणि घृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ॥
 समेत्य कैथिकलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २३ ॥
 स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ॥
 प्रवर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकुप्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २४ ॥
 नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ॥
 मदात्कर्पिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

इष्टुमसादधिमुखप्रतिविद्धवानराग्रसि प्रसिधेयकप्रसिधेयनप्रतिज्ञानपूर्वकं निश्चाङ्कमधुप्रपाननियोगे पुनर्वानरैः सवनक्षोभं
 भयारुचि मधुप्रपानादिपुनर्वर्तनम् ॥ १ ॥ वानरैर्मधुप्रपानजमदपरवशात्तयोन्मत्तवृत्तादिनामाचेष्टानिष्करणम् ॥ २ ॥ वानरै-
 स्खावनादिनापीडितैर्वनपालैर्दधिमुखे तद्विवेदने तेनतैस्सह वानराग्रस्यायोधनम् ॥ ३ ॥ अङ्गदेन दधिमुखस्य सतावनभूमौ
 निषेधेयं ॥ ४ ॥ दधिमुखेन वनपालैःसह सुग्रीवे मधुवनधर्षणादितिषेदनाय किष्किन्ध्यामेत्य रामादिसंनिधौ सुग्रीवचरण-
 चोऽग्रणामः ॥ ५ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो द्युयं मधु सेवत वानराः ॥
 अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिवन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥
 अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥
 अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥

मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्तचित्तचेष्टं ॥ २०—२४ ॥
 निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं । चक्रुरित्यर्थः
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
 एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्वे तु
 तानुवाचेत्यादिना पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि
 गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे केचिच्छ्लोकाः
 पतिता इत्याहुः ॥ १—२ ॥ अङ्गति संबोधने
 निपातः ॥ ३ ॥ अङ्गदस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं

ततोप्यवमान्कांश्चित् तलैः करचरणतलैः । खसभैः कलहचकार । खतःप्रबलावज्जदादीन् साम्राजगाम ॥ २३ ॥ तित० समाप-
 यन्तः मृतकर्प्यकुर्वन्तः ॥ २५ ॥ इत्येकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. व. तैःपरिभक्ष्यमाणं. २ झ. ट. पक्षायभीतं. ३ व. झ. अ. ट. मदादप्रतिवार्यवेगैः. क. च. छ. ज.
 मदाणाप्रतिवार्यवेगैः. ४ झ. ट. तेकपयः. ५ झ. ट. समन्तान्महावनं. क. ग. घ. समग्रालाहनं. ख. समग्रानचोर्वनं,
 वा. घ. १७६

पूजयित्वाऽङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव हुतम् ॥ ५ ॥

ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य दीर्यतः ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥

पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ६ ॥

उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ॥ ताडयन्ति स्म श्वतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ७ ॥

मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ॥ पिबन्ति सहिताः सर्वे निम्नन्ति स्म तथा परे ॥ ८ ॥

केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ ९ ॥

अपरे हृष्यमूले तु शार्ङ्गा गृह्य न्यवस्थिताः ॥ अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्धास्तीर्य शेरते ॥ १० ॥

उन्मत्तभूताः प्रवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ॥ क्षिपन्ति च तदाऽन्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ॥ ११ ॥

केचित्स्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ १२ ॥

कृत्वा केचिद्वसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतवत् ॥ कृत्वा केचिद्वदन्यन्ये केचिदुध्यन्ति चेतवत् ॥ १३ ॥

येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्तु ॥ तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १४ ॥

जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः ॥ अनुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १५ ॥

हनुमता दत्तवैर्हृतं मधुवनं बलात् ॥ वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६ ॥

ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ॥ हृतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १७ ॥

हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभे-

दविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां

हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनुज्ञापनेन पुनर्जगुर्मित्यर्थः

॥ ५ ॥ दीर्यतः बलात् । अतिसर्गात् अङ्गदाभ्यनु-

ज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च

हेतुना । वनपालानाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ सक्तान्

वनपालान् रतान् ॥ ७ ॥ मधूनि मधुपटलानि ।

द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि ।

अन्तिस्म पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्तिस्म

॥ ८ ॥ अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन

सिक्थकेन । “मधूच्छिष्टं तु सिक्थकं” इत्यमरः ।

उत्कटाः मत्ताः ॥ ९-१० ॥ हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति

क्रियाविशेषणं । हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य

पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वेलां सिंहनादं । “स्वेला तु सिंहनादः स्यात्”

इत्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १२ ॥

अन्ये अवाच्यं किञ्चिद्वाच्यं कर्म कृत्वा हसन्ति ।

इतरत्तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिद-

न्यद्वाच्यं कर्म कृत्वा अस्मानिरिदं कृतमिति वदन्ति

उच्चारयन्ति । केचिदितरदुध्यन्ति एवं करिष्यामीति

संकल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः ।

जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गं अपानद्वारं ।

देवशब्दो वायुवाची । उपनिषदि वायुलोके देवलोका-

शब्दप्रयोगात् । दर्शिताः दर्शनं कारिताः । हशेरुप-

संख्यानादणि कर्तुः कर्मत्वं । “पुन्यन्तात्कर्तुश्च

कर्मणः” इति तस्यैवाभिधेयत्वं च ॥ १५-१७ ॥

ति० अतिसर्गात् अङ्गदानुज्ञानात् मधु पपुः रसवत्फलमाददुः भक्षणार्थमिति शेषः ॥ ६ ॥ स० मधूनि पीत्वा अपविध्यन्ति

तरकरुण्डमिति शेषः ॥ ९ ॥ स० इतरत् अप्रदर्शनीयावयवप्रदर्शनादि ॥ १३ ॥ ति० जानुभिः प्रकृष्टाः जानुबुद्ध्यहीलाभाकृष्टाः ।

देवमार्गं दर्शिताः पादौ ह्रील्लोर्ध्वप्रक्षिप्ता इत्यर्थः । कर्णवङ्कुलिभिर्भूलोर्ध्वकृता इति वार्थ इत्यन्ये ॥ स० जानुभिः प्रकृष्टाः पञ्चात्ता-

हिताः सन्तो देवमार्गं पुरवर्त्म दर्शिताः पञ्चाजानुसंताडने मुखोर्ध्वं भवनेनाकाशावलीकृतस्य आश्रयमानत्वादेव मुक्तिः । वायुद्वारं वा ।

कपीनाहिलसमयैरुदप्रदर्शनसमागवत्तदशमोत्तरार्धे बलरामद्विविदप्रस्तावेऽन्यत्रापि बहुशो दृष्टत्वात् ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. ग. क. झ. नदीवेग इव हुतम्. २ क. झ. ट. शक्तिः. ३ ज. अतिगर्वाच्च. ग. तेनिसर्गाच्च. घ.

निसर्गाच्चपि. ख. निसर्गाच्चपि हरयो. ४ ग. क. झ. ट. तेताडयन्तः शतशः. ५ पिबन्ति सहिता इत्यर्थस्य स्थाने क.—ट. पाठेषु.

पिबन्ति रूपयः केचित्संधास्तत्र हृष्टवत् । अन्तिस्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे । इत्येकः श्लोको दृश्यते. ६ ग. घ. क. ज.—ट.

मूलेषु. ७ क. च. अ.—ट. शाखागृह्य. ८ क. झ. भ. ट. उन्मत्तवेगाः. ९ ख. हसन्ति च. १० झ. न. ट. कृष्टाः केचिद.

११ ग. क. झ. ट. जानुभिः प्रकृष्टाश्च. १२ क. ग.—च. ज.—ट. देवमार्गं च दर्शिताः. १३ क. झ. ट. जानुभिर्दृष्टः.

इहागच्छत गच्छामो वानरान्वलदर्पितान् ॥ बलेन वारयिष्यामो मैधु मक्षयतो वयम् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वा दधिमुखसेदं वचनं वानरर्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ १९ ॥
 मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसौ तरुम् ॥ समभ्यधावद्देगेन ते च सर्वे पुनरुमाः ॥ २० ॥
 ते शिलाः पादपांथापि पर्वताश्चापि वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यगमन्कुद्रा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २१ ॥
 ते स्वामिवचनं वीरा इदयेष्ववसज्य तत् ॥ त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २२ ॥
 वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान्वलदर्पितान् ॥ अभ्यक्रामन्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २३ ॥
 [बैलाभिवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् ॥ संदष्टोष्ठपुटकुद्रा मर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥]
 अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २५ ॥
 'तं सपृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ॥ आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोद्भटः ॥ २६ ॥
 मेदान्धश्च न वेदान्मार्गकोयं ममेति सः ॥ अथैनं निष्पिपेषाशु वेगैर्वद्वसुधातले ॥ २७ ॥
 सै ममबाहुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥
 स समाश्रय्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः ॥ वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥
 स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकान्तर्माश्रित्य भृत्यान्स्वान्समुपागतान् ॥ ३० ॥
 'एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 सर्वे चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३२ ॥
 इष्टं मधुवनं शेतत्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३३ ॥
 स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः ॥ घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः समुहजनान् ॥ ३४ ॥
 वध्या श्वेते दुरात्मानो नृपाह्वापरिभाविनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः ॥ जगाम संहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ॥ सहस्रांशुर्सेतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७ ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निषपात ह ॥ ३८ ॥
 संनिपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥

गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनं । आह्वानि बहु-
 वचनं वा ॥ १८—३३ ॥ गतायुष इत्यधिक्येपवचनं ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ।
 ॥ ३४ ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ समप्रतिष्ठां समतलां ।

ति० एतागच्छतअग्रेतिशेषः । गच्छामः । वयमप्यागच्छामइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० आर्यकः सुग्रीवमातुल्यत्वात्पूज्यः ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. एतागच्छत. २ क. ज. —ट. वानरान्वलदर्पितान्. ३ क. झ. ट. प्रमुखास्तदा. ४ क. च.
 झ. ज. ट. सहिताः. ५ छ. ज. सुमहातरु. ६ क. झ. ट. पाषाणानपि. ७ अर्थश्लोकः क. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ ख. ग.
 च. ज. संक्रुद्धाहन्. ९ ख. ग. च. ज. स्वतः. १० क. झ. ट. सपृक्षतः. ११ क. झ. ट. वेगवन्तंविजम्राहबाहुभ्यां.
 १२ क. झ. ट. मेदान्धो नृपाचक्रैर्भार्यकोयं. १३ क. झ. ट. वेगेनवसुधातले. १४ क. झ. ट. सभमबाहुमुखो. १५
 भमबाहुविमुखो. ख. च. ज. झ. सभमबाहुर्विमुखो. १५ क. झ. ट. प्रमुमोहमहावीरो. च. ज. मुमोहसमहावीर्यो. १६ क.
 झ. ट. मागल्य. ख. ज. न. मागम्य. १७ ग. झ. एतागच्छत. क. इहागच्छत. १८ घ. क. च. ज. —ट. परिपन्थिनः.
 १९ ख. सहस्रोपेत. २० ख. ग. श्रुतःश्रीमान्. २१ झ. ट. संनिपल. २२ ख. क. झ. ट. महावीरः.

स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ॥ सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

दधिमुले सुग्रीवे मधुवनवृक्षान्तमिवेदयति छद्मणेन सुग्रीवमिति दधिमुलवचनार्थप्रसाः ॥ १ ॥ सुग्रीवेणलक्ष्मणमिति तन्निवेदनपूर्वकं मधुवनधर्वणहेतुनासीतादर्शननिर्धारणोक्तिः ॥ २ ॥ तथा दधिमुलसमाधासगपूर्वकं तस्य हृदादीनां प्रीति-
मेवणबोदना ॥ ३ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥ दृष्ट्वेवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अमयं ते भवेद्रीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥
[संभ्रमाद्वितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्रक्तुमर्हसि ॥ कश्चिन्मधुवने खस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥]
सं ॥ विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमूलोऽज्वीत् ॥ ४ ॥
नैवध्वरजसा राज्ञ त्वया नापि बालिना ॥ वनं निःसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥ ५ ॥
[न्यवारयमहं सर्वान्सहैर्भिवनचारिभिः ॥ अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ६ ॥]
एभिः प्रेषर्षितश्चैव वानरा वनरक्षिभिः ॥ मधून्यचिन्तयित्वेमान्मभक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ७ ॥
शिष्टमन्नापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथा परे ॥ निवार्यमाणास्ते सर्वे सुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ८ ॥
इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः ॥ वारयन्तो वनात्तस्मात्कुदैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ९ ॥
ततस्तैर्बहुभिर्वैर्वानरैर्वानरर्षभ ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्वरयः प्रविचालिताः ॥ १० ॥

जगती भूमि ॥ ३८—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्ये
सुन्दरकाण्डख्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मालुलस्यापि पादपतनं
स्वामित्वानुसारेण ॥ १—४ ॥ न निःसृष्टपूर्वं यथे-
च्छभोगाय ॥ दत्तपूर्वं । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः ।

अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । मक्षि-
तमिति वनैकदेशमधुपटलविषयं ॥ ५—६ ॥ अचि-
न्तयित्वा अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणं ।
भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्ष-
यन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिष्टं अवशिष्टं
मधुपटलं । अत्र मधुवने । अपविध्यन्ति ध्वंसयन्ति ।
भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ दिशब्दः पादपू-

ति० सौ सर्ववानरपूज्यौ चरणविलम्बयः ॥ ४० ॥ इतिद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

सु० अमयंप्रदास्यामि प्रमादादपराधेप्रसक्तैपीतिशेषः ॥ २ ॥ सु० संभ्रमार्तिकिंप्रयोजनं । यद्रक्तुमर्हसितद्ब्रूहि । कस्मात्सं-
भ्रमः किंसंभ्रमस्तस्मात् । इदं पादयोःपतनं । यत्स्त्वहर्हसि योग्येति । अर्ह्यतद्ब्रूहि । सहवानरतीतिश्रुत्यत्वा पूज्योदी-
त्यर्थइतिवा ॥ ३ ॥ शि० समहाप्राज्ञः महाप्राज्ञासहितः । प्राज्ञाशब्दःस्वार्थिकाणन्तः । डीबभावस्त्वजादित्वात् ॥ ४ ॥
ति० एभिः इतुमवाधैः प्रधर्षणायामारब्धायां वनपालकैर्वारितं । नमपि । अपिनाइतरान्पालकानचिन्तयन् अचिन्तयन्तः

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. सुग्रीवस्याश्रुती. २ ग. ड. झ. ट. प्रदास्यामि. ३ ख.—क. ज. झ. न. सखमेवा. ४ अर्थ-
श्लोकः क. च. ज.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ड. झ. ट. ससमाश्वासितः. ६ घ. सहस्राप्राज्ञो. क. ख. ड. च. ज. झ. ट. समहा-
प्राज्ञो. ७ ख. क. च. ज. झ. ट. निःसृष्टपूर्वेतेनाश्रिततत्तु. क. निःसृष्टपूर्वेद्वियथिततत्तु. ८ अर्थश्लोकः घ. क. च. ज.—ट.
पाठेषुदृश्यते. ९ झ. प्रधर्षणायां ववारितं वनपालकैः. ड. च. ज. झ. ट. प्रहृष्यमाणाश्चवारिताः. १० ड. झ. मामप्यचिन्तय-
न्तेवभक्षयन्तिवनौकषः. ट. मामप्यचिन्तयित्वाते. च. मधून्यचिन्तयित्वाते. ११ ख. ज.—ट. भुङ्क्तेदर्शयन्तिहि. १२ ड.
ज. न. संरब्धनयनैःकुरैरभादीयाःप्रधर्षिताः. १३ झ. ट. संप्रधर्षिताः.

पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ॥ प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ११ ॥
 एवमेते हताः शूरास्त्वधि तिष्ठति भर्तरि ॥ कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रमक्ष्यते ॥ १२ ॥
 एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत् महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥
 किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥
 आर्यं लक्ष्मण संग्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अद्भुतप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥
 विचित्रं दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १६ ॥
 नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥
 धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७ ॥
 वनं येदाऽभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः ॥ १८ ॥
 [वारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ॥ तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली ॥
 पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ॥ १९ ॥]
 दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ २० ॥
 कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्यत्र नेता स्यादद्भुतश्च महाबलः ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ २२ ॥
 अद्भुतप्रमुखैर्वीरैर्हृतं मधुवनं किल ॥ वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २३ ॥
 एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवाग्भिः ॥ नास्मा दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य तय्यां सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २५ ॥
 न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥ वैनं दत्तवरं दिव्यं धर्मयुर्वनौकसः ॥ २६ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णमुखं वार्णीं सुग्रीववदनाद्भ्युताम् ॥
 ग्राह्यं च भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २७ ॥

रणे । संप्रवर्षणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसि-
 द्धिपरो वा ॥ ९—१५ ॥ अद्भुतप्रमुखैरिति । अत्र
 विशिष्यानुवावाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि
 विशेषपरत्वं बोध्यं ॥ १६ ॥ वनं प्रमथितं भ्रंशं ।
 धर्षितं आक्रान्तं । मधु च भक्षितं । यथा येन का-

रणे । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति
 मन्य इति योजना ॥ १७ ॥ कृतकृत्यत्वं विशेषण-
 ति—वनमित्यादिना ॥ १८—२५ ॥ वनमिति ।
 मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्त-
 वरं दिव्यमित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवग-

॥ ७ ॥ शि० देवमार्गदर्शिताः प्रक्षेपेणप्रापिताः ॥ ११ ॥ ती० सहैववसतो लक्ष्मणस्य कंचनार्थमभिनिर्दिश्यदुःखितो वाक्यमब्र-
 वीदिति प्रश्नकरणद्दधिमुखेन वनभङ्गविकल्पात्पुनश्चित्तभाष्येणोक्तमित्यवगन्तव्यं । उपांशुकमिति वादृष्टव्यं ॥ १३ ॥ ति० यत्
 यतः । वनमभिपन्नाः नाशयितुं प्रवृत्ताः ॥ १८ ॥ स० स्वेदनावेदनवागपि रामकार्यसूचकत्वान्मधुरवाक् ॥ २४ ॥ इति त्रिच-
 क्षितयः सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. वनपौराजन्वानरः, २ क. ह. ट. मकृतकार्याणां, ३ क. ह. ट. स्यात्कृतिक्रमः, ४ च. ज. आत्मेच्छातः
 प्रहृष्टैर्हृतमधुवनं, ५ स. यदभिपन्नाः, ६ क. स. ट. तद्भुवं, ७ हृदमर्षप्रयं ख. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. पादेभ्योऽप्यते, ८ क. स.
 ट. कार्यसिद्धिर्हेतुमति, ख. ग. घ. हनूमतः कार्यसिद्धिर्मतिश्च हरिपुङ्गवे, क. यदतः कार्यसंतिद्धिः, ९ क. च. छ. ज. ज. वीर्यं च सुयै
 तेज इव ध्रुवं, १० क. स्याद्युवराजस्तथाङ्गः, ११ क.—ट. नतत्र, क. ग. नहस्य, १२ ख. घ. च. छ. ज. वारितास्तद्विताः पा-
 लास्तथा, ज. पातिताः सहिताः पालास्तथा, क. वानरास्तुहताः पालास्तथा, क. स. ट. पातितावनपालास्तेतथा, १३ क. ह.—ट.
 वथा, १४ घ. विश्रान्ताः, क. मिथुताः हनवर्षमाः, १५ घ. एतन्मधुवनं दिव्यं, १६ क. ख. घ. क. च. ज.—ट. महाबाहाः.

श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः मत्प्रभाषत ॥ २८ ॥
 ग्रीतोसि सोहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ भवितां मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २९ ॥
 [गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तान् हनुमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३० ॥]
 इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छास्त्रामृगास्तान्मृगराजदर्पान् ॥
 प्रैष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे ग्रयत्नम् ॥ ३१ ॥
 प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ॥
 अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाहोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

इधिसुखेन सुग्रीवसमीपायुनर्मधुवनमेव अङ्गदक्षमायणपूर्वकं तं प्रति शीघ्रागमनविषयकसुग्रीवस्योदनाखिवेदकम् ॥ १ ॥
 हनुमताङ्गदादिभिः सह सुग्रीवसमीपमेव श्रीरामं प्रति सप्रणामंसीताकुशलनिवेदनं ॥ २ ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु दृष्टो दधिमुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥
 स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पथात् ॥ २ ॥
 स ययैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥
 स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुत्थितान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥
 स तानुपागमद्दीरो बद्धा करपुटाञ्जलिम् ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदद्भुजम् ॥ ५ ॥

न्यते ॥ २६—२७ ॥ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभन-
 ग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः । क्रियामेदेनापुनरु-
 क्तिर्वा ॥ २८—३० ॥ हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रमु-
 खान् । कृतार्थान् कृतकृत्यान् । प्रयत्नं प्रयासं ।
 तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ अथ प्रत्युप-
 कारार्थं सुग्रीवः स्त्रोचोगसाफल्यदर्शनात् भृशं नन-
 न्देत्याह—प्रीतिस्फीताश्चाविति । प्रीत्या संतोषेण ।
 संप्रहृष्टौ रोमस्विति शेषः । हृषितरोमाणावित्यर्थः ।
 “ हृषेलोमसु ” इति विकल्पादिडभावः । एवं अङ्गैः
 संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यं । कर्मसिद्धिं बाहोरासन्नां
 हस्तप्राप्तां । विदित्वा । निश्चित्येत्यर्थः । जागृतं वैश्वदे-
 वीवृत्तं । “ पञ्चाशैरिच्छन्ना वैश्वदेवी भूमौ यौ ” इति
 लक्षणात् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमसर्गः ॥ ६३ ॥

सहितैः स्नेहाविरेकेणान्योन्यं युक्तैः । वानरैः
 सहितैरिति पाठः ॥ १—३ ॥ विमदानित्यत्र हेतु-
 माह—मेहमानानिति । मेहमानान् मेहयतः । सूत्र-
 यत इत्यर्थः । एतेन सूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति
 गम्यते । अतएव विमदत्वं । मधूनि च उदकानि च ।
 मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चात्र अनु-
 पानत्वेन पीतानि । तदाह बाहदः—“ अनुपानं
 हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितं । दग्नि मये मिते क्षौद्रे
 कोष्णं पिष्टमयेषु च ” इति ॥ ४ ॥ करपुटाञ्जलिं
 करतलयोरञ्जलिं । सम्यक्संयुक्तकरतलाञ्जलिम्-

ति० मधुपारिणामभूतमुदकं मधूदकं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. धर्षितंमर्षणीयं च. ग. च. छ. ज. अ. अमर्षणीयमेतेषां. झ. मर्षणीयंचमेतेषां. २ अयंश्लोकः क.
 झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ झ. क. झ. प्रहृ. ४ क. प्रहृति. ५ क. क.—ट. प्रहृष्टैःकार्यसिद्धि. ६ ग. क. झ. ट. रासभामतिमात्रं.
 ७ क.—ट. सहितः. ८ झ. क.—ट. नुस्तान.

सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥

[आन्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु ॥ ६ ॥]

युवराजस्त्वभीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ मौख्यात्पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान्भ्रान्तुमर्हति ॥ ७ ॥

[यथैव हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिणेश्वरः ॥ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ॥ ८ ॥]

आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ इहोपेयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ९ ॥

सं त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियुधपैः ॥ ग्रह्णो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ १० ॥

ग्रह्णो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ ११ ॥

श्रुत्वा दक्षिणमुखेदं वचनं शृङ्गमद्भुदः ॥ अब्रवीच्चान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १२ ॥

शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियुधपाः ॥ [अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ॥]

तत्क्षणं नेह नः स्यात् कृतेऽकार्ये परन्तपाः ॥ १३ ॥

पीत्वा मधु यथाकारं विश्रान्ता वनचारिणः ॥ किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १४ ॥

सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियुधपाः ॥ तथाऽस्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १५ ॥

नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽसि यद्यपि ॥ अयुक्तं कृतकर्मणो यूयं धर्षयितुं मैवा ॥ १६ ॥

भुवतश्चाद्भुतस्यैवं श्रुत्वा वचनमैव्ययम् ॥ ग्रह्णमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १७ ॥

एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमचो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १८ ॥

तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्य चित् ॥ सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ १९ ॥

त्यर्थः ॥ ५ ॥ एभिः वानरैः । अभिवारितः अभि-
वारितोऽस्तीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः । भवन्त
इति पूजायां बहुवचनं । नच हनुमदादिकमादाय बहुव-
चनं उत्तरश्लोकेपि युवराजस्त्वमित्युक्तेः । अज्ञाना-
त्क्रोधात् । अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारित-
मिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्थः । केचित्तु अज्ञानात्
क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येवत् परिवारितं परि-
वारणं प्रति । रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥
क्रोधाद्वारणे कृते कृतो रोषो न कर्तव्यस्त्यादित्याश-
ङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह—युवराज इति ॥
दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७—८ ॥ उपयातं
आगमनं ॥ ९—१२ ॥ अयं वृत्तान्तः अस्मदागम-
नवृत्तान्तः ॥ १३ ॥ किं शेषं च किञ्चिदपि शिष्टमित्यर्थः ।
किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र वर्तते तत्र गमनमेवशेष-
मित्यर्थः । “ किं शेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे

गुरुः ” इति पाठे अस्माकं गमनं किंशेषं किञ्चिच्छेषं ।
तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति
संबन्धः ॥ १४ ॥ वित्तयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थय-
ते—सर्व इति ॥ तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामी-
त्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये भवद्भिः अहं परवान् । भव-
द्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते
गमिष्यामः स्यात्तव्यमित्युक्ते स्यास्याम इत्यर्थः ॥ १५ ॥
युवराजत्वाद्भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्तेत्यत आह—
नाज्ञापयितुमिति ॥ ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्मणः
कृतोपकाराः । यूयं मया धर्षयितुं अनादर्तुं परतन्त्री-
कर्तुमिति यावत् । अयुक्तं अयुक्ता इत्यर्थः ।
आर्षमन्ययमेतत् । शक्यमिति वत्सामान्योपक्रमाभ्यु-
सकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १६—१७ ॥ अहमिति
मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १८ ॥ सन्नतिः

तिष्ठ तत् तस्मात् । अकार्यं वनविषयं नरूपे । कृतेऽसति इहत्याहुः । नोस्माकं नक्षमं नयुक्तं ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. यदेभिः परिवारणं. ख. यदेभिर्नविचारितं. क. यदेभिरविचारितं. २ इदमर्थे क.—उ. पाठेषु
दृश्यते. ३ क. झ. ट. रोषस्तद्भवान्. क. ख. घ. च. छ. ज. दोषस्तद्भवान्. ४ अयं श्लोकः क.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ क.
ख. घ.—ट. वानं. ६ क. राजात्वाभागतं. क. झ. ट. भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः. ७ क. संप्रहृष्टो न रुष्टः. ८ क.
नाज्ञापयितुमित्युक्ते. ९ क. ख. झ. ट. सौतद्भवानं. १० इदमर्थे क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ११ क. झ. ट. विक्रान्ताः.
१२ क. झ. ट. यत्र वानरैः. १३ क. झ. ट. वजात्. च. छ. ज. रुपा. १४ क.—ट. सुतमं.

सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २० ॥
 त्वया ह्यनुकैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ कश्चिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ श्रमः सत्यमिदं तु ते ॥ २१ ॥
 एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ॥ बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा संमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २२ ॥
 उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाऽऽकाशं निराकाशं यैश्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥ २३ ॥
 [अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥] तेऽम्बरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः पुवङ्गमाः ॥
 विनदन्तो महानादं घना चातेरिता यथा ॥ २४ ॥
 अङ्गदे सभनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः ॥ उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २५ ॥
 समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ नागन्तुमिह शक्यं तैरैतीते समये हि नः ॥
 [अङ्गदस्य ग्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शनम् ॥ २६ ॥]
 न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ॥ ध्रुवराजो महाबाहुः पुवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २७ ॥
 यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविभ्रुतमानसः ॥ २८ ॥
 पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्यादहं हृष्टः पुवगेश्वरः ॥ २९ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुमत ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ ३० ॥
 न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेस्य हनूमतः ॥ हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च भक्तिश्च यम ॥
 व्यवसायश्च वीर्यं च सुर्वे तेज इव ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
 जाम्बवान्धत्र नेता स्यादङ्गदश्च वैलेश्वरः ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३२ ॥

त्रिचः ॥ १९ ॥ कृतक्षणाः कृतावसराः । अव-
 सरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ २०—२१ ॥ बाढमि-
 लङ्गीकारे । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयो-
 रन्वेति । एवं तेषां वदतां तेषु वदत्सु । अङ्गदः बाढ-
 मिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पत्तात
 ॥ २२ ॥ निराकाशं निरवकाशम् ॥ २३ ॥ तम्बर-
 मिति अत्र जम्बुरित्यध्याहार्यम् ॥ २४—२६ ॥ विनि-
 पातिते विभ्रिते ॥ २७ ॥ अकृतकृत्यानां अकृतका-

र्याणां । ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः । उपक्रमः उद्योगः ।
 यदि स्यात्तदाङ्गदो दीनवदनत्वाविविशिष्टो भवेत् ॥ २८ ॥
 पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा प्रहृष्टा कृष्णरजसे
 इत्थं पितृपैतामहं । पुवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २९ ॥ हे
 राम कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । “ नित्यमसिचू
 प्रजामेधयोः ” इत्यसिचूप्रत्ययः । एवं देव्यवस्था-
 नज्ञानेन भवतस्सत्तालाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजा-
 वती अभूदिति शेषः ॥ ३०—३१ ॥ यत्र कार्ये ।

ती० ननुमधुवनधर्षणमात्रेण कथं कार्यसिद्धिः कापेयादिनापि संभवादित्याशङ्क्य सत्यमन्येषां तादृशावेपि । अङ्गदसु नैतादृशा इत्याद्ये-
 नाह—यद्यपीत्यादिलोकद्वयेन । अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणां ईदृशउपक्रमः मधुवनभङ्गहर्षव्यापारो यद्यपि स्यात् । तथापि
 तत्राङ्गदसु दीनवदनो भ्रान्तविभ्रुतमानसश्च भवेत् । कृतः पितृपैतामहं पितृपितामहपरंपरागतं । मेमधुवनं जनकात्मजामहङ्गनह-
 न्वात् ॥ २८—२९ ॥ ती० हे राम कौसल्यासुप्रजाः । सीतायाः स्थितिपरिज्ञानेन भवतः सत्तालाभात् । इदानीं कौसल्यासु पुत्रवत्सु-
 दितिभावः ॥ ३० ॥ ति० अस्य कर्मणः साधने तद्विधो हेतुरपरो न भवेत् नास्ति । इह हनूमति एतत्कार्यसाधिकासिद्धिः अक्षर-
 न्यामतिशक्तिः । हि यतः । व्यवसायः उद्यमः ॥ ३१ ॥ ति० नेता प्रधानः । अधिष्ठाता कार्यकरणयोगवान् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. साधुगच्छाम. २ च. छ. उत्पत्तातमहीतलात्. ख. घ. समुत्पेतुर्महीतलात्. ३ क. ज.—ट.
 यश्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः. क. ख. ग. छ. यश्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः. ४ इदमर्थं क. झ. ट. पाठेऽप्युच्यते. ५ च. छ. ज. घ. तेऽङ्गदं
 पुरतः कृत्वा. ६ क.—ट. शोकसंतप्तं. ७ क.—ट. रतीतसमयैरिह. ८ इदमर्थं क.—ट. पाठेऽप्युच्यते. ९ क. क. झ. ट.
 भवेत्तु दीनवदनो. ख. ग. घ. भवेत्तु दीनवदनाभ्रान्तविभ्रुतमानसाः. १० छ. ज. भ्रान्तविभ्रुत. ११ क. झ. दृष्ट्वा जनकात्मजां.
 १२ क. घ.—ट. नद्यास्य कर्मणो हेतुस्साधने तद्विधो भवेत्. ग. नद्यास्य साधको हेतुस्साधने तद्विधो भवेत्. १३ क. च. छ. ज. न.
 हनूमतिमतिवैष्वकर्मसिद्धिश्च यत्तम. १४ क. रघुसत्तम. १५ क. ख. ग. क. छ.—ट. सौर्वचमुत्तं चापि प्रतिष्ठितं. १६ ख.—ड.
 हरीश्वरः. १७ क. च. छ. झ. ज. ट. तत्र.

मा भूयिन्तासमायुक्तः संग्रहमितनिक्रम ॥ ३३ ॥

[यदा हि दर्पितोदग्राः संगताः काननौकसः ॥ नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥
वनमग्नेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ॥ ३४ ॥]

ततः किलकिलाशब्दं शुभ्रावासन्नमन्त्रे ॥ हनुमत्कर्मदत्तानां नेर्दतां काननौकसाम् ॥

किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३५ ॥

ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयताश्वितलाङ्गूलः सोमवन्द्यमानसः ॥ ३६ ॥

आजगृह्यतेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ अद्भुतं पुरतः कृत्वा हनुमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥

तेऽद्भुदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुँदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३८ ॥

हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३९ ॥

[ईष्टा देवीति हनुमद्भदनादमृतोपमम् ॥ आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४० ॥]

निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्मुग्रीवः पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ४१ ॥

प्रीत्या च रममाणोऽयं राघवः परवीरहा ॥ बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

रामेण सीतावृत्तान्तं पृष्ट्वेन हनुमता तं प्रति सिङ्गुपासूले राक्षसीमभ्यस्मित्वा वित्तुत्तान्तकथनपूर्वकं तदुक्तमिहानुविबेदनेन सह तत्सम्बन्धकथनम् ॥ १ ॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महानलम् ॥ १ ॥

युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमयं सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥

रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च वञ्चायं समयः कृतः ॥

एतदारुणान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ॥ ३ ॥

नतो मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः ।

अन्यथा विपरीता । न भवेत् । संग्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥ ३२—३४ ॥ सिद्धिं कथयतामिव ।

उत्साहेनेति शेषः ॥ ३५ ॥ आयताश्वितलाङ्गूलः

आयतः दीर्घाङ्गुलः अश्वितः माल्यवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥ ३६—३७ ॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३८ ॥

नियतामिति । अक्षतलेष्वन्यनियतले वैयर्थ्यं नियत-

लेपि क्षतले च तथा । ततः आवश्यकमुत्तरं संग्रहेण दर्शयति ॥ अस्मिन्सर्गे सार्वकोनधत्वारिष्वङ्गु-

काः ॥ ३९—४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-

ण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

प्रवृत्तिं वार्ता ॥ २ ॥ रोधं निरोधं । वञ्चायं

समयः कृतः । मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यासीति यः

ति० नियतां पातिप्रत्यसंपन्ना । अक्षतां शरीरेणकुशलित्वा ॥ ३९ ॥ शि० परमयः लक्ष्म्यापि परयासीतयेत्यर्थः ॥ उपेतो

मनसासंयुक्तः । राघवश्च महता प्रशंसनीयेन । बहुमानेनावैक्षत ॥ ४२ ॥ इतिचतुष्षष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

ति० रामसंनिधौ स्थितावतिशेषः ॥ ३ ॥

[पा०] १ इदमर्षत्रयं क.—ट. पाठेषुद्वयते. २ घ.—ट. नदतां. ३ क. झ. ट. महान्विताः. ४ अयंकोकः क.—ड.

पाठेषुद्वयते. ५ क. घ.—ट. निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्मुग्रीवपवनात्मजे । लक्ष्मणःप्रीतिमान्प्रीतो. ६ श. म. ट. परमोपेतो.

७ ख. ड. झ. मुपचक्रमे. ८ क. राक्षसीनां. ९ क. झ. ट. यथाच. १० क. च. झ. एतदारुणायते.

वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ क सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥

एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ४ ॥

रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ॥ चोदयन्ति हनुमन्तं सीताकृतान्तकोविदम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥

उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ६ ॥

[तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ७ ॥]

समुद्रं लङ्घयित्वाऽहं शतयोजनमायतम् ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८ ॥

तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९ ॥

तत्र दृष्ट्वा मया सीता रावणान्तःपुरे सती ॥ संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥

दुःखमासाद्यते देवी तैथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥

रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणीधरा दीना त्वंमि चिन्तावरायणा ॥ १३ ॥

अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणादिनिवृत्तार्था मर्त्यव्यकृतनिश्चया ॥

देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥

इवाकुर्वन्प्रविख्यातिं शनैः कीर्तयताऽनघ ॥ सा मया नक्षत्रार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥

ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥

निघतः समुदाचारो भक्तिआस्थास्तथा त्वयि ॥ १७ ॥

एवं मया महाभागा दृष्ट्वा जनकनन्दिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥

अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥

विज्ञाप्यथ नरन्यायो रामो वायुसुत त्वया ॥ अखिलेनेह यदृष्टमिति मामाह लज्जकी ॥ २० ॥

संकेतो रावणेन कृत इत्यर्थः । मासज्ञव्यपक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तमिति शेषः ॥ ३—५ ॥ प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यं । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ दिदृक्षया ननु श्रोतुमिच्छया । मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र लङ्के कृते सति ॥ ९ ॥ हे राम रामा सीता । त्वयि मनोरथं स्वामिलापं । संन्यस्य जीवन्ती । त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ दुःखमित्यर्थः । आसाद्यते आसीदसि । आर्षो यत् ॥ १२ ॥ एकवेणीधरा

त्रिधा विभागं विना वद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते ॥ १३ ॥ अधःशय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्त्यव्यभरणे कृतनिश्चया ॥ १४—१५ ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृति सर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ समुदाचारः परपुरुषाचिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च । वर्तत इति शेषः ॥ १७ ॥ तपसा अतश्शनेन ॥ १८ ॥ अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यं । तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—चित्रकूट इति । सदस्यवक्तव्यत्वात्सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ अखिलेनेति । रावणगमनादिकमित्यर्थः

शि० सीताकवर्तते । अधिकं केनभावेनवर्तते । वैदेहीं प्रति वैदेहीसंबन्धि । एतत्सर्वं युयमात्यस्य केनभावेनेत्युक्त्या इतस्त्वर्तुकरावणवधाभावजनितसीतामर्षविषयकसंभाषनामुचिता ॥ ४ ॥ ति० तीरे दक्षिणसमुद्रसंबन्धिद्वीपसंनद्धतीरे ॥ ९ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ड.—ट. पाठेपुष्टसते. १ क. ख. क. ज.—ट. मापयते. २ क. झ. च. ट. त्वयावीरसुखो-
चिता. क. ख. घ. त्वयादुःखोचितासती. च. त्वयाऽदुःखोचिता. ४ क. त्वञ्चितात्वत्परायणा. ५ ख. च. छ. ज. ज. कीर्त-
यतामया. ६ ख. साचमेराजशार्दूल. ७ क. झ. शनैर्विश्वाप्तितातदा. ८ ख. रामसुग्रीवयोःसख्यं. ९ क. झ. त्स्या. १० क.
झ. ट. विज्ञाप्यःपुनरप्येषरामो. ११ क. च. झ. अखिलेनयथादृष्टमिति.

अयं चासौ प्रदातव्यो यज्ञात्सुपरिरक्षितः ॥ भुक्ता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥
 एष चूडामणिः श्रीमान्मया सुपरिरक्षितः ॥ मनःशिलायास्तैलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥
 त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल सत्तुमर्हसि ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ २३ ॥
 एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥
 ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥
 इति मामब्रवीत्सीता कुशाक्षी धर्मचारिणी ॥ रावणान्तःपुरे कृत्वा मृगीवोत्कुललोचना ॥ २५ ॥
 ऐतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥
 तौ जाताश्चासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥
 देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

राजेण सीताप्रेषितचूडामणेर्वक्षसिलोकेपेनसकलंनहुभावितापपूर्वकं हनुमन्तं प्रति पुनः सीतावचननिवेदनबोद्धना ॥ १ ॥

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा प्रैरुद सलक्ष्मणः ॥ १ ॥
 तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्षितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यथैव धेनुः संवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥ तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥
 मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः शशुरेण मे ॥ वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥

॥ २० ॥ सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति । एवं एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । भुक्ता त्वया । अयं मणिरित्यर्थः । प्रदातव्यः ॥ २१—२४ ॥ मृगीवोत्कुललोचना । प्रासातिशयादिति भावः ॥ २५ ॥ सन्तीर्यतेनेनेति संतारः सेतुः ॥ २६ ॥ ताविति । पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम् । समुद्रतरणे सुरसानिरसनादिकं अश्वध्वजकृत्वाहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रमुसन्निधावालांशूपायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम् । *स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येनवक्तुंयुक्तत्वेत्यङ्गदसन्निधौ

प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपनार्थं । अत्र स्वप्रपञ्चनं अक्षयनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयं ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्वीविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः । वत्सस्य स्नेहात् वत्सविषयकस्नेहात् । संवत्येव द्रवत्येव । तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात्समं हृदयं द्रवति ॥ १—३ ॥ मणेरोगतिमाह—मणिरत्नमिति ॥ मे शशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिमहकाले । विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्री० एवं वचनानिष्ठपशृण्वतः सुग्रीवस्य समीपे भुक्ता त्वया यज्ञात् सत्प्रयत्नविज्ञाय । सुपरिरक्षितः स्वदेहवृत्तियेधः । अयं हनुमन्तसमूहः त्वया प्रदातव्यः वक्ष्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० सरस सर । स्र स्रतश्चेति रामसंबोधनं ॥ २२ ॥ ति० मासात् विद्यमानाक्षमासादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० संतारः सन्तारोपायः । प्रविधीयतां प्रविचार्यतां ॥ २६ ॥ इति पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ति० वत्सस्नेहप्रापिदर्शनादितिसंबध्यते । तथा स्नेहाद्वत्सवतीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ ति० वधूकाले वधूप्रतिमहकाले । सीतामातृहत्यादृष्टीत्वादशरथहत्सेदत्तं । तच्च तस्मिन्काले यथाधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ॥ स० वधूकरणकाले वैदेह्यामूर्ध्नि बद्धं यथा अधिकं शोभते तथा हृदानीमपिशोभते । कालतस्तत्प्रकाशतिरोपाननासीति महत्परिज्ञस्यन्वये ॥ ४ ॥

[५२०] १ घ. च. छ. ज. क. ट. इदं चासौ प्रदातव्यमेतत्सुपरिरक्षितं. २ घ. च. छ. ज. क. मयातेपरिरक्षितः. ३ क. ख. घ.—ट. तिलकं तत्सुरसेति चाब्रवीत्. ४ क. घ. क. झ. ञ. ट. एतं दृष्ट्वा. ५ क. घ. एतदेवं. ६ घ.—ट. प्रैरुदसहस्रक्ष्मणः. ७ ख. मणिवदं. ८ घ. च.—ट. मणिश्रेष्ठस्य.

इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥
 सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ॥ वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥
 पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति न्यथाम् ॥ ४ ॥
 पुनःपुनरुपागम्य विरराद भृशं किल ॥ तप्तस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥
 वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥
 तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे ॥ आशीविष इव कुट्टो निर्ःस्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥
 नखाग्रैः केन ते मीरु दारितं तु स्तनान्तरम् ॥ कः कीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
 निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः ॥ नखैः सरुविरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥
 सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥
 तत्तत्सन्निभमहाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥
 स दर्मं संस्तराद्ब्रह्म ब्रह्मास्त्रेण ह्यंयोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२ ॥
 क्षिप्तं वांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्मं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः ॥ श्रील्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
 पुनरेवागतस्तत्स्वत्सकाशमरिन्दम ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥
 वधाहमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १५ ॥
 मोघमस्त्वं च शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स स दक्षिणम् ॥ १६ ॥
 रौम त्वां स नमस्कृत्य रोजि दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे खमालयम् ॥ १७ ॥

उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तं ॥ ३-६ ॥ दारितां विदारितां ॥ ७-१८ ॥

शि० पक्षी वायसः । देव्याः व्यासां स्पर्शादिनाऽस्त्रास्त्र्यः । पुनःपुनर्जनयति । पुनःपुनर्जनयतीत्यनेन अचरानवधयोगोक्तिन-
 वेतिपरीक्षासंभवागतइतिव्यक्तं ॥ ४ ॥ शि० विदारितां विदारणानुक्तलक्ष्यापारं चकार । ततोन्तरं शोणितेन रुधिरविन्दुना । समु-
 क्षितइत्यत्र तस्याः तया । बोधितः । शोणितोक्षितसादृश्यं चात्यक्षरविन्दुविशिष्टसीतापटविशेषाच्छादितत्वेन । समुक्षितशब्दः आ-
 चारकिवन्तप्रकृतिकर्तृकिवन्तः । प्रातिभासिकं व्याख्यानं तु हेयमेव । अप्राकृताज्ञस्य रुधिरजावहेतुभूतविदारितत्वस्यासंभवात् ।
 अतएव “ यो वैतिभीतिर्कवेहं तमेखपरमात्मनः । सत्सर्वेखाद्द्विहकार्यः भौतस्मार्तविधानतः ” इत्यादिसंगच्छते । प्रमाणरामस्त्रे-
 त्युपलक्षणसीतायाः ॥ ५ ॥ शि० रादितं दारितमित्यर्थः ॥ स० पञ्चवक्त्रेण अङ्गुलिरुपपन्नमुत्पलेन हस्तेन । कः पुमान् । सरोषे-
 ण भोगिना तद्रूपवात्तयाकीकृति । पञ्चवक्त्रेण विस्तृतमुखेनेति वा ॥ ८ ॥ स० निरीक्षमाणः समन्तात्पश्यन् । नखैः पादनेत्रैः
 ॥ ९ ॥ स० चिक्षेप चिक्षेपिष्य । “ त्वं देव शक्यां गुणकर्मयोगैरेतस्त्वजायां कविरादभेदजः ” इत्यादाविनयुष्मच्छब्दप्रयोगेपि
 प्रथमपुरुषः संभवति । “ त्वमग्रे प्रथमो मातरिष्वन ” इति कृन्माष्यटीकायामेतद्भागवतवाक्योदाहरणेन तथैवोक्तः ॥ १३ ॥ स०
 भीतैः त्वतः । नाधिगच्छति न प्राप्तवान् ॥ १४ ॥ स० तत्र त्रायकश्चन्द्रकालः । धरण्यां क्षितौ अनाद्यदशाविपतितं । भूमौ
 “ भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे ” इत्यनुशासनात्स्थानमात्रं प्रकृत्यर्थः । सप्तम्यर्थोद्देश्यत्वं । स्वाभ्यर्थमिति भावः । शरणागतं शरणा-
 यस्वरक्षणाय आगतं त्वामिति शेषः । शि० सीताज्ञस्पर्शाभावेन तत्कल्याणप्रकटनमपहाय कोपप्रकटनद्वारा किमर्थं कृतमिति तु तत्र भि-
 त्तव्यं । आर्थनयैव परमकल्याणकियतइति स्वाभाविकपरमात्मरीतिः । तथा हि “ कुरुणानाविष्य कंशकः स्वाम्यपि देहिनां । अप्राथि-
 सोनगोपायेदितितत्प्राथीनामतिः ” इति पुराणं ॥ १५ ॥ स० हिनस्ति स्त्र्य अहिनः ॥ १६ ॥

[अ०] १ श. ट. विदारितास्तनान्तरे. २ क. ख. घ. छ. ज. प्रसुप्तस्त्वं. ३ क.—ट. ततः पुनः. ४ ग. घ. च. ट.
 विदारिता. ५ क. प्र. तद्गणकं. ६ श. ट. ततो वाक्यं त्वं मूचिवान्. ७ घ. छ.—झ. रादितं वैखान्तरे. ख. दारितास्त्रिस्तनान्तरे.
 ८ क. च. छ. ज. समुक्षितः. झ. ट. समुदेक्षथाः. ख. ग. समवैक्षय. ९ ख. च. ज.—ट. सदर्मसंस्तराद्ब्रह्म. १० ज.—ट.
 न्ययोजयः. ११ ग. च.—ट. सत्सर्वप्रदीप्तं चिक्षेप. १२ क. च. ज. घ. दर्भोऽभिजगामतं. १३ ज. झ. ट. भीतिक्षसंपरित्यक्तः.
 १४ क. ख. घ. च.—ट. सुरैस्सर्वैश्च वायसः. १५ क. ख. ग. च. छ. ज. क. पुनरेवागतस्तत्स्वत्समीपं. १६ च.—ज. न.
 तत्संमतिं. क. ग. घ. सत्संनिपतितं. झ. ट. त्वंतं निपतितं भूमौ धरण्यां. १७ क.—घ. च. ज.—ट. तत्तत्स्याक्षि. १८ घ.
 राममुष्मं. क. च. छ. ज. ततो रामं नमस्कृत्य. झ. न. ट. वायसस्त्वं नमस्कृत्य. १९ क. ख. ग. घ.—ट. राहो दशरथस्य च.

एवमस्त्रविदांश्रेष्ठः संस्ववाञ्छीलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ १८ ॥
 नै नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रतिसमासितुम् ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतः कश्चिद्यस्ति मयि संश्रमः ॥ सिप्रं मुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २० ॥
 आतुरादेशमौञ्जाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २१ ॥
 शक्तौ तौ पुरुषन्याग्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २२ ॥
 ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थौ सहितौ येन्मां नावेक्षेते परंतपौ ॥ २३ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं सांश्रु भाषितम् ॥ पुनरप्यहमर्थी तामिदं वचनमब्रवीम् ॥ २४ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २५ ॥
 कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २६ ॥
 तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २७ ॥
 हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहवान्धवम् ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्त्रीं पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २८ ॥
 यंस्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ ग्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ २९ ॥
 सौमिबीक्ष्य दिशः सर्वा वेणुद्वयनमुत्तमम् ॥ मुक्त्वा वस्त्राददौ मक्षं मणिमेतं महाबल ॥ ३० ॥
 प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूदह ॥ शिरसा तौ प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३१ ॥
 गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ विद्वर्षमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३२ ॥
 अंशुपूर्णमुखी दीना वार्ष्णेसदिग्धभाषिणी ॥ समोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३३ ॥
 [ममैवाच ततः सीता सभाभ्योसि महाकपे ॥ यद्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ॥
 लक्ष्मणं च महाबाहुं देवं मे यशस्विनम् ॥ ३४ ॥
 सीतयाऽप्येवमुक्तोऽहमब्रवीं मैथिलीं तथा ॥ पृष्ठमारोह मे देवि सिप्रं जनकनन्दिनि ॥ ३५ ॥
 यावत्ते दर्शयाम्यद्य समुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च महाभागे मर्तारमसितेक्षणे ॥ ३६ ॥
 साऽब्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महाकपे ॥ धत्ते पृष्ठं सिधेवेष्टं स्ववशा हरिपुङ्गव ॥ ३७ ॥
 पुरा च यदहं वीर स्पृष्ट्वा गात्रेषु रक्षसा ॥ तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता ॥ ३८ ॥
 भञ्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ॥ इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता ॥ ३९ ॥]

प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुं ॥ १९—२४ ॥ विश इति । दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय
 त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः
 ॥ २५—२७ ॥ नयते नेष्यते । वर्तमानसामीप्ये
 वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ २८—२९ ॥ सामिबीक्ष्य
 विश इति । दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय
 वक्ष्यन्तीति भयेन । वेण्यामुद्गम्यत इति वेणुद्वयनं ।
 वेणीधार्यमित्यर्थः । मुक्त्वा वस्त्रादिति वस्त्राच्छलेन
 प्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः ॥ ३०—

ति० अतःपरंपरिणोचितं नकालःतवयोग्यइतिशेषः । विरलङ्कायामासितुंनकालोयोग्यइतिपाठान्तरेऽर्थः ॥ ति० इदमुहूर्तं
 अस्मिन्नेवमुहूर्तेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिसप्तपठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. न. सत्स्ववाञ्छीलवानपि. २ क. ग. घ. च.—ट. योजयसि. ३ क. ट. नशानवानगन्धर्वाः.
 ४ क. घ. झ. न. ट. तवरामरणेशक्तास्तयाप्रतिसमासितुं. ५ ख. ग. च.—ट. तववीर्यवतः. ६ झ. ट. मुनियतैः. ७ ग.
 घ. मादाय. ८ घ. समर्थवपितौ. ९ झ. ट. यन्मानंरक्षेते. क. च. छ. ज. यन्मामुपेक्षेते. १० च.—ट. साधुभाषितः.
 ११ ख. घ. कालधिरमासितुं. १२ क. च.—ट. इदमुहूर्तं. १३ च. छ. ज. न. पुत्रौमहाबलौ. झ. ट. पुत्रौपरंतपौ. १४ ग.
 मिशालासिस्त्रांपुरींप्रतिनेष्यति. ख. महाभागे. १५ झ. ट. खपुरी. १६ क. ग. च.—ट. तत्त्वमहंसि. १७ च. छ. ज. न.
 सासमीक्ष्य. १८ छ. झ. ट. दोर्भातव. क. ख. ग. घ. ज. य. देव्यास्त्व. १९ ग. घ. च. छ. झ. न. ट. संप्रणम्यैर्वा.
 २० झ. ट. वाप्यगद्गद. २१ मामुवाचेत्यादयः भूयःसंदेष्टुमास्थितेत्यन्ताःश्लोकाः झ. न. ट. पाठेषुदृश्यन्ते.

इनुमन्सिहसंकाशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्भूया ह्यनामयम् ॥ ४० ॥
यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघवः ॥ असाहुःस्वाम्नुसरोधात्वं समाधातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

ईमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥

भूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ४२ ॥

एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ॥

एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलं समग्राम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इनुमता श्रीरामं सिरामययौर्नारणाच्च दुस्तरसागरतरणेसीतालङ्कायां तन्निधत्तकस्त्ववचनाद्युवाचपूर्वकं स्वकृतसीता-
समाधासननिवेदनेनसह सीताकुशलनिवेदनम् ॥ १ ॥

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमः ॥ तव स्नेहाक्षरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥ १ ॥

एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाक्षरथिस्त्वया ॥ यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥

यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संप्रुते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥

मम चाप्यल्पमाग्यायाः साक्षिभ्याचक्ष्वीर्यवन् ॥ अस्य शोकविपाकस्य गृहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥

गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै ॥ प्राणानामपि संदेहो मम खान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥

तर्वाददर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखाहुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥

अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव समाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्षुषेषु हरीश्वर ॥ ७ ॥

कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्षुषसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥

अथाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तैव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥

तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १० ॥

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरम्र यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्त्रीं पुरीं रामो नैवेच्छस्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥

४३ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

दात् सुहृद्भावात् । आप्तत्वादिति यावत् । अनुमान्य
समान्य । उत्तरं तवः परं । उत्तरं कार्यं वा । पुनर्दे-
व्याहमुक्त इत्यन्वयः । ससंभ्रमः गमनत्वरान्वित
इत्यर्थः ॥ १—३ ॥ शोकविपाकस्य शोकवृद्धेरित्यर्थः
॥ ४—९ ॥ कार्यनियोगे कार्यगतौ । दुरतिक्रमे

हे नरव्याघ्र तव स्नेहात् । मयीति शेषः । सौहा-

[पा०] १ श. व. ट. संरोधात्तत्त्वमाख्यातुमर्हसि. क. व. ज. संरोधात्तत्त्वमाधातुमर्हसि. २ ग. घ. श. व. ट. हर्दव.
३ श. व. ट. नृपसंयतासा. ४ श. ज. ट. गदितोयथार्थं. क. व. छ. ज. गदितं प्रियायाः. ५ घ. श. ट. ससंभ्रमं. ६ च. छ.
ज. अ. मां प्राप्नुयात्. ७ श. अ. ट. वानर. ८ श. ट. तवादर्शनजं चापि भयं मां. ग. तवादर्शनतश्चापि शोको मां. घ. तवादर्श-
नजश्चापि शोको मां. ९ ग. दुःखाहुः स्वाभिभूतां मां दुःखितां. ख. च. छ. दुःखाहुः स्वाभिभूतां च दुःखितां. घ. दुःखाहुः स्वतरेयातां दुः-
खितां दुःखसागरे. १० ग. हर्षुषप्रवरेषु च. क. ख. च. छ. ज. अ. हर्षुषेषु न संशयः. श. हर्षुषेषु न संशयः. ११ श. व. ट.
सागरस्येह. १२ घ. च. श. व. ट. वायोर्वा तव चानव. १३ क. ग. त्वं हि. १४ श. ट. वाक्यविदां. १५ श. ट. खपुरी.
१६ च. छ. ज. नयेन्मां तव शस्करं.

यथाऽहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हता ॥ रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥
 वैलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलादनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तेषां त्वमुपपादय ॥ १५ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रथितं हेतुसंहितम् ॥ निश्चर्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीम् ॥ १६ ॥
 देवि हर्ष्यसैन्यानामीश्वरः पुत्रतावरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥
 तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तात् तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥
 असकृच्चैर्महोभागैर्वानरैर्बलदपितैः ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥
 मद्रिशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥
 तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्संकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥
 अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गताम् ॥ २६ ॥
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुष ॥ नन्दतां कश्चिदुपवानामचिरान्क्षोभ्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥
 निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् ॥ अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥
 ततो मया वाग्मिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ॥
 जैगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तेषां शोकेन तदाऽभिपीडिता ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां
 सुन्दरकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

॥ सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

दुर्निर्वहे ॥ १०—२२ ॥ मन्थुः दैन्यं । “मन्थु-
 दैन्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः ॥ २३—२८ ॥ तव
 शोकेनापि नैव दंशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा
 मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया ।
 शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः । अभिप्रसादिता शान्तिं
 दुःखनिवृत्तिं जगाम ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
 इत्थं कौशिकवंशमौलिकमणिर्गोविन्दराजामिधो
 वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ॥ पूर्वा-
 चार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जा-
 नकीकान्तस्याप्रतिमाह्वयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे-
 व्यधात् ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. अ. शरैस्तु. २ ग. च. छ. झ. अ. तत्त्वमेवोपपादय. ३ झ. ट. स्वदर्थै. ४ ख. झ. ट. सदृशः.
 ५ ख. च. छ. ज. अ. महाभागैःससागरधराधरा. ६ घ. छ. झ. ट. बलसंयुतैः. ७ घ. चन्द्रसूर्याविवाहरे. ८ च. छ. ज. अ.
 स्वतःसीप. ९ छ.—ट. धनुष्मन्तं. १० घ.—ट. सुपागतं. ११ झ. ट. उवाह. १२ ख. नियोगशोकेनतया.

किष्किन्धाकाण्डं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायाम्
 मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३४ सन १९१३.

SV I

Cal
N 17/2/16

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.